

UKRAYNA MİLLİ BİLİMLER AKADEMİSİ
MIHAYLO HRUŞEVSKIY
ESKİ ELYAZMALAR VE KAYNAK BİLMİ ENSTİTÜSÜ

FERHAD TURANLI

**TÜRK KAYNAKLARINA
GÖRE UKRAYNA TARİHİ**

Kyiv, 2010

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
MYKHAILO HRUSHEVSKYI INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

FERHAD TURANLY

**TURKIC SOURCE
in terms of the HISTORY of UKRAINE**

Kiev, 2010

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ФЕРХАД ТУРАНЛИ

ТЮРКСЬКІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Київ, 2010

الأكاديمية الأوكرانية الوطنية للعلوم
المعهد الأوكراني للمصادر الأثرية
م.س. جروشيفسكي

فرهد ترانلي

المصادر التركية في
التاريخ الأوكراني

کیف، ۲۰۱۰

УДК 930.272=512.1:94(477)

Науковий редактор:

Ярослав ДАШКЕВИЧ

доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Алла ЛУЧИК

доктор філологічних наук,
професор кафедри загального і слов'янського мовознавства
факультету гуманітарних наук
Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Редактор-перекладач:

Валерій ГУЛЬ

старший викладач кафедри теорії і практики перекладу з англійської
Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рецензенти:

Юрій МИЦИК

доктор історичних наук, професор кафедри історії
факультету гуманітарних наук
Національного університету "Києво-Могилянська академія",
завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України

Володимир СЕРГІЙЧУК

професор кафедри давньої та нової історії історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Григорій ХАЛИМОНЕНКО

доктор філологічних наук, професор кафедри тюркології
Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджуються проблеми методології османської історіографії, аналізується історія українсько-польсько-кримсько-османських відносин у XVI–XVIII ст. на підставі османсько-тюркських архівних документів і літописних творів.

Рекомендується історикам-сходознавцям, тюркологам, арабістам, іраністам, етнологам, релігієзнавцям, викладачам та студентам гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

Туранли, Ферхад. Тюркські джерела до історії України. – К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: 2010. – 368 с.

Рекомендовано до друку вченою Радою
(протокол № 4 від 22 червня 2010 р.)

Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України

ISBN 978-966-02-5899-0

© Туранли Ф.І.

Присвячується пам'яті професора ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА

'Tarih' ictimai bünyenin âzası olmak itibariyle insanlığın fiil ve fikirlerinin inkişafını takip eden bilgidir / Об'єктом дослідження історії є не лише суспільне життя, але й мислення людини та динаміка її розвитку.

Zeki Velidi TOGAN (Зекі Веліді ТОГАН)

ПЕРЕДМОВА

У монографії досліджуються українсько-польсько-кримсько-османські відносини XVI–XVIII ст. за даними тюркських історичних джерел. Подається об'єктивна, методологічно вивірена інтерпретація джерел. Архівні документи є важливим джерелом для об'єктивного висвітлення історії та встановлення зв'язку між минулим, теперішнім та майбутнім. В турецьких архівах, зокрема Османському державному архіві в Стамбулі, зберігається чимало документів, які містять важливу інформацію з історії України.

Аналізується становище запорозьких козаків та зростання їх політичного впливу в першій половині XVII ст., висвітлюються обставини перебування гетьмана Б. Хмельницького в столиці Кримського ханату Бахчисараї, переговори з Ісламом Гіраєм III щодо укладення українсько-кримського союзу 1648 р., а також процес встановлення стосунків з Високою Портою та Річчю Посполитою від початку правління султана Мегмеда IV. Напередодні встановлення офіційних політичних відносин кримська армія здійснила переможний похід на московські землі, після чого дипломатичні контакти між гетьманським і ханським урядами посилилися. Розвиток політичних зв'язків сприяв здійсненню вдалих спільних походів проти

Речі Посполитої, а отже зростанню національно-визвольній боротьбі українців.

Наголошується на особливому дипломатичному таланті гетьмана П. Дорошенка, який в складних політичних умовах зміг знайти спільну мову з урядом Високої Порти, не зраджуючи при цьому інтересів своєї нації.

Простежується історія взаємовпливу культур двох націй: українців та тюрків. Зокрема, згадується Роксолана (Гасекі Гуррем), дружина султана Сулеймана Кануні (Законодавця).

В результаті успішної дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького були здійснені польські походи, які завершилися укладенням “Бучацької угоди” та звільненням України від Речі Посполитої.

Історичне значення подій досліджуваного періоду полягає у створенні в 1649 р. Української козацької держави та зміні геополітичної системи у Східній Європі.

Методологічну основу інтерпретації джерел, зокрема османських архівних документів, складають концептуальний підхід автора до розглядуваних питань та світоглядні принципи здійснення досліджень.

Інтерпретаційні методи, застосовані в процесі написання цієї книги, будуть корисними для вивчення міждержавних, соціально-економічних та культурно-релігійних взаємин між тюрксько-слов'янськими країнами та для розширення концепції розвитку українського сходознавства.

ВСТУП

Необхідність розроблення відповідної методології ретельного опрацювання архівних документів, зокрема османсько-тюркською мовою, адекватність сприйняття елементів відповідної культури¹, переклад таких документів на українську мову та їх тлумачення є важливими умовами правдивого висвітлення історії українсько-турецьких взаємин козацької доби.

Об'єктом дослідження українських і турецьких історіографів постає все більш актуальна проблема історії культурних, міждержавних взаємозв'язків, учасниками яких з одного боку виступає Україна, а з іншого – Туреччина. Це зумовлюється триваючими упродовж століть контактами у різних сферах життя та необхідністю продовження сходознавчих студій в Україні.

Написання цієї книги зумовлене особливостями розвитку історичної науки в зазначених країнах, викликаними новітніми тенденціями розвитку.

Ця праця є наступною спробою автора дати в українській історіографії об'єктивну оцінку подій вказаного періоду на основі аналізу історичних документів. Донещодавна вітчизняні історики не мали доступу до тюркських джерел. Такий стан речей був зумовлений пануванням традиційно романтичних поглядів на історію Козаччини (що не потребувало ознайомлення з тюркськими джерелами), а також політичними причинами, нав'язаними офіційною політичною лінією радянського тоталітарного режиму, спрямованою на “очорнення” південних сусідів².

¹ Культура перекладу китайської та японської прози й поезії: світоглядний аспект / за ред. – В.Ф. Резаненко. – К.: НаУКМА, 2009. – 85 с.

² *Остатчук В.* Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Український археографічний щорічник (надалі – УАЩ). Вип. I. – К, 1992. – С. 94–112; *Туранли Ф.* Методологічні проблеми дослідження османської історії / Матеріали міжнародної наукової конференції “Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки” (28–30 травня 2008 р.). Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – К.: Видавництво “Аратта”, 2009. – С. 269–281. – 328 с.

Великою прогалиною в джерелознавчій історії визвольних війн під проводом українських гетьманів є невикористання або поверхневе використання джерел східними мовами, зокрема османсько-тюркською та кримськотатарською. Значна кількість таких джерел взагалі не збереглася до наших часів (відомі лише, наприклад, окремі документи про контакти Української козацької держави з Портою). Та ті, що збереглися, є не лише фактографічною основою для висвітлення відповідних подій; в них також висвітлюється ставлення безпосередніх тюркських сусідів України до боротьби українського народу проти тогочасних окупантів.

Літописи як джерела були традиційними творами і невід'ємними атрибутами урядової діяльності як в Україні, так і в Османській державі. Надзвичайно важливе значення для усвідомлення османсько-українських відносин мають історичні документи, які в Туреччині мали назву *в е к а і н а м е* (*vekaîname, vaka'yînâme* – وقیعنامه)³. І досі в українській історичній науці мало відомо про ці твори⁴. Разом з тим значення подібних праць тюркських літописців для вивчення українсько-кримсько-польсько-московських відносин важко переоцінити. У цих джерелах можна знайти не тільки чимало цікавих інформативних матеріалів, але й узагальнюючі думки та поглядів істориків османської доби щодо політичних, а почасти й культурних подій в Україні XVII століття.

У тюркських джерелах, а саме в османсько-тюркських архівних документах, зокрема літописах, можна віднайти досить об'єктивну характеристику міждержавних відносин і діяль-

³ У перекладі з османсько-турецької мови означає “опис щоденних подій”, тобто “літопис”. Див.: *Devellioğlu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. – Ankara, 1993. – S. 1134. (далі поруч з терміном *в е к а і н а м е* вживатимемо український відповідник *літопис*). Цей термін, як і інші османські терміни та назви, подаємо у фонетичному відтворенні, що є найбільш наближеним до мови оригіналу. Про це докладно див.: «Історія розвитку жанру “Векаїнаме” у розділі II цієї роботи.

⁴ Українські історики частково знайомі з книгою Евлія Челебі “Книга путешествия”, вып. 1–2. – М.: 1961; 1979.

ності визначних політичних діячів України, наприклад, гетьманів *Дмитра Вишневецького, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи* та інших.

Зазначимо, що окреме місце серед джерел історіографічного характеру займають літописні твори "*Історія хана Іслама Гірая III Гаджі Мегмеда Сена 'і Кирилли*" (далі – *Сена 'і*) та "*Процвітання ханів*", розділ "*Іслам Гірай III Галіма Гірая Султана*" (далі – *Галім*), які, хоча й почасти є відомими українським історикам у перекладах українською та польською мовами, заслуговують на більш глибокий аналіз, критичне вивчення та, очевидно, на нову наукову публікацію разом з їх монографічними дослідженнями.

Враховуючи певний суб'єктивізм у викладі історичних подій чи висвітленні окремих постатей все ж таки варто зазначити виняткову цінність названих джерел для об'єктивного пізнання вказаного історичного періоду. Досліджувані документи розкривають нам причини розгортання національно-визвольного руху на українських землях і з'ясовують державні інтереси Високої Порти й України, які призвели до укладення взаємовигідного договору в Бахчисараї (кінець 1647 р. – початок 1648 р.). Це зумовило успішний перебіг визвольних рухів та прискорило процес утворення Української козацької держави за гетьманування *Богдана Хмельницького*.

Адекватна передача змісту тюркських джерел залежала від точності їх перекладу автором цієї монографії, усунення ним раніше припущених помилок та різночитань у коментуваннях чи примітках. Певною мірою для відтворення достовірної хронології подій прислужилися літописи українських (*Грablyнки, Самовидця, Софоновича, Величка*) та французьких (*Боплана, Шевальє, Шерера*) авторів.

⁵ Hacı Mehmed Senâ'î. Üçüncü İslam Giray Han Tarihi. Див. Babinger, Franz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri (Османські історики та їхні праці). – Ankara, 1982. – S. 259.

* Тобто з Криму, Кримський.

⁶ Hâlim Girây Sultan. Gülbün-i Hânân. – Erzurum, 1990. – S. 100–105; Togan, Zeki Velidî. Tarihte Usûl (Методологія історії). – İstanbul, 1985. – S. 1985.

Належну оцінку твору *Сена'ї* дав польський вчений З. Абрахамовіч⁷. Проте мусимо сказати, що праця цього автора не уникла неточностей і помилок, а також деяких суб'єктивних оцінок у перекладі, коментуванні та тлумаченні тексту літопису *Сена'ї*. В цій роботі пропонується український переклад, транслітерація текстів та ретельний науковий коментар поданих історичних джерел.

Ця книга написана на основі інтерпретації османсько-тюркських архівних документів, структурно-логічного упорядкування тексту літописних творів для полегшення їх опрацювання наступними дослідниками, а також виконаного комплексного аналізу зазначених джерел *Сена'ї* та *Галіма*, і в ній порушується проблема суспільно-політичних відносин України із сусідніми країнами у XVII ст., на тлі розвитку османсько-тюркської історіографії.

З огляду на це наша книга є результатом розв'язання таких завдань: здійснення перекладу українською і транслітерації латиною архівних документів та вищезазначених літописних творів з історіографії Кримського каганату середини XVII ст., зокрема в ній подано виклад об'єктивної картини дипломатичних зносин між названими країнами з урахування вітчизняної та європейської історичної літератури на основі ґрунтовного аналізу та докладних коментарів щодо згаданих літописних текстів, визначено жанрово-стилістичну природу та місце зазначених джерел серед тюркських історіографічних документів, умотивовано значення вказаних праць для української історичної науки, з'ясовано закономірності укладення союзу між Україною та Кримським ханством як одного з провідних питань відповідного історичного періоду, встановлено хронологію спільних військових походів.

⁷ Hadzy Mehmed Sena'i z Krymu. Historia Chana Islam Gereja III. Tekst turecki wydal, przelozyl i opracowal Zygmunt Abrahamowicz. Uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik; pod redakcją naukową Zbigniewa Wójcika. – Warszawa, 1971. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Widanie pierwsze. Nakład 1500+200 egz. Arkuszy wydawniczych 23,50. Arkuszy drukarskich 17,25. 204 s. + ۷۲ (72 с. додатки); قریملی حیی محمد ثنای اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی. (British Museum, No. Add. 7870).

Методологічною основою дослідження проблематики є новітня концепція розвитку суспільства та світоглядний принцип, які узгоджуються з постулатами сучасної історичної науки про цілісний підхід до вивчення історії взаємозв'язків та взаємопроникнення культур різних націй. За основоположну автор обрав методологію, розроблену такими видатними сходознавцями, як *А. Кримський, Ф. Корш, М. Смирнов, О. Пріцак, Я. Дашкевич, Е. Триярський, Ю. Кочубей, Г. Халимоненко, В. Резаненко, А. Зайончковські, А. Абрахамовіч, Г. Інальджик, Ю. Халачоглу, В. Чабук, М. Уреклі та інші.*

Основним методом написання цієї роботи є світоглядні принципи виконання досліджень, інтерпретація архівних документів, порівняльно-зіставний аналіз обраних історіографічних джерел XVII століття з використанням авторських тлумачень та узагальнень стосовно досліджуваних проблемних питань.

Хронологічна межа праці охоплює головним чином вищезазначене століття, зокрема досліджується період правління *Іслама Гірая III*, точніше від часу його прибуття із Стамбула до Кафи (6 липня 1644 р.) і вступу на бахчисарайський трон аж до 4 серпня 1651 р., тобто до часу завершення *Сена'ї* свого літопису.

Протягом цього часового проміжку часу відбулися наступні важливі події:

- посилення політичного впливу Запорозького козацтва;
- напередодні укладення союзу між Україною та Кримом армія хана здійснила переможний похід на Московщину, і цар змушений був погодитися на всі умови договору, запропонованого кримською стороною;
- посилення дипломатичних стосунків між гетьманським та ханським урядами, зокрема з османським урядом за часів гетьманування П. Дорошенка;
- спільні військові походи під час національно-визвольної боротьби українців у середині XVII ст.

Позитивні аспекти вказаного часового періоду дозволяють ґрунтовно відтворити послідовну хронологію подій, а також ретельно проаналізувати наукову літературу щодо визначених проблемних завдань.

Структура роботи складається із вступу, сімох розділів, коментування, висновків, резюме, довідкового апарату – додатків, списку основної використаної літератури та архівних документів, переліку опублікованих праць автора цієї монографії; іменного покажчика, списку скорочень, транслітерацій власних назв з використаних неукраїномовних текстів, переліку османських володарів і кримських ханів з вказуванням років їх правління, біографічних відомостей про автора монографії.

Наукова новизна цієї роботи полягає в тому, що обрана тема до цього часу ще не ставала предметом спеціального дослідження в українській історичній науці.

В цій книзі, яка є першим в Україні дослідженням османсько-тюркських архівних документів і літописання, пропонується методологія об'єктивного трактування історичних джерел, за допомогою якого висвітлюються взаємини Української козацької держави з Османською імперією в XVII–XVIII ст., а також їхні стосунки з Кримським ханством, Польщею та Московією. Здійснено філологічно адекватний переклад українською, з науковими коментуванням і транслітерацією, вищезазначених джерел і, зокрема, відповідних архівних документів.

Коментування документів супроводжуються тлумаченням використовуваних термінів – історичних, релігійних, філософських, літературних, а також географічних назв – українською мовою. Дати вказуються в текстах за ісламським календарем – *гіджрі* – і є узгодженими з літочисленням за *Різдом Христовим*. А у висновках зроблені підсумки дослідження проблеми.

Зокрема, зроблено спробу комплексно розглянути твори *Сена'ї* та *Галіма* в межах жанру *в е к а ї н а м е*, наголошено, що обрання для відповідного дослідження безпосередньо зазначених документів було продиктовано необхідністю доповнити джерелознавчу базу української історіографії результатами вивчення тюркських джерел.

Завдяки виконаному цілісному багатоаспектному дослідженню українсько-османських міждержавних зв'язків на конкретному фактичному матеріалі визначено ставлення Вищої Порти до розвитку Української козацької держави.

Характеристика джерельної бази цієї роботи. Основними джерелами дослідження вказаної проблеми було обрано не україномовні тексти, а твори османсько-тюркською мовою⁸ – літописи та архівні документи про відносини Української козацької держави з Османською державою, зокрема з Кримським ханством, у XVII ст.

Відомості з творів названих авторів стали “відправною точкою” для трактування процесу розвитку взаємозв’язків між гетьманським та ханським урядами.

Попри певний белетристичний характер літопису *Сена’ї* він містить цінні відомості про укладення кримсько-українського союзу та успішні походи об’єднаного козацько-татарського війська в 1648–1649 роках проти Речі Посполитої. Літопис відтворює хронологічну послідовність важливих історичних подій з передачею тогочасних географічних назв населених пунктів, річок, місцевостей тощо, багато з яких зникли з сучасної топографічної мапи⁹. Джерелами для написання твору вказаним автором стали, насамперед, офіційні матеріали про діяльність тогочасного уряду. Імовірно, що в роботі з цими документами йому став в нагоді досвід служби на посаді секретаря хана. Він, як сучасник відповідних історичних подій, викладає в своєму літописі власні спостереження, а також відомості із своїх щоденників про спільні походи упродовж вказаних років. Як правило, ці походи здійснювались за участю людей, яких називали *у л е м а*¹⁰ – вчених, правознавців, релігійних осіб та ін., що розв’язували будь-які державні чи політичні проблеми. Вони могли забезпечувати для історика також і цінну інформацію.

Найрозлогіший опис спільних дій українсько-кримської армії проти Речі Посполитої та укладення мирних договорів свідчить про використання різноманітних джерел з різним

⁸ Див.: прим. 4, 5.

⁹ Наприклад: місцевість та населені пункти – Агадж, Чоплу, Гокевлі, Капар, Тамагли-Таш, Кара-Капи, Їлки-Сую, Ташлик, Іракчик, Пояр, Васильків, Махнівка; фортеці – Косівка, Салле; міста – Хан-Кечіді; річки – Туранли, Чапар та ін. (див.: ц. м. – С. 92, 94, 98, 101, 102 (21б, 23а–б, 29а, 32б, 33б)).

¹⁰ Див.: ц. м. – С. 86 (15а).

ступенем докладності, історичної цінності й достовірності матеріалів. У багатьох епізодах офіційні відомості доповнені свідченнями очевидців [це головним чином стосується військових справ]. Безпосередня участь автора в подіях, які він описує, зробила можливим дати власну оцінку персоналіям: королеві, гетьманові, командирам та іншим.

Літописець, з одного боку, не вважав за потрібне писати про речі загальновідомі, наприклад, про лад Кримського ханства; з іншого – він виклав своє трактування нових дій Високої Порти щодо України, а саме – укладення козацько-татарського союзу. Згідно з тюркськими історичними джерелами кримський володар урочисто та з повагою прийняв українських послів, дав свою згоду надати всебічну допомогу козацькому гетьманові в боротьбі за визволення їх земель у війні з противником. Ця подія має важливе значення в історії Східної Європи¹¹.

Твір написаний османсько-тюркською мовою. *Сена'ї* доповнював свій текст цитатами з *Кур'ану (Корану)*, іншими арабськими вставками, віршами перською та тюркською мовами. Враховуючи широку географію зовнішньополітичних інтересів Порти літописець розгорнув перед читачем цілий топонімічний словник тогочасного Криму, України й причорноморських земель¹².

Слід підкреслити, що деякий суб'єктивізм у викладі історичних подій або висвітленні діяльності окремих державних діячів, який у більшості випадків має місце у літописних книгах, жодним чином не применшує їхньої цінності для об'єктивного вивчення історії.

Джерельна база твору “Процвітання ханів” складається, насамперед, з документальних матеріалів про діяльність уряду кримського ханства. Ці документи були зібрані сином автора, *Шагбазом Гіраєм*¹³, та видані під назвою “Діван”¹⁴ у 1841 році

¹¹ İslam Ansiklopedisi. – Cilt, V. – İslam Giray III. – İstanbul, 1964. – S. 1105–1107.

¹² Див.: прим. 8.

¹³ Названий на честь свого дідуся (див.: прим. 11).

¹⁴ Dîvân (осм.м.) – книга, що означає “Збірник документів про діяльність меджлису [парламенту] та уряду Кримського ханства”.

в Стамбулі. Окрім цього, були використані праці наступних тюркських авторів кримської історіографії:

1) *Шейха Мегмеда Ефенді з Криму*¹⁵ (урядового писаря) та його спогади “Кримські події”, де описуються зв’язки Кримського ханства з Московією та Польщею, зокрема під час правління Іслама Гірая III.

2) Відомості від історика *Ебуль Фарука*¹⁶, який описав військові походи кримської армії на Русь, в результаті якого були здобуті численні багатства і захоплено у полон чимало бранців.

Літописець також згадує *Роксолану*¹⁷, котра стала улюбленою дружиною султана *Сулеймана Кануні*¹⁸.

3) Відомості від історика *Мустафи Наїми Ефенді*, котрий описав відносини Криму з Україною та Польщею, наголошуючи на умовах Зборівської угоди¹⁹. Це був один з найвідоміших османських державних істориків XVII століття, хрестоматійний автор, зразковий дослідник. Його історичний твір в 6-ти томах під назвою “*Історія Наїми*” (*Naîma Tarihi – тур. м.*) був написаний у зв’язку з завершенням першого тисячоліття ісламської ери і охоплює період від 1591 до 1659 рр.²⁰

4) За даними Гаммера²¹ історик у своїх спогадах про Роксолану зазначав, що вона родом з Русі (тобто із України).

5) Галім називав ще одне джерело своєї книги, що називалася “*Ессеб-у’с-сей’ар фі` агб’ар мулу`к-ул`-Татар*”, але не вказав автора цього твору. Тому ми подаємо повну назву відповідного джерела та відомості про його автора. *Сеїд Мегмед Риза*²² був учителем, потім він працював суддею в містах

¹⁵ *Sultan, H.G.* – Op. cit. – S. 101.

¹⁶ На жаль, ми не змогли дізнатися нічого про нього самого з наявних літературних джерел, окрім відомостей від самого автора книги “Процвітання ханів”. Див. там само. – С. 102.

¹⁷ Див. коментар до розділу “*Іслам Гірай III*” вказаної книги, прим. 23.

¹⁸ Роки правління: 1520–1566.

¹⁹ Див. там само. – С. 104.

²⁰ *Babinger F.* Op. cit. – S. 268–270; *Togan Z. -V.* Op. cit. – S. 210. Також див.: *Прицак О.* УАЩ. В. 2. – К, 1993. – С. 177–178.

²¹ *Purgstahl Hammer J. V.*, написав багатотомну велику османську історію до 1774 року. Див.: *Togan Z. -V.* Op. cit. – S. 236.

²² *Seyid Mehmed Riza (тур.м.)*.

Туреччини (Ніш, Ускюдар, Діярбакир), а в 1753 році став суддею в м. Бурсі. Помер він у 1756 р., похований в Стамбулі.

Сеїд М. Р. написав тюркською мовою історію кримських ханів, назвавши її “*Ессеб-у’с-сейяр фі` агбър мулу’к-ул-Татар*”²³. Цей авторитетний твір охоплює історичний період з 1466 р. по 1737 рр. (від початку володарювання Менглі Гірая I до початку володарювання Менглі Гірая II²⁴).

Таким чином, описуючи джерела книги “*Процвітання ханів*”, ми робимо висновок про те, що вказаний твір має історико-біографічний характер. Наскрізним сюжетним мотивом зазначеної праці є українсько-кримські міжурядові відносини на тлі життя і політичної діяльності хана Іслама Гірая III.

Для підтвердження чи спростування історичних фактів у згаданих творах використано документи та наукову літературу архіву музею палацу Топкапи та Османського державного архіву, Бібліотеки рідкісних видань імені Сулеймана Кануні, книгозбірні Стамбульського університету, інших книжкових фондів Туреччини. Другу групу джерел склали твори французьких, польських, російських та інших іноземних авторів мовою оригіналу.

Теоретичне значення цієї праці полягає у відображенні міждержавних відносин в архівних документах і літописних творах видатних істориків обох народів.

Наш пріоритет у постановці й аналізі зазначеної проблеми дозволяє помітно збагатити базу та розширити підґрунтя для подальших наукових досліджень українсько-тюркських історичних взаємин, основу яким було закладено у творах видатних істориків України й тюркського світу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати та методологія здійснення цього дослідження можуть стати джерелом для написання наукових монографій в галузі турецько-українських міжетнічних та міждержавних взаємин,

²³ “*Es-seb'-û's-seyyâr fi ahbâr mûlûk ül-Tatar*” (о.м.), що в перекладі українською означає “Країна татарів за даними семи мандрівників”. Автор мав на увазі рух “семи планет”. Див.: *Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 924.

²⁴ Див.: Додаток № 7. – С. 333–335.

бути використаними для написання підручників з історії України й Туреччини, зокрема Всесвітньої історії, а також програм окремих курсів та профільних семінарів з археографії, джерелознавства, архівознавства, османістики для студентів історичного, філософського, філологічного факультетів, а також фахівців з орієнталістики.

Глумачення та методи інтерпретації результатів цієї роботи можуть використовуватися для здійснення досліджень з історії політичних, релігійних, культурних та соціально-економічних взаємин України, Туреччини, Польщі та Московії, що є надзвичайно актуальним в новітніх умовах розвитку вказаних держав.

Достовірність наукових результатів та висновків забезпечується теоретико-методологічною позицією автора здійсненого дослідження, яка дозволяє розробити нову концепцію залучення історіографічних документів тюркських авторів в українську історичну науку та в розвиток сходознавства взагалі, і, зокрема, в розвиток тюркології.

Основними положеннями цієї праці є наступні:

– проблема методології, концептуальний підхід до розгляду проблемних питань та світоглядні принципи здійснення досліджень;

– переклад українською мовою названих джерел і архівних документів як об'єктивний шлях залучення іншомовних документів в українську історичну науку;

– посилення політичного впливу Запорозького козацтва у першій половині XVII ст.;

– літописи *Сена'ї* та *Галіма* є оригінальними творами кримської історіографії, в яких послідовно висвітлюється проблема українсько-османських стосунків. Йдеться насамперед про посилення дипломатичних зносин між Українською козацькою державою та Османською імперією, зокрема з Кримським ханством, що привело до укладення міждержавного договору в середині XVII ст.;

– політика *Іслама Гірая III* була спрямована на підтримку державотворчих намагань українського козацтва на чолі з гетьманом *Богданом Хмельницьким*;

– позитивне ставлення тюркських володарів до намірів українських гетьманів, зокрема до гетьмана *Петра Дорошенка*,

створити національну державу супроводжувалося спільними військовими діями проти недругів і укладенням угод в інтересах обох держав;

– досліджуються події після Прутської війни (1711) стосовно історії Хотина;

– посилення активної політики уряду Бахчисараю на півночі Османської імперії привело до зростання його міжнародного авторитету як гаранта дотримання сусідніми державами (Річчю Посполитою, Московією) своїх зобов'язань згідно з укладеними угодами;

– зміцнення позицій Кримського ханства об'єктивно сприяло збереженню впливу Високої Порти, яка була втягнута в Крітську війну, на північних теренах;

– жанр літописання *в е к а і н а м е* є джерелом не тільки об'єктивного висвітлення історичних подій, але й відображенням панівної ідеології (духу часу) Османської держави.

Щодо постатей названих авторів, то, на жаль, у нас немає достатніх біографічних відомостей про *Сена'ї* за винятком того, що сам автор повідомляє про себе на початку свого літопису²⁵. *Сена'ї* зазначає, що він від батька та дідуся є відданим *чингізханівській** традиції, підтверджуючи цим своє кримсько-татарське походження. Тут-таки ми ще дізнаємося про те, що після здійснення свого паломництва до святих місць (Ка'бе в Мекці) він отримав почесне ім'я *Ель-Гадж Мегмед*.

Можна припустити, що *Сена'ї* здобув освіту в Стамбулі – осередку науки та культури, який здавна притягував талановиту молодь з різних міст Османської держави. Далі він говорить про те, що працював в урядовій канцелярії, обіймав посаду секретаря *дівану* хана, а згодом був призначений суддею.

Пізніше візир *Іслама Гірая III, Сефер Газі Ага* доручив *Сена'ї* скласти життєпис і описати державницьку діяльність кримського володаря на тлі історичних подій середини XVII ст., зокрема дипломатичних зносин з Козацькою Україною та Річчю Посполитою²⁶. Слід зазначити, що *Сена'ї* у своїй

²⁵ Свою версію життєвого шляху *Сена'ї* запропонував З. Абрахамовіч. (Див.: *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 13–15).

²⁶ Див.: ц. м. – С. 71 (16–2а).

хроніці докладно описує причини укладання кримсько-українського договору, надання гетьманові практичної допомоги, перебіг та розвиток насамперед політичних подій під час української національно-визвольної революції під проводом гетьмана *Богдана Хмельницького*²⁷.

Статус придворного літописця зумовив появу псевдоніма “*Сена’ї*”, що буквально означає “восхвалитель, оспівувач”. Знання арабської, перської та османської мов сприяло по-значилося на виконанні *Сена’ї* відповідальних службових обов’язків²⁸.

Незважаючи на похилий вік, *Сена’ї* із свіжим натхненням розпочав роботу над новою книгою, в якій він досягнув вершин стилістичної досконалості жанру “*векаїнаме*”, забезпечивши рівновагу історичної достовірності опису подій з образною фактурою тексту²⁹.

Автор життєпису кримських володарів “*Процвітання ханів*” *Галім Гірай Султан* народився в 1772 р. в Криму. Син хана *Шагбаза Гірая*³⁰, який помер в 1792 р. під час заслання у м. Візе.

Названий твір був написаний в 1811 р. Вперше його видали в 1981/72 рр., а з доповненнями і коментарями – у 1911 р. в Стамбулі та м. Ерзурумі.

У цій роботі вміщено матеріал про життя та діяльність 72 кримських ханів, починаючи від *Гаджі Гірая I*³¹, до останнього кримського володаря *Багта Гірая*³². Проживши деякий час

²⁷ Про це також див.: *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1548–1676 рр.). – К., 1999. – Т. 7. – С. 69–163. Про це також див.: *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1548–1676 рр.). – К., 1999. – Т. 7. – С. 69–163. Про роль Української козацької держави в європейсько-османських війнах докладно див.: *Чухліб, Тарас.* Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2010. – 446 с.

²⁸ Див.: ц. м. – С. 72 (26 – 3а).

²⁹ *Gülün-i Hânân (осм.м.)*. Див.: *Togan, Z.-V.* – Op. cit. – S. 226; *Babinger, F.* – Op. cit. – S. 372–373.

³⁰ Роки правління: 1786–1787 рр.

³¹ Роки правління: 1-й раз: 1420–1455 рр., 2-й раз: 1455–1466 рр.

³² Роки правління: 1788–1789 рр.

в Стамбулі *Галім* оселився в м. Чаталчі**, де помер в 1823 році. Поховали його на цвинтарі біля мечеті *Ферхада Паши*.

Таким чином робимо висновок, що історіографічна діяльність зазанченого автора була тісно пов'язаною зі столицею Османської імперії, а тому він мав можливість при написанні твору, зокрема розділу про *Іслама Гірая III*, який є предметом досліджуваних нами політичних відносин України з Кримом та Високою Портою в середині XVII століття, використати в своїх тлумаченнях різні відомості від авторів робіт з османської історіографії³³.

Слід підкреслити, що зазначені документи – *“Історія хана Іслама Гірая III” Гаджі Мегмеда Сена’ї Кримського* та *“Процвітання ханів” Галіма Гірая Султана* – видавалися в Україні (*“Літописні твори М. Сена’ї та Г. Султана як історичні джерела.* – К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: 2000. – 328 с. (фіз. арк. 20,05)”). У цій книзі всі документи подаються з доповненнями, уточненнями та виправленнями, що суттєво змінює хронологічні межі аналізованої проблеми.

* Йдеться про *Тимучина* (1155–1127), який у 1202 році, об’єднавши східну та західну Монголію, створив величезну імперію – від Тихого океану до Чорного моря, і був пошанований титулом *“закан”*, а у 1206 р. на курултай (з’їзді) шаман нарік його *Чингізханом*. За давньою тюрксько-монгольською традицією місце поховання видатних володарів трималось у таємниці, тому місце поховання Тимучина не було знайдено. Після його смерті створену ним державу, *“улус”*, нащадки розділили між собою. Його син *Джуджі*, а також *онук хан Бату* володіли улусом *“Золота орда”*. Інші онуки Тимучина і сини Тогай Тимура створили Казанське та Кримське ханства. А державу *“İlhanlılar”* (тур. м.), *“Ільганлилар”* (укр. трансл.) – укр. м. *“Ільганиди”* – очолив хан *Гулагу*, син *Тогай Тимура*.

** Названі міста знаходяться в Туреччині.

³³ Див.: *“Характеристика джерельної бази цієї роботи”*. – С. 13–16.

РОЗДІЛ І ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ СТОСУНКІВ XVII ст.

І. 1. Становлення та розвиток османо-тюркської історіографії

Проблемі методології в галузі дослідження зазначеної історіографії великого значення надавали й надають відомі українські та турецькі дослідники, а також вчені країн Заходу, такі як *А. Кримський, Ф. Корш, М. Смірнов, О. Прицак, А. Зайончковський, А. Абрахамовіч, Е. Триярський, Ф. Бабінгер, І. Узунчарішли, Я. Дашкевич, П. Сохань, Ю. Кочубей, Ю. Галачоглу, Г. Халимоненко, В. Сергійчук, В. Резаненко, В. Остапчук, Ф. Емеджес, В. Чабук, М. Уреклі, К. Озджан М. Іншірлі та інші.*

Переможна війна султана *Тогрул-бека* (1040–1063) за утвердження незалежної тюркської держави, що закінчилась битвою “*Денданекан*” 1040 р. на теренах Хорасану, заклала основи династії та держави Сельджукідів, а разом з тим стала й точкою відліку державності Азербайджану й Туреччини. При дворі *сельджукідів* упродовж майже двох століть накопичуються праці багатьох історіографів Близького й Середнього Сходу, в яких описуються терени Азербайджану та події, пов’язані з історією огузів. Академік *Зія Буніатов* нараховує близько сімдесяти наукових праць мусульманських історіографів, присвячених історії тюркських етносів Центральної Азії. У середині XI ст., після утворення імперії *сельджукідів*, з’являються спеціальні праці, виконані з метою звеличення династії *сельджукідів* – це “*Kitâb-i tafdîl al-attrak*” – “*Kitâb-i Tafdîl al-Atrak*” – “*کتابی تفضیل آل اتراق*” (“*Книга гідностей тюрків*”) *Аб-уль-Ала ібн Хассула* (помер 1058 р.). Свою працю автор написав після захоплення *сельджуками* Багдада і присвятив візирю султана *Тогрул-бека* у Кундурі.

У XI ст. поряд з узагальнювальними творами про тюркські етноси й племена з'являються перші праці, присвячені безпосередньо династії сельджуків. Одним з таких творів є “*Малікнаме* – مالیکنامه” невідомого автора XI ст., яка стала певним стимулом до написання низки історіографічних праць, зорієнтованих на висвітлення діяльності цієї огузької династії. Безперечно, найцікавішим серед них є “*Сельджукнаме* – سلجوقنامه” автора XII ст. *Захір ад-Діна Нішанурі*. Значення “*Сельджукнаме*” важко переоцінити, адже ця праця виконала роль історичного джерела й основного підручника з історії *сельджуків* для багатьох пізніших авторів, зокрема й історіографів Азербайджану й Туреччини.

І. 2. “*Теваріх* – تواریح” як джерело вивчення османсько-тюркської історії та культури

Дослідження османсько-тюркської історії та культури, започатковані добою володарювання *Ертогрула Газі* (1231–1281) – батька султана *Османа I Газі* (1281–1324), – в українському сходознавстві потребує об'єктивної інтерпретації. Перші оригінальні твори османської історіографії які турецькі автори називали словом *тапріх* – تاریخ, тобто “історія”, “літопис”, хоч перше його значення – “дата” мають свою специфіку. Звичайно важко заперечити, що османські *тапріхи*, як і українські літописи княжої доби, певним чином скидаються як на візантійські хронографи, так і на літописну спадщину арабсько-перських історіографів. Цій проблемі неодноразово присвячував свої праці *Омельян Прицак*, один з найчутливіших дослідників історії тюркської держави *Караханідів*.

Самобутність *тапріх* і в полягає в тому, що це були передовсім хроніки подій військово-політичного життя Османської імперії, але в них ми зустрічаємо й факти соціально-економічного характеру: інформацію про розподіл підкорених земель та адміністративне управління на них. В *тапріхах* можна знайти й матеріали, продиктовані як людськими якостями авторів, так і волею замовників, безперечно султанів, які вимагали від кож-

* “*Теваріх* – تواریح” – це османсько-тюркський термін, що означає текст, документ, пам'ятка, словесний твір, в якому фіксовані конкретні історичні події (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 790, 1099).

ного *в а к а ї н ю в і с а* “*vak’anüvîs* – وقعه نویس” (придворного літописця-історіографа) такого викладу подій, де б особа володаря країни підносилася б на неймовірну височінь.

Честь відкрити список османських авторів, які вдалися до написання власних творів, належить *Сінан Паші* (1437–1486), що писав як арабською, так і рідною мовою. Найвідоміша праця цього вченого – *Та заррунаме* (“*Tazarru’-nâme* – تضرر عنامة”) є твором швидше релігійно-філософським ніж історичним, отож він відіграв величезну роль у розвитку турецького суспільства.

Майже одночасно із *Сінан Пашою* на небосхилі османського письменства з’явилися постаті вчених, які надали перевагу пропаганді історії свого народу. Перший серед них – *Ашик Пашазаде* (1401–1502), який у своїй “*Історії родоvodu османів*” (“*Tevârih-i Âl-i ‘Osmân*”² “تواریخی علی عثمان”, що містить відомості про родовід турецьких султанів, виклав події у хронологічній послідовності, через що його працю можна назвати ще й *в а к а ї н а м е*. Слід підкреслити, що й рід самого автора, що сягає ще 1240 року, дав цілу плеяду інтелектуалів, які присвятили своє життя науці³. Унікальність історіографічної праці *Ашика Пашазаде* полягає в тому, що він, скориставшись теоретичними знаннями, отриманими зокрема й у родинному колі, надавав перевагу живій практиці: записував з вуст безпосередніх учасників певних подій інформацію, якій інші не надавали значення, в колі його інформаторів були державні діячі і навіть самі султани, але історик охоче користувався й фактами, одержаними, скажімо, від простих учасників бойових подій. Ось ці фактори й стали підґрунтям особливої методології наукової діяльності *Ашика Пашазаде* як історіографа.

Неабияке значення має ще одна праця, присвячена історії “дому Османів” – це *Dâsîtan-ı Tevârih-i Mulûk-ı Al-i Osman-ı* “داستانی تواریخی ملوکی علی عثمانی”⁶ “*Історія держави славетних османів*” поета *Ахмеді* (*Таджеддін Агмед бін Ібрагім бін Гизир*), автора відомого месневі “*İskendername*”⁴ “اسکندرنامه”. Неважко здогадатися, що цінність цієї праці полягає у її особливому стилі, завдяки чому цей історіографічний твір посідає місце в одному ряду з найцікавішими прозовими працями тієї доби.

На початку XV ст. внаслідок навали армії Тимура (1336–1405) Османська держава була зруйнована майже вщент. Поразка османського війська у битві, що відома під назвою “*Ankara meydan muharebesi*” (Анкарська майданна війна), негативно вплинула на розвиток історіографії, адже певним чином обірвалася традиція героїчного стилю, притаманного історикам попередньої доби. Але з приходом до влади султана *Мурада II* (1421–1444; 1446–1451) в галузі історіографії спостерігається пожвавлення й відчувається потяг до реалістичнішого відображення подій, про що пише, до речі, у своїй праці “Османські історіографи та їхні твори” й відомий німецький тюрколог *Франц Бабінгер*⁵, в якій він розглядає спадщину близько 377 османських істориків.

Методологічні засади дослідження османської історіографії, якими керується *Ф. Бабінгер*, підлягають, звичайно, новому осмисленню. На думку *Ф. Бабінгера*, найвідомішим османським істориком вважається *Яхші Факір*, який у праці “*Menâkıb-i Âl-i ‘Osmân Yıldırım Han a gelince – منأکبى على عثمان يلدی يم حنا گلینجه*” описав події до 1389 року, тобто до смерті турецького султана *Мурада I Гудавендігара* (1362–1389).

Ці риси новітнього письма стають притаманні й працям, в яких звертаються до теми “*Tevarih-i Âl-i ‘Osmân – تواریخی على عثمان*” (“Історія родоvodu османів”). Справжньою перлиною османської історіографії цієї доби є “*Kitâb-ı Cihân-nütmâ – کتابی جهان نما*” (“Книга огляду (пояснень) світу”) *Мугаммеда Неури* (?–1527). Особливості своєї методології *Неури* пояснює у передмові до свого твору: “...є багато доведених до ладу творів з інших галузей знань, праці ж з історії й досі розпорошені та не зібрані докупи”⁷.

I. 3. Проблеми методології дослідження

Розвиток османської історіографії у XVI–XVII ст. з притаманними їй особливостями найкраще представлено працями “*Tabakatü’l-memâlik ve derecâtü’l-mesâlik’i – تاباکاتول میمالیکی و درجاتول مسالیکی*” (Природа країн та ступені сходження) *Мустафи Челебі Джелалзаде Нішанджуси* (1494?–1567), “*Tarih-i Peçevî – تاریخى پچوئى*” *Ібрагіма Печеві* (?–1650).

Джелалзаде та *Печеві* у своїх працях вирізняються стилем написання історії (мовою, актуальністю, методом тощо) і висвітлюють різні політичні, економічні, соціальні проблеми в державі та вказують шляхи їх подолання⁸.

Розвиток історіографії, виконаної за такою методологією, досягає досконалої форми у XVII ст., наприклад, в праці “*Fezleke-i Târih- فذلکھی تاریخ*” (“Підсумок історії”) *Каміба Челебі* (1608–1656), в якій він осмислює розвиток подій в Туреччині у 1591–1654 рр.⁹

Зазначені автори користувалися творами попередніх авторів, зокрема й європейських. Вміння інтерпретувати та систематизувати джерельні матеріали відповідно до усталеного тогочасного методу відкривало перед історичною наукою нову перспективу. У писаннях згаданих істориків Османська держава у XVI–XVII ст. визначається як модернізована і правова, а володарі – як захисники прав людини. Ця тенденція простежується, зокрема, у працях *І. Печеві* та *К. Челебі*: в них детально висвітлюється події, приміром, періоду правління султана *Османа II молодшого* (1618–1622).

Як відомо, західна методологія історичної науки пропонує досліджувати історію за схемою: давня Греція → Рим → Середньовічна християнська історія → сучасність. Турецькі вчені наголошують, що за умови такої методології залишається поза увагою османський історико-культурний чинник і його стосунки із західною культурою¹⁰. Теоретичні та методологічні принципи щодо історії людства, вироблені на Заході, якими користуються також і вчені Сходу, зокрема, турецькі та арабські, також вимагають нового осмислення.

У дослідженні османської історії основна проблема полягає саме у відсутності загальноприйнятої методології, яка розглядала б це питання функціонально в межах всесвітньої історії¹¹.

Сучасна інтерпретація тюрксько-османської історії та культури має стати у контексті історії загальносвітової та не заангажовано показати взаємини між культурами стародавнього світу. Як відомо, найдавніші цивілізації виникли у місцях, де проходили річкові шляхи або в межіріччях афро-євразійського континенту: шумерсько-месопотамська, єгипетська, індійська,

китайська, орхоно-тюркська, трипільська. Ці культури мали особливі соціальний, політичний та економічний устрої та розвивались під впливом загальної еклектичної політики глобалізації тогочасного світу¹².

Слід наголосити, що за всіх культурних відмінностей відбувалося взаємопроникнення елементів різних цивілізацій. У цьому процесі важливу роль відігравали міста, які представляли основну модель тогочасної культури. Провідне місце в укоріненні синтезу, збереженні та відродженні культур займали: Римська імперія, Арабський халіфат, Османська імперія та інші. Торгівельні зв'язки, які встановлювались між державами завдяки "*Шовковому шляху*", починаючи від Білого моря й до Китаю, а звідти морським шляхом до Індонезії, мали неабияке значення у розповсюдженні існуючих культур на східному та західному напрямках.

Підсумовуючи, слід зазначити, що при вивченні та дослідженні османської історії головною методологічною проблемою є парадигми науки та освіти, панівні за умов глобалізації світу. Внаслідок глобалізації зазнають певної трансформації традиційні культура, освіта, наука, а отже, ускладнюється об'єктивне висвітлення історії національної держави та національної культури.

Через це чи не найвагомішого значення набуває зараз подолання лінгвістичного бар'єру. Знання тюркських мов, зокрема османсько-турецької, арабської, перської та інших, а також культури та філософії цих мов є важливим засобом для виявлення та класифікації джерельних матеріалів (архівних документів)¹³, їх адекватного перекладу та об'єктивної інтерпретації задля написання правдивої історії, зокрема українсько-турецьких взаємин¹⁴.

Джерела, література та коментування:

1. *İpşirli, Mehmet. Osmanlı Tarih Yazıcılığı. // Osmanlı. – Ankara, 1999. – Cilt, 8. – S.247–256; Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львівське відділення ІУАД ім. М.С.Грушевського НАНУ / Літературна агенція "Піраміда", 2007. – 808 с.; Туранли Ферхад. Методологічні проблеми дослідження османської історії / Матеріали міжнародної наукової конференції "Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні*

гуманітарні науки” (28–30 травня 2008 р.). Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – К.: ТОВ “Видавництво Аратта”, 2009. – С. 269–281. – 328 с.; Туранли Ф. Зовнішньополітична орієнтація уряду Української козацької держави у другій половині XVII ст. за даними турецьких джерел та історіографії / Наукові записки. – Київ-Хмельницький, 2002. – Том 8. – Ч. I. – С. 41–57.

2. *Develloğlu, F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni harflerle)*. – Ankara, 1993. 11. Baskı. – S. 278, 580.

3. *Yavuz, Kemal; Saraç, Yekta M.-A. “Âşık Paşazade Târîhi”*. – İstanbul, Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti. “Gökkubbe”. 2007. – 517 s.

4. Халимоненко Г. Історія турецької літератури (XIV–XVI ст.). – К.: Київський університет. – 2001. – С. 48–60.

5. *Babinger, Franz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. Çeviren Prof. Dr. Coşkun Üçok*. – Ankara: 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 435, Türk Tarih Kurumu Basımevi. – 502 s.

6. *Babinger F.* – Op. cit. – S. 11.

7. *Neşri, Muhammad. Kitâb-ı Cihân-nümâ. Cilt 1–2*. – Ankara, 1957. – S. 6.

8. *Togan, A. Zeki Velidî. Tarihte Usûl*. – İstanbul, 1985 ‘Enderun Kitabevi’. – S. 206–212; *Tezcan, Baki. II. Osman örneğinde ‘İlerleme’ Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı*. // *Osmanlı*. – Ankara, 1999. – Cilt, 7. – S. 658–668.

9. *Togan, A. Zeki Velidî. a.g.e. (назв. праця)*. – S. 209.

10. *Davutoğlu, Ahmet. Genel Dünya Tarihi içinde Osmanlı’nın yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihinin yeniden yorumlanması (Місце османів у загальносвітовій історії: методологічні проблеми та нове тлумачення османської історії) // Osmanlı*. – Ankara, 1999. – Cilt (Том), 7. – S. 674.–680.

11. *Ibidem*.

12. *Davutoğlu, A. a.g.e.* – S. 677.

13. В науковий обіг вводиться османський архівний документ – ферман турецького султана Ібрагіма головнокомандувачу буджацьких татар. Нижче подаємо повний текст цього документа в українському перекладі з факсиміле оригіналу тексту і транслітерацію латиницею (Додаток 1, 2, 3). Документ написаний у стилі *дивані* тогочасної турецької палеографії арабськими літерами 1647 р., складається з дванадцяти рядків і зберігається в архіві музею Топкапи у Стамбулі. Див.: TSMA-Топкари Sarayı Müzesi Arşivi (Архів Музею Палацу Топкапи), No: E. 610/17; *Aktan, Ali. Osmanlı paleografyası ve siyasi yazışmalar*. – İstanbul, 1995. *Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı Yayınları*. – S. 178–179 (*Актан Алі. Османська палеографія та політичне листування*. – Стамбул, 1995. Видавництво Османської добродійної організації науки та культури. – С. 178–179.).

І. 4. Особливості стилю написання досліджених текстів

У вивченні подій минулого архівні документи є важливим джерелом для об'єктивного висвітлення історії та встановлення зв'язку між минулим, теперішнім та майбутнім. В турецьких архівах, зокрема Османському державному архіві в Стамбулі зберігається чимало документів, які містять важливу інформацію з історії України.

За даними книги-довідника названого архіву¹, що вважається одним з найбагатших у світі, а також праць турецького історика та архівіста професора Юсуфа Галачоглу кількість документів, які охоплюють історію Туреччини османської доби (1299–1923 рр.), в цьому архіві налічується приблизно сто мільйонів документів, а також 350 тисяч реєстрових книг (Defterler), які є національною культурною спадщиною.

Український тюрколог Григорій Халимоненко у своїй монографії “Історія турецької літератури” зазначає: інформація про те, що “...давні тюрки мали свою писемність, спорадично з'являлася як у документах самих тюрків, так і в джерелах інших народів”².

Розвиток тюркської традиції написання текстів-документів з використанням різного письма та мов тривала вже з часу виникнення та розбудови Османської держави. Ці безцінні документи зберігалися в скарбницях разом з найкоштовнішими речами.

У названій книзі-довіднику йдеться про те, що з 1921р. до 2008 р. послугами зазначеного архіву користувались 15 529 дослідників-тюрків та 4 882 вчених із 76 країн світу. Найчастіше інформацією користувались дослідники з США (580 осіб), Японії (167 осіб), України (від часу відродження незалежності) 14 осіб, з Нової Зеландії (1 особа) та інші.

Основні документи, що стосуються історії України, починаються від доби прийняття Кримським ханством османського протекторату в 1475 р. аж до часу укладення Яського мирного договору 1792 року як результату завершення війни (1787–1791 рр.) між Російською та Османською імперіями.

Зазначимо, що ці документи, написані османсько-тюркською мовою з використанням арабської графіки, зберігаються у різних фондах вищевказаного архіву “*Hatt-ı Hümayun*” (“Документи з султанської канцелярії”), “*Eyâlet-i Mümtaze*” (“Доку-

менти з провінцій з автономією”), “Düvel-i Esnebiyye” (“Документи дипломатичного характеру”), “Kırım Hanlığı Kalemî” (“Документи з канцелярії Кримського ханату”), “Hotin hazinesi” (“Документи, що стосуються Хотина”), “Kamenîçe Hazine” (“Документи, що стосуються Кам’яниці”), “Kefe Mukataası” (“Фінансово-розрахункові документи з Кафу), “Azak Hazinesi” (“Документи, що стосуються Азова”) та інші.

Для правильного читання, визначення та озвучення голосних фонем в арабській мові неабияке значення мають оголоси (حركة – *gârake*) – система діакритичних знаків (пишуться над чи під буквами), наприклад: *медде* (آ – буква *еліф* з меддею), *фетге* (م – буква *мім* з фатге), *кесре* (ت – буква *те* з кесре), *шедде* (د – буква *лем* з шедде), *дамма* (ق – буква *каф* з дамма), *гамзе* (أ – буква *еліф* з гамзе), *сюкун* (ب – буква *бе* з сюкуном), *тенвін* (غ – буква *гайн* з тенвіном) та ін.

Слід підкреслити, що на відміну від арабської в тюркській мові не використовуються подібні знаки. Хоч в османсько-тюркській мові і вживається чимало арабських слів, але з метою спрощення і до полегшення написання та читання текстів використовувались прості форми арабської графіки, наприклад “Rik’a”. Нижче ми подаємо зразки цієї графіки з османського рукопису:

ا ب ت ج د ر س ص صه ط ظ ع ف ق ك ل

ل م ن ه ه و ه ف ه ل ا ي ه

Абетка османсько-тюркської мови складається з 31 літери, які пишуться справа наліво арабською графікою:

ا (А) ب پ ت ث ج ح خ د ذ ر ز س
ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ي

Назви: elif, be, pe, te, se, cim, çim, ha, hı, dal, zel, re, ze, je, sin, şin (şın), sat, dat, tı, zı, ayın, gayın, fe, kaf, kef, lâm, mim, nun, vav, he, ye.

Доповнення арабської абетки різними літерами та діакритичними знаками тюрки робили для забезпечення правильного і точного написання слів рідною мовою.

Абетка сучасної тюркської мови Туреччини має латинську основу і складається з 29 літер:

Aa (a), Bb (be), Cc (ce), Çç (çe), Dd (de), Ee (e), Ff (fe), Gg (ge), Ğğ (м'яке ge), Hh (he), İi (i), Iı (ı), Jj (je), Kk (ke), Ll (le), Mm (me), Nn (ne), Oo (o), Öö (ö), Pp (pe), Rr (re), Ss (se), Şş (şe), Tt (te), Uu (u), Üü (ü), Vv (ve), Yy (ye), Zz (ze).³

Слід підкреслити, що відсутність зазначених вже вище діакритичних знаків сьогодні ускладнює читання подібних текстів. Отож для правильного читання та адекватного перекладу згаданих архівних документів дослідник має володіти достатнім чином класичними мовами мусульманського Сходу (арабською, перською, османською), а також сучасною турецькою. Крім того, дуже бажано мати необхідні знання уйгурської, чагатайської, кримськотатарської мов, які є базовими складовими знання про середньовічну писемну мову *тюркі*. Звичайно ж, передусім потрібно бути фахівцем з палеографії⁴.

Подолання лінгвістичного бар'єру є важливою умовою для виявлення та класифікації джерельних матеріалів, зокрема архівних документів, а також виконання адекватного перекладу таких текстів та їх об'єктивної інтерпретації⁵.

Відомий турецький історик Ільбер Ортайли зазначає: “Однією з умов розвитку історіографії є спостереження за світовою історією, а також іншими народами та культурами”⁶. Суголосно з ним висловлює свою думку і Зекі Веліді Тоган про те, що сенсом історичної науки є дослідження “діяльності людини, її життя”⁷.

Як взірцевий підхід до осягнення особливостей тюркської історіографії є спадщина Омеляна Прицака, Ярослава Дашкевича, Галіла Іналджика та інших вчених, які заклали основи відповідної методології дослідження українсько-турецьких взаємин, формування концепції державотворення, а також і розвитку українського сходознавства.

Запропонований автором цієї монографії метод інтерпретації архівних документів може виявитися корисним для подальшої розробки методології розв'язання проблеми, яка порушується у цій праці.

¹ *Sarıнай, Yusuf*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. Başbakanlık Basımevi. Üçüncü Baskı. İstanbul – 2010. – 597 с.; www.devletarsivleri.gov.tr.

² *Халимоненко Г. І.* Історія турецької літератури: Türk Edebiyatı Tarihi. – К.: 2009. – С. 25. – 544 с.

³ *Туранли Ф.* Османсько-тюркська палеографія у контексті розвитку писемності // Магістеріум (НаУКМА). Мовознавчі студії, 2009. – № 37. – С. 90–92

⁴ До статті додаються зразки османських архівних документів з транслітерацією, точним перекладом змісту текстів на українську мову з тлумаченням (Додаток 1, 2, 3).

⁵ *Туранли Ф.* Методологічні проблеми дослідження османської історії / Матеріали міжнародної наукової конференції “Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки” (28–30 травня 2008 р.): Національний університет “Киево-Могилянська академія”. – К.: “Видавництво Аратта”, 2009. – С. 269–281. – 328 с.

⁶ *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його 70-річчя. *Studia in honorem Jaroslavi Daškevič septuagenario dicata*. Видавництво М.П. Коць. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С 203. – 991 с.

⁷ *Togan, Zeki Velidi A.* Tarihte Usul. 4-üncü Baskı. İstanbul, 1985. Enderun Yayınları. – S. 16, 18. – 350 s.

До нашої роботи ми додаємо дещо з архівних документів османською та староукраїнською мовами, а також лагиною, зокрема: *ферман* турецького султана Ібрагіма чільнику буджацьких татар. Нижче подається повний текст цього документа в українському перекладі з факсиміле оригіналу тексту і транслітерацію латиницею (додатки 1, 2, 3). Документ було написано у стилі *дивані* тогочасної турецької палеографії арабськими літерами 1647 р., він складається з дванадцяти рядків і зберігається в архіві Музею Топкапи у Стамбулі. Див.: TSMATopkapı Sarayı Müzesi Arşivi (Архів Музею Палацу Топкапи), No: E. 610/17; *Aktan, Ali*. Osmanlı paleografyası ve siyasi yazışmalar. – İstanbul, 1995. Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı Yayınları. – S. 178–179 (*Актан, Алі*. Османська палеографія та політичне листування. – Стамбул, 1995. Видавництво Османської добродійної організації з питань науки та культури. – С. 178–179.). Також див.: прим. 5 цієї статті.

**Leh kralının ve Özü Kazağı'nın
Karadeniz'e çıkmaya hazırlandıklarını, Siyavuş Paşa'nın
haber vermesi üzerine, yardıma çağırıldıkları takdirde,
sefere adam göndermeleri için, Bucak Tatarları ümerasına,
Sultan İbrahim tarafından gönderilen ferman
(H. 1056 – M. 1647).**

(Tuğra):

Şah İbrahim bin Ahmed Han el-muzaffer dâima

1. Mefâhirü'l-emâsili ve'l-akrân, Bucak Tatarı'nın mirzaları ve kart kişileri ve sâyir zabitleri – zîde kadrühum – tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak malûm ola ki:

2. Hâlâ, Özi muhafazasında olan, düstûr-i mükerrerem, müşîr-i mü-fahham, nizâmü'l-âlem, vezîrim Siyavuş Paşa – edâme'llâhü teâlâ iclâlehû – Âsitâne-i Saadetime âdem ve mektûb gönderüb

3. Leh kralının cem'iyyeti ve Özi Kazağı'nın şaykalar ile hareketi olub, Karadeniz'e çıkmak tedârükünde oldukların haber alduğun ilâm etmeğın, imdi müşârün-ileyh tarafından

4. sefere âdem varub, Özi etrafını muhafaza için, veyâhud dîn ve devletime lâzım ve müteallik, bâzı hizmet için, yanına davet eder ise, cümle Bucak Tatarı ile, muaccelen yanına varub

5. cem olub, vech u münâsib gördüğü üzere, tâyîn eylediği hizmetde dâmen-i der-miyân edüb, uğur-î hümâyûnumda, her biriniz can ve başla hizmet ve yoldaşlıkda

6. bulunmanız babında fermân-i âlî-şânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki:

7. vusul buldukda, bu bâbda sâdır olan fermân-i celîlü'l-kadrim üzere amel edüb, dahî vezîr-i müşârün-ileyh tarafından âdem varub Bucak Tatarını yanına davet eyledikde

8. cümlemeniz, bilâ-tevakkuf ve lâ-tereddüd yat ve yarak ve esbâb-ı harb-i kıtal ile kalkub yanına varub, dernek ve cem'iyyet edüb, vech ü münâsib gördüğü üzere tâyîn eylediği hizmet, Özi

9. etrafının muhafazası mıdır? Yoksa bir mahalle çapguna göndermek midir? Ve'l-hâsıl, her ne veçhile hizmet eylemeniz babında ferman olursa, sem'an ve tâaten deyû me'mûr olduğunuz hizmeti edaya

10. bezl-i ihtimam ile, duâ-yı hayr-i icâbet-eserime mazhar olasız. Amma, Leh tarafında bâzı nakd-i ahdi müş'ir, mâ-dâm ki, bir halet sâdir olmaya, Leh tarafına bu taraftan taarruz olunduğuna

11. rızâ-yi hümâyûnum yokdur. Ana göre, sulha mugayir iş eylemekden ictinâb üzere olasız. Şöyle bilesin. Alâmet-i şerîfe îtimâd kılasız. Tahrîren fi evâhiri

12. cümâze'l-ûla, sene sitte ve hamsîn ve elf.

Be-makâm-ı

Kostantmiyye

el-Mahrûse

Додаток 2.

УКАЗ

Султана Ібрагіма¹⁴, володаря Османської держави, головнокомандувачу буджацьких¹⁵ татар: про готовність надати допомогу та вирушити в похід зі своїм військом. У зв'язку з повідомленням Сіявуша Паші¹⁶ про те, що Польський король¹⁷ і Дніпровські козаки¹⁸ готуються до виходу в Чорне море.

ТУГРА¹⁹

1. Повідомляю всіх мурз, достойних мужів, офіцерів буджацьких татар, котрі заслуговують на довіру та на похвалу:

2. До мого високого та щасливого палацу в Стамбулі прибув посланець від мого Дніпровського намісника, візиря Сіявуша Паші,²⁰ з листом.

3. Той повідомляє мене, що польський король²¹ зі своїм військом та Дніпровськими козаками²² готується до походу з виходом у Чорне море.

4. Задля захисту Дніпровських²³ земель, а також в інтересах нашої держави, [намісник] просить в разі потреби надати йому належну допомогу.

5. Будьте згуртованими, дружними, готовими в разі необхідності служити вірою і правдою за своїм призначенням з усією відповідальністю.

6. Головною підставою цьому є моє розпорядження.

Наказую:

7. Коли отримаєте цей високий *ферман*²⁴, і коли прибуде до буджацьких татар посланець згаданого Паші, попросити про надання допомоги та забезпечити виконання мого розпорядження,

8. вирушити всім своїм військом з сильними, хоробрими во-
яками та об'єднатися з військом Паші²⁵ в єдину армію і служи-
ти за своїм призначенням;

9. захистити Дніпровські землі або піти в похід по здобич
заради добробуту країни.

9. Але якщо з боку Польщі не буде ніяких військових дій та
зазіхань,

10. я не маю наміру карати ляхів. Тому попереджаю: не чи-
нити заходів, які б суперечили мирній угоді²⁶.

11. Ви повинні бути вірними величі, високій честі та славі
Володаря Високої Порти²⁷.

12. Гіджрі 1056²⁸.

Місце написання *ферману* – Стамбул.

Примітки та коментарі до тексту документа

14. Роки правління: 1640–1648.

15. Буджак (тур. Bucak) – південна територія Бесарабії, яка вклю-
чала в себе такі регіони: Ізмаїл (İsmail), Когул (Kohul), Акерман
(Akkirman) та Бендер (Bender). Територія Буджаку наприкінці XV ст.
відокремилася від Молдови (тур. Bogdan) і опинилася під владою
турків. Населення історичного Буджаку, за статистикою 1938 року,
складалося з 528 тис. румунів, 285 тис. росіян та українців, 178 тис.
болгар, 106 тис. гагаузів, 80 тис. німців та незначної кількості крим-
ських татар. Про це докладно див.: *Sertoğlu M. Osmanlı Tarih Lüğati*
(Словник османської історії). – İstanbul (Стамбул), 1986. – S. 58; *Türk*
Ansiklopedisi (Тюркська енциклопедія) // Bucak (Буджак). – Ankara
(Анкара), 1976. – Cilt (Том), VIII. – S. 279.

16. Дніпровський намісник султана Ібрагіма (роки володарюван-
ня: 1640–1648) в Україні. Також див.: прим. 36.

17. Владислав IV Ва́за (пол. Władysław IV Waza; 19 квітня 1595 –
†20 травня 1648) – правитель Речі Посполитої, король Польський і
великий князь Литовський (1632–1648), цар Московський обраний
(1610–1613) і титулярний (1610–1634). Син Сигізмунда III Вази й
Анни Габсбург. Владислав IV Ва́за (19.4.1595 – 20.5.1648) – король
Польщі в 1632–1648 рр. (<http://history.franko.lviv.ua/Iv.htm>).

18. Йдеться про Запорозьких козаків.

19. На початку документа є каліграфічний, логотипний знак з ві-
домостями про родовід та про титули. Текст на тугрі цього докумен-
та: “Я, падишах Ібрагім, син хана Агмеда та Завжди переможець!”.
Про тугри кримських володарів докладно див.: *Сагид Фаизов*. Тугри
кримського ханського двора XVII – начала XVIII столетий в протоколе

и художественной структуре грамот ханов и принцев / *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його 70-річчя. *Studia in honorem Jaroslavi Daškevyč septuagenario dedicata*. Видавництво “М.П. Коць”. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 427–434.

20. Див.: прим. 16.

21. Владислав IV Ваза (див.: прим.: 24) у 1646 р. готуючись до війни з Туреччиною проводив таємні переговори з представниками козацької старшини, серед яких був Б. Хмельницький (<http://history.franko.lviv.ua/Iv.htm>).

22. Див.: прим. 18.

23. Йдеться про українські землі.

24. Указ султана “*fermân-i âli-şân, fermân-i pâdişâhi, fermân- i hümâyûn, fermân- i celîl-ül-kadr vs.*”, виданий у письмовій формі (*Develloğlu, F. a.g.e. – S. 260*).

25. Див.: прим. 16.

26. Очевидно, мова йде про мирний договір, укладений у 1621 році між Османською імперією та королівством Річчю Посполитою. *Ferhat Gardaşkanoğlu, Turanlı. Osmanlı-Ukrayna münasebetleri // Tarih ve medeniyet. – İstanbul, 1995 (Mart). – S. 43–45*.

27. Йдеться про султана Ібрагіма (див.: прим. 14).

28. За християнським літочисленням – 1646 рік.

ЦДІАУ

Центральний державний історичний архів України
у м. Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 126.

Лист австрійського імператора Леопольда I¹
до польського короля Яна III² з привітанням
з нагоди перемоги над турками і татарами.

Оригінал. 1 листопада 1694 р.

Леопольд, з Божої ласки навіки обраний, Священний Римський Імператор Германії^{**}, Унгарії³, Богемії^{*}, Далмації⁵,

^{**} Основа Священної Римської імперії (962–1806) була закладена Карлом Великим (742–814; з 768 р. франкський король, засновник династії Каролінгів); вона займала значну частину території колишньої Римської імперії, яка занепала 401 р. н.е., а в 473 р. перестала існувати остаточно. У 800 р. н.е. в Римі К. Великий був коронований в Латеранській церкві папою Левом III короною “римських імператорів” (*Крип’якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 313; Історія середніх веков / За редакцией Колесниченко М.Ф. – М, 1986. – С. 46*).

Кроатії⁶, Склавенії⁷, Король, Великий Князь Австрії, Князь Бургундії⁸, Стірії⁹, Карінтії¹⁰, Карніоли¹¹ та Віртемберга¹², Граф Тірольський¹³, Найсвітлішому і Наймогутнішому Володарю, Панові Іоанну Третьому, Королю Польщі, Великому Князю Литви, Русі¹⁴, Пруссії, Мазовії¹⁵ та Самогітії¹⁶, Братові й Найдорожчому Нашому Сусідові Вітання і взаємна прихильність, Найсвітліший і Наймогутніший Володарю, Брате і Найдорожчий Сусіде. Успіхам Вашої Світлості у боротьбі проти спільного ворога [османської армії], Ми раді не менш ніж своїм власним, від прийнятого Нами посланця [ми дізналися] і про переможну битву нашої кінноти проти турків і татарів при Тірі¹⁷ та здобуття воєнних трофеїв, які нами були надані Вашій світлості. [Хай будуть] Переможці безсмертними в ім'я Господа, сьогодні святковим богослужінням ми якнайприхильніше виражаємо вдячність Вашій Світлості за успіх і радісне благоденство, і безсумнівно висловлюємо сподівання на відновлення у найближчий час славетного Кам'янця¹⁸. Заради слави Вашої Світлості та Нашої втіхи обіцяємо [Кам'янець] старанно відбудувати, із братерським щиросердям бажаємо могутності, сили і всіякого благополуччя упродовж багатьох років. Видано у нашому місті Відень¹⁹ у перший день листопада тисяча шістсот дев'яносто четвертого року, тридцять сьомого року Нашого римського правління²⁰, сорокового року угорського правління²¹ і тридцять дев'ятого – богемського²².

Вашій Світлості
Добрий брат і сусід
Леопольд
Підпис

Leopoldus Divina favente clementia electus Romanorum Imperator Semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclaveniae, Rex, Archidux Austriae, Dux Burgundiae, Styriae, Carinthiae, Carniolae et Wirtembergae, Comes Tyrolis, Serenissimo et Potentissimo Principi Domino Iohanni Tertio Regi Poloniae, Magno Duci Lithuaniae, ac Russiae, Prussiae, Massoviae, Samogitiaeque Fratri ac Vicino Nostro charissimo Salutem ac mutuam benevolentiam Serenissime et

Potentissime Princeps Frater et Vicine charissime. Successibus Serenitatis Vestrae contra communem hostem, non minus laetamur ac propriis, ideoque acceptissimus Nobis fuit nuntius, quem de felici Equitatus Sui adversus Turkas et Tartaros ad Thyram conflictu et reportato spolio Nobis Serenitas Vestra impertita est. Immortales eo nomine Triumphatori Deo, Solenni ritu hodie persolvimus gratias, Serenitati autem Vestrae de iucunda eventus istius faustitate amicissime gratulamur, et indubiam spem concipimus eam propediem gloriosa Cameneci reductione cumulandam esse. Quod dum pro Serenitatis Vestrae gloria et solatio nostro enixe vovimus, Eandem in plurimos annos bene valere et omnigena frui felicitate fraterno animo, exoptamus. Datum in Civitate Nostra Viennae die prima Novembris anno millesimo sexcentesimo nonagesimo quarto Regnorum Nostrorum Romani trigesimo Septimo Hungarici quadragesimo Bohemici vero trigesimo nono.

Serenitatis Vestrae

Bonus frater et Vicinus.

Leopoldus

¹ Леопольд I. (Відень 1640 – Відень 1705), який мав титул імператора Священної Римської імперії, також називався королем Угорщини (1655–1705), імператором Австрії (1657–1705), королем Богемії (тур. м. *Bohemya*) (1658–1705) тощо. Він був сином імператора Фердинанда III (*Ferhinand*). Його західна політика була спрямована на зменшення кількості населення Франції, а на Сході він намагався здобути перемогу над Османською імперією. У 1684р. вступив до “Вічної Ліги” (тур. м. *Kutsal Lig*) і домагався звільнення значної частини території Угорщини, яка була під турками. Згодом в руках турків залишився лише Темешварський регіон (*Temeşvar banatı*) (Карловицька угода, тур. м. *Karlowitz = Korlofça Antlaşması*, 1699). З 1672 р. приєднався до коаліції проти Франції. Коли виникло питання щодо Іспанії, став на захист свого сина короля Аршідуги (*Arşiduka*), таким чином підштовхуючи Німеччину у 1702 р. до війни (*Türk Ansiklopedisi. Leopold I. – Ankara, 1976. – Cilt, XXIII. – S. 9*).

² Ян III Собеськи (1629–1696), польський полководець, з 1674 р. – король Польщі (*Крип'якевич І. Назв. праця. – С. 360*).

³ Йдеться про Угорщину.

⁴ Йдеться про Чехію.

⁵ Головним чином йдеться про територію Хорватії.

⁶ Долмація і Кроатія – це нинішня Хорватія. Ці країни тоді входили до складу до складу зазначеної імперії, як окремі території.

⁷ Йдеться про Словенію.

⁸ Нішня північна територія Франції.

⁹ Нинішня Штирія – західна частина Австрії.

¹⁰ Імовірно йдеться про Корінф.

¹¹ Назва одного з князівств.

¹² Теперешня назва “Юртснберг” – територія південно-західної частини Німеччини

¹³ Нині гірська частина Австрії на кордоні із Швейцарією.

¹⁴ Йдеться про Україну.

¹⁵ Північна територія Польщі.

¹⁶ Назва одного з князівств.

¹⁷ Назва давньогрецької колонії, заснованої у VI ст. до н.е. на західному березі Дністровського лиману. Нині м. Білгород-Дністовський (Крип'якевич І. Назв. праця. – С.360).

¹⁸ Кам'янець-Подільський.

¹⁹ Столиця Австрії.

²⁰ З 1657 р. Див.: прим. 1 ц.с.

²¹ З 1655 р. Див.: прим. 1 ц.с.

²² З 1658 р. Див.: прим. 1 ц.с.

ЦДІАУ у м. Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 12.

Лист

Богдана Хмельницького з табору під Львовом до Магістрату
з повідомленням про захоплення м. Кракова
військами шведського короля,
про союз Запорозького війська з Росією та Швецією

МОЇМ ЛАСКАВИМ ПАНАМ МАГІСТРАТОВИМ І ВСІМ ГРОМАДЯНАМ МІСТА ЛЬВОВА ВІДДАТИ НАЛЕЖИТЬ

Богдан Хмельницький¹, Гетьман Війська Запорозького, Вам львів'янам, з ласки Бога Найвищого вас обнявши, вельми сам дивуюся: чи на короля Казимира² оглядаюся, але про те не знаєте нічого, що найшов собі дорогу король його милість шведський³, щоби опанувати Краків⁴, а зі мною братерство заключив; заключивши з ним певні умови, на чому король його милість шведський, має диспонувати, про ті речі ми змовилися, аби вовк був ситий і коза ціла. Та супроти Християнства

нашого, бажаю того, як це розумію, що король шведський, цар його милість московський⁵, упродовж кількох літ зв'язавшись з нами, козаками, упевненим союзом⁶, всі тепер на Польщу наступили, але ми з тими трьома народами⁷ вже йому Господь подав до його диспозиції, хай тримає, а що нам Господь допоміг Україні своєї руської знати, при тому стою. Від його милості Гродзиського⁸ того вимагаю, аби його милість пан Гродзиський, нічого не лякаючись, хотів зі мною, як з давним приятелем, особисто зустрітись, де про більші справи, особисто з його милістю побачившись, певнішу реляцію зі собою вчинимо. З чого хай би Бог був прославлений, люди убогі хай би веселилися. При тому дай боже вашмостям доброї ночі.

Дано з Табору (дати немає)

Вашмостям усього добра бажаючий Рукою своєю.

Оригінал (встановлена дата: 19 травня 1655 р.)

¹ Хмельницький Богдан Зиновій (бл. 1595–1657) – гетьман війська Запорозького (1648–1657 рр.), засновник Української козацької держави (*Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 346.*)

² Йдеться про Яна II Казимира (роки правління: 1648–1668) з династії Ваза, сина Жигмонта III. Посів престол після смерті свого брата, Владислава IV.

³ Карл X Густав (1622–1660) – шведський король (1654–1660 рр.); з 1648 р. – генералісимус шведської армії (*Крип'якевич І. Назв. праця. – С. 349.*)

⁴ Визначний адміністративний та культурний центр Польщі.

⁵ Олексій Михайлович (1629–1676) – з 1645 р. російський цар. За часів його правління у Московській державі була встановлена абсолютна монархія (*Крип'якевич І. Назв. праця. – С. 349.*)

⁶ Йдеться про союз, укладений за рішенням Переяславської ради у 1654 році між Україною та Росією. Історик Ю. Мицик у своїй праці щодо джерелознавчого дослідження цієї проблеми зазначає: “Договору 1654 р. не існувало у звичайному для дипломатичної практики вигляді”. На думку дослідників, не зберігся остаточний текст “договору”, підписаний обома, на той час незалежними, державами (*Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 523–565.*)

⁷ Йдеться про українців, поляків та росіян.

⁸ Магістрат м. Львова і до кого в тому числі був адресований цей лист.

ЦДІАУ у м. Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 256, арк. 1–2.

З оригіналом згідно.

Лист

Басараби Матвія до Кемені Івана про розташованість
війська Богдана Хмельницького і татарських військ.

Переклад українською мовою, фрагмент (27 липня 1652 р.).

Tergovista, 27 липня 1652 р.

Вістки жадаєте від мене про те безконечне весілля¹, про його час і певність. Хоча й в нас є чутка про се, все-таки нам не відомо, бо нам не дано до відомости. Про козацького гетьмана² зачуваємо так, що він посунув ся на своє місце вкупі зі своїми козаками; також і Татаре сидять у Кримі, а Бучацькі³ та й з других околиць Татаре сидять також на своїх місцях, але про Алі Ага, що Бучацьким розказує⁴, кажуть, що зі своїми Татарами хоче під Галецем⁵ таборувати.

Від хана⁶ прийшов до нас чоловік, через котрого хан грозить нас дуже за те, що в нього або поміж Татарвою перебували якісь польські пани та паничі, що відти втікали, та так жадає від мене й також від Василя⁷ (бо й на його сердитий), аби ми їх схопили та йому передали. Але се таке, як байка про вовка й барана, де вовк докоряє сему, чому зкаламутив йому воду. Сих Поляків, що втікали, було шось шістьох, самих передних мужів, між ними син Потоцького⁸, внук Калиновського⁹ і т.д.

¹ Йдеться про війну.

² Богдана Хмельницького.

³ Назва (тур. м. *Bucak*, рум. *Vuceac*), південної частини Бессарабії, яка вклучає в себе області Ізмаїл, Кагуль, Джетаті Алба (*Аккерман*) та Тігхину (Бендер). Ці землі, що лежать між річкою Дунаєм, Чорним морем та річкою Дністром, умовно тягнуться аж до річки Пруту. Після того як у XV та XVI століттях Буджак було відокремлено від Богдану, його приєднали до Османської імперії, і до XIX століття він залишався під владою османів. А татари, розташовані в зазначеному регіоні, називались “Буджацькими татарами” (тур. *Bucak Tatarları*). Див.: *İslam Ansiklopedisi. Bucak. – Eskişehir (Türkiye), 1997, Cilt II S. 742–747.*

⁴ Накази віддає.

⁵ Ймовірно, йдеться про м. Галич.

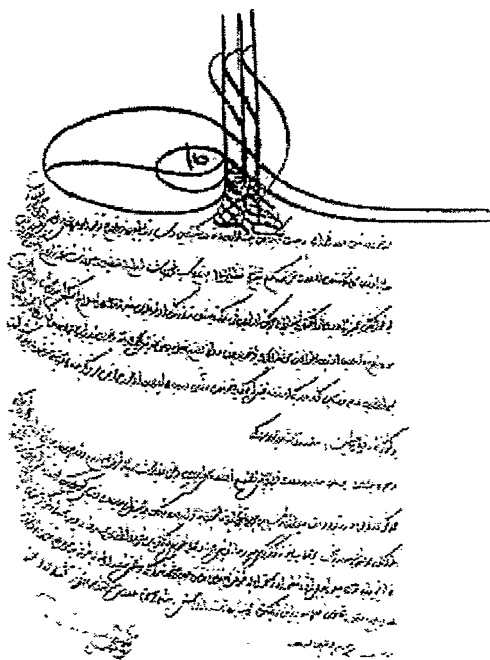
⁶ Йдеться про відомого кримського володаря Іслама Гірая III (роки правління: 1644–1654 рр.).

⁷ Можемо припустити, що йдеться про ніжинського полковника (1655–1656, 1659–1663), який зіграв значну роль у повстанні проти гетьмана Виговського у 1659 р. Був страчений Брюховецьким після Чорної Ради 1663 р. (*Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 348*).

⁸ Див. прим. 9 ц.с.

⁹ Гетьмани польського війська, представники магнатського роду, які потрапили у полон під час переможних битв козацького війська під проводом Б. Хмельницького на Жовтих водах та під Корсунем 16 і 26 травня 1648 р. (*Крип'якевич І. Назв. праця. – С. 130, 172*).

Додаток 3.

Факсиміле оригіналу тексту фермана
турецького султана Ібрагіма чільника буджацьких татар

РОЗДІЛ II СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ ТА ПОСИЛЕННЯ ЇХ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ

Дослідження історії стосунків в 1637–1646 рр. між запорозькими козаками, кримськими татарами, донськими козаками, ногайцями, а також переговорів між султаном і царем з приводу політичного урегулювання цих стосунків у висвітленні їх у тюркських джерелах в тюркській історіографії є актуальним питанням в українській історичній науці.

Предметом дослідження цього розділу є інтерпретація листа султана Ібрагіма¹ до великого візиря² про те, що коли здійснюватиметься грошова реформа, разом із новою “акче (акçe)” повинні залишитися в обігу також старі гроші³. Також у документі йдеться про радісне повідомлення, яке стосується козаків.

Нижче у цій статті ми подаємо повний текст вказаного документа в українському перекладі з факсиміле тексту мовою оригіналу і транслітерацію сучасними арабськими літерами та латиницею.

Зазначимо, що, починаючи з 1634 р., запорозькі козаки мали намір, спільно з донськими козаками, заволодіти Азовом, що і було здійснено в 1637 році. Саме українські козаки, які зіграли важливу роль у цій військовій компанії, мали на меті перетворити фортецю на козацьку твердиню⁴.

У турецькій історіографії⁵ про захоплення козаками фортеці Азов ідеться про те, що під час володарювання кримського хана Інаета Гірая (1635–1638) його брат-калгай⁶ Гюсамеддін Гірай, під приводом спільного походу схилив, до себе непереможене військо ногайських татар, які контролювали всю область фортеці Азов і вирушили до фортеці Акерман на півночі кримського півострова⁷. Після того, як ногайці залишили регіон згаданої фортеці, руси⁸ дуже хотіли встановити контроль над

територією Азова. В цей самий час, користуючись підтримкою запорожців, донські козаки в 1637 р. негайно здійснили напад на Азов і стратили все його населення⁸.

Слід зазначити, що зростання значення утримання Азова під своєю владою, насамперед запорозькими козаками, було зумовлено наслідком польсько-української війни 1637–1638 рр. після сплюндрування Іваном Сулимою польської фортеці Кодак у 1635 р.⁹

Політичний вплив України почав зростати з початком військової кампанії восени 1632 р., яка була пов'язана з конфліктом між Московською державою та Річчю Посполитою. Цар сподівався на те, що східнослов'янські, тобто українські, землі перейдуть під владу Москви. У січні 1633 р. патріарх Філарет повідомив послові з Високої Порти про те, що “запорожские черкасы все хотят служить и впереди быть под их государскою високою рукою вовеки не отступни, а от литовских людей отложились”¹⁰.

У 1639–1640 рр. посланці московського царя Михайла, які прибули до Стамбула, щоб привітати нового султана Ібрагіма¹¹, також повідомили про те, що, замість припинення татарських походів на московські землі, фортецю Азов буде повернено османам¹². У 1641 р. спроба знову заволодіти Азовом кримському ханові не вдалася. Цього самого року Султанзаде Мегмед Паша був призначений керувати військовою операцією з повернення Азова¹³. Цар Михайло у квітні 1642 р. повідомив гетьманові донських козаків про своє рішення передати фортецю Азов османам. Незадоволені цим рішенням царя козаки запалили фортецю та залишили її¹⁴. Азов знову опинився в руках колишніх господарів¹⁵.

Видатний турецький мандрівник-літописець Евлія Челебі про зазначені події писав так: «Після правління турецького султана Мурата IV¹⁶ московські невірні, які були представниками жовтої раси, “підняли голови”, ніби семиголовий дракон, і почали руйнувати кримські та азовські землі, порушуючи спокій османських володарів. Кримський хан¹⁷ сповістив про це султана Ібрагіма та великого візиря Карі Мустафу Паші, який нарешті звернувся за дозволом здійснити військовий похід».

Далі літописець зазначає, що “велике русько-козацьке військо, у кількості 100 тисяч осіб, яке було підпорядковане Московії, оточило фортецю Азов. Вони, невірні, які після смерті горітимуть у пеклі, здолавши військо візиря та кримського хана, захопили фортецю Азов. Після цього 80 тисяч невірних розташувалися на території фортеці, присвоюючи собі всі матеріальні багатства. Того ж року (козацька флотилія – Ф.Т.) 150-ма човнами-чайками вийшла у Чорне море та захопила торговельні кораблі і торговців прибережних міст. У той-таки час вони руйнували фортеці, селища та містечка”.

Продовжуючи описи вказаної події дослідник підкреслює, що “внаслідок такого нападу тисячі правовірних, які визнавали пророцтва Мугаммеда, опинилися у полоні. Про це було повідомлено уряду Османської держави, після чого султан видав наказ про мобілізацію до армії та про початок військової кампанії з метою звільнення Азова. Офіційні представники султана у дніпровському та румелійському регіонах, 23 військові командувачі з різних областей, 40 тисяч буджацьких татар, 40-тисячна кіннота Валахії та Богдану (Молдови – Ф.Т.), 20-тисячне військо трансільванського короля та 30-тисячне татарське військо швидкого реагування, отримавши відповідні накази, вирушили до Азова і оточили його. У цей час прибув величезний офіційний флот османського володаря, що складався з 400 кораблів з 40-тисячним військом морського флоту під командуванням капітана Сявуша Паші. Челебі пише, що ця флотилія, рухаючись Чорним морем, прибула туди, де кубанська ріка впадає в Чорне море, та, подолавши 7 миль, зупинилася біля Таманської фортеці. Потім вона просувалася далі (через Керченську протоку – Ф.Т.) і, залишивши позаду 32 милі прибула до Азовської фортеці”.

Турецький літописець зазначав, що “головний володар Кафи – Бакір Паша також брав активну участь у цій кампанії. Він зібрав 40-тисячне відбірне військо з різних регіонів, які знаходилися у його підпорядкуванні, та 7 тисяч возів з провіантом та зброєю, і відправив все це до Азова”. Слід підкреслити, що згаданий літописець дуже ретельно описує місце розташування армій, а також перебіг подій битви під Азовом та її наслідки”¹⁸.

Після відбудови фортеці Азов її захисником був призначений губернатор Кафи. Також було здолано й інші твердині донських козаків, з яких було звільнено п'ять тисяч полонених мусульман, а тамтешні козаки самі опинились у полоні¹⁹.

1645 р. у черговий раз московський посланець прибув до Стамбула з листом про оголошення нового царя Олексія. Одноразово в листі цар скаржився на напади татар і турків Кафи на його володіння. Привітавши царя султан Ібрагім у відповідь у своєму листі писав про те, що як припиняться напади козаків на узбережжя Чорного моря та як почнуть платити данину кримському ханові, тоді буде виконуватися все те, що хотів цар у листі до султана²⁰. Взаємні претензії двох володарів тривали і протягом наступних років. Нарешті, в якості умов для продовження дружби, турецький султан вимагав від царя, щоб донські козаки звільнили захоплене ними українське місто Черкаси, а також прохав, щоб московські люди не називали себе козаками²¹.

Продовжуючи інтерпретацію цього архівного документа²² ми можемо припустити, що цей лист було власноручно написано самим султаном Ібрагімом османською мовою у стилі простої дивані тогочасної турецької палеографії арабськими літерами 1641 р. Він складається з восьми рядків і зберігається в архіві Музею Топкапи у Стамбулі.

Очевидно, він адресований візиреві, який керував згаданою військовою операцією. Важливим моментом у документі є також повідомлення про проведення в Османській імперії грошової реформи, в результаті якої грошова одиниця, що називалася “акче”, залишилася в обігу. Відомості щодо важкого становища козаків (запорозьких та донських – авт.), в якому вони опинилися після того, як у 1642 р. османська армія на чолі зі згаданим візирем встановила контроль над своїми колишніми володіннями, звільнила фортецю Азов та інші замки в цьому регіоні, що називалися Черкез-Керман (*Çerkes Kerman*) і Метадже (*Metace*)²³.

Слід підкреслити, що ці політичні події у відносинах між зазначеними країнами відбувалися напередодні укладення у 1648 р. союзу України з Кримом і Портою та початку

національно-визвольної революції під проводом гетьмана Б. Хмельницького, яка тривала під час правління П. Дорошенка (1665–1676)²⁴.

«Ти ж є моїм великим візирем!

Щоб ти знав, кажуть, що, коли вийде нова “акче”, стара виходитиме з обігу. Попереджай про те, що, незважаючи на появу нових грошей, старі надалі використовуватимуться. Доводжу до твого відома, що таке повідомлення одержав.

Хвала господу Всевишньому, що я одержав приємну новину, яка наповнює душу радістю, що козаки опинились у важкому становищі, на яке вони самі заслуговують. Побачу тебе, якщо уважно працюватимеш, робитимеш все можливе для вирішення справ у будь-якому випадку. Також щоб ти знав про необхідність повідомляти всім моїм уповноваженим посадовцям про стан роботи».

Yeni akçe çıktığında, eskisinin de tedavülde kalması ve Kazaklar hakkında gelen haberlerin memnuniyet verici olduğuna dair, Sultan İbrahim'in vezîr-i azama hitaben hatt-ı hümayunu.

1. Sen ki vezîr-i âzamımsın! Malûmun olsun ki, yeni akçe çıkar
2. deyû eski akçe(y)i yürütmezlermiş. Tenbîh edesin. Gine çıkınca
3. yürüsün. Bâzı yerlerden işitdim. Şöyle bilesin
4. ve hem Hüdâ-yı lâ-yezâle şükürler olsun; Vâfir yüz aklığ
5. haberler geldi ve Kazak-ı bed-hâhın hâli mükedder olduğuna vâfir
6. gönlümüz sürûrlandı. Göreyim seni! Her ahvâl ile, nice
7. takayyüd edersün. Cüz'î ve küllî umur-i rikâbıma arz etmekden
8. hâlî olmayasın. Şöyle bilesin.

سنکه وزیر اعظم سن! معلومك اولسونكي يگي
اقچه چقارديو اسكي اقچه يورتمزلرמש تنبيه ايده سن
گي چيقنجه بورسون بعض يرلردن اشدتم شيله بلسن
وهم حدايي لايضله شكورلر اولسن وافر يوز اقلغ
خبرلر كلدي وقزاق بدخواهك حليي مكدرا ولدغنه وافر كوكلمز سورورلندي
كوريم سني هر احوال ايله
نجه تقيد ايدرسون جوزي وكلي اموري ركابم عرض اتمگدن خالي اولميه سن
شويله بليسن.

سکرتور اعظم من مملکت اور اس وقت تک
دیو اسکرتور من (منز تہا اول اسکا بے بیعت
بود سوز بعض روزانہ تمام سنہ پارس
و ہم جلدی لایند سکرتور اور اس وقت روزانہ
خبر لکری برتوان بدیع و کمال مملکت اور اس وقت
لکری سوز و لکری کور بوی هر امر الای
تقدیر سوز سوز و کور و کور و کور و کور
غیا لکری سوز و کور و کور و کور

¹ Роки правління: 1640–1648 pp.

² Османською мовою “vezir-i âzâm або sadr-i âzâm” означає “ви-сока посадова особа в османському уряді” (відповідає сучасному прем’єр-міністру), уповноважена султаном керувати державою. Під час володарювання султана Ібрагіма такими посадовцями були Кеманкеш Кара Мустафа Паша, який сперечався з султаном, а тому був покараний, після нього на цю посаду був призначений Султан-заде Мегмед Паша; наступним візирем з трагічною долею під час правління вказаного султана був Газерпаре Агмед Паша, а останім – Софу Мегмед Паша. Про це докл.див.: *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // УАЩ. – К., 1993. – Вип.: 2. – С. 183–184; *Туранли Ф.Г.* Літописні твори М. Сена’ї та Г. Султана як історичні джерела. – К., 2000. – С. 82, 117; *Uzunçarşılı İ.H.* Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1995. – III. Cilt, 1 kısım. – S. 223–239; *Sertoğlu M.* Osmanlı Tarih Lûğatı. – İstanbul, 1986. – S. 257–258.

³ Ця грошова одиниця – біла монета зі срібла, була виготовле-на у м. Бурсі (Туреччина) і завпроваджена османським володарем Орханом Газі у 1328 р. 1 “акче” мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла (*Туранли Ф.* Зовнішньополітична орієнтація уряду Україн-ської козацької держави другої половини XVII ст. за даними ту-реських джерел та історіографії. Наукові записки: збірник праць

молодих вчених та аспірантів). К., 2002. – Том. 8. – частина I. – С. 56 (прим. 33).

⁴ *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVIII ст. – Київ – Запоріжжя, 1998. – С. 210–211.

⁵ *Uzunçarşılı İ. H.* Osmanlı Tarihi (Османська історія). – Ankara, 1995. – III. Cilt, 2. kısım (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar – із середини XVI ст. до кінця XVII ст.). – S. 154.

⁶ Тобто заступник хана. Слово “калгай” у перекладі з турецької означає “залишитися”. Ця посада була визначена під час правління кримського хана Менглі Гірая (1467, 1469–1475) для того, щоб перед військовим походом хан залишав замість себе в Криму свого заступника-калгаю (*Туранли Ф. Г.* Літопис... – С. 148, прим. 5).

⁷ Там само. – с. 100, прим. 3.

⁸ *Uzunçarşılı İ. H.* Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1995. – III. cilt, 2. kısım (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar – із середини XVI ст. до кінця XVII ст.). – S. 154.

⁹ Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 168.

¹⁰ *Флорія Б.* Начало Смоленской войны и Запорожское казачество. – Львів – Київ – Нью-Йорк. – С. 443. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.

¹¹ Див.: прим. 1, 2.

¹² *Uzunçarşılı İ. H.* Osmanlı Tarihi (Османська історія). – Ankara, 1995. – III. Cilt, 2. kısım (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar – із середини XVI ст. до кінця XVII ст.). – S. 154.

¹³ *İbidem.*

¹⁴ *İbidem.*

¹⁵ *Брехуненко В.* Назв. праця. – С. 231.

¹⁶ Роки правління: 1623–1640 рр.

¹⁷ У цей час кримськими ханами були: Багадир Гірай (1638–1641) та Агмед Гірай (1641–1644).

¹⁸ *Çelebi E.* Seyahatname (Gördüklerim). – İstanbul, 2007. İnkılap Yayınları. – S. 17-30.

¹⁹ *Uzunçarşılı İ. H.* Op. cit. – S. 154.

²⁰ *İbidem.*

²¹ *Туранли Ф. Г.* Назв. праця. – С. 97–98.

²² TSM.A. No.:7020/40; Aktan Ali. Osmanlı Paleografyası ve sıyası yazışmalar. – İstanbul, 1995. – S. 226'dan vesika 31.

²³ *Uzunçarşılı İ. H.* Osmanlı Tarihi (Османська історія). – Ankara, 1995. – III. Cilt, 2. kısım (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar – із середини XVI ст. до кінця XVII ст.). – S. 154.

²⁴ *Смолій В. А., Степанов В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 р.р.). – Київ, 1999. – Т. 7. – С. 325.

II. 1. Наїма про становище українських козаків

Видатний турецький історик та літописець османської доби *Мустафа Наїма Ефенді* (1652–1715) у своїй книзі “Історія Наїми” (*Naïma Tarihi*) щодо зазначеного питання написав так^{*}:

“Становище козаків”

“Перший день місяця р е б і ю л ь а г і р а¹ прибув посол від кримського хана². Ще раніше козаки вийшли на чайках з річки Буг через Дніпро на береги Чорного моря і зруйнували ці місця³. Перебуваючи дотепер під владою польського короля⁴ козаки ще під час Хотинської битви⁵ воювали з османськими воїнами. Вже минуло кілька років відтоді, як козаків було відправлено на допомогу австрійцям до м. Задра. Але король не виплатив їм платню, не забезпечив одягом і провіантом, а натомість запропонував козакам зайнятись грабїжництвом. Оскільки король не дотримав свого слова, козаки відмовились захищати інтереси Польщі. Згодом козаки послали до кримського хана⁶ декілька авторитетних старшин. Ті сказали, що козаки будуть вірно служити кримському ханові та брати участь в походах в ім’я Ісламу. Козаки остаточно розірвали стосунки з Польщею і звернулися до хана з власними проханнями, залишивши йому свою заставу. Старшини, які прибули до хана, засвідчили свою вірність цьому кримському володареві, а потім пообіцяли йому брати участь в усіх його походах проти Польщі разом з татарськими вояками і дали слово підтримувати хана в усіх його інших військових походах. Послам (старшинам) було оголошено про те, що найближчим часом буде похід проти Польщі.

Воїни хана нападали на невірних, взяли у полон понад сорок тисяч людей і зруйнували руські фортеці. Візир Агмет Паша не одягнув кафтан послу хана, який прибув з добрими звістками. Великий візир сказав: “Руси⁷ уклали з нами перемир’я. Чому хан напав на них? Хоча полонених і необхідно передати нашому урядові, ми їх звільнимо. “Ці слова стали

^{*} *Na'ima, Mustafa Efendi. Naïma Tarihi / Târih-i Na'ïma. – İstanbul, 1863. – Cilt, IV. – S. 278–281. (Мустафа Наїма Ефенді. Історія Наїми. – Стамбул, 1863. – Т. IV. – С. 278–281). Ми подаємо відповідні фрагменти з історії Наїми в українському та турецькому перекладах з оригіналу тексту і робимо транслітерацію власних імен латиницею.*

наказом для посла, коменданта ханського палацу, Джемшіда Чавуша. Візир відправляє свого представника разом з прибулим послом з листом до хана. Коли ті прибули до хана, то повідомили йому про стан справ, що склався.

Та хан Іслам Гірай [III] спокійно відповів: “Ми слуги падишага⁸. Руси говорять нам, що вони дружать з нами, а коли настає біда, просять допомоги у султана. Хоча коли можуть, виходять чайками в Чорне море та руйнують Анатолійські береги.

Тут є дві фортеці. Я говорив неодноразово, що потрібно розмістити в цих укріпленнях воїнів. Вони заробляли б собі на прожиття рибальством. Але наша пропозиція була відхилена.

Згодом руси завоювали ці фортеці та розмістили там козаків, які збунтувалися. Потім ними було збудовано більше 20-ти (двадцяти) фортець. Якби ми очікували і цей рік, то вони б цілком завоювали Акерманську⁹ область і підкорили б собі всю Богданську країну¹⁰.

Потім мої воїни знищили 3 (три) тисячі козацьких чайок, і 40 тисяч козаків перейшли на наш бік. Також ми взяли в полон великого гетьмана з великою кількістю козаків. Не можна вірити їхньому слову. Я хочу, щоб за допомогою Аллага, король в країні русів призначався султаном так, як це робиться в Богданській країні”¹¹.

Тоді ж один з державних мужів хана промовив таке: “Падишах¹² не знає про те, що невірні його обманюють, і він сприймає їх обман за перемир’я. Вони ж зруйнували б увесь світ.

У нас є понад 100 (сто) тисяч татарів, у яких немає можливості займатися ані землеробством, ані торгівлею. Якщо вони не воювали б, то звідки мали б засоби на прожиття? Навіть тепер великий султан перебуває в поході з 50 (п’ятдесяти)-тисячною армією татарських воїнів. Отже, все, що ми робимо, є доказом нашої дружби і покори падишахові. Після цього обидва послы сіли на корабель і рушили назад».

1. Переведення зазначеної дати за календарем гіджрі відповідає 25 квітня 1648 р. (Р.Х.).

2. Йдеться про володаря Кримського ханства Іслама Гірая III (роки життя: 1604–1656, роки володарювання: 1644–1656).

3. Згідно з дослідженнями *В. Сергійчука*, морські походи українських козаків почалися з середини XVI ст. (у 1608 р. було корено

кримську фортецю Перекоп) і тривали до 90-х років XVII ст. Див.: *Сергійчук, Володимир*. Морські походи запорожців. – Київ: МП “Фотовідеосервіс”, 1992.

4. Йдеться про Владислава IV (роки правління: 1632–1648) чи Яна Казимира (роки правління: 1648–1668).

5. Про події, пов’язані з Хотином, згідно з турецькими джерелами див.: *Туранли Ф.* Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) // “Ставчанська битва у 1739 р. у контексті європейської історії XVIII ст.”: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці-Хотин, 2004. – С. 13–18; *Туранли Ф.* Османські архівні джерела про міжнародні відносини та відбудову Хотина (XVIII ст.) / Збірник матеріалів “Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин”. Національна Академія наук України, Інститут історії України. – Київ, 2007. – С. 226–234.

6. Див.: прим. 2.

7. Йдеться про українців.

8. Йдеться про султана Ібрагіма (роки життя: 1615–1648, роки володарювання: 1640–1648).

9. *Тур.* мов. *Akkerman*, румунською мовою назва цього міста “*Cetate Alba*”, що означає “біле, світле місто” – розташоване у гирлі Дністра в Бесарабії. До н.е. було колоніальним містом під назвою “*Tyras*” (*Türk Ansiklopedesi*. – İstanbul, 1968. – Cilt, I. – S. 347).

10. Сучасна Молдова.

11. Див.: прим. 10.

12. Див.: прим. 8.

Kazakların Durumu

Rebiülahir ayının ilk günü Kırım Hanı tarafından bir elçi gelmişti. Daha önce Sarı Kamyş denilen yerlerde yasayan ve Özi suyu denilen Ak Su’dan şaykalarla Kara Deniz sahillerine çıkarak buradaki yerleri talan eden, Hotın seferinde de Osraanlı askerlerine karşı savaşan Kazaklar bu ana kadar Leh Kralına tabi idiler. Şimdi bir-iki seneden beri Venedike yardım için onları Zadra’ya gönderiyor.

Fakat Kral onlara para, yiyecek ve giyecek vermeyerek, onların eşkiyalık yapmalarının teklif etmesi, Kralın çeşitli şekillerde ihaneti (aldatması) üzerine Kazaklar itiraz ederek Lehistan’dan yüz çevirdiler ve onlara itaatdan ayrıldılar. Boyarları bir-iki kişiyi Kırım Hanına gönderdiler. Gelen elçiler söyledikleri, Sizin yapacağınız seferlerde İslam dini uğruna canla başla hizmet edeceğiz.

Lehistan'dan alakamızı tamamen kesdik ve rehinlerimizi alarak dileklerinin kabul edilmesini rica etmek için Leh Boyarları yine Kili Hanına bağılılıklarını arz edip bütün şartları kabul etdiler. Sonra Lehistan üzerine yapılacak akın için yardım göndereceklerine ve Tatar asker ile beraber büyük akınlar etmeğe ve her yürüşde yardım etmeye söz verdiler. Elçilere (Boyarlara) yakında Lehistan üzerine sefer yapılacağı bildirildi.

Sonra kafir üzerine hücum edip kırk binden (40.000) fazla esir alarak Rus kalelerini harab etmişti. Bu olayı müjdelemek (şad haber) için Han tarafından gelen adama vezir-i azam Ahmed Paşa hihat giydirmeyüb: 'Rus bizimle barış yapmışdı. Han onların üzerine neçin saldırdı? Aldığınız esirleri bize gönderin ki, andlaşmaya uygun olarak onları serbest bırakalım' diyerek emir verdi ve Hanın kapıkethüdası Cemşid Çavuş'la bir kapucu başını bir mektupla Hana gönderdi.

Onlar da Hanın huzuruna vararak durumu bildirdiler. [III]. İslam Giray Han istifini (moralini) bozmadan: 'Biz Padişahın köleleriyiz. Rus'lar hem yüze karşı dost olduklarını iddia ediyorlar ve ne zaman başları sıkışırsa (zor durumda kalmak) Sultan'dan yardım isterler, hemde fırsatını bulunca şaykalarla Kara Deniz'e çıkıb Anadolu sahillerini harab ederler.

Burada iki tane kale var. Defalarca bildirdik ki, içine asker konulsun, maaşlarıda bu sahillerin balık gelirlerinden karşılansın. Fakat gördük ki, dikkata alınmadı. Sonra Ruslar o iki kaleyi zabt edip içine cenkçi kozak askerlerini yerleştirdiler. Sonra 20'den fazla kale inşa etdiler.

Eger bu yılda bekleseydik Akkirman vilayetini tamamen işgal etme, Boğdan ülkesinide bütünlükle hakimiyetleri altına almak niyetinde idiler. Sora üç bin (3000) Kazak şaykalarını yakdık ve yaklaşık kırk bin (40.000) Kazak bize tabi oldu. Bir büyük Hatmanlarıyla bir sürü Kazaklarıda esir aldık. Onların verdikleri söze itibar edilmez.

İnşallah isteyim budur ki, Rus Kralı Boğdan gibi Sultan tarafından tayin edilsin' diyerek sözünü tamamladı. Kapucu Baş 'Hem Padişahın kuluyuz diyorsunuz, hemde emrini yerine yetirmiyorsunuz' dedi. O zaman bir Tatar ümerası (devlet adamı) bir bey şöyle cevap verüb: 'Padişahın olaylardan haberi yoktur, kafirlerin Sizi aldatmasını barış olarak görüyorsunuz. Onlar ise dünyayı harab

eylediler. Burda yüz bin (100.000)'den fazla Tatar vardır ki, zira'at ve ticaretleri yoktur. Akın etmeyince ne ile ma'ışet ederler. Hala dahi Sultan hasretleri elli bin (50.000) Tatar aekerile akına gitmiştir. Padişaha kulluk ve dostluk budur' dedi.

Ondan sonra ikisi dahi gemiye girüb 'avdet itdiler.

Ahval-ı Kazak

Mah-ı rebülahirin gürresinde Kırım Hanı tarafından adem gelmiş idi. Sâbıka Sarı Kamış nam yerlerde sakin olub, Özi suyu dedikleri Ak Su'dan şaykalar ile Kara Deniz'e çkub, yalıları garet ve isal-i hasarat iden ve Hotın seferinde tabur içine girüb asakiri İslam ile ceng iden Kazak taifesi bu ana dek Leh kralına tabi kecinüb hala bir-iki senedir Benedik istimdad itmekle kralları onları Zadra'ya gönderüb u'lufe ve zahire vermeyüb ba'zı hilaf-ı merzileri olan tekalifi saka ve enva'-ı ihanet itmekle taife-i rnezburr u'mum üzere Leh'den rûgerdan sonra bir-iki belli başlü Boyarların Kırım Hanına gönderüb min ba'd müsenni'm olub sizinle vaki' olan seferlerde dini İslam uğruna can u baş ile hizmet idüb Leh'den külliyetle kat'ı 'alaka itmişizdir ve rehinlerimizi alub 'akd-ı 'ahd-ı mezburu kabul rica ederiz dimeleri ile, gelen Boyarlar yine Han-ı Kili re'ayetler idüb cümle surut u kuyud ile olan 'akd-ı peymanı kabul itdikden sonra Leh üzerine idecekleri sefere imdad göndermek ve Tatar askerile 'azim akın itmeğe va'de ve her halde mu'avenet itmeğe derahde itdi ve gelen adama 'an karib Leh üzerine sefer mukarrerdir deyü cevap verdi, sonra Tatar Han kafire akın edüb, 40 binden mütejaviz esir çıkarub Rus-ı menhusun kal'aların yakub-yakub gazay-ı 'azim etmişken beşarcti fütuh ile gelen adembesne vezir-i 'azam Ahmed Paşa hilat giydirmeyüb: 'Rus bizimle barışık itimiş idi. Han necün onların üzerine akın eyledi? Elbetde ol aldığın esirleri bu canibe gönderesin ki, sulha binaen itlak idelim' deyü i'tabi mutazammın emir ve mektub ile Hanın kapu kethüdası Cemşid Çavuş'u bir kapucı başı ile gönderüb onlar dahi Han huzuruna varub iblağ-ı peyman i'tabı encam etdiklerinde, [III]. İslam Giray Han hiç mütegayir olmayıb: 'Biz Padişahın bendeleriyüz. Rus küffarı sureta musaleha iddia ederler ve takiye başlarına sltklca tarafı saltanata işini 'arz itmekle verib hem fırsat buldukca şaykalar ile çıkub Anadolu sevahilini harab

itdiler. Şunda iki hali kal'a var. Bi'd-defe'at 'arz edüb içine nefer ta'yin idin. Mevacibleri yine bu sevhilin balık mahsulünden istifa olunur diye gördük, tekayyüd olumadı. 'Aher Rus-ı menhus ol iki kala'yı zabt edüb içine cengci Kazaklar doldurduğundan sonra iğirmiden (20'den) müteceviz kla-ı mütenasika ihtaz edüb bu yıl dahi sabr olunsa Akkirman vilayetini bilkülliye istila edüb Boğdan diyarın bilkülliye temellük mukarrer idi. 'Aher üç bin (3000) Kazak şaykalarını yakıb bize bederka oldular. Akın etdigimizde mâla kelim kırk bin (40.000) Kazak bize tabi oldu. Bir büyük hatmanlarıyla bunca küffarı esir aldık. Onların ahdi mahz-ı hud'a idi. İnşallah azimetim budur ki, Rus Kralını Boğdan gibi taraf-ı saltanatdan etdiririm deyü hatmi kelim eyledi. Ol cahil kapucu başı 'Ya necün hem Padişahın kuluyuz, hem emrin tutmazsız dedi'. Ol muhassal Tatar ümerasından bir mirze cevap verüb: 'Padişahın gazayadan haberi yokdur. Küffarın mekr-i feriben sulh tasavvur edersiz. Ol melun cihana harab eyledi. Bunda yüz binden (100.000) fazla Tatar vardır ki, zira'at ve ticaretleri yokdur. Akın etmeyince ne ile ma'îşet ederler. Halâ dahi sultan hazretleri elli bin (50.000) Tatar ile akına gitmişdir. Padişaha kulluk ve dostluk budur' dedi. Andan ikişi dahi gemiye girüb 'avdet itdiler.

II. 2. Наїма про становище польського короля Владислава IV у "Становище Польщі"

Король Польщі Владислав [IV]¹ надіслав листа османському уряду. В листі він скаржився на напад татарського [кримського] гакана², який завдає шкоди Польщі. У вказаному листі король звертаються з проханням встановити контроль над татарами і вжити до них таких самих заходів, яких було вжито до козаків. Король³ повідомляє про те, що він не зобов'язувався сплачувати данину ханові, але, згідно з заповітом свого батька, він змушений сплатити відповідну данину. У листі повідомляється про повернення буджацьких татар⁴ до своїх місць, які раніше були заслані до Криму, також [король]⁵ звертається з проханням про ліквідацію місця їх постійного проживання.

^{**} *Na'ima, Mustafa Efendi. Naima Tarihi / Târih-i Na'ima. – İstanbul, 1863. – Cilt, IV. – S. 98.*

Lehistan'ın Durumu

Leh Krali [IV]. Vladislavus da Osmanlı devletine mektub göndermiştir. Bu mektubda Tatar Hanının zulmünden şikayet etmekle Kazaklar gibi Tatarların da kontrol altına alınarak sulhun bozulmasını istemektedir. Ayrıca Hana vergi vermenin kendilerinin borcu olmadığını, fakat atalarının bu vergiyi vermeyi aht etmelerinden dolayı verdiklerini belirtiyor. Bunun yanında Bucak Tatarlarının daha önce Kırımı sürüldüyü (mecburi gönderildiği) halde, tekrar geri dönderilib yerleşdikleri ifade edilerek, onların ikamet ettikleri yerlerden kaldırılmaları da rica edilmektedir.

Ahval-ı Leh

[Leh Kralı IV]. Vladislavus dahi Derr-i Devlete name gönderüp Tatar Hanından şikayet ve ishari tezallüm eyleyüb bu taraftan Kazak zabt olundu. Öteden dahi Tatar zabt oluna sulh bozulmaya ve Hanın vergisi borcumuz degüldür. Lakin ecdadımız vade etmekle verili gelmişdir. Bucak Tatarları sâbika Kırımı sürülmüşken geri gelüb mümekkin etdiler deyiü kaldırmak rica eyledi.

1. Роки правління: 1632–1648.

2. Йдеться про володаря Кримського ханства Іслама Гірая III (роки життя: 1604–1656, роки володарювання: 1644–1656).

3. Див.: прим. 1.

4. Назва південної частини Бессарабії, до складу якої входили області Ізмаїл, Кагуль, Джетаті Альба (Акерман) та Тігхину (Бендер). Ці землі, розташовані поміж річкою Дунаєм, Чорним морем та річкою Дністром, умовно простягаються аж до річки Пруту. Після того, як у XV та XVI століттях Буджак було відокремлено від Богдану, його приєднали до Османської імперії, і до XIX століття той залишався під владою османів. Термін *Bucak*, маючи турецьке походження, означає “куток”, “кут”. Стара форма слова – *buçgak*. Також в цій самій “Ісламській енциклопедії” зазначається про книгу *Айні Алі “Bucak tatarlığı”* (укр. “Татарська спільнота Буджаку” (İslam Ansiklopedisi / Ісламська Енциклопедія. Bucak/Буджак. – Eskişehir (Türkiye), 1997, Cilt II S. 742–747).

5. Див.: прим. 1.

РОЗДІЛ ІІІ ТЮРКСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

ІІІ. 1. Історія розвитку жанру “В Е К А Ї Н А М Е”

Жанр *в е к а ї н а м е* (*veka u i n a t e*, *vaka'uinâte* – وقیعنامه)¹, що означає “щоденні записи подій”, спочатку називався “*Шегнаме*” (*Şehname*). До нього належать твори, в яких описувались історичні події, а авторів таких творів називали “*шегнамеган*” (*şehnamehân* – شهنامهان). Зазначається, що першим офіційним літописцем Османської держави був *Фетуллаг Ефенді* (?–1553). Він описував історичні події часу правління султана *Сулеймана Кануні* (1520–1566)².

Спочатку *шегнаме*, (*şehname* – شهنامه) були у віршованій формі, а пізніше вони писалися прозою і мали літературний та науковий характер. За даними тюркського історика *Азмед Рефік Алтиная* посаду *шегнамегана* заснував турецький султан *Фатіг Мегмед ІІ*³. При літописцеві були свої секретарі та перекладачі.

Подібні твори висвітлювали діяльність тюркських володарів (султанів). Пізніше літописи писалися і державними посадовими особами (іноді неофіційно). Літописці приносили свої твори уряду султана, а він, в свою чергу, був їх своєрідним цензором.

Уряд надавав у розпорядження літописців важливі державні документи, які доповнювали їхні писання джерельними матеріалами.

¹ *Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 1134. (далі поряд з терміном “*в е к а ї н а м е*” ми вживатимемо український відповідник “літопис”).

² *Pakalın, M.-Z.* *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü.* – Cilt, III. – İstanbul, 1993. – S. 318–319; *Sertoğlu, M.* *Osmanlı Tarih Lûğati.* – İstanbul, 1986. – S. 252–253.

³ Роки правління: 1-й раз – 1444–1446; 2-й раз – 1451–1481.

Отже, згодом *şehname* дістала назву *vekaüname*. Ці твори містили цінний матеріал для офіційних істориків з описом сучасних подій⁴. Особи, які призначалися османським урядом здійснювати державне літописання, називались *vekaüvîs* (*vak'anîvîs* – *وَقْعَهُنْوِيس*)⁵.

Можна відзначити принаймні три значення словосполучення “описувач подій”, а саме: 1) “секретар запису”; 2) “офіційний історик”; 3) “літописець”⁶.

Важливо підкреслити, що в Османській державі *векаїнювіси* часто, і навіть як правило, отримували нагороди від султана чи від інших сановників, і таке стосувалося офіційних істориків. Османський уряд, зокрема великі візирі, в період, коли держава перебувала у важкому становищі, піклувалися про розвиток літератури та історії, оскільки вони були переконані, що запис подій минулого та сучасності посприє відновленню могутності держави⁷.

За історичними даними своєрідний інститут літописання існував уже в I-й половині XVII століття, хоча, як було зазначено вище, історики такого ґатунку були ще в XVI столітті. Є дані, що літописання в Османській державі бере свій початок від часів правління султана *Безида II*⁸.

Традиція придворного літописця прижилася і в інших османських володарів. Наприклад, за наказом султана *Мегмеда IV*⁹ було написано “*Векаїнаме*” *Нішанчи Абдууррагманом Пашею*.

Одним з державних *векаїнювісів* XVII століття є *Наїма Мустафа Ефенді*. Його твір “*Історія Наїми*” охоплює події з 1591 по 1659 рр.¹⁰

⁴ *Togan, Z. – V. – Op. cit. – S. 54–56.*

⁵ *Devellioğlu, F. – Op. cit. – S. 1134.*

⁶ *Kütükoğlu, Bekir. “Vekayinüvis”. İslam Ansiklopedisi, – İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1986. – Cilt, XIII. – S. 271–287; Lewis V. Thomas. A Study of Naima. – New York, 1972. – S. 36.*

⁷ *Thomas L.-V. – Op. cit. – S. 41.*

⁸ Роки правління: 1481–1512 рр. (*Sertoğlu, M. – Op. cit. – S. 250–251*).

⁹ Роки правління: 1648–1687 рр. (*Sertoğlu, M. – Op. cit. – S. 258–259*).

¹⁰ *İslam Ansiklopedisi. – Cilt, XIII. – İstanbul, 1986. – S. 271–287; Pakalın, M. -Z. – Op. cit. – S. 574–575.*

Згадуючи про розвиток зазначеного жанру в Кримському ханстві, зокрема твір *Гаджі Мегмеда Сена'ї Кримського* *قريملی حجي محمد ثنای* “Історія хана Іслама Гірая III – (اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی)”, слід зазначити, що його літопис належить до *в е к а і н а м е*, хоча традиція літописання не була там розвинена і *Сена'ї* не був державним літописцем, але за словами самого *Сена'ї*, його призначили на посаду *каді*, а згодом, за наказом візира кримського хана *Сефера Газі Агі* він був уповноважений писати історію кримського володаря та назвав її *ш е г н а м е*¹¹.

Треба підкреслити, що літописці, як патріоти своєї держави, все ж таки намагалися описувати події об'єктивно, без жодних прикрас. Правителі держави турбувалися про розвиток літописання, літописці ж віддаю виконували своє покликання, нічого не вимагаючи взамін за це.

III. 2. Особливості літописання в Османській державі

Продовжуючи розгляд питання про розвиток жанру тюркського літописання слід вказати на деякі особливості цієї історіографії. Османські історики, що писали ще до того, як у державі запровадили друк, працювали, перш за все, не з метою переконання читачів, як у випадку написання книг. Записана історія призначалася насамперед для читання вголос. Слухання історичних текстів було однією з існуючих традицій, що завершувалася дискусією з метою дати об'єктивну оцінку відображеним у документах подіям¹².

У вказаній державі кожна видатна особа – *султан*, *великий візир*, *шейхуль-іслам* – мала свій власний *меджліс*, своє коло друзів, радників, прихильників. Історія читалась на таких зібраннях, і після того як певну “подію” було прочитано, її обговорювали. Важливо звернути увагу як на судження окремих авторів, які тлумачили певні факти, так і на думки, висловлені в дискусіях, для того щоб віднайти джерело відповідних думок і збагнути витоки тих чи інших оцінок історичних подій.

Ще одним джерелом для опису “подій” були офіційні документи, промови та кореспонденція султана чи хана або ж

¹¹ Див. ц. м. – С. 72 (26).

¹² *Thomas L. V. – Op. cit. – S. 148–149.*

навіть накази та рішення, видані ними або *д і в а н о м* від імені володарів. Ймовірно, що добросовісний *векаїнювіс* намагався отримати доступ до запису власної кореспонденції посадових осіб, а також до протоколів *д і в а н у* держави¹³.

Твори офіційних істориків писалися тоді, коли культурний та освітній рівні відповідного суспільства чи нації почали зростати.

Ш. 3. Характеристика міждержавних зносин Української козацької держави з Кримським ханством, Високою Портою та Річчю Посполитою у творах Гаджі Мегмеда Сена'ї Кримського “Історія хана Іслама Гірая III”¹⁴ та Галіма Гірая Султана “Процвітання ханів” (розділ “Хан Іслам Гірай III”)

Зазначимо, що у вказаних працях об'єктивно оцінюються політичні стосунки України з Кримом, зокрема налагодження та розвиток їх дипломатичних взаємозв'язків у середині XVII століття.

У літописі *Гаджі Мегмеда Сена'ї Кримського* (далі: *Сена'ї*) ми знаходимо причини національно-визвольної війни (1648–1654 рр.) українців під проводом гетьмана *Богдана Хмельницького* проти шляхетської Польщі: релігійні, національні, економічні, політичні та ін., що зумовило її справедливий характер.

В даному творі докладно описуються міждержавні взаємини двох сусідніх країн у вказаний період. Автор літопису підкреслює, що такому сприяла природна вдача й проісламські симпатії самого запорозького гетьмана. Знаменним фактом зближен-

¹³ Ibidem. – S. 149.

¹⁴ *Іслам Гірай III* (1644–1654) – кримський володар, найповажніший старший син хана *Селамета Гірая*. Під час правління хана *Джанібєка Гірая* він брав участь у поході на Польщу і потрапив у полон, де перебував 7 (сім) років. Поляки звільнили його і призначили командиром невеликого загону в походах проти Пруссії та Дніпровських козаків. *Султан Мурад IV*, звільнивши десять польських командирів, визволив його з полону. У 1635 р. він вже *калтай хана Багадира Гірая* (*İslam Ansiklopedisi. İslam Giray III. – İstanbul, 1964. – Cilt, V. – S. 1105–1107*).

ня Криму й України було задоволення прохання українського володаря про надання йому всебічної допомоги з боку ханського уряду, що привело до укладення *українсько-кримського союзу*¹⁵ наприкінці 1647–1648 рр. і зумовило успішний перебіг національно-визвольної боротьби на українських землях. На виконання згаданого договору кримський хан *Іслам Гірай III* особисто вирушив на допомогу козацькому гетьманові Б. Хмельницькому та очолив спільно з ним військовий похід проти королівського війська під Жовтими Водами і Корсунем у травні–червні 1648 року. Здобуті перемоги зміцнили позиції союзників¹⁶.

У літописі *Сенд'ї* витримана хронологія досліджуваного періоду, що підтверджується відомостями з інших історичних документів. Крім того, тюркський історик згадує про ще одну переможну битву запорозьких козаків разом з кримськими татарами¹⁷ під Соколівкою в жовтні 1648 р. Зазначається також факт наступу і захоплення козаками польських фортець Березане і Животів. Детально описана Львівська війна з тривалою облогою міста.

Розглядаючи питання розвитку співпраці між гетьманським та ханським урядами в подальшій боротьбі з супротивником в 1649 р., зокрема під час Збараської війни, відзначаємо зросту

¹⁵ На думку відомого сходознавця *Ярослава Дашкевича*: "...відносини на Великому кордоні були надто напруженими, і людське життя цінувалося дуже мало. За таких умов при виникненні реальної загрози етноциду з боку Польського королівств, козацько-татарський союз став можливим". Див.: *Дашкевич Я.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 21–22.

¹⁶ Про військово-політичний союз України з кримським ханством також див.: *Гуржій О., Ісаєвич Я., Котляр М.* Історія України: нове бачення (За ред. В. Смолія). – К., 1995. – Т. I. – С. 153–154.

¹⁷ تاتار "Tatar" (тур. м.) – укр. м. "татарин", що в перекладі означає "листоноша, поштар". Ще в давні часи люди татарської національності відрізнялися високою швидкістю руху. Тому вони виконували обов'язки поштаря, мали спеціальний одяг. В Стамбулі вони також виконували урядові доручення. На службі у візирів їх кількість сягала 60 осіб. Див.: *Pakalin, M.* -Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (Тлумачний словник османських історичних термінів та висловів). – İstanbul, 1993. – С. III. – S. 420–422.

чисельність військової сили союзників, кращу узгодженість їх дій і зміцнення взаєморозуміння між воєначальниками: *Богданом Хмельницьким* та *Ісламом Гіраєм III*, які особисто брали участь у військових компаніях. Літописи *Самовидця*, *Софоновича*, *Грабянки* та *Величка*, дослідження *Грушевського* та ін. підтверджують об'єктивність даних *Сена'ї*.

Порівняння цього літопису і твору *Галіма Гірая Султана* (далі: *Галім*) “Процвітання ханів” (розділ “*Хан Іслам Гірай III*”) з іншими сучасними документами дозволяє констатувати, що саме перші подають найдетальнішу інформацію про хронологію Збараської війни, склад та чисельність польської армії, розвідувальну діяльність кримського війська, службу євреїв у королівському війську, умови Зборівського перемир'я тощо. У вказаних джерелах об'єктивно оцінюються дії українських військ, підкреслюється героїзм і відвага запорозьких козаків.

Зупинимось докладніше на параграфах, що стосуються оцінок ключових питань (тобто українсько-кримсько-польських міждержавних взаємозв'язків) цього дослідження. Наприклад, у §9 літопису *Сена'ї* зазначаються причини національно-визвольної війни в Україні, які проаналізовані на підставі українських і європейських історичних документів, що підтверджують відомості *Сена'ї*. Літописець, як відомо, наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і на намаганні підкорити її населення інтересам польської шляхти. Тут-таки йдеться про прибуття гетьмана *Богдана Хмельницького* з посольством до Криму наприкінці листопада 1647 року та звернення того до *Іслама Гірая III* з проханням про допомогу¹⁸.

¹⁸ За даними *В. Сергійчука* “...Богдан Хмельницький відрядив офіційне посольство до Бахчисарая, пропонуючи союз кримському ханові”. (*Сергійчук В.* Іменем війська запорозького. – К., 1991. – С. 142).

Також він подає інформацію про друге посольство: “Наприкінці березня до Бахчисарая приїхало друге козацьке посольство в складі *Богдана Хмельницького*, його сина *Тимоша* та *Кіндрата Бурляя*”. (*Сергійчук В.* Назв. праця. – С. 146). Стосовно зазначених питань інший відомий дослідник історичного минулого *Ю. Мицик* підкреслює “... були послані гінці до донських козаків, турецького султана, кримського хана, ...” (*Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І.* Як козак воювали: історичні розповіді про запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1991 р. – С. 223).

Сена'ї з пійетом відгукується про українського гетьмана: як “від природи толерантного до ісламської релігії та як особу, що заслуговувала на пошану з боку релігії ісламу¹⁹”²⁰, називає його вождем Дніпровського козацтва.

Влаштуваючи урочистий прийом, *Іслам Гірай III* пообіцяв надати допомогу українцям в боротьбі проти їх ворога.

Для підтвердження достовірності фактів, наведених *Сена'ї* стосовно даної проблеми, звернемося до інших джерел. Наприклад, тюркський історик XVII століття *Гусейн Веджігі*²¹ у літописі, який охоплює події 1047–1069 рр. (1637–1659 рр.), стосовно цього питання зауважував: “Ще раніше Запорозькі козаки повстали проти гноблення королем Польщі та об'єдналися з кримським ханом *Ісламом Гірасм III* (1647 р.). Протягом десяти років (1648–1654) було здійснено ряд військових походів на поляків, зруйновано їхні землі, покарано ляхів²²”.

У поемі кримськотатарського літописця *Шейха Мегмеда Ефенді* [зятя брата *Тугая Бея*, *Султана Гельді*, що загинув у боях з поляками під Жовтими Водами] зазначається: “Сейм [польський] ... дозволив [М.] *Потоцькому* вирушити в похід проти запорожців з 40-тисячним військом. Він же зібрав армію у 80 000 чоловік і призначив свого сина командиром одного з загонів... Запорозький гетьман [Б. *Хмельницький*], довідавшись, що поляки готуються воювати, схвилювався і зібрав

¹⁹ Див. ц. м. – С. 84 (136).

²⁰ Видатний український письменник *Андрій Чайковський* у своїй історичній повісті “Олексій Корнієнко” відзначає тонкі дипломатичні нюанси листа Б. *Хмельницького* до султана *Ібрагіма*: “... я [*Хмельницький*] мав нагоду пізнати науку великого пророка Магомета, хай його імення буде благословенне вівіки, я, пізнавши правдиву віру, поллюбив її усією своєю душею і нині голошу, встаючи і лягаючи, що немає бога окрім Бога і його пророка Магомета. Я став тихим, але гарячим визнавцем ісламу...” (*Андрій Чайковський. Олексій Корнієнко*. – К., 1992. – С. 206).

²¹ *Гусейн Веджігі* – родом з Криму; переїхавши до Стамбулу, обіймав посаду довіреного секретаря Великого візиря *Капу Мустафи Паши*. Помер 06. IX. 1660 р. в Стамбулі. (*Babinger F. Op. cit.* – S. 229).

²² *Vecihi, Tarihi*. – Arşiv. – № 1307. – Süleymaniye Kütüphanesi. – İstanbul. (16 – 876). – S. 72a.

раду, на якій, після обміну думками, вирішено було звернутися по допомогу до кримського хана.

Запорозькі посланці прибули до коменданта фортеці Фераг-Керман *Тугай Бея*, який вирушив до хана разом з послами. Посли переказали ханові прохання запорожців допомогти їм. Запорозькі послы додали до своєї заяви, що, вони ладні навіть прийняти віру татарську [ісламську], аби їм допомогли...²³

У цитованому творі автор вказував кількість польського війська, яке, за ухвалою сейму, під керівництвом *Миколи Потоцького*, мало вирушити на терени України. Літописець також відзначив прибуття козацьких посланців спочатку до фортеці Фераг-Керман, до *Тугая Бея*²⁴, котрий разом із послами вирушив до Бахчисарая. Далі йдеться про прихильне ставлення хана до українських послів і про його згоду захищати запорожців від поляків. Також відзначається про згоду запорозьких послів прийняти ісламську віру, що, на нашу думку, є спірним питанням.

В §10 названого твору повідомляється про перший спільний похід запорозьких козаків з кримськими татарами, який розпочався на початку травня 1648 року, тобто про здійснення практичної реалізації укладеного договору, зокрема, про особисту участь кримського володаря *Іслама Гірая III* з українським гетьманом *Богданом Хмельницьким* у війнах проти Польщі.

Стосовно цього питання *Сена*⁷ і зазначав: “Тоді ж відбулося велике зібрання з нарадою... Вранці вдарили в тулумбаси, і армія вирушила в похід.... (15а). Тут-таки підкреслюється те, що “ще перед тим 3 500 (три тисячі п’ятсот) запорозьких козаків на своїх чайках прибули до Дніпра. Вони затримали 80 (вісімдесят) польських вояків з командирами і постинали їм голови шаблями”²⁵.

²³ *Акчокракли О.* Татарська поема Джана Мугаммеда про похід Іслама Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. // Східний Світ, №1. – Київ, 1993. – С. 134–139. Також див.: *Софонович Ф.* Хроніка із стародавніх літописців / *Мицик Ю., Кравченко В.* – К., 1992. – С. 226.

²⁴ Можна припустити, що якраз тоді козаки, звільнивши сина Тугая Бея з полону, привезли його батькові, тому Тугай Бей погодився спільно воювати проти ворогів українського гетьмана.

²⁵ Див. ц. м. – С. 85–86 (15а–15б).

Далі йдеться, що “з-поміж них, трьох відомих полковників козаки взяли в полон, зв’язавши їм руки, після чого одного з них привели до вищезгаданого гетьмана [Б.] Хмельницького. Двох полковників з людьми Тугая Бея відправили до хана *Іслама Гірая III*” (156) та ін.

Наприкінці травня поточного року кримська армія завдала поразки польському війську в містечку Бойтені після 17-денної облоги. Перша перемога сталася 16 (26) травня 1648 року. Такі успіхи викликали радість у штабі армії кримського володаря, тому він продовжував рухатися з понад стотисячним військом на Польщу.

26 травня поточного року *Іслам Гірай III* направив свого представника “...до прикордонних охоронців і начальника варті запорозьких козаків, що несли службу поблизу Дніпра з метою переправи кораблів”²⁶.

Тут-таки літописець зазначає: “В цей час прийшов кур’єр з наказом [від *Іслама Гірая III*] згаданому *Тугай Бєю* та християнинові, гетьманові дніпровських козаків [Б.] Хмельницькому про те, що “ті повинні чекати над рікою Анкіль на нашого прибуття з ісламським військом” (17а). Вони спільними зусиллями неодноразово завдавали сильних ударів військам противника і знищили не один ворожий табір”²⁷.

Відомий український літописець Величко, порушуючи це питання, стверджував: “16 (26) травня [1648], на сьомому тижні після Великодня... здавалося, що то наближається стотисячне козацьке військо, але насправді рухалося тільки п’ятнадцять тисяч чоловік. *Хмельницький* того ранку мужньо вдарив по полякам своїм військом разом з ординським військом ... *Хмельницький* з *Тугасм Бєєм* тоді, достеменно пересвідчившись, що здобули перемогу, самі полишили обоз, але наказали своїй піхоті й гарматам обов’язково розгромити ворога вщент ... Козаки рубали своєю гострою зброєю шляхетські голови, і переважна кількість польського війська попадала за смерть, не витримавши такого смертельного удару”²⁸. З літопису названого автора також дізнаємося про достовірність фактів, наведених *Сенаї* стосовно спільних дій, що призвели до остаточної перемоги.

²⁶ Там само. – С. 50 (17а).

²⁷ Про це докладно див.: Там само. – С. 85–90 (146 – 196).

²⁸ *Величко С.* Літопис. – Т. I. – К, 1991. – С. 69, 70, 71.

У §13 *Сена'ї* розповідає про повернення з походу *Іслама Гірая III* з вищезгаданою перемогою. Тут само зазначається, що 30 травня поточного року “армія хана прибула до фортеці Корсунь, яка належала в той час полякам... Наступного дня прибув до хана *Тугай Бей* і був урочисто прийнятий. Вже за дві години перед фортецею Біла Церква (в цей час навколо цієї фортеці перебувало польське військо) були організовані до бою військові загони” (21а).

Продовжуючи розгляд питання про оцінку політичної співпраці між гетьманом і ханом слід підкреслити, що *Сена'ї* у своєму творі неодноразово наголошував на фактах послідовного виконання своїх зобов'язань. Отже він писав: “Під час підготовки до війни з поляками до *Іслама Гірая III* прибув гетьман дніпровських козаків [Б.] *Хмельницький* із військом і заявив про свою вірність ханові. Цією заявою хан був дуже задоволений. [Б.] *Хмельницький* теж вирушив з армією до Білої Церкви. 4 червня 1648 року козацькі війська зруйнували територію довкола фортеці...”²⁹ Далі тут-таки йдеться, що на початку червня поточного року *Іслам Гірай III* дозволив командуючому козацького війська [Б. *Хмельницькому*] розпочати бій. Кримський літописець зазначає: “...війська у складі двох армій вирушили у похід проти польського війська. Захоплюючи багато ворожих міст вони підпалювали й руйнували їх. У результаті мали велику здобич”³⁰. Отже, спільне військо з блискучою перемогою 15 червня 1648 року повернулося назад³¹.

У цьому ж параграфі є відомості *Сена'ї* про 2-й спільний похід на Річ Посполиту, прибуття *Б. Хмельницького* до штабу кримської армії. Він зазначає, що військовий табір українського гетьмана розташувався неподалік від фортеці Салле. *Богдан Хмельницький* разом з поважними командирами й військом чисельністю у 10 (десять) тисяч чоловік прибув до штабу татарського війська. Тут козацького гетьмана урочисто прийняли, де на нього та його сотників одягли коштовні каптани, усім воїнам гетьмана вручили цінні подарунки³².

²⁹ Див. ц. м. – С. 92 (21а–21б).

³⁰ Там само. – С. 93 (22а).

³¹ Там само. – С. 94 (23а).

³² Там само. – С. 98 (28б).

Після обговорення плану військових дій, як зазначає *Сена'ї*, вони "...спільно рушили на головне місто польського короля Льбав³³. У п'ятницю благословенного місяця 23 Рамазана³⁴ армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів"³⁵.³⁶ В цей самий час запорозькі козаки разом з воїнами *Тугая Бея* заблокували фортецю Соколів і після 3–4-денного бою завдали поразки силам противника³⁷.

Облога Львова тривала протягом 22 дні. Посланці противника звернулися до гетьмана *Богдана Хмельницького* з такою пропозицією: "Дамо двісті (200) тисяч золотих у скарбницю, а також заплатимо поголовний податок"³⁸. Гетьман повідомив про це *Іслама Гірая III*, і пропозицію поляків було прийнято, а облогу з міста припинено. Після завершення і цього переможного походу наприкінці жовтня поточного року *Іслам Гірай III* зустрівся з *Богданом Хмельницьким* і *Тугай Бесм*, вручивши їм шаблі та цінні подарунки.

Порушуючи проблеми міждержавних взаємин України і Кримського ханства після попередніх перемог над військом короля, у творі *Сена'ї* ми знаходимо нові дані, зокрема, щодо послідовності відповідних подій. Також, у вказаному параграфі автор підкреслює вірність запорозького гетьмана раніше укладеній угоді з кримським володарем та створення спільного війська. Також він зазначив факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Березане і Животів. Зокрема, привертає увагу те, що мешканцями останньої твердині були євреї, котрі потрапили в полон до запорозьких козаків і були передані ними

³³ Тобто Львів.

³⁴ 11 жовтня 1648 року.

³⁵ Там само. – С. 29а.

³⁶ Вищезгаданий історик *В. Сергійчук* зазначає: "26 вересня в Старокостянтиніві відбулася козацька рада, на якій за участю Тугайбея було ухвалено рішення продовжувати похід у Західну Україну. Через чотири дні, оточивши Львів, Б. Хмельницький, аби не допустити руйнування міста, відправив свого посланця до його жителів, вимагаючи видати "головних провинників" – Ярему Вишневецького та Олександра Конецпольського, а також припинити опір". (*Сергійчук В.* Назв. праця. – С. 156).

³⁷ Там само. – С. 29б.

³⁸ Там само. – С. 30а.

ханові для демонстрації цим вірності козаків укладеній угоди. *Сена* ї називав ще одну подію – битву під Соколовим. Також він ретельно описав перебіг Львівської війни з тривалою облогою стародавнього міста і скорення його за викуп.

У §15 знаходимо відомості про те, що посланці запорозького гетьмана з'явилися до кримського хана із запевненням у своїй вірності й підданстві, а також готовності українського війська до війни. *Сена* ї докладно описує хронологію військових подій 1649 року, зокрема послідовний хід та зміну обставин у Збаразькій війні. Тут він описує також зустріч гетьмана *Б. Хмельницького* з тюркськими командирами з метою обговорення тактики дій, прохання перемир'я від польського короля Яна Казимира та ін.³⁹

В одному з епізодів розповідається, що “...козацьке військо почало наступ на укріплення противника, після важких боїв окопи зрівняли з землею, перетворили на могили для вбитих солдатів. Багатьох воїнів захопили в полон, окрім цього з усіх боків тривали погроми і підпали. Козаки грабували, захоплювали коней”⁴⁰. Тут йдеться ще про те, що “Дніпровський гетьман [*Б.*] *Хмельницький* прибув до штабу армії та зустрівся з командирами. Вони вирішили здійснити новий наступ на противника”⁴¹, а також зазначається про заходи *Сефера Газі Агі* та повідомлення про це запорозького гетьмана: “Негаймо повідомити гетьмана дніпровських козаків [*Б.*] *Хмельницького* про теперішнє становище. Пропонувати йому, щоби відбірні озброєні стрільці йшли разом з нами проти короля”⁴².

Далі викладено основні умови Зборівської угоди, яка забезпечувала недоторканість земель, міст і сіл, що належали запорозьким козакам. В одній з умов перемир'я підкреслювалося: “...40 (сорок) тисяч дніпровських козаків, котрі допомагали нам і є підпорядкованими хану [*Ісламу Гіраю III*], повинні від Вас отримати зарплату без затримки. Ви повинні забезпечити недоторканість фортець та сіл, які їм належать. Якщо хтось

³⁹ Про це докладно див.: у коментарі до даного параграфу. – С. 176–191.

⁴⁰ Там само. – С. 105 (376).

⁴¹ Там само. – С. 106 (386).

⁴² Там само. – С. 108 (406).

із козаків буде скаржитися, це буде означати порушення Вами цього договору. Тоді будете покарані”⁴³.

У розділі про *Іслама Гірая III* з твору “Процвітання ханів” *Галіма* вузловим моментом є опис війни з Польщею 1649 року, який істотно збігається з відомостями від *Сена’ї*. Робиться також виклад головних умов, поставлених переможцями Зборівської битви, якими, серед іншого, гарантувалася недоторканість українських земель.

Отже, однією з п’яти зазначених умов визначалося: “Не завдавати шкоди козацькій країні [Україні]”⁴⁴. Тут автор також згадує про вродливих невільниць, серед яких була і *Гасекі Гуррем (Роксолана)*, що стала улюбленою дружиною султана *Сулеймана Пишного (Кануні)* і видатною історичною постаттю⁴⁵.

Для підтвердження об’єктивності даних, наведених *Сена’ї* та *Галіма* у своїх творах, про оцінку українсько-кримських (османських) міждержавних зносин у названий період, у третьому розділі ми вміщуємо докладний коментар історичних подій, відображених у цих джерелах, встановлюємо внутрішній взаємозв’язок між різними частинами тексту, наводимо дані з інших історіографічних джерел, які стосуються висвітлюваних вищеназваними авторами питань, робимо власні висновки, що випливають з неупередженого аналізу наявних історичних документів. Наведемо деякі приклади.

У коментарях до §9 зазначаються причини національно-визвольної війни *Б. Хмельницького*, які проаналізовані нами на підставі європейських та українських історичних документів⁴⁶, що підтверджують відомості *Сена’ї*. Кримський літописець, як відомо, наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і на намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти.

Проаналізувавши зародження та укладення українсько-кримського союзу (осінь 1647 – зима 1648 рр.) ми констатуємо наявність фактів дипломатичних зносин, в тому числі відзнача-

⁴³ Там само. – С. 111 (446).

⁴⁴ Див. ц. м. – С. 203, 204, 208.

⁴⁵ Див. коментар до названого твору, прим. 21.

⁴⁶ Див.: Мищик Ю. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. (За матеріалами “Кримських справ” РДАДА) // Пам’ять століть – К., 1999. – № 5. – С. 19–26.

емо особисту участь Б. Хмельницького на чолі козацьких послів до Багчесараю. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією, насамперед для успішного ведення визвольної боротьби на українських землях; вигідним кримській стороні для розв'язання її економічних та політичних проблем. Таким чином одне з головних питань дослідження цієї монографії – причини і перспективи укладення вищезгаданого союзу в середині XVII століття – доведене до свого об'єктивного розв'язання.

У коментарях до §10 наводяться факти практичної реалізації згадуваної угоди: 1-й спільний похід *Іслама Гірая III* та *Богдана Хмельницького* на Річ Посполиту в травні 1648 року, вдала битва запорозьких козаків спільно з кримськими татарами під Жовтими Водами, 17-денна облога містечка Бойтена, яка завершилась остаточною поразкою польських військ та одержана вперше перемога татарсько-козацької армії.

Сена її називає чисельність запорозьких козаків (3500 чол.), що перебували на службі Речі Посполитої та перейшли на бік Б. Хмельницького і полонених ними польських воїнів разом з командирами (80 чол.), які були страчені козаками. Зазначається, що ці козаки раніше стали на бік *Барабаша* і виступили проти своєї батьківщини.

Тут викладено також детальний коментар битви під Корсунем на основі документального підтвердження спільних дій запорозьких козаків та кримських татар, що сприяли розгортанню національно-визвольної війни українців.

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня – червня 1648 року, приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду. Ми констатуємо збіг літописних даних з відомостями від *Сена* її.

До §13 є коментар щодо нової військової кампанії, розпочатої князем Ієремією Вишневецьким, котрий відразу після згаданої перемоги почав жорстоко карати повсталих на Україні селян. Задokumentовано факт захоплення фортеці Животів, яку населяли євреї.

Важливо підкреслити, що один із коментарів до §13 побудований на листуванні великого візира, *Агмеда Паши*, *Іслама Гірая III*, *Владислава IV* та деяких польських сановників про врегулювання взаємних претензій у зв'язку із здійснен-

ням спільних українсько-кримських дій проти Польщі. Новий візир *Коджа Мегмед Паша* вказує, що умовою ненападу кримської армії на Річ Посполиту є регулярна сплата данини ханові, узгодженої разом з польською стороною.

Зовнішньополітична дипломатія *Б. Хмельницького* була спрямована на те, щоб заручитися підтримкою сусідніх держав у подальшій боротьбі за незалежність України. Зокрема, у липні 1648 року він уклав морську торговельно-військову конвенцію з Блискучою Портою.

Також зазначаємо, що під Пилявцями гетьман вирішив іти на Галичину, де вже вибухнуло повстання під проводом *Семена Височана*, котрий командував 15-тисячним військом, а пізніше – до Львова, який було здобуто 15 жовтня 1648 року.

Продовжуючи коментування вказаного параграфу наголошуємо на особливостях розвитку міждержавних зносин України з Кримом після двох попередніх перемог над польською армією. Уточнено хронологічні дані за літописом *Сена'ї*. Наведено факти дотримання *Б. Хмельницьким* умов раніше укладеної угоди з *Ісламом Гіраєм III*.

Літописець назвав ще одну подію – битву під Соколовим, детальніше описав Львівську війну з тривалою облогою міста і зняттям її за викуп та ін.

З коментарів до даного параграфу випливає висновок, що подальший розвиток кримсько-українських стосунків активізував процес державотворення в Україні та сприяв розв'язанню політичних та економічних проблем Криму.

У коментуванні до §15 зазначається, що дані від *Сена'ї* про співпрацю України й Криму в 1648 році у розв'язанні передусім політичних проблем засвідчуються різними джерелами.

Проаналізувавши цитовані джерела до даного параграфу ми робимо висновок, що саме відомості від *Сена'ї* відтворюють найточнішу хронологію Збарзької війни, в них зафіксовано битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність польської армії та про службу в ній євреїв, про розвідувальну діяльність кримського війська, докладно описані хід та умови укладення перемир'я. *Сена'ї* всебічно оцінює дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорозьких козаків.

Хронологізовані факти щодо Збараської війни є і в іншому творі кримської історіографії – “Процвітання ханів” (в розділі про “Іслама Гірая III”) *Галіма* (у ньому викладено основні умови укладення перемир’я).

Ми подаємо оцінку Зборівської угоди, яка, хоч і була нетривалою та невдовзі була порушеною, однак вона все ж таки уможливила запорозького гетьмана зміцнити міжнародну позицію України, зокрема у стосунках з Високою Портою.

Коментарем до §16 параграфу визначено точний родовід Іслама Гірая III аж від Чингізхана (подано генеалогічну схему).

У коментуванні до §20 йдеться про похід *Крим Гірай Султана* та *Богдана Хмельницького* у 1650 році на Молдову і про поразку воєводи *Василя Лупула*, про прохання *Іслама Гірая III* до *Богдана Хмельницького* прислати війська для походу на Московію.

Гетьман мав на меті змусити *В. Лупула* стати на бік України. Молдовський володар, незважаючи на свою васальну залежність від Порти, був прихильним до польського короля, він навіть підтримував польських шляхтичів у війні з запорозькими козаками. Тому османський уряд дав українському гетьманові згоду на здійснення його намірів щодо Молдови. Внаслідок укладення династичного союзу *Б. Хмельницького* з *В. Лупулом* було здобуто важливі політичні й економічні переваги для новоствореної української козацької держави.

Підсумовуючи розгляд оцінок міждержавних стосунків України та Кримського ханства у середині XVII століття, що ми їх отримуємо з вказаних творів, слід підкреслити, що останні стосовно цієї проблеми є одними з основних джерел тюркської історіографії. Їх автори відобразили у своїх творах загальну політику уряду Багчесараю відносно розвитку дипломатії у вказаний період, яка полягала у взаємній користі в досягненні державницьких цілей Криму й України.

Зазначене джерело османської історії засвідчує зародження *українсько-кримського союзу* та процес розвитку політичної співпраці, яка створювала сприятливі умови для успішного ведення національно-визвольної боротьби в Україні та для розв’язання соціально-економічних проблем обох сторін.

РОЗДІЛ IV
ЛІТОПИС
ГАДЖІ МЕГМЕДА СЕНА'Ї КРИМСЬКОГО
“ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМА ГІРАЯ ІІІ”

(переклад та коментарі)

قریملی حجی محمد ثنائی
اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی
(وقیعنامه)

IV. 1. Переклад літопису українською мовою
[Вступна частина]

*Від імені милостивого та милосердного Аллага!*¹

(16)* Безмежна слава і хвала *Всевишньому Аллагу*, який дарував багато щедрості та великодушності. Він удосконалював і зміцнював закони шариату і діянь пророка Мугаммеда² (м. й. бл.), загасив полум'я дій поганців, тим не залишив світ земний бездоглядним. Хай повниться світлом його татарсько-козацька армія, гробниця володаря нескінченої милості та глибокого розуму. Згідно з висловлюванням: “Ми, безперечно, є синами меча, нещадним осейним мечем”³, що священною війною здобув і перетворив країни невірних та безладу на мусульманські, зруйнувавши палаци, які були заповнені злочинцями, підняв переможні знамена ісламу на вершині гір щасливого майбутнього. Нехай завжди сповнюється між родами, сім'ями і друзями *пророка Мугаммеда* (м. й. бл.) заповіт всемилостивого Аллага, щоб бути “лагідними між собою і суворими проти невірних”⁴.

Це я – убогий, малоздатний, кволий – давній слуга *Ель-Гадж⁵ Мегмед*, колишній писар хаканського дівану, від батька та діда підданий палацу Чингізхана, деякий час провів у самотності, творячи молитви, після чого, (2а) за клопотанням хакана високого палацу, обіймав посаду кадї⁶ (судді) із денною платнею в сто п'ятдесят акче⁷. Син світлої, як сонце, ханської

* Нумерація сторінок (16, 2а, 36...) тексту в українському перекладі максимально наближена до нумерації в тексті оригіналу.

династії⁸ (а поріг його палацу високий, як небо) вічний переможець і славний серед нащадків роду володарів Золотої Орди, достойний захисник із покоління Чингізидів⁹, котрий наводить жах на ворогів релігії¹⁰ своєю шаблею та стрілами, а на полі битви завдає поразки ворогам, хоробрий лицар, султан, син султана, син *Девлета Гірая*¹¹ хана¹², сина хана *Селамета Гірая*, *Іслама*¹³ *Гірая III* (хай вічно триває існування його держави, вічно сяє сузір'я його щастя, прикрашається і зростає його велич, вінчається успіхом його діяльність, удосконалюється його держава та примножить радість його на землі). Він милосердним поглядом своїм надав мені можливість відпочити.

Під час розлуки з ним і на перших порах його володарювання, з кожним місяцем і роком Я міцнів у силі та набирався зрілості, як світле сонце і перлина світу, блискуча зірка у сузір'ї неба мудрості.

Саме його [*Іслама Гірая III*] іменем має бути названо сторінки “*Ш е г н а м е*”¹⁴ *Чингізидів*. У цих важливих справах, аби заручитися підтримкою, Я отримав радісне повідомлення від візира¹⁵ *Сефера (26) Газі Агі* (нехай Аллаг возвеличає його славу), завжди готового обороняти державу, подібного до Арістотеля¹⁶.

Але в той час слабкість моєї сили досягла крайньої межі, не було сил говорити і писати. Однак оживились завмерла душа і серце від тієї радісної вісті Сефера Газі Агі. Коли співучий язик мій був ув'язнений у тісну клітку вуст, ніби зів'ялий лист, його порада сповнена добрих слів [компліментів], воскресила мене з мертвих, розвеселила душу і подарувала щастя.

Я відразу почав розмовляти, ніби змучений пристрасною соловейко¹⁷.

Скоряючись цьому повелінню, я негайно почав писати свою повість. Працюючи над цим твором, Я уникав розтягнутості та поверховості. Мої шляхетні слова підтверджують те, що ця книга є дуже змістовною та стислою.

З допомогою Всевишнього цей твір здобуде загальне визнання. (3^a) Заради найвишого Володаря всього – Всевишнього – розповідаємо про те, що собі залишили. Нехай Господь Аллаг возвеличить пророка Мугаммеда, Мир Йому, і покаже його зрілість та красу.

Аміль.

**IV. 2. §1. Прибуття Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
до Кафи¹, щоб посісти на престол в Бахчисараї²**

Першого дня місяця джемазієлевела року тисяча п'ятдесят четвертого³ над героїчним містом⁴ кримської країни – Кефе зійшло та засіяло променисте сонце, а вночі з'явився півмісяць із безмежного світу з яскравим світлом. А потім прапори⁵ з ознаками перемоги були спрямовані до столиці його Високого султанату Бахчисараю. Третього⁶ дня того самого місяця один із хоробрих ширінських⁷ беїв Кутлу Шаг Мірза⁸ був ушанований кафтаном⁹ і призначений головнокомандувачем татарського війська, що рухалося як вітер. Після прийняття рішення про похід на московські землі п'ятого¹⁰ дня того ж таки місяця відбулося посідання його Величності Іслама Гірая III на трон Чингізидів¹¹. Коли розголос урочистого прийняття престолу та героїчна слава Його дійшли до навколишніх країн¹², обличчя друзів засіяли радістю (ЗБ), вони достоту були ошчасливлені, а вороги перелякалися.

Той день був по-справжньому веселим і святковим. Весь люд, що за кількістю присутніх нагадував день Останнього суду¹³, відчував велику радість. Народ тоді склав присягу на вірність, вельможні командири¹⁴ одержали відзнаки, а весь люд – сповнення своїх надій¹⁵.

**IV. 3. §2. Призначення Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм III]
його Величності Крима Гірая Султана¹ калгасм²**

Двовірш:

*Був написаний по-справжньому,
Справедливий час Його правління.*

Хвала Аллагу, що за часів його³ мудрого правління та справедливого халіфату⁴ була розповсюджена правда на увесь світ і задоволено потреби народу. Кримським землям⁵ та країнам Черкесів⁶ і Ногаїв⁷ були забезпечені миром та добробутом. За часів цього володарювання мусульмани набули левиної сили.

Двовірш:

*Він справедливістю здобув світ
І обдарував народ милосердям,
Він з мечем вирушив у похід
І, проявляючи гуманність, продовжував правити.*

У той самий день⁸ щасливий, згідно із законом та звичаєм⁹ Чингіза, світлим обличчям як сонце щастя, полярна зірка щедрої долі, центр Землі (4а), окраса одягу [кафтану] султанату, з силою наказів і клейнодів з перснем завойовники країн, захисник всього народу і мусульман, опора держави і нації син хана Девлета Гірая, сина хана Селамета Гірая, призначив свого улюбленого брата Крима Гірая Султана¹⁰ на посаду калгая. Потім, одягнувши його в дорогий каптан, наділив того ознаками пошани володарів світу, а також з високою честью направив до столиці свого непереможного султанату – Акмесджіду¹¹, де розташований Його палац. Подолавши недалекий шлях вони наступного дня¹² урочисто прибули до місця знаходження трону Його султанату в Акмесджіді.

Згодом із походів на черкезів щасливо повернувся двоюрідний брат¹³ І.Г.ІІІ, єдина перлина в короні султанату, як лицар Сам¹⁴ на полі змагань, а в день битви – як Рустем¹⁵ і Ісфендіяр¹⁶, син хана Селамета Гірая, син хана Мубарека Гірая. Після того, як він з'явився з радісними вістями перед ханом та був удостоєний честі поцілувати Його Величності руку, тоді, відповідно до законів Чингіза (4а), Газі Гірай Султан¹⁷ був возведений на посаду нуреддіна¹⁸ та обдарований каптаном. Йому віділено було щедрот, ласки і доброти, від чого душа повниться радістю, а потім на породистих вишколених конях він був споряджений до палацу Гаджі¹⁹ – столиці свого щасливого султанату.

Так само кожен з інших державних мужів, видатних осіб та принців посіли відповідні посади. Всім уповноваженим державним особам була виявлена висока честь та пошана. З давніх-давен, згідно з каноном Чингіза, чотири вищі чини, звані “карачами”²⁰, були призначені емірами однієї з хоругов (губернаторами областей). Першим був призначений емір хоругви Ширінів²¹, другим – емір хоругви Мангітів²², третім – емір хоругви Седжевітів²³, а четвертим – емір хоругви Аргинів²⁴. Всі ці посади були родові, тому еміри не підлягали усуненню. Видатні діячі цих родів завжди володарювали до скон свого життя. Після затвердження на відповідних посадах усі ці беї (керівники, командири) в той же самий день одягнули каптани, після чого вони, за традицією, вишикувались із своїми кіньми.

Крім них, багато представників від інших емірів (5а), згідно з давнім звичаєм, були призначені на відповідні посади, а деякі славні командири були відряджені на прикордонну службу. Існує прислів'я: "Лук віддай тому, хто ним добре володіє, а владу тому, хто зуміє нею розпорядитися". Нові призначення цілком відповідали цій думці. Цим, вважаю, сказано все».

IV. 4. §3. Намір Завжди переможця

Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]

здійснити військовий похід та знищити країни черкесів

Коротко кажучи, безмежна, як високе небо, сила завжди непереможного падишаха Іслама Гірая III, що з величезним військом став радісним і щасливим: Час його був успішний. Він насолоджувався здобутим багатством, вів сповнене утіх життя і розкошував у щасті. Стежив за дотриманням у своїй країні найвищих традицій султанату і при цьому виконував обов'язки володаря. Таким чином він вирішував важливі державні справи, зміцнював закони шаріату, створював добробут народу. Коли він займався залагодженням цих справ, надійшли радісні вісті про вдалі походи¹. Почали говорити про те, що населення кримської країни довгий час не бачило здобичі. Весь народ був утішений початком правління Іслама Гірая III.

І справді, невдовзі привели багато московських полонених². Отже, якщо із однієї п'ятої частини³ здобичі (5б) було взято хоч одну десяту її частку, то й тоді тисячу осіб ясиру було отримано з однієї п'ятої, яку роздавали народу. Всі татарські воїни повернулися здоровими та з багатством. Зробили стільки добрих справ, і ніхто з них не потерпів від противників релігії.

Хвала Аллагу Всевишньому, хан Іслам Гірай III вже на початку свого правління врятував народ від страждань. Так, коли був усунутий один із відомих тодішніх деспотів, на тривалий час шаблі татарських воїнів перестали сікти. Вже на початку війни з противниками, завдяки Його намаганням та великій енергії, шаблі татарських воїнів знову набули гостроти, почалася Його [I.G.III] плідна діяльність. З дня на день, з місяця в місяць, навіть з року в рік примножувались славні здобутки та перемоги його Величності.

З настанням зими виникла потреба учинити похід на країну черкесів. Тому першого грудня того року⁴ хан його Величності, з блаженством і високою честю, особисто спрямував свої тріумфальні прапори в черкеській бік і в гірський Кугістан⁵. (ба) Піднявши свою шаблю, він вирушив у похід зі столиці високого султанату, а сьомого⁶ дня після того почалася сувора зима, і встановилися сильні морози. Замерзли ріки на їхньому шляху, і це полегшило завдання настільки, що зайве й писати.

Чорноморська протока лежить між фортецями Керчю⁷ і Таманню⁸ і вона має дев'ятнадцять миль завдовжки. В інші часи ісламські воїни, маючи незліченну кількість кораблів, не в змозі були переправитися через неї навіть протягом двадцяти днів. Волею Аллага і завдяки зрілості й мудрості Іслама Гірая III ця морська глибина промерзла й стала рівною, зручною дорогою, неначе міст із заліза, тому переправа була дуже легкою, і, одним словом, замість місяця сю відстань було перейдено за тиждень.

Вказане військо перетнуло великі ріки та моря, які становили перешкоди на його шляху. Потім було скорено навколишні країни й здобуто з їхніми багатствами та полонено молодих сильних чоловіків і дітей, черкеські сім'ї, що жили у великих гріхах, незрівняно чарівних та приемних дівчат, а також захоплено безліч повнолітніх юнаків. Протягом двадцяти днів безліч миловидих дівчат, яснолицих рабинь і чоловіків, що стали здобиччю кагана, були відправлені в дарунок (бб) щасливому палацу Османської держави⁹. Після того як було зібрано все, воїни повернулися до раєподібного Бахчисараю.

Один з черкеських володарів, хоробрий чоловік на ім'я Ак-Чумак¹⁰, свавільно виступив проти уряду¹¹ Чингізидів і виявив при цьому свою непокору й хитрість. Хоча декілька разів до цього ходили до нього з метою помсти, але неможливо було здійснити цей намір. Лише тепер він був знищений вогнем героїчної зброї султана¹², зсутеніло й закінчило свій плин його життя. Ця обставина принесла багато лиха іншим черкеським командирам. Підкорилися владі черкеси, котрі не схилили голови ні перед ким од часів завоювань Тімура¹³, вожді різних народів та племен, що знайшли для себе сховище біля підніжжі гори Ельбрус аж до Залізної Брами¹⁴, а також народ Дагестану,

що мешкає у гірській місцевості між Каспійським та Чорним морями. Всі вони з'явилися перед ханом Ісламом Гіраєм III у його резиденції і визнали свою покору, а також принесли свої дари, на які спромоглися, і привели без ліку молодих дівчат.

Отже, декого було нагороджено за послуги, а декого застерегли. Ту зиму перезимували у країні черкесів. Повернулися щасливо (7а) напровесні з незліченною кількістю прекрасних невільниць, подібних до світлого півмісяця і планети Юпітер, прибули зі здобиччю і здоровими до столиці султанату Бахчисараю.

Двовірш:

*Воїни найщасливішого володаря і Хосрева¹⁵,
котрий любить свій народ,
Куди б не йшли, повертаються зі здобиччю.*

І цього разу, завдавши поразки противникам Іслам Гірай III виявив свою покірність Високому Падишахові¹⁶, ласкавому до своїх слуг, від батьків до дідів володареві трьох частин світу у різних часах, господареві арабських, аджемських¹⁷ країн та Анадолу¹⁸, султанові всіх султанів свого часу і халіфу династії османів, його доброчинному Порогу (Блискучій Порті), що височить до неба, вмістилище багатств.

Двовірш:

*Тінь Аллага, падишах часу і Хосрев країн Тураку¹⁹
та Ірану, Володар світу султан Ібрагім хан.*

Нехай Аллаг благословить і продовжить до нескінченності існування його держави. Підготували сто п'ятдесят відібраних прекрасних полонянок, подібних до райських дівчат, з осяйними обличчями, схожих на зорі. Їх відправили до Стамбулу під особистим наглядом Субгана Газі Агі²⁰, відповідального за скарбницю.

**IV. 5. §4. Надсилання Завжди переможцю,
Високостойному володареві [Ісламу Гіраю III]
незліченних дарунків для падишаха Руму¹;
хай Аллаг дає йому вічне володарювання (7б)**

Щасливий падишах світу, який з повагою прийняв подарунки [хана Іслама Гірая III], звелів² суходелом послати в Бахчисарай одного з довірених слуг "капичибаші"³ з листом султана, і шаблею, оздобленою коштовним камінням, яка підкоряє і

знищує противника, з двома кафтанамі із соболиного хутра та з іншими неоціненними подарунками, а які ще почесні було виявлено і вручено дари йому [для капичибаши] ханом, описати звичайними словами неможливо⁴.

Напіввірш:

Аби про міста великих писати, треба мати підстави.

У цей час трапився один дивний і незвичайний випадок. Вибухнула суперечка між “капукуллари”⁵ та кінним військом, внаслідок чого був випадково убитий один із відомих командирів на ім’я Шах Кулу. Через це погіршилися стосунки між воїнами та командирами. Не кожен смів проявити свою ненависть, але деякі (8а) люди малого розуму стали причиною таємно організованого підбурювання війська. Вони пред’явили Сеферу Газі Ага, уповноваженому пильнувати за громадським порядком у державі, наклепницькі звинувачення⁶. Він погодився з таким поворотом справ, хоча й надалі залишався переконаним у справедливості гакана та його держави. Разом з тим він чимало часу провів на самоті під хоругвою ширинів.

Однак, кінець-кінцем, неодноразово стало відомо про його, Сефера Газі Аги, правоту та вірність. Справедливі слова⁷ пророка “Хто остерігається зла, той забезпечить себе” тут підтвердилися. Так само висловився у своєму вірші Мевлана Фізулі⁸ з Багдада, ніби про високу славу того!

Двовірш:

Не має кінця віковічне щастя,

І не має бути сплюндроване сонячне світло на землі.

У цей час будь-які прояви відваги походили від схвальної діяльності Сефера Газі Аги. Якби для здійснення військового походу на Московію в ту сувору зиму був призначений головнокомандувачем кримського війська один з непереможних татарських емірів, (8б) а не славний командир з династії Чингізхана очолив його, то старі командири передавали б справу один одному, і неможливо було б належним чином керувати ісламським військом. Ніхто з командирів справно не виконував би свої обов’язки. Люди б говорили: “Без сумніву, потрібен славний султан” і вважали б за необхідне зустрітися з вищезгаданим Сефером Газі Агою. Але Найщасливіший хан Іслам Гірай III призначив головнокомандувачем війська свого двою-

рідного брата принца Нуреддіна Султана, героя часу Рустема⁹ і Ісфендіяра¹⁰ – тобто Газі Гірая Султана¹¹.

Детальна розповідь про цю велику війну, була б дуже довгою. Коротко кажучи, цей щасливий принц тієї суворої зими на чолі величезної армії, долаючи перешкоди на своєму шляху, що протягався через рівнину та пустелю, названу степом Гійгат¹², вступив у московську країну. Оскільки його шлях був дуже довгим, тож доти неможливо було здійснювати походи в ті краї.

Завдяки щасливій долі Іслама Гірая III військо без труднощів переходило через замерзлі річки (9а), які траплялися на його шляху. Отже, протягом сорока-п'ятдесяти днів була легко зруйнована країна лихого князя московського, населена невірними. Були зрівняні з землею багато надійно збудованих фортець. Вся навколишня територія була сплюндрована і пограбована. Завдано московському люду такої шкоди, що за всю свою історію не зазнавав він більшої поразки, що й призвело до бездіяльності та неспромоги його. Кримські воїни здобули такий успіх, таку блискучу перемогу та незліченну здобич, що ніхто подібного не чув та не бачив.

Слава і хвала Всевишньому Аллагу, що шабля ісламу виявилася гострою, а доля володаря Іслама Гірая III щасливою. Тому всюди, де зустрічалися військові табори¹³ лихого царя московського, хоробрі та сміливі воїни татарські завдавали їм поразки. За короткий час вороги здалися, принизилися і заплакали. Прокляті невірні постали перед героїчними командирами з похиленими головами. Тіла загиблих на полях бою московських воїнів утворили невеликі гори. Тільки Аллаг знає кількість противників, повержених шаблями мусульман. Останні вивезли чимало прекрасних дівчат і юнаків, незліченну кількість здобичі, що неможливо й описати (9б). Були зруйновані селища та містечка країни невірних, що простягалися праворуч і ліворуч. Підлого царя московського помилували за умови, що він відтепер щорічно і без порушень виплачуватиме давно встановлений подушний податок і данину. Крім цих податків, московський цар, згідно з давно укладеною угодою, відправив кримському ханові безліч шуб з хутра соболів, шапок з куниць, горностаїв і сріблястих лисиць, оздоблених золотом, на суму сто тисяч золотих талерів, дорогоцінних речей

у скарбницю хана загалом на суму сто тисяч золотом. Зокрема, згідно із звичаєм та законом Чингіза, всі командири та відомі державні мужі кримської землі мали отримати щорічну данину і подарунки. Царь Московії погодився на такі умови угоди. Після укладення угоди¹⁴ ісламські воїни разом з послами¹⁵ царя повернулися додому здорові та із здобиччю.

Як тільки армія вирушила назад, з волі Всевишнього Аллага, на безмежних рівнинах випало стільки снігу, що його шар за товшки перевищував людський зріст, тому ісламські воїни не змогли, обтяжені здобиччю, подолати на конях снігові кучугури. Отже, в цей час його Величність Сефер Газі Ага (10а) разом із хоробрим і славетним командиром Тугаєм Беєм взяли у таких важких природних умовах командування армією на себе. Вони проклали шлях до порятунку, доклавши левиних зусиль, ісламські воїни врятувалися, наслідуючи взірцеву поведінку цих двох сміливців і здолавши великі труднощі.

Хвала Аллагу, що з його допомогою мусульмани здобули свободу, яка оспівана в дестані (епічній розповіді).

Двовірш:

*Вишикувались воїни, ніби каміння у вервиці,
А ті два герої скріпили її.*

За допомогою Аллага багато днів обидва герої з високою відповідальністю, покладаючи надії на всевишнього Аллага, з честю виконуючи свої обов'язки, піклувалися про ісламських воїнів, при цьому дотримуючись законів релігії та держави. Однак вони не трималися за жодну з посад. Незважаючи на те що їх сили та можливості були обмеженими, наперекір хворобам і відірваності від людей вони сумлінно захищали честь і славу своєї держави.

Таким чином, завдяки тим двом хоробрим підкорювачам світу ця війна завершилася блискучою перемогою¹⁶.

IV. 6. §5. Повернення Нуреддіна Султана¹ з московського походу (106)

Двовірш:

*Світло Його часом стає ще світлішим,
Адже воно запалюється ізсередини.*

Коротко кажучи, щасливий принц Нуреддін Султан на чолі великого війська після багатьох перемог з незліченною здо-

биччю повернувся до Високого Порогу² його величності Іслама Гірая III. Отримавши цінні дарунки та вислухавши поздоровлення він заявив про те, що й надалі служитиме Йому, вважаючи це для себе найвищою честю. Потім на деякий час він віддався розвагам.

IV. 7. §6. *Прохання про надання допомоги від командира прикордонного загону Азова Мустафи Бей*

Раптом прибув чоловік від захисника¹ прикордонного замку Азова, хороброго воїна на ім'я Мустафа Бей, з повідомленням від уряду про напад ворогів релігії на фортецю Азак² (нехай допоможе йому Аллаг), щоб мечем оволодіти нею. Тому Іслам Гірай III, який завдає поразок своїм противникам і лагідний до своїх друзів, негайно зібрав силу із непереможних воїнів та вирушив на допомогу. Командиром цього війська був призначений щасливий принц Нуреддін Султан.

IV. 8. §7. *Похід Нуреддіна Султана до кордону Азова*

Була тоді благословенна пора провесни¹. Щасливий принц (11а) на чолі постійної ісламської армії, як світле сонце на високому небі, причетний до славетної плеяди, долаючи відстані доріг швидко рухався вперед.

Двовірш:

*Ніби легкий вітер весняний,
Оглядаючи, він проминав край.*

Такі пейзажі ранньої весни тисячі разів споглядалися цим ясноликим принцем. Словом, за короткий час він прибув на допомогу азовській фортеці.

Та фортеця була дуже міцною та непохитною на кордоні ісламської землі. Траплялося, її відбивали у ворога, бувало знову віддавали назад противнику. Ще від часів султана Магмуда Газневі² йшли славні війни за неї, відомі всьому людству. Тому уся її земля була просякнута кров'ю. В той час коли мешканці фортеці кликали на допомогу, цей принц щасливий разом з підлеглими йому командирами хоругви Ширінів³ та Аргинів⁴, а також багато інших сміливців, як уже згаданий Тугай Бей, піднявши свої шаблі, почали наступати з кличем: "Аллаг! Ал-

лаг! Аллаг!⁵ (116), стріляючи з гармат у найближчого ворога. Вони пішли у священний бій, як величний Гусейн⁶. Були готові загинути за свою віру⁷, напали і оточили противника з усіх боків, завдали ворогові блискавичних ударів своїми шаблями.

Так само, згідно з гаслом святого гадісу⁸ – “Іслам понад усе, і немає нічого вищого від нього”, – від переможених не лишилося жодного сліду. Азовська рівнина та болота повнювалися тілами загиблих. А вцілілі від меча потрапили в полон чи кинулися в річку Дон, і лише дуже небагато козаків⁹ [донських] втекли та врятувались.

Усі гармати, рушниці та інша зброя противника залишились перед фортецею Азова¹⁰. Було захоплено чимало різної здобичі. Щасливий та радісний Нуреддін Султан певний час перебував у фортеці Азов, влаштовував там бенкети та розважався. А захисник фортеці Азову Мустафа Бей з великою пошаною та почестями пригощав його і дарував подарунки (12а).

Далі Найщасливішому володареві свого часу Ісламу Гіраю III учинили молитву та благословення. Після цього вже неодноразово згаданий Нуреддін Султан вирушив на батьківщину через країну черкесів та Кугістан¹¹.

В ту зиму він прибув до племені черкесів, взявши тут прекрасних дівчат та юнаків. З'явився зі Стамбула візир на ім'я Муса Паша¹², подібний до Асафа¹³, що посідає трон, схожий на трон Сулеймана¹⁴, і привіз на галерах скарбницю для фортеці Азова. Але тієї зимової пори він був змушений здійснити подальшу подорож суходолом. Тому попросив допомоги у володаря Іслама Гірая III. Хан у відповідь на це прохання відрядив свого брата Крима Гірая Султана,¹⁵ щоб надати підтримку. Він у щасті та успіхові, у благості вирушив у дорогу разом зі згаданим пашею, просуваючись від постою до постою, полюючи і влаштовуючи лови, з радістю доставив скарбницю до місця її призначення.

Після цього той принц [Нуреддін Султан] прибув і став перед Високоповажним володарем, підкорювачем світу, як планета Юпітер у сузір'ї, Ісламом Гіраєм III та був ушанований, останнім, отримавши дозвіл поцілувати йому руку. За отриману перемогу¹⁶ обдарували його каптаном і, згідно з канонами та звичаями Чингізидів, виявили велику шану¹⁷.

**IV. 9. §8. Призначення (втретє)
Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм III]
його Величності Сефера Газі Аги
на посаду візира хана¹**

Всевишній Аллаг призначив для кожної справи відповідний час: “Всьому є свій час”. Після цього згадаємо, що коротко писалося про причини усунення² розважливого та розсудливого візира Сефера Газі Аги, подібного до Арістотеля й Асафа свого часу, з очей володаря Іслама Гірая III. Отже, коли так сталося, візирі, які посіли його місце, конфліктуючи між собою, не знайшли в собі ані сил, ані здібностей, щоб встановити належний порядок та дисципліну в державних справах та в керуванні народом. Виявилася справжня вартість кожного з них. Тому, протягом двох років кримська країна переживала час застою та безладу. В результаті країна стала прямувати до занепаду. Тому, за допомогою Аллага (136), знайшлася людина, котра відзначалася широким світоглядом та щирою далекоглядністю – Сефер Газі Ага. Він довгий час не втрачав своєї гідності. Засвітилась зірка його щастя, знову як прояв довіри до нього, на нього пролилася милість Володаря³.

**IV. 10. §9. Прибуття гетьмана¹ [Б.] Хмельницького
до Найщасливішого володаря держави,
Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
і доброзичливе ставлення
до прохання [Б. Хмельницького]
про надання йому допомоги**

Першого дня місяця зілкаде року 1057 (тисяча п'ятдесят сьомого)² на початку візирату Сефера Газі Аги всі конфліктуючі між собою сторони помирилися і потиснули павзаєм руки. Воїни з командирами вишикувалися, ніби з'явився місяць перемоги та сонце держави. Завдяки такому обнадійливому розвитку подій, які освітлювали світ, позбавляючи його від гніву та ненависті, піднесення опанувало людьми. Відтепер найголовнішим завданням для всіх було здійснення походів та священних війн проти ворогів релігії, почепивши

на портупей шаблі для боротьби та покладаючись на прихильність володаря часу Іслама Гірая III.

Хороброго Тугая Бея – сміливця (136), гідного захищати кордони держави, було призначено командиром фортеці Фераг-Керман³. У той час польські “пси”, шляхтичі та магнати, що вважали себе вельможними особами, розпалили ворожнечу з козаками, які розташувалися на берегах Дніпра⁴. Більше того, з метою знищення козаків, вони відрядили військо. Коли йшли готування до війни з козаками [запорозькими], командиром дніпровських козаків був [Б.] Хмельницький⁵, який прихильно ставився до релігії ісламу та висловлював свій намір прийняти її. Нехай збудеться цей намір його за допомогою Всевишнього Аллага. Згаданий [Б.] Хмельницький, як сміливий та безстрашний богатир, вирвав із свого серця давню свою ворожість до релігії [ісламу] і прибув до хана Іслама Гірая III. Потім він попросив допомоги у війні проти поляків⁶. Його послі⁷ в Бахчисараї виказали свою лояльність ханові. Також вони повідомили хана про свою неспромогу [протистояти противникові] та скаржилися на гніт. Отже, хто шукає захисту та допомоги у щасливого Порога Чингізидів, незважаючи на свої провини та непокору (14а) в минулому, всі вони прощаються. Враховуючи важке становище гетьмана Хмельницького було вирішено надати йому всебічну підтримку⁸. Він, Іслам Гірай III, проголосив: “Ми не можемо не захистити тих, хто прихилиється до Високого Порогу нашого каганата і складає нам знаки покори. Якщо навіть вони й християни, та не повинні потерпати від своїх гнобителів”. Тому звелів хан негайно послати на допомогу⁹ Б. Хмельницькому татарських воїнів та славетних командирів. Все прикордонне військо Фераг-Керману було передано в підпорядкування Тугаю Бею, призначеному головнокомандувачем того війська. Відразу за цим його Величність Іслам Гірай III, трон якого нагадує трон Соломона, подібний до Олександра Македонського, почав готуватися до походу¹⁰. В ту щасливу пору, навесні¹¹, планували розпочати похід проти ворога. Отож, озброївшись шаблями, вирушили на священну війну.

**IV. 11. §10. Рішення його Величності,
Найщасливішого володаря нашого часу,
Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
про похід¹ на невірних поляків
та розповідь про вітроподібних татар-сміливців,
які під час битви з польськими вояками
захопили противників і завдали їм поразки
(1-й похід) (146)**

Було то сімнадцятого дня місяця ребіюльагіра 1058 (тисяча п'ятдесят восьмого) року². Існує такий арабський вислів щодо непереможного Алі, як меча Всевишнього, сина Абі Таліба,³ про те, що "хто відправляється у подорожжя понеділок, той повертається з успіхом"⁴. У той світлий день⁵ і щасливу годину піднялися державні прапори, карбовані ознаками перемоги, в центрі Багчесараю – столиці султанату Найщасливішого володаря Іслама Гірая III. Потім з усіх боків пролунали молитви і смиренно склали поклін Аллагу⁶. Після благословення та співу святих сур "Здобуття"⁷, "Допомога"⁸ і "Щира відданість"⁹ подавали милостиню нужденним, блаженним та немічним людям. Далі з добрими намірами вирушили в похід. Володар світу та свого часу¹⁰ здійснив перед тим дворазовий намаз – гаджет¹¹. Молився він про допомогу Всевишнього. Після молитви та співу сури "Правдива сповідь"¹² (15а) володар особисто озброївся необхідними військовими обладунками і був готовий вирушити. Таким чином озброївшись і його воїни сіли на своїх коней, після чого з великою гордістю і поважністю вишикувались. По праву і ліву руки візирі, вчені¹³ та добродійні мужі теж приєдналися до війська. Гучний звук мегтера¹⁴ заповнив увесь світ. У той світлий день¹⁵ зупинилися відпочити на привалі у містечку Елма-Сараї¹⁶.

Другого дня вони ще відпочивали в цьому благословенному місті. Там само з великою урочистістю приєднався до армії і брат хана – калгай Крим Гірай Султан, праве крило султанату¹⁷. Він одразу ж зустрівся з Ісламом Гіраєм III.

Тоді ж відбулося велике зібрання з нарадою, розмовою та розвагами. Вранці ударили в бубни, й армія вирушила в похід та прибула до містечка Бор-Чокраги. Там також відпочивали один день, і саме там переконалися в неминучості перемоги¹⁸.

Ще перед тим з 500 (три тисячі п'ятсот) запорозьких козаків¹⁹ на своїх чайках прибули по Дніпру. Вони затримали 80 (вісімдесят) польських вояків разом з 20-ма командирами і по-стинали їм шаблями голови. З-поміж них козаки узяли в полон трьох відомих (156) полковників²¹, зав'язали тим руки, а потім одного²² із них привели до вищезгаданого гетьмана [Богдана] Хмельницького. Двох²³ полковників з людьми Тугая Бея відправили до хана Іслама Гірая III. Ополудні того ж дня прибули до місця розташування армії. Таким чином на місці другого привалу з'ясувалося наскільки ймовірна з усіх міркувань реальність щасливого часу перемоги найвищого володаря. Такі успіхи ви-кликали радісний настрій серед воїнів та у народі.

У п'ятницю²⁴, святий день мусульман, прибули до місця третього привалу, містечка Бойтена²⁵. Виявилось, що того дня у цьому містечку головнокомандувач війська Тугай Бей, разом з іншими командирами, зіткнулися з мерзенним головним табором польських військ. Після 17-денної облоги та запеклого бою вороги здалися і були розбиті. Ісламські воїни отримали перемогу²⁶ і захопили незліченну здобич. Про це більш детально дізнаємося трохи далі.

Перша значна перемога сталася (16а) дня 21 [двадцять першого] місяця ребіюльагіра²⁷, у п'ятницю. Наступного дня 28-го [в суботу] вранці Високоповажний володар Іслам Гірай III, Повелитель світу, разом з великим непереможним військом вирушив із вказаного містечка та прибув до міста Сари-Чакмака²⁹. У неділю³⁰ розташувалися поблизу річки Четірлика, на широкому та прекрасному полі для приємного відпочинку. В понеділок³¹ переходили через великий оर्सкий рів³² поблизу міцної фортеці кримського кордону та надійної опори його земель – Фераг-Керман³³. Тут отримали радісне повідомлення про те, що увесь польський табір остаточно знищений³⁴. Тоді відправили до головнокомандувача Тугай Бея одного з хоробрих мужів на ім'я Бозман Мегмед³⁵ до фортеці Фераг-Керман. Ще один день відпочивали на цьому місці, коли надійшла вістка, що в певній місцині тритисячне (3 000) військо противника, яке рушило на допомогу польському табору, оточене з метою його знищення³⁶.

Хвала Аллагу, щоденно поширювалися радісні звістки про перемоги Щасливого володаря Іслама Гірая III. Забракло сил у пога-

ного ворога протистояти ісламським воїнам, з яких складався форпост армії володаря (166). Завдяки хоробрості та величчю щасливої долі володаря Іслама Гірая III ворог зазнав остаточної поразки.

В айаті з Кур'ану говориться: “Цю милість Аллаг дарує тим, кому побажає. Аллаг – володар великої милості³⁷”. За допомогою Аллага прапори, позначені перемогами ісламу, були перенесені в країну невірних [поляків]. Понад сто тисяч (100 000) воїнів-піхотинців були зформувані в полки, дванадцять тисяч (12 000)³⁸ стрільців, озброєних вогнепальною зброєю, вишикувалися на передовій. Продовжуючи військову традицію Чингіза і згідно з його законами Найщасливіший володар падишах Іслам Гірай III зайняв своє місце на чолі армії. Командири ширінської³⁹ хоругви вишикувалися на правому фланзі, а мангутської⁴⁰ – на лівому. Таким чином упорядкована армія в середу, тобто двадцять шостого⁴¹ дня того самого місяця, розташувалась у гарному містечку Канеш-Обаси⁴². Після військової наради відпочили. Того ж дня після полудня покинули вказане місце, і ввечері прибули до селища Гьок-Еві⁴³.

У четвер⁴⁴ із цього постою вирушили далі та прибули до містечка Кайирлака⁴⁵ що поблизу однієї з відомих та величезних рік, схожої до ріки Ніл, що називалася Озі⁴⁶. Тут розташувалися для перепочинку. В той самий день одного чоловіка направили до прикордонних охоронців і начальника варти (17а) запорозьких козаків, які несли службу поблизу Дніпра, з метою перегону кораблів. В цей час прийшов кур'єр з наказом від Іслама Гірая III згаданому Тугаю Бею та християнинові гетьману дніпровських козаків Хмельницькому про те, що “ті повинні чекати над річкою Анкіль⁴⁷ на наше прибуття з ісламським військом⁴⁸”.

[а) Прибуття козацьких чайок]

Пізніше, в п'ятницю, двадцять восьмого⁴⁹ числа місяця ребіюльагіра військо прибуло до фортеці Шагін-Кірман⁵⁰, збудоване раніше одним із синів роду Чингізидів, Шагіном Гіраєм Султаном⁵¹. Ця дуже міцна фортеця розташована над однією з великих переправ через Дніпро, що називалася Діван-Кечиді⁵². Останнього дня місяця ребіюльагіра, в суботу⁵³, припливли до цього місця численні чайки запорозьких козаків для забезпечення переходу війська на другу сторону р. Дніпра⁵⁴. Частина сміливих татарських воїнів, не дочекавшись прибуття козаць-

ких чайок, спішно перепливали річку. Для цього, за давнім звичаєм, ладнали з болотяних рослин [очерету, верболозу, зілля] спеціальні пристрої, які називалася “магмелі”⁵⁵, і вчепившись за [гриви] коней перетинали річку та перевозили свої вантажі (176). Після того як величезне військо остаточно переправилося через вже згадану велику річку, подібну до Нілу⁵⁶, відпочили одну ніч на протилежному березі. Пізніше, в неділю, першого дня місяця джемазієлеввела⁵⁷ після полудня вони вирушили з цього місця і через чотири з половиною години шляху зупинились у прекрасній квітучій долині на спочинок. Наступного дня, в понеділок,⁵⁸ зранку вирушили далі та після п’ятигодинного шляху прийшли до берега великої річки Анкілі⁵⁹ і трохи відпочили. Рух продовжувався вперед уздовж річки протягом трьох з половиною годин, і знову була зупинка на березі цієї річки.

Третього дня місяця джемазієллвелел, у вівторок⁶⁰, вирушили з місця останнього постою і після шестигодинного шляху почали переправлятися через відому річку, так звану Саксаканлик. Ще на попередньому постої на хворобу кундус⁶¹ захворіла половина скакунів татарських воїнів. Через те затрималися [вони] на годину коло цієї ріки, щоб напоїти коней.

[б) Стан польського війська]

Перед тим спеціальне військо на чолі з Тугай Бесм та іншими відомими кримськими командирами було вислане на допомогу запорозьким козакам (18а). Вони вже не один раз завдавали сильних ударів польському війську і знищили не один ворожий табір. Вище вже про це йшлося.

Однак видатні державні особи та інші авторитетні командири недоброзичливого польського короля згуртувалися довкола відомого командира фортеці Бар, гетьмана Потоцького⁶², що там саме перебував. Він мав двадцятичотиритисячне (24 000) військо з найкращих воїнів, що влучно стріляло з рушниць, чудово володіло шаблями, швидких, рухливих невірних противників, себто сатанинських слуг, та триста чи чотириста кіннотників. Ними було захоплено близько двохсот (200) значних міст та фортець [українських]. Таким чином, за давньою традицією, кожен з них володів якимось великим краєм. Вони також володіли скарбницею та військом. Відомі [польські] гетьмани: Калиновські, Сенявські⁶³, Орабельські⁶⁴, Балабанські⁶⁵, Софія⁶⁶ та

Комісар⁶⁷ разом з іншими знатними командирами такого роду на чолі лукавої армії, не беручи до уваги силу кримських військ (186) з метою отримати перемогу вирушили проти Найщасливішого високого володаря часу Іслама Гірая III. Після цього татарські війська сміливо виступили уперед і стали супроти ворогів згідно з висловлюванням одвічного та всемогутнього Аллага в Корані: “Воїстину Аллаг любить тих, що виборюють Його волю одностайно, ніби вони – міцний мур”⁶⁸. Таких маневрів кримських воїнів поляки дуже злякались, і в той-таки день стався великий запеклий бій⁶⁹.

Двовірш:

*Неможливо описати й охарактеризувати,
Пояснити та висловити ці події.*

Чотиривірш:

*Тремтіли гори, ніби від землетрусу,
І все навколо огорнула темрява.
Затоплену кров'ю землю, покинуту рослинністю,
Охопив вогонь і спалив квіти.*

(Продовження тексту). Коротко кажучи, в той світлий час третього дня місяця Джемазієлеввел [у вівторок]⁷⁰, вояки підступних командирів противника не витримали натиску хоробрих татар. Тому, зазнаючи поразки (19а), вони почали втікати.

Двовірш:

*Неможливо порівняти леопарда з оленем,
Так само бій між левом та газеллю нереальний.*

Вони з поплотнілими обличчями не змогли встояти супроти героїчних дій ісламських воїнів, отож були змушені кинутись навтьоки.

Двовірш:

*Не мали більше шансів вони,
Жодна людина не могла урятуватись.*

(Продовження тексту). Вищезгадані відомі польські гетьмани та командири потрапили в полон. Усі їх солдати були страчені шаблями. Уся скарбниця поляків перейшла до рук кримського війська. Найбідніші татари одягалися в дорогі шуби, кожухи з хутра соболя і рисі, а також стали власниками золотих та срібних зливків. Вартість одного такого зливка дорівнювала стам, п'ятистам та тисячі золотих талерів.

Жоден з ворогів не врятувався в цій війні⁷¹. Два-три селища та дороги, якими втікали, були вкриті тілами убитих. Через те навіть воїнам-переможцям важко було рухатися шляхом.

Безмежна хвала Аллагу, що кримська країна стала такою багатою (196). Це сталося вперше за її історію.

IV. 12. §11. Доставлення полонених командирів противника до Покровителя та Володаря держави, Найщасливішого володаря нашого часу, Завжди переможця, Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]

Вірш:

*Захисник віри, Найщасливіший володар та Падішах
Почепив на свій пояс шаблю війни святої.
Піднявши меча перемоги,
Голоси, що славили велич Аллага,
Спричинили жсваве піднесення на землі.*

Вищезгадані командири разом з великим гетьманом барським, невірним Потоцьким¹, та інші особи володіли найбільшим військом та скарбницею. Це були: Калиновські, Сенявські, Орабельські, Балабанські, Софія та Комісар². Усі ці невірні командири та воїни, що залишилися на полі бою закованими у кайдани, були доставлені до штабу армії Високого володаря Іслама Гірая III³.

IV. 13. §12. Звільнення гетьмана Сенявського та арешт інших командирів у фортеці євреїв¹

Вірш:

*Тому на світ безбожний сіялось добро.
Те, що невірні потрапили в полон, принесло радість,
А справедливість релігії Ісламу
Принесла щастя і добробут.
І в тих, хто намагався виступити проти волі Аллага,
Були розорені обійстя.*

Вищезгаданий Тугай Бей (20а) звернувся з проханням про помилування одного з відомих командирів – Сенявського. За дозволом Покровителя Іслама Гірая III того було звільнено за плату² у сорок тисяч (40 000) золотом. А решту людей, як вже

згадувалось, трималась у міщній єврейській фортеці біля Бахчисарая.

Безмежна хвала Аллагу, що Йому, котрий є з ханської династії Чингізидів, судилося стільки разів здобувати перемогу. Адже випадок з ханом Гюлагу³, одним із синів Чингіза, в порівнянні з цим був зовсім іншою річчю.

Вірш:

Звитязна доля й сильний дух, Іслама Гірая III

Освітили поступ держави.

Він не зв'язував кожному ноги в бою,

А ставав перед ним, ніби лев чи леопард.

Він всюди подорожував, і пролялося світло його

справедливості.

Його бажанням було обдарувати кожного щастям

І піднесенням райським духом.

Сильним були його знання, а віра справедливою.

З великою мужністю, він був героєм у всіх своїх діяннях.

Навіть мав бажання розповсюдити свою владу на світ.

Розсудлива та зріла його душа

Не допускала ніякого безладу в державі.

У своїх поглядах він був милостивий до кожної людини,

А в характері не мав жодної вади.

Якщо б вибухнув вогонь його гніву,

Кожен спалах спалив би якусь країну.

Коли падала тінь від його постаті на гору –

Навколо було світло, як від сонця.

Велич Його була помітна звідусіль,

Тому поруч з ним тьмяніли сонце й місяць.

Від Його могутності знесилювались противники.

Якщо хтось ховався від його сили –

То вже був не жилаць на землі.

За Його вироком шаблею стинали голови.

Його щедрими руками відкривалися скарбниці,

А суворий погляд його застерігав підбурювачів.

Кожен був щасливий завдяки Його милості,

Ніхто не потребував чужої допомоги.

Його трон, оздоблений золотом, та пишнота корони

Були ознаками добрих намірів та володарювання.

*Був він істинно віруючий у дотриманні правил шаріату,
Тому віра його була джерелом натхнення.
У всіх своїх намаганнях Він керувався святістю релігії Ісламу,
Доказом його величчї знову ж таки був Іслам.*

**IV. 14. §13. Повернення Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
з походу у свою резиденцію до Бахчисарая
з великою скарбницею і здобиччю
за допомогою Господа Висевишнього
заради пророка Мугаммеда
(мир Йому і благословення)**

Після дня перемоги армія хана (21а) його Величності Іслама Гірая III з радістю поверталася назад до Криму. То було третього дня місяця джемазілеввела¹. Приблизно на восьмий день того ж місяця, в неділю², військо прибуло до фортеці Корсунь, яка належала на той час полякам. Тут родич Тугая Бея – Муфту-заде³ Абдулла Челебі⁴ – прибув до Іслама Гірая III і повідомив його, що спеціально підготовлене польське військо перебувало біля фортеці Біла Церква⁵. Наступного дня⁶ прибув до хана Тугай Бей, і було його урочисто прийнято. Вже за дві години перед фортецею Біла Церква були виставлені до бою військові загони. Під час підготовки до битви з поляками⁷ прибув до Іслама Гірая III гетьман дніпровських козаків Богдан Хмельницький зі своїм військом⁸ і заявив про свою вірність⁹ ханові. Цією заявою хан був дуже задоволений. Б. Хмельницький теж вирушив з військом до Білої Церкви.

11-го дня місяця джемазілеввела 1058 року¹⁰ (21б) козацькі війська спустошили територію довкола зазначеної фортеці на відстані трьох або чотирьох днів дороги, а потім прибули до місця розташування війська, яке становило форпост кримської армії. Та розмістилася над річкою Туранликом. Армія хана складалася з татар, ногайців, черкесів, акерманських¹¹ та румелійських¹² солдатів. Також до них приєдналися дніпровські козаки, тобто війська Богдана Хмельницького. Всі ці численні солдати з шести-семи країн розташувалися на території, яку можна було подолати упродовж п'яти–десяти днів. Військо налічувало 500 тисяч вояків, і було великою армією¹³. Потім

вона грабувала, палила й руйнувала замки та красиві міста і всю країну польського короля. Докладна розповідь про цю війну вийшла б задовгою.

[а) Атака козаків Богдана Хмельницького]

5-го дня місяця джемазієлевела 1058 року¹⁴, в неділю, дозволено ханом командувачу війська, яке складалось із дніпровських козаків^{14*}, розпочати війну. Вони прибули до фортеці під назвою Берзане, що належала відомому шляхтичу Вишневецькому. Після перших атак козаки захопили цю фортецю і заволоділи великим багатством. У той самий день Іслам Гірай III призначив свого племінника (22а) Нуреддіна Султана (за посередництва Атабея Тімура Аги) командувачем армії.

Він також призначив із ширінських беїв Менглі Гірая командуючим військовою операцією іншого полку. Таким чином, війська у складі двох армій вирушили походом проти польського війська. Захоплюючи багато ворожих міст вони підпалювали і руйнували їх. Внаслідок мали велику здобич.

Напіввірш:

Усі речі очевидні, немає потреби доводити.

У понеділок¹⁵ армія зупинилась біля замку під назвою Косівка для спочинку. Цей замок належав дніпровським козакам, тому мешканцям передали провіант, корів, овес і т.д. У вівторок, сімнадцятого числа згаданого місяця¹⁶, армія підійшла до польської фортеці, що називалася Животів. Раніше ця фортеця була захоплена одним із полковників війська гетьмана Богдана Хмельницького. Мешканцями цього замку були євреї¹⁷. Солдати гетьмана полонили їх усіх і привели в подарунок кримському ханові. Хан їх роздавав і дарував своїм командирам та (22б) іншим відповідальним особам.

Наступного дня¹⁸, в середу, розвідники повідомили хана про те, що поблизу вищевказаного замку була дуже важлива і міцна фортеця. Він терміново організував спеціальний військовий загін із вогнепальною зброєю. Призначив командиром Сьубгана Газі Агу, відповідального за державну скарбницю, і відправив на фортецю. З допомогою Всевишнього Аллага ця військова операція теж увінчалась успіхом. Понад три тисячі найкращих полонених і провіант цього замку під час обіду вручили ханові.

[б) Повернення армії з перемогою]

Гіджрі 19-го дня місяця джемазієлеввела 1058 року¹⁹, за римським календарем²⁰ [1 червня 1648 р.] видано наказ про підготовку до повернення в Крим. Захопивши та спустошивши землі ворога армія гетьмана і хана з великою здобиччю та з блискою перемогою 24-го дня місяця джемазієлеввел²¹ поточного року вирушила назад. (23а) ця армія переходила на кримський бік через відомий ханський міст під назвою Хан-Кечіді над річкою, що називалася Синя-Вода.

Перед тим призначений командиром з ширінських беїв Менглі Гірай захопив польську фортецю під назвою Берзане²². Далі він здійснив військовий похід углиб польської території. Повертаючись з великою здобиччю тут він з'єднався з армією Іслама Гірая III. Потім вона минули селище під назвою Гамам-Чокраги і прибули до селища Чапартіла. Туди прибули до хана з великого міста й міцного замку під назвою Бар один полонений мусульманин з перекладачем. Хану повідомили, що дружина гетьмана [М.] Потоцького звільнила (23б) двадцять сім невільників мусульман, і передала своєму чоловікові на його потреби золоті та срібні гроші і провіант. Також вона прислала кримському ханові багато цінних подарунків.

Армія зупинилась у селищі Чапартілі і перепочила. Вищезгадані 27 (двадцять сім) мусульман зі скарбницею були доставлені сюди. Отже завдяки Ісламу Гіраєві III мусульмани, котрі протягом 40–50 років перебували у руках поляків, теж повернулися на свою батьківщину.

На цьому ж місці акерманські та буджакські солдати²³, за давнім законом релігії, 1/5 частину [хумс²⁴] своєї здобичі та прибутків віддали до державної казни. Їм самим було дозволено розійтися по домівках. Потім армія перетнула річку під назвою Чапар. І звідти було відправлено кур'єра з вістю до Криму.

В останній день місяця джемазієлеввела, перший день місяця джемазієлагіре 1058 р. гіджрі²⁵ армія хана зупинилась за річкою під назвою Анкул [Інгул], на березі річки під назвою Йонкол і перепочила. Тут солдати, згідно з ісламськими законами, також віддали хумс, 1/5 частину своїх доходів. 7-го дня місяця джемазієлагіра, у неділю, 1058 року²⁶ (24а) армія, з великим піднесенням минуючи різні населені пункти, прибула до р. Дніпра.

Через міст від замку Шагін-Кірман солдати переправилися на другий бік. Того самого дня прийшов лист від начальника сторожі та захисту кримської країни калгая Крима Гірая Султана до Іслама Гірая III про стан громадського правопорядку.

Кримська армія через фортецю Фераг-Керман прибула в район замку Ору. Тут було отримане радісне повідомлення про прибуття до хана посланця від московського царя з коштовними подарунками. Звідси ж солдатам дозволили вирушити додому. Ті були задоволені та щасливі.

(246) 12-го дня місяця джемазіелагіра^{26*} візир Сефер Газі Ага, подібний до Арістотеля, разом з іншими уповноваженими особами прибули до столиці свого султанату й осередку свого щастя – Бахчисараю. З огляду на здобуття цієї перемоги у багатьох містах Криму було велике святкування.

Вірш:

*Всі як один молилися разом з шегріяром²⁷ та тішилися.
Придбали багато золота та інших коштовних речей,
Співали пісні на Його честь і пишалися.*

Святкувала та втішалась уся людинність кримських земель, а в замках і містах тамтешніх відбувалися феєрверки і веселі розмаїті ігрища.

Вірш:

*Найщасливіший володар Іслам Гірай III
Благополучно розважався та насолоджувався життям,
як у раю.*

*Володар пишної корони султан Іслам Гірай III
Піднесено й радісно провів свої дні, посідаючи на троні.
Він розслав усюди своїх могутніх командирів,
Як небесна сфера,
І ті, поченивши свої пояси [портупей], були готові
служити йому,
Вони весело готувалися та радісно вирушали до своїх
щасливих місць.*

*Рожевоцокі піддані ходили, наповнюючи золоті
келихи вином.*

*Співали гарних пісень під музику саз, (25а),
Раділа душа та тішилося серце.
Ця досконала держава продовжуватиме існувати
до скону світу.*

[в) Страчення султана і візиря. Посадження Мегмеда IV на трон]

В той час османський великий візир Гезар-паре Агмед Паша²⁸, який лише здавався слухняним і відданим, а насправді у глибині серця приховував невірність і зраду, направив міністра внутрішніх справ, або коменданта палацу, Агмеда Агу з листом²⁹ до Іслама Гірая III. У листі візир передає і наказує прислати до Стамбула полонених (25б) командирів³⁰ та частину їх солдатів. Іслам Гірай III повідомив про те, що зазначені полонені належали тим військовослужбовцям, які героїчно брали участь у війнах з ворогами. Отже, полонених без дозволу останніх віддати не можна. Кримські командири пояснили це посланцеві великого візиря з використанням переконливих аргументів, і той повернувся до Стамбула з порожніми руками.

Потім комендант палацу Агмед Ага, ще не дібравшись до Високої Порти, дізнається, що вищезгаданого візиря було страчено за безсоромні дії та погані вчинки. Був убитий також і султан Ібрагім³¹.

Гіджрі [18-го дня місяця реджепа 1058 року]³² восьмирічний хан Мегмед (26а), син убитого султана Ібрагіма, був урочисто посаджений на трон³³. У зв'язку з цією подією зі Стамбула за давнім звичаєм ханові Ісламу Гіраєві III відправили шаблю, оздоблену золотом, каптан і листа з пропозицією поновити давні угоди. Цю місію виконував дуже мудрий і розважливий Бегрем Ага. З іншого боку, раніше прибулий до Криму вже згаданий Агмед Ага після прибуття в Стамбул злякався та зник. Повернувся він до Порти зі старшим чоловіком Реджепом Ефенді, представником хана. Він був прийнятий так урочисто (26а), як ніде і ніколи ніхто ще не бачив.

Коли відбувалися ці події, автор цих рядків Сенаї теж почувався задоволеним і щасливим³⁴.

Плани кримського хана Іслама Гірая III були такими вдалими, що він за один рік здобув дві блискучі перемоги³⁵. Раніше він здійснив два військові походи на Польщу. Того ж року, в перших числах шабан³⁶, на прохання послів дніпровських, тобто українських козаків³⁷, хан призначив командиром війська брата калгая Крима Гірая – славетного звитяжця. Він здійснив військовий похід на противників релігії³⁸, котрий теж завер-

пшився перемогою кримської армії³⁹. Всі, хто брав участь у війнах, були матеріально заохочені, отримали багато подарунків (27а) і почувалися щасливими.

Вірш:

*За повелінням хана був влаштований приємний
і розкішний банкет,*

Тому вони розважалися, як в саду Ірему⁴⁰.

Велич Його була, як небесна сфера,

Він був найщасливішим володарем часу, робив усе

Необхідне для веселоців і забав.

Обходив усіх людей, як лев, що аж око небес

дивувалось.

Було безліч золотого посуду,

Наповненого смачним вином⁴¹ кольору рубіну і араком⁴².

Зі славою і величчю радісний світ був прикрашений

орнаментами, ніби картини.

Від радощів втішалась душа небесна.

Від мелодії сазів⁴³, яка тішила серце,

Та задушевних пісень зацвіло обличчя небес.

Перед відрядженням на війну, хан викликав свого брата до себе, і вони повели розмову про те (27б), що ще їх предки від часів пророка Ноя жили мрією про створення світової держави. У спадщину предки залишили гідне ім'я. Брати з молитвами згадували своїх предків. "Наш рід є військовим, – мовив старший брат і додав, – Аллаг Найвищий кожному вказує якусь дорогу, а нам він визначив шлях воїнства та справедливості. Хай Всевишній допоможе тобі і захистить тебе^{43*}".

Після слів таких, обдарувавши брата перлами та клейнодами, хай віддав в сповнені добротою руки свого брата керівництво татарською армією і вручив тому каптан і шаблю. Після цього він послав брата на війну проти поляків.

Дня восьмого місяця шабан поточного року⁴⁴, у п'ятницю, (28а) армія Калгай Султана⁴⁵, проминувши ряд населених пунктів, прибула до замку під назвою Мері-Можое, що на відстані у 7,5 годин від фортеці Бар. Територію довкола Бара було підпалено і зруйновано. Наступного дня після семигодинного руху всі відпочили біля добре забезпеченого замку. Дня десятого місяця шабана⁴⁶ після восьмигодинного маршу була атакована та

захоплена якась велика фортеця. Стіни цієї споруди зрівняли з землею, а солдати противника були знищені.

[г) Прибуття Богдана Хмельницького до штабу кримської армії. 2-й спільний похід на Польщу]

Армія рушила вперед і після чотиригодинного маршу зупинилася на ніч біля замку під назвою Озавіськи. Воїни вирушили далі і через чотири години прибули до фортеці під назвою Салле. Недалеко від цього місця розташувалися військові табори дніпровського гетьмана. Гетьман цих козаків – Богдан Хмельницький – разом з відомими сотниками й військом з 10 тис. чоловік прибули до штабу татарської армії. (28б) Під час урочистого прийому на гетьмана та командирів одягли дорогі каптани, тобто верхній одяг. Вели мову про те, що польська армія розгублена й налякана наступом татарських воїнів.

Потім спільно рушили на головне місто польського короля Ільбав⁴⁷. У п'ятницю, 23 числа благословенного місяця рамазана⁴⁸ армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів. Учені та філософи, які були в армії, зібрались у наметі Калгая Султана (29а).

Після намазу⁴⁹ читали благословляючі молитви і розповідали про великих полководців, зокрема, про Олександра Македонського. Імами^{49*} Мегмед Ефенді, Бабай Ефенді-заде і Каді Мегмед Ефенді читали зі священного Корану суру "Здобуття"⁵⁰. Після цього з чотирьох боків почався наступ на фортецю Львів і її штурм⁵¹. Були зруйновані палац короля, костьоли, ринки, базари, які від часу Адамового не зазнавали жодних руйнувань, було зібрано багато здобичі.

Напіввірш:

Описати це чи витлумачити словами неможливо.

У той час дніпровські козаки разом з воїнами Тугая Бея оточили дуже міцну фортецю Соколів⁵².

Вірш:

*Вистежуючи ворога, воїни сміливі, як леви,
Вогнем палили їх.
Закривавлені крила ворога звисали з краю небес,
Долю часу визначала повінь жаху.
Та й самі звитяжці притомилися,
Тіла їхні виснажилися від надмірної праці.*

Упродовж 3–4 днів тут велися такі запеклі бої, що небесне склепіння від диму пожарищ набуло кольору темного, як індиго. Навколо нищились і плондрувались паланки, селища, родючі землі й високі будівлі.

Внутрішній замок⁵³ Львова був дуже міцний, тому Крим Гірай особисто командував оточенням замку. Іншим військовим було дозволено здійснювати наступ на інші польські райони. Брат Тугая Бея султан Гелді Мірза поїхав напрямку Кракова, бей Ширінів – в напрямку річки Дністра⁵⁴, Аділ Мірза разом з Османом Челебі вирушили в інші місця. Вони повернулися з великими набутками і безліччю полонених. Навіть простий татарин не погоджувався мати 30–40 полонених (30а). Таким чином командувач армією Крим Гірай протягом 22 (двадцяти двох) днів утримував Львів в облозі.

Вояки противника, що перебували у фортеці, вислали свого посланця до дніпровського гетьмана Богдана Хмельницького з такими словами: “Дамо 200 000 (двісті тисяч) золотих у скарбницю, а також заплатимо поголовний податок”^{54*}. Гетьман повідомив про це хана – і пропозицію противника було прийнято. Хан послав командира Періша Агу до жовнірів, котрі знаходилися всередині внутрішнього замку Львова. Коли вручили тому 200 (двісті) тисяч золотом, тоді лише припинилася стрілянина, а облогу з міста було знято⁵⁵.

[д] Завершення походу]

Вдень 3-го дня місяця шеввала⁵⁶, у понеділок, на 80 (вісімдесяти) возах привезли сукна й інших речей на суму 200 (двісті) тисяч талерів⁵⁷, які упродовж 3-х днів була поділена між командирами. Коли принесли до намету хана скарб з 200 (двомастами) тисячами золотом, Іслам Гірай III запросив до себе гетьмана дніпровських козаків Богдана Хмельницького і Тугая Бея. (30б) Одягнув їх у цінні хутряні шуби і подарував шаблі. Потім хан уповноважив тих зі своїми військами знищити і пограбувати столичне місто польського короля та інші міста углибині території короля.

Сам же хан 6-го дня місяця шеввала⁵⁸, в суботу, вирушив до Криму. Увінчане звитягою військо, здорове і з багатою здобиччю, задоволене й веселе, маючи у своїй владі цілий край гяурів, поверталосся додому. По дорозі, мінаючи кордони воєводства

Богдан⁵⁹, хан отримав багато цінних подарунків та провіанту. Воеводство Ефлак⁶⁰ також зі страху вручило ханові дуже велику скарбницю і подарунки. Не торкаючись цих речей, володар подарував їх своїм візирям Ісламу Азі та Шіру Мердану Азі.

Настала зима, тому війська деякий час пробули на території Акерману⁶¹. Після свята жертвоприношення Курбан⁶² з цієї фортеці вирушили далі (31а). Проминули багато замерзлих річок і через акерманський міст прибули до Акмесджіда⁶³.

Серед зустрічаючих султана був і автор цих рядків Мегмед Сенаї. Вітали хана всі, світ сповнився веселощами й радістю, а на обличчях усіх ясніли усмішки.

**IV. 15. §14. Запрошення Високим
та Найщасливішим володарем, Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм III]
гідного султана до Бахчисарая,
щоб привітати того
з успіхами та вручити цінні подарунки¹**

Хан хотів на декілька днів запросити і побачити свого брата Крима Гірая і організував для того урочисту зустріч. Він запросив брата до Бахчисараю, але раптово поширилась якась інфекційна хвороба під назвою веба². Тому хан вирішив зимувати в палаці Гаджі й запросив туди свого брата. Кагай Крим Гірай прибув і вручив Ісламу Гіраєві коштовності і багато цінних подарунків, які отримав у результаті війн з противниками (31б). Хан прийняв його з великими почестями.

Вірш:

*Тільки золота та коштовностей було стільки,
Що вони затьмарили світло сонця та місяця.
Від найповніших гарних розповідей
Зорі на небесах стали ще яскравішими,
Освітлюючи землю своїм світлом.*

Таким чином хан, який ворогів нівечить вогнем, а до своїх друзів є ласкавим, сповнивши у чотирьох сторонах світу свої прагнення забезпечив собі спокій, і радісно й задоволено провів холодну зиму.

Ранньої весни³ він знову почепив на боці свого бойового військового меча.

**IV. 16. §15. Військовий похід Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
на Польщу (3-й похід)**

17-го дня місяця джемазієлеввела, у суботу, гіджрі 1059 року¹ після багатьох тріумфальних походів Іслам Гірай III на чолі своєї армії знову вирушив на Польщу.

Того дня прибули посланці від дніпровських козаків. (32а) У Фераг-Кермані вони подарували п'ять гармат для татарської армії, а також повідомили про прибуття польського короля до Львова і про розташування польських таборів в фортеці Бар. Пізніше, тобто у понеділок², армія вийшла із селища Моді, проминула населені пункти Каят, Сабат, Гегенлі й зупинилась для відпочинку в селі Сари-Чакмаці. Ще пізніше вона примкнула сіл Гегеш-Вея і Бібулеша та прибула на територію Фераг-Керману – фортеці³ на кордоні ісламських земель. Там прибув до татар один посланець від московського царя з великою сумою податку – більшою за ту суму, котра була встановлена ще від давніх часів. Посланця привели до Іслама Гірая III. Велику частину отриманих податків роздали солдатам (32б), а решту здали під охорону в фортецю Фераг-Керман.

Достойний, як Олександр Македонський і Дарій⁴, Найщасливіший володар хан Іслам Гірай III вирушив в останній день місяця джемазієлеввела⁵ із своїм військом, схожим на море, на священну війну. Проминувши селища під назвою Агадж, Чоплу і Гокевлі, військо наблизилось до р. Дніпра. Проминали також ще такі населені пункти: Капар, Тамгали-Таш, Іракчик, Кара-Капи, Їлки-Сую, Ташлик, (33а), Саксаганлик. Нарешті ханське військо опинилися на березі р. Дніпра. Сюди ж прибули і посланці від гетьмана дніпровських козаків Богдана Хмельницького – присягнути бути вірними та підданими кримському ханові. Потім через перехід під назвою Молла-Шай вони переправилися на другий бік р. Дніпра, яка за своєю могутністю схожа на Ніл. Далі татарські вояки перейшли ще одне село під назвою Чортан і прибули в район річки Колінджака для відпочинку. Наступного дня вони вирушили в с. Чапартіа. Туди вдруге прибуло посольство від запорозького гетьмана Б. Хмельницького з повідомленням про те, що його військо готове зустрітися з ханом⁷.

Після одноденного перепочинку в Чапартілі Іслам Гірай III з армією перейшов річку під назвою Синя-Вода й опинився перед фортецею Буке. В цей час гетьман Богдан Хмельницький завдав поразки польським жовнірам-шпигунам і передав їх ханові. Після отримання інформації вони за наказом хана були страчені.

Татарська армія вирушила від Буке і через населені пункти Ташлик, Живогів, Васильків (33б) і Махнівку⁸ прибула до фортеці Острог. За дві милі від замку Пояра вони перейшли якусь річку між фортецями Іставрополем і Краснополем⁹.

Розташувались біля відомого замку під назвою Старокостянтинів¹⁰. Потім передова частина ісламської армії разом з дніпровськими козаками і всіма кримськими воїнами отаборилися навколо замку Каменіче¹¹.

а) Напередодні Збараської війни

Армія, відійшовши від вищезгаданого замку, на території між таборами татарських військ і дніпровських козаків зустріла 1 000 (тисячу) жовнірів з польських таборів, які намагалися проникнути в кримську армію і взяти “язика”, тобто вивідати інформацію. Ці польські жовніри вступили в сутичку з азовськими вояками і втратили понад сотню вояків в бою, а решту було приведено до хана Іслама Гірая III (34а). Від цих полонених дізналися, що польська армія перебувала в замку Збараж¹².

Після покарання полонених у той самий день кримська армія без затримки рушила в напрямку Збаража. В обідню пору вона наблизилася до замку, і командир Омер Алі Оглу¹³ з 60 (шістдесятма) воїнами був відправлений вперед, щоб захопити “язика”. Кримське військо вирушило услід за ними. Цей командир наблизився до табору противника і захопив 300 (триста) коней та 10 (десять) вояків польських і австрійських¹⁴ і привів їх до хана. Отже Іслам Гірай III переконався, що військо ворога було дуже близько. Тоді він негайно наказав своїй армії перейти в наступ. Приблизно о 15–16 годині, після обіду¹⁵, кримські воїни оточили польську армію з чотирьох боків.

[б) Початок війни]

Тут почалися часті важкі бої¹⁶, тому що часу було дуже обмаль. Понад 1 000 (тисяча) вояків противника¹⁷ втратили свої голови від шаблі, а багато невірних було узято в полон. Син хороброго Газі Бея – Азамет Мірза – в той самий день випив напій смерті¹⁸.

Того дня¹⁹ дніпровські козаки швидко підійшли та з'єднались з кримськими воїнами. Потім Іслам Гірай III увечері²⁰ провів військову нараду. (34б) Внаслідок обговорення різних питань стало зрозуміло, що всі відбірні жовніри короля Польщі разом із відомими командирами перебувають у фортеці²¹. Також там розташувались понад 40 (сорок) тисяч вояків противника²², переважно поляки й австрійці. Вони побудували навколо замку Збараж укріплення²³, оточили його навколо кількома ровами й оборонними спорудами, де розмістили чимало гармат, викопали окопи та спорудили міцні бапти. Інакше кажучи, супротивники дуже добре підготувалися до оборони і не залишили можливості добратися пішо чи кінно до замку із жодної з чотирьох сторін.

Однак воїни гетьмана і хана зі свого боку провели бої й одночасно закидали землею їхні укріплення, викопали тунелі, поставили пункти спостереження зі всіх боків та розмістили свої гармати. Таким чином, до польських вояків більше не могло надходити ні зброї, ні провіанту, а спокій і безпеку їх порушено. Ті зрозуміли, що після вичерпання запасів харчу та спорядження вони будуть переможені.

в) Подальший хід війни

(35а) Іслам Гірай III схвалив план військових дій, і візир Сефер Газі Ага підтримав його. Наступного дня²⁴, у неділю, тюркська армія була готова до наступу. Війна почалася²⁵ пострілами з гармат. Після обіду хан послав усіх своїх воїнів, у тому числі з вогнепальною зброєю, на лівий фланг²⁶. Коли тюркська армія почала наступати з правого та лівого флангів, розгорнулися запеклі бої. Польська кіннота з одного боку напала на дніпровських козаків²⁷, тому хан надіслав племінника Мурада Гірая на допомогу козакам. Його війська до вечора вели завзяті бої з противником²⁸.

(35а) Вірш:

Це два війська, наче гор Каф,

Одне одному ніби показували велику "гру".

З прибуттям вояків поле битви стало схоже на море.

Всі воїни-сміливці були в захваті

Та прагнули воювати.

Ця "гра" нагадувала бунт смерті, (35б)

Почорнілі воїни один за одним розпочали рукопашний бій,

І вже їх обличчя заюшились кров'ю.

Велика частина польської кінноти²⁹ була витята геть шаблями. Ще більша частина зазнала полону, а решту – було загнано в улоговину біля Збаража. І наступного дня³⁰, тобто у понеділок, кіннота ворога знесилена і не змогла більше атакувати.

Постріли з гармат добряче налякали мешканців вищезгаданого замку. У боях брав участь бей Фераг-Кермана³¹, який проявив хоробрість і показав ворогам свою силу. У вівторок³² упродовж цілого дня наші воїни продовжували стріляти з гармат по позиціях супротивника, а величезна битва тривала від ранку аж до вечора³³. Коли кримське військо відходило для відпочинку, польський табір напав на гарматні позиції дніпровських козаків. У тій битві загинуло багато людей з обох сторін.

Напіввірш:

*З обох боків гинули воїни, а вигоду отримала
релігія Ісламу.*

[г) Зустріч гетьмана Б. Хмельницького з тюркськими командирами]

У середу³⁴ Б.Хмельницький прибув до штабу армії і зустрівся з тюркськими командирами. Вирішили ліквідувати укріплення замку³⁵. У четвер³⁶ прибули воїни з Акерману, Буджака, румелійські воїни і Айтімур Бей та стали до лав кримської армії. Іслам Гірай III урочисто прийняв їх і вручив подарунки (Зба).

Того дня до тюркського штабу прийшов один жовнір, що полишив польську армію, і розповів: “Польські вояки у дуже великій скруті, від тривалого оточення втратили розум. Обложені з усіх чотирьох боків вони більше не хочуть терпіти таке і мають намір втекти із замку, навіть готові прийняти смерть³⁷”.

У п’ятницю³⁸ не воювали.

У суботу³⁹ виникла сутичка між польською кіннотою та вояками Субгана Газі Агі⁴⁰. Польські жовніри на конях по утікали назад в укріплення.

У понеділок⁴¹, 1649 р. тюркська армія цілий день обстрілювала противника з гармат і вогнепальної зброї. У вівторок⁴² продовжувались бої з обох сторін. У цей момент близько сотні поляків, які виходили за кормом для худоби, були захоплені татарськими воїнами (Збб). В середу⁴³ укріплення козаків склали сдине ціле і наблизились до польських окопів. Потім зранку до вечора і цілу ніч до самого ранку точилися затяжні бої, так ніби

світ увесь зайнявся вогнем і полум'ям. У четвер⁴⁴, коли окопи козаків досягнули окопів супротивника, почалася дуже запекла битва⁴⁵, вогнем і димом був повністю охоплений замок Збараж. Козаки гетьмана Б. Хмельницького провели такий блискучий бій, виявили такий героїзм, що описати це неможливо. Навіть був захоплений і страчений посланець з листом до польського короля, висланий обложеними⁴⁶.

У суботу⁴⁷, коли продовжувалась битва навколо замку, був схоплений один жовнір, що видавав себе за жебрака. Всередині його милиці виявили листи до короля з проханням надати допомогу. Так дізналися про важке становище поляків, які перебували всередині замку. Цей жовнір був страчений також. У неділю⁴⁸ не воювали, тільки лунала бойова музика.

[д) Польська армія просить миру]

З польського табору до тюркського штабу армії прибув посланець на ім'я Комар з проханням змилюватися над ними (37а). У понеділок⁴⁹ було розгромлено ще 100 (сто) польських жовнірів. Посли, що прибули вдруге, благали: “Ми віддамо вам п'ятирічний податок⁵⁰ за один раз і обдаруємо всіх ваших воїнів подарунками, тільки змилюйтеся!” – “Нехай до нас придуть командири⁵¹ ваші, Вишневецьки, Конєцпольськи і Сенявськи. Всіх ваших коней та зброю ви маєте здати нам”, – ось так відповіли польським послам.

У вівторок⁵² повідомили про те, що військо⁵³ готується до наступу, але той не розпочався, тому воїнам⁵⁴ дали відпочинок. У цей час з польської армії прибув один жовнір з повідомленням про те, що в замку 1 (один) кг зерна коштує 20 грошів⁵⁵. У середину⁵⁶ битви теж не було, тільки лунали взаємні салютні постріли з гармат. У той день прибули двоє перекладачів і доповіли про те, що незабаром вищезгадані командири прибудуть до Іслама Гірая.

У четвер⁵⁷ знову прибули з замку послани з проханням замиритися; вони також прохали хана забезпечити охорону для їх командирів. Хан наказав коменданту Сулейману Азі та начальнику морського узбережжя Омеру Газі (37б) Агу, щоб ті здійснили відповідну підготовку для прийому й охорони польських командирів. Коли було створено всі умови для прийому, польські командири не наважилися прибути і повідомили

про свої підозри та побоювання, що їх всіх буде страчено, як тільки-но вони з'являться особисто, а тому вони відмовляються з'явитися особисто та просять вибачити їх.

[д) Атака запорозьких козаків]

У п'ятницю⁵⁸ 1649 р. козацьке військо почало наступ на укріплення противника. Після важких боїв окопи зрівняли з землею, перетворили на могили убитих жовнірів. Багатьох воїнів захопили у полон, крім цього, з усіх боків відбувалися погроми та підпали. Козаки грабували, захоплювали коней. Того вечора після намазу⁵⁹ на очах супротивника була підпалена башта фортеці. Під час цієї операції тривали такі сильні бої, що здавалося ніби на землю спадають зірки. Стріляли з гармат і вогнепальної зброї. Битва точилася до ранку.

У суботу⁶⁰ війна продовжувалась. Уночі близько 2 000 (двох тисяч) воїнів противника вийшли з замку і сховалися в окопах, щоб у зручний час напасти на козацькі укріплення. (38а) Дніпровські козаки розпізнали хитрий намір поляків і почали атакувати. Козацьке військо провело блискучий бій. Польські вояки з порожніми руками втекли у фортецю. В неділю⁶¹ і понеділок⁶² битва продовжувалась гарматним обстрілом Збаража зусібіч.

У вівторок⁶³ один хлопець, котрий утік із замку, розповів, що від голоду мешканці вже були нездатні рухатися⁶⁴.

[є) Прийняття рішення про нову атаку]

Дніпровський гетьман Б. Хмельницький прибув до штабу армії і зустрівся з Ісламом Гіреєм III. Було вирішено здійснювати новий наступ на противника.

У середу⁶⁵ бої тривали. Дізнались, що у фортеці Тернопіль^{65*} були дві дуже незрівнянно гарних гармати. Іслам Гірай III негайно вислав до [Б.] Хмельницького свого представника – особу, відповідальну за скарби⁶⁶, та уповноважив командира Сеїда Алі зі своїми воїнами [загоном] (38б) разом з козаками захопити і привезти ці гармати якнайшвидше. У четвер⁶⁷ найхоробріші польські жовніри атакували укріплення дніпровських козаків⁶⁸. Вони поранили багатьох козацьких воїнів, захопили 5–10 прапорів і швидко повернулись на свої позиції. Ополудні командир Сеїд Алі заволодів вищезгаданими гарматами у фортеці Тернополі, привіз їх до штабу армії.

[ж) Підготовка до бою біля фортеці Тернопіль]

Наступного дня, тобто в п'ятницю⁶⁹, Ісламські воїни у великій кількості хвилями прибували до фортеці, готові атакувати її з чотирьох боків.

Наступ дніпровських козаків на місто з боку їх укріплень цього разу був невдалий. Тому негайно розпочалась атака⁷⁰. В суботу⁷¹, як і раніше, продовжувались бої з оточеним ворогом. У цей час азовські вояки затримали двох людей: один із них був поляк, а другий – молдаванин, і привели до хана на допит. Ті розповідали, що “король Польщі з великою армією повинен прибути до замку Броди⁷², аби надати допомогу своїм жовнірам (39а), які обороняють тернопільську фортецю. Ми були на службі у пана Горлієвського⁷³, вийшли зі своїх укріплень, але не врятувалися від облоги і потрапили в полон. Поляки теж захопили двох татарських військовослужбовців, одвели їх до короля. Таким чином, тепер володіємо інформацією про вас. Чули, що сьогодні король прибуде до замку Броди і пришле послів, щоби установити мир. Захоплено ще двох поранених дніпровських козаків⁷⁴, їх почали лікувати. Якщо їх стан здоров'я поліпшиться, то їх пришлють до хана. Більше ми нічого не знаємо”.

[з) Становище короля Польщі]

Після з'ясування загального становища короля та його армії, того самого ж дня⁷⁵, після обіду, з табору противника втік ще один козак-пушкар і з'явився у штабі армії. Він доповів, що “у фортеці люди голодують, закінчився провіант, втрачено сили, із зовні нічого не надходить. Тому всі мешканці ухвалили рішення у неділю⁷⁶ ввечері утекти з фортеці”. В останній день місяця реджепа⁷⁷, щоби отримати важливу інформацію про польську армію від польського “язика” (39б) були відряджені такі командири: Кая Бей, Аділ Бей і Мугаммед Мірза.

На початку місяця шабана, у понеділок⁷⁸, двоє на конях утекли із оточеного табору супротивника і з'явилися до хана. Після допиту про те, яким чином і чому ті прийшли, останні розповіли про те, що “напередодні вночі між жовнірами в укріпленні вибухнула суперечка і було вчинено злочин. Командири послали нас до тих, щоби дізнатися про причину скандалу і повернутися. Але ми, коли наблизились туди, скориставшись нагодою, самі втекли. Оборонці фортеці дуже мляві, і якщо

вони голодуватимуть то більше тижня не витримають, та й не трапиться цього, бо ми готові прийняти смерть від ваших рук”. У вівторок⁷⁹ один козацький воїн, повернувшись після своєї втечі з полону до свого табору, доповів про те саме. У другій половині того-таки дня Тімур Ага (візир Нуреддіна Султана) зустрівся з Ак-Сеїдом Багадиром, який прийшов від командирів, що були раніше відряджені у розвідку. Він повідомив, що командири ще не виконали свого доручення, тому що король (40а) Польщі з’єднав усі табори і прибув у фортецю, що називалась Білий Камінь⁸⁰. Звідтіля вирушили до фортеці Тернопіль⁸¹. Тієї ночі всіх татарських вояків попередили, щоб ті мобілізуватися і були повністю готовими на завтра⁸².

[и] Заходи Сефера Газі Аги і повідомлення про це гетьмана Богдана Хмельницького]

Вранці наступного дня⁸³, у середу, Кая Бей, Аділ Мірза і Мугаммед Мірза повернулися з розвідки без необхідного “язика”. Вони доповідали: “Ми не знайшли ані сліду, ані залишків від таборів короля. Та ми затримали одного християнина з народу і запитали його, а той сказав нам, що бачив короля з військом, який справді рушив на тюрків. Можемо доповісти, що таки на правду король близько перебуває”. Потім усі командири та відповідальні особи уряду зібрались у штабі Іслама Гірая III. Візир Сефер Газі Ага порадив ужити таких заходів: “негаймо повідомити гетьмана дніпровських козаків Б. Хмельницького про теперішнє становище (40б). Запропонувати тому, щоб відібрані озброєні стрільці йшли проти короля разом з нами. А решта війська хай продовжує атакувати ворога з окопів і не дає обложеним ані хвили на спочинок. Треба організувати табір з турецьких вояків і відомих командирів, обрати Мурада Гірая Султана командувачем. Вони мають оточити табір противника і вступити з тим у битву. Іслам Гірай має особисто разом із своїми вояками вирушити проти короля Польщі і розпочати військові дії, не очікуючи на допомогу інших таборів”.

[і] Захоплення одного єврея]

Іслам Гірай III схвалив ці заходи й уповноважив Сиртлана Мірзу (з роду Ор-Мугаммедів⁸⁴), разом з іншим командиром, також на ім’я Сиртлан (з роду Мансурів⁸⁵), піти зі своїми підлеглими в розвідку серед жовнірів короля. В другій половині

дня Аділ Мірза (з роду (41а) Ораків⁸⁶) захопив одного єврея з королівського табору і привів його до хана. Під час допиту той сказав: “Я служу в армії короля. Є 8 (вісім) тисяч австрійських вояків, закованих у кайдани. Ще 16 (шістнадцять) тисяч вояків має він сам, а також 50 (п’ятдесят) тисяч мобілізовано з фортець Кисва і Литви, які теж перебувають у його підпорядкуванні короля. Вони визначили між собою день, коли всі разом учинять напад на вас. Вони теж дізналися про кількість і силу ваших вояків, тому добре підготувалися”. З огляду на це візир Сефер Газі Ага, за раніше ухваленим рішенням, відправив Періша Агу⁸⁸ до гетьмана [Б.] Хмельницького надати військову та іншу потрібну допомогу, щоб утримати противника в облозі⁸⁹. Потім дніпровському гетьманові дали коня, і всі разом вирушили на короля Польщі.

[і] Допит полонених]

Невдовзі повернувся чоловік з числа попередньо висланих у розвідку – мірза Сиртлана – і розповів: “Ми знайшли біля фортеці (41б) Білокамінської⁹⁰ польський табір. Зовсім недавно ми затримали 300 (триста) жовнірів противника та стратили їх. Ми захопили знаного невірного Жолкевського⁹¹”. Потім цей чоловік помолвився і побажав Ісламу Гіраю III завжди бути переможцем. Це побажання віщувало перемогу і осяяло душі тюркських воїнів. Через деякий час повернулися з успіхом та радістю мірзи Сиртлана особисто. Полонені розповідали: “Король польський має при собі 30 (тридцять) тисяч вояків. Решта мобілізованих щойно прибули до Ільбава⁹²”. Як тільки отримали ми ці відомості, негайно було вислано у розвідку Гюль-Агмеда із роду Ораків⁹³ і разом з ним п’ятьох відомих командирів. Іслам Гірай III перейшов річку Тернопіль і в суботу⁹⁴ зупинився для спочинку. Тут допитували жовніра, затриманого мірзою Гюль-Агмедом, свідчення (42а) якого були підтверджені раніше “язиком”, затриманим мірзою Сиртланом. Він доповідав: “Король має 30 (тридцять) тисяч вояків. Поки що не прибуло військо з Литви. Король перебуває близько і до ранку може наблизитись впритул”.

Наступного дня⁹⁵, в неділю вранці, Іслам Гірай III вишикував свою величезну армію праворуч і ліворуч, підняв прапори Чингізхана, овіяні звитягою, і повів їх уперед. Саме в той час захопили ще одного вояка супротивника, котрий доповів:

“Сьогодні вранці король теж вирушив. Бій між двома арміями неминучий”.

[й] Оточення армії короля і жорстокий бій]

Щоб заступити дорогу польському королеві і зустрітися з ним, армія хана швидко рухалася, долаючи різні перешкоди.

Командири з роду Мансурів, Ораків і Ор-Мегмедів, котрі мали у підпорядкуванні по п'ять і десять тисяч вояків відповідно, були уповноважені накрити армію ворога з тилу і вести там битву. Отож, здійнялися прапори Іслама Гірая III (426) з чотирьох боків – і армія противника опинилася в оточенні.

Саме в той день розпочався такий запеклий бій⁹⁶, що від часу пророка Адама не траплялося такої війни. Ніхто з ворогів не сподівався на помилювання, і жодному з ворогів не давалося перепочинку. Блиски гострих шабель від полудня аж до вечора переповнювали чашу небес, а пил з-під копит мусульманських коней закryw небесне склепіння мороком. До 16-ї години, часу богослужіння, більшість жовнірів поклали свої голови від шаблі. Було захоплено 1 000 (тисячу) королівських возів зі скарбом та провіантом. Відрубано голови 7 (сімом) тисячам вояків супротивника, а з мусульман загинуло 5–10 (п'ять–десять) душ. Надвечір обидві армії розійшлися.

Ворогуючі сторони виставили військові спостережні пости.

Король зрозумів, що зазнав поразки, що світ йому став замалий і затісний, отож почувався погано. Вранці наступного дня⁹⁷ він надіслав листа⁹⁸ з проханням про мир. Його послі прибули до Іслама Гірая III і зачитали листа: “Ви є нашим падишахом. Було багато боїв і сутичок, але ми зрозуміли свою провину. Я зрозумів, що дозволено мені, а що ні, що я можу, а чого не можу. Моя провина в тім, що я виступив проти хана. Хай буде від мене все, чого ви тільки забажаєте, аби ви лише змилювались і не нищили, не спустошували одним ударом цілого краю землі моєї”.

Сена'ї описує у двовірші ці події таким словами:

Хіба можливе зіткнення лева з оленем,

Чи можливий бій між шакалом та тигром?

[к] Прохання польського короля]

(43а) Король прохав: “Дайте мені можливість жити під опікою мого падишаха. Прохаю прийняти мій поголовний податок”.

За давнім звичаєм хан Іслам Гірай III завжди обдаровував своєю милістю тих хто її прохав. Але на цей раз він надіслав королю листа⁹⁹ такого змісту: “Я виконаю твоє прохання тільки в тому разі, якщо ти вірно і правдиво передаватимеш про цю розмову всім. Пропоную зустрітися відомому міністрові короля, старшому канцлерові¹⁰⁰ з моїм візиром¹⁰¹ (436). Про наші умови¹⁰² дізнаєшся від мого вищезгаданого візиря”. Почали підготовку до прийому канцлера короля. Потім розпочались¹⁰³ переговори¹⁰⁴: “Невірним є повідомлення, що навколо багато різних родів військ. Війська розташовані з оборонною метою, проти нападів зліва і з правого боку. Татарські воїни сильні, отже годні грабувати й руйнувати (44а). Виходить, не можна врятувати майно короля та його вояків, тому даремно вживати якихось заходів. Необхідно лише підтримати короля, щоб урятувати його життя”. Було обговорено всі умови та ухвалено рішення. З ним ознайомили хана.

Тієї ночі посол короля повернувся і повідомив того про результати переговорів. Король зібрав у себе гетьманів та командирів. До ранку обговорювали всі події, що сталися.

[л] Питання про дніпровських козаків і угода]

Татарські вояки почали наступати на польських жовнірів і грабувати їх від самого ранку¹⁰⁵. Саме тоді поляки в різних місцях підняли капітуляційні хоругви на знак прохання про їх помилування.

Охоронці привели¹⁰⁶ до Сефера Газі Аги старшого канцлера¹⁰⁷. Він випитав: “Чого ви потребуєте від нас?” Візир відповів: “Ви прохали у нас про перемир’я. Ми тут маємо понад 200 (двісті) тисяч вояків (44б). Всі вони повинні мати дохід з ваших країв, бути задоволеними. По-друге, ви маєте виділити 200 (двісті) тисяч грушей¹⁰⁸ для потреб хана. Ці кошти мають бути видані золотом¹⁰⁹ або грошима під назвою ріал¹¹⁰. По-третє, 40 (сорок) тисяч дніпровських козаків, які допомагали нам і знаходилися у підпорядкуванні хана, повинні від вас отримати свою зарплату без затримки. Ви мусите забезпечити недоторканість фортець та сіл, які їм належать. Якщо хтось із козаків буде скаржитися, то це означатиме порушення вами даної угоди. Тоді зазнаєте покарання¹¹¹.”

Після прийняття цих трьох умов ви повинні щорічно і без порушень віддавати скарбницю кримському ханові. Не чиніть

ніяких вчинків супроти цієї угоди. Якщо не приймете ці умови, ніякого помилування вам не буде. Тоді мусите пожертвувати своєю батьківщиною або життям. Скарбницю та майно, яке пропоную видати, вважаємо не дорожчими за ваше життя. Якщо довго опиратиметеся, татарське військо само почне грабувати, зруйнує все довкола, візьме у полон ваші сім'ї (45а). Напад на одного татарина вважатиметься нападом на всю армію і порушенням угоди. Колись дніпровські козаки були вашими підлеглими, а тепер вони стали воїнами, а ви, навпаки, підлеглими. Отже, крім виплати 40 (сорока) тисяч зарплати реєстровим козакам, ще понад 100 (сто) тисяч сільського населення, яке дотепер перебувало під вашою владою, віднині підпорядковується козацькому гетьману¹¹².

Король і його намісники, кожен з яких колись володів якоюсь країною і отримував доходи від підкорених народів, були зарозумілими та пихатими, — тепер же вони панують над вами, і ви підпорядковані їм. Надаю тобі один день строку для зустрічі зі своїм королем, а завтра вранці особисто повертайся з відповіддю”.

Хан і командири тюркської армії схвалили пропозицію візиря (45б). Потім старший канцлер пішов до короля і повідомив того про результати переговорів з візирем Сефером Газі Агою.

Король зібрав усіх своїх міністрів і командирів, які з незадоволенням та болем висловились: “Біда! Ганьба! Не зуміли вжити ніяких заходів, втратили совість, довели до руйнації свій край. Аби лише король у полон не потрапив. Він народився і виріс в Австрії, тому такий тендітний. Він не зможе в руках татар орати землю плугом чи косити траву, чи пасти коней. Погодимося на те, що вони вимагають, бо не час для суперечок”. Тієї ж ночі всі погодилися підписати вказану угоду.

Наступного дня¹¹³ вранці, в середу, старший канцлер з командирами¹¹⁴ побажав зустрітися з Сефером Газі Агою. Він сам разом з високопоставленими державними особами¹¹⁵ вийшов назустріч представникам супротивника переможця. Розпочалися переговори в наметах, поставлених між двома арміями.

Представники короля Польщі виплатили там 30 (тридцять) тисяч в ріалах¹¹⁶ та 200 (двісті) тисяч талерів (46а). За решту суми залишили заложником зятя канцлера, власника великого

земельного маєтку. Комендант Сулейман Ага був призначений відповідальним за суму у (сто сімдесят) тисяч талерів. Ця сума незабаром теж була доставлена. Крім цього, були прийняті умови запропоновані візиром про те, що “Ісламські воюючи візьмуть собі польське майно і не зазіхатимуть на життя переможених. З усіх полонених русаків, козаків і татар, що перебувають у Польській державі, поляки знімуть кайдани та відпустять їх на волю. Поляки визнають себе підлеглими хана. Вони дадуть дніпровським козакам усе, що вимагалося. 40 (сорок) тисяч козаків будуть забезпечені подарунками і зарплатою без порушення”. Поляки відмовляються від походів на козацькі землі.

Таким чином склали попередній проект, угоду, (466) домовилися про своєчасну виплату річного податку і залишили заручника. Пізніше, коли посла короля з’явилися до хана, вони просили також змилюватися над військом, за будь-який викуп звільнити і надати допомогу жовнірам і командирам Вишневецькому, Конєцпольському, Фірлею та іншим визначним воєначальникам, які перебувають в облозі у замку Збараж.

Найщасливіший володар часу Іслам Гірай III задовольнив усі прохання їхні.

Тим часом був підготовлений остаточний текст угоди¹¹⁷. Після її підписання обома сторонами, згідно з давніми канонами та традиціями Чингіза, і підтвердження такого призматичною печаткою зеленого кольору, окресленою червоною ознакою, текст вручили канцлерові¹¹⁸. Ісламським воїнам було дозволено відправлятися в навколишні країни противника за здобиччю.

Тюркські воїни здобули велике багатство. Вони стали такими багатими, як Харун¹¹⁹. У народі про це співали пісні та розповідали легенди. Не будемо довго писати про це та тлумачити ці події.

Коротко кажучи, це перемир’я між сторонами, було укладене не за офіційним рішенням, про що було сказано раніше. Після вступу в силу договору, в п’ятницю¹²⁰, володар його Величності Іслам Гірай III вирушив звідти з військом, з піднятими звитязними прапорами (47а) і прибув до Збаража. Під вечір вони зупинилися поблизу ріки Тернопіль. У суботу¹²¹, коли проминали цю річку, повернулися ті воїни, що ходили по здобич. Вони з

незліченними багатствами приєдналися до війська. У неділю¹²² воєнки супротивника, що перебували у фортеці Збараж, опинилися в оточенні безлічі воїнів татарських. У південній частині вказаної фортеці вони спорудили спеціальне житло для хана.

У понеділок¹²³, ще до того як мав бути розпочатий бій, командири заблокованого у Збаражі війська – Вишневецьки, Конснопольськи і Фірлей, звернулися з проханням до Іслама Гірая III: “Ваша Величність, Ви помилували навіть нашого короля Яна Казимира. Ми тривалий час, протягом двох місяців, перебували в оточенні. Вдень і вночі не мали ми спокою та можливості склепіти очі через сильні бої, атаки та страждання. З 50 000 (п’ятдесятитисячного) війська врятувались 10 (десять) тисяч воїнів, серед яких було чимало поранених та скалічених. Тому просимо у Вас помилування і готові виплатити 40 (сорок) тисяч реалів. Якщо ця сума виявиться недостатньою, тоді простіть нас”. З командирів своїх ми віддали як заручника Потоцького¹²⁴.

Було здобуто велику кількість військових трофеїв та безліч золотих і срібних речей (476), забракло возів та коней, щоб навантажити і перевезти все це. Кожен воїн отримав свою частку. Вони тепер мали стільки багатства, що описати їхнє становище було неможливо, і не було їм рівних за почесною.

Коротше кажучи, було прийнято 40 (сорок) тисяч згаданої суми грошей, звільнено тих ворогів, що доти уникнули меча.

Ще один день військо відпочивало тут, а в середу¹²⁵, у той щасливий день, вигукуючи “Де ти, наша кримська багьківщино!”, воно рушило додому. Вся армія на чолі з Ісламом Гіраєм III разом з беями, візирами, агами, емірами, мірзами, різними державними особами та людьми, що урятувались від ворога, проминали містечка та річки, інколи розважаючись на постоях. Зробивши 32 привали, армія благополучно прибула до Бахчисараю.

Отже, кур’єри з радістю та веселощами принесли народу Криму добрі новини. Найщасливіший володар часу Іслам Гірай III виявив милість та велику пошану до населення країни і роздав пожертвування. Такої милості народ ніколи не отримував в часи володарювання жодного з попередніх ханів (486). Не можна передати словами відповідне видовище. Також неможливо описати цього пером, навіть якщо чорнильниця має найдухмяніший аромат. Тому я обмежуся стислим викладом згаданих подій.

Ми завжди молимося, щоб Його¹²⁶ зоря над світом, слава султанату, щаслива доля держави, світле володарювання та багатство тривали довіку!

Амінь, о Милостивий і Милосердний, заради шанування пророцтва Мугаммеда, Мир Йому і чотирьом вибраним халіфам¹²⁷! Нехай буде їм милість та благословення Аллага!

Двовірш:

*О Всевишній, бережи пишних володарів світу.
А нарід борони від лихих людей.*

IV. 17. §16. Про продовження династії² Чингізидів та Найщасливішого володаря свого часу, Завжди переможця, Високодостойного його² Величності на віки [Іслама Гірая III]

Володар світу, Олександр Македонський свого часу, його Величність Іслам Гірай III – нехай береже його Аллаг, нащадок династії Чингізидів, хан з роду ханів, султан з роду султанів, у вісімнадцятому поколінні сягає свого високонародженого предка Чингізхана. Є чимало правителів, що гідно продовжували рід Чингізидів, але жоден з них не був таким благословеним та щасливим, як хан Іслам Гірай III.

Найщасливіший володар свого часу Іслам Гірай III – син султана³ Селамета Гірая-хана⁴, сина султана Девлета Гірая-хана⁵, сина султана Сагіба Гірая-хана⁶, сина султана Менглі Гірая-хана⁷, сина султана Гаджі Гірая-хана⁸, сина султана Гіседдіна⁹, сина султана Таш-Тімура-хана¹⁰, сина славного султана Девлет-Берді-хана¹¹, сина видатного султана Тох-Тамиша-хана¹², сина хвалебного султана Джані-Бека-хана¹³, сина султана Озбека-хана¹⁴, сина султана Тогрула-хана¹⁵, сина султана Токта-хана¹⁶, сина султана Чагатая-хана¹⁷, сина султана Джуджі-хана¹⁸, сина султана Толуя-хана¹⁹, сина султана Огетая-хана²⁰, сина султана Саїна-хана²¹ та сина Чингізхана²². Він виявив велике намагання поновлити той застарілий світ, після багатьох століть з часу славного батька свого Чингізхана. Не шкодував він наснаги, щоб захистити кордони своїх володінь. Тому хвала Аллагу, що, доклавши зусиль, він здобув чудові результати. Він також виділив кошти на ремонт на відновлення фортеці Фераг-Керман. Нехай Всевишній Аллаг благословить усе, що він здійснив (49а).

**IV. 18. §17. Наказ Найщасливішого володаря свого часу,
Завжди переможця, Високодостойного
[Іслама Гірая III] про ремонт і відбудову
прикордонного ісламського замку Фераг-Кермана¹**

Передовсім, фортеця Фераг-Керман є прикордонною брамою кримської країни. Нехай Аллаг простить гріхи і визначить місце в раю покійному ханові Сагібу Гіраю², який колись збудував цю конче необхідну і дуже міцну фортецю, що про неї навіть співали пісні в народі. Але згодом було засипано її величезний рів, зрівнявши з землею. Її захисний мур розвалили, тому його можна було подолати в будь-якому місці.

Благовелінням та зусиллями володаря, його Величності Іслама Гірая III, третього дня місяця джемазієлеввела, у четвер, 1060 (тисяча шістдесятого) року³, в той світлий і щасливий день ми вирушили зі столиці свого халіфату – Багчесараю. Мандруючи і влаштовуючи по дорозі лови та полювання, вісімнадцятого⁴ дня згаданого місяця ми прибули до цієї фортеці. Заздалегідь було визначено кошти на ремонт – 100 000 (сто тисяч) груш⁵. Були доправлені необхідні будівельні матеріали: 8 000 (вісім тисяч) батманів⁶ вапна гашеного, 100 000 (сто тисяч) штук будівельної деревини, 800 (вісімсот) кантарів⁷ арматурного заліза та сто разів по сто тисяч штук каміння⁸ (496). Тоді він, Іслам Гірай III, наказав привести з усіх земель кримської країни всіх: ногаїв, знаменитих і достойних осіб, молодших та старших, при цьому нікого не звільняючи від робіт з будівництва згаданого замку. З великою старанністю і натугами було перекопано землі протяжністю у сто тисяч кулачів⁹, які розділяють Чорне море та море Сиваш¹⁰. Завдовжки у сто тисяч кулачів, завширшки та глибиною у двадцять кулачів цей величезний, як річка, рів був остаточно завершений за дев'ять днів. Першого дня місяця джемазієлагіра¹¹, в середу, згідно зі святими словами гадісу “Той, хто розпочне роботу у середу, все вдало завершить”, було закладено фундамент для башт і фортеці. Майстрам та робітникам виплачено зарплату на суму 50 000 (п'ятдесят тисяч) грушів¹². На цю роботу архітектором веліли призначити достойного та довіреного свого слугу на ім'я Періш Ага.

За сорок днів була відбудована гарна і міцна фортеця з благодійними і культурними закладами, мечеттю, крамницями,

гостиним двором та ін. небувалими на землі спорудами. Ця фортеця, як залізний мур, з багатьма баштами підносилася на зеленій квітучій рівнині (50а), верхів'ям сягаючи хмар, а може й сузір'я Риб і Водолія. Її рів був такий глибокий, що очима важко було навіть дозирнути дна. Всі стіни скидалися на монументи, а башти – на сузір'я. Таким чином, уся ця міцна споруда могла б зрівнятися муром Олександра Македонського, і навіть взяла б верх у суперництві.

Коротше кажучи, робота була виконана так, які було задумано. Найшасливіший володар свого часу Іслам Гірай III міг звідти повернутися і подорожувати собі далі, щоб вшанувати одне з визначних міст Османської держави, що називалося Гьозлю-Гісари¹³.

**IV. 19. §18. Наказ Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірай III]
про відбудову та реконструкцію Джамії¹ в Гьозлеві²
та про підведення до міста води**

У вищезгаданому місті хан звелів поремонтувати та відбудувати святу мечеть, засновану його покійним дідусем ханом Девлетом Гіраєм³. Не просто було і восхвалителям своєї епохи описати особливості тієї чудової споруди. Знову в різних частинах цього міста (50б) спорудили кам'яниці криниць з життедайними водами, схожими на р. Єфрат. Навіть важко було уявити собі, що в цих місцях можна знайти джерела. Отже, бурхливі ручаї ніби створили річки, ожививши це прекрасне місто.

Один із поетів свого часу, Джеврі Челебі,⁴ написав про гьозлевські джерела історичне оповідання:

*Як високе сузір'я Джема⁵, хан Іслам Гірай,
У битвах хоробрий і герой, як Гайдар.
Він милостивим оком гягнувши на Гьозлеве,
Спорудив криниці там шляхетні.
Душа радіє від чистоти цих джерел,
А вода тужить за райськими джерелами
Про історію заснування цих криниць Джеврі мовив:
"Джерела ці душу оживляють, а життя стає
шасливим (1061)⁶.*

IV. 20. §19. Історія спорудження мосту¹ за велінням Сефера Газі Ага

Як візир володаря його Величності Іслама Гірая III, Сефер Газі Ага, який нагадує Аристотеля, звелів збудувати великий і дуже гарний міст. У жодній країні немає схожої споруди. Отже, я, убогий, написав хронограф цього мосту для історії:

*Великий візир Сефер Газі Ага,
За велінням котрого збудували міст,
Заслуговує доброї слави.
Побачивши його, Сенат² возніс хвалу:
“Це воістину чудова будова!”*

Чимало добродійних справ, вартих подиву, звершені ним у Багчесараї та інших місцях (51а), про це неможливо детально розповісти і цього не описати, тому немає потреби довго говорити. Зайве про це розповідати народові, коли всі Його діяння наочні і знані.

Отже, володар його Величності³ забезпечив країні всебічного розквіту й добробуту і продовжував життя на своєму високому і щасливому троні. У той час привезли від московського царя⁴ данину відразу за два роки. Також надійшла данина та подушний податок, і що більшою сумою, від польського короля⁵ згідно з домовленістю. Вони, поляки, також урятували своїх заручників⁶. Так само надійшли тоді до Багчесараю скарби із країн Богдану⁷, Ефлака⁸ та Ерделя⁹. Крім цього, від черкеської сторони і Дагестану безперервно надходили полонені, красуні зі світлими обличчями, як у троянди, і безліч подарунків, а також скарби і посли інших навколишніх держав – з Австрії та Швеції, від кордонів темоти¹⁰.

Тоді згаданий розумний візир його Величності Сефер Газі Ага, подібний до Аристотеля, покликав ісламських воїнів у похід, щоб завоювати країни Аждерхані й Казань, народи яких ще колись раніше належали до ісламського віросповідання. Вони майже сто років перебували в стані війни з противником¹¹ (51б). Таким чином, знову розпочали підготовку до походу військових загонів, хода яких нагадує течію величезної річки.

IV. 21. §20. *Похід калгая Крима Гірая Султана на молдовську країну і поразка воєводи Лупула⁴*

1060 року, першого дня місяця шабана², у пору доброго передвіщення щасливий його Величність Крим Гірай Султан був призначений командувачем непереможного ісламського війська, яке вирушило на московську країну³. Подолавши вісімнадцять привалів⁴, прибули до річки Кой-Сую⁵. Тоді стояла велика посуха, вся рослинність на шляху вигоріла, бракувало корму для тварин. З огляду на це не вдалося виконати основне завдання походу, тому військо повернулося назад.

Ще раніше, коли ісламські воїни верталися з польського походу⁶ через країну Молдову, невірні вояки молдовські, з відома своїх командирів, учинили напад і порушили мир⁷. За пролиту кров ісламських воїнів вимагали від тих плату родичам убитих. Крім цього, щоб помститися за скоєне молдовському воєводи (52а) на ім'я Лупул⁸, що знаходився поблизу, Крим Гірай Султан негайно спрямував своє військо на молдовську країну⁹. Коли той згаданий невірний воєвода Лупул перебував у своїй столиці місті Яші¹⁰, він зненацька був оточений. Мури міста було зруйновано, і країну невірних сплюндровано той вже вищезгаданий підступний воєвода виплатив за свою провину 120 000 (сто двадцять тисяч) грошей в ріалах¹¹. Також визначена була сума податку на майбутнє та вирішено простити його, відпустивши на волю¹².

Двовірш:

*Якби в судді не було влади "патериці",
Негідний п'яниця блював би навіть в Ка'бе¹³.*

Коротше кажучи, щаслива його Величність Султан¹⁴ на чолі свого війська, схожого до Плеяди, з безліччю здобичі благополучно повернувся тієї щасливої пори місяця шеввал¹⁵ до столиці своєї держави¹⁶. Він зустрівся з талановитим володарем¹⁷ свого часу.

Нехай Всевишній Аллаг обдаровує їх¹⁸ щастям і завжди береже від лихоліття.

Пророку Мугаммеду та чотирьом його обраним халіфам – аміні!

Отже, моя радість від опису головних подій цієї історії завершилась 13 (чотирнадцятого) дня місяця шабана 1061 (тисяча шістдесят першого) року¹⁹.

IV. 22. §21. КОМЕНТУВАННЯ ДО ЛІТОПІСУ ГАДЖІ МЕГМЕДА СЕНА'Ї КРИМСЬКОГО “ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМА ГІРАЯ ІІ”

قریملی حجی محمد ثنای
اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی
(وقیعنامه)

IV. 1. [Вступна частина]

Цим описом починається читання священної книги мусульман *Кур'ану*¹ (*Корану*) (القرآن), яка складається із 114 суре (сура), 6236 аетів, 323670 літерів та 77439 слів (عدد سور القرآن الکریم (۱۱۴) سورة، عدد آیات القرآن الکریم (۶۲۳۶) آية (وعدد کلماته (۷۷۴۳۹) کلمة وعدد حروفه (۲۳۶۷) حرفًا) – це речення, фраза або фрагмент фрази Кур'ану. Пророк Мугаммед (м.й.бл.) вважав кожен вірш священної книги чудом (арабською “*аст*”) – звідти й назва. Слово “*суре/сура*” (سورة), тобто назва кожного розділу, означає “ряд каменів, ряд цеглин у високій стіні”. Одна від одної сури відмежовуються фразою «*Бісміллагіррегманіррегім* “*Bismillâhirrahmânirrahîm*” “*Rahmân ve Rahîm Allâh 'in adiyla*” (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ) – “*B im 'я все-милостивого, всемилосердного Аллага*”. Тільки в IX суре під назвою “*Tevbe, Tövbe*, що означає благання прощення у Госпо-

¹ При цитуванні користуємося “*Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*” (тур. м.) (упор. Prof. Dr. Süleyman, Ateş. – İstanbul. ‘Yeni Ufuklar Neşriyat’. Друк згідно з рішенням Міністерства національної освіти Туреччини за № 4013 від 15 липня 1975 р.).

القرآن الکریم تتفح و إعداد الرأسة لإدارات البحوث و الإفتاء و الدعوة الإرشاد.
و ترجمت معانيه و تفسيره إلى الأعتب. العربیة السعودیة، ۱۴۱۳هـ.

(THE HOLY QUR-ÂN. English translation of the meanings and commentary. Revised & Edited By the Presidency of Islamic Researches, IFTA, CALL and GUIDANCE. Saudi Arabia, 1413 H.).

Гур'ани-Кәрим (упор. Бунјатов З., Мәммәдәлијев В. – Бакы, 1992.); Коран (упор. Крачковский И. – М.: 1990.). Суре позначаються рим. цифрами (наприклад: XL, L, LX), асти – арабськими цифрами (наприклад: 1, 2, 3).

да Висевишнього під порушення законів шаріату”. Через те, що у зазначеній сурі йдеться про попередження (ультиматум) *мюириків*, які відхилилися від істинної віри та про заклик повернутися до Єдиного Бога. Тому читати це звертання на початку зазначеної сури немає необхідності. Деякі мусульманські вчені-асгаби пояснювали це явище, враховуючи тісний взаємозв’язок між вказаними сурами, тому вважали” “*Tövbe*” продовженням VIII сури “*Enfâl*”, що означає “здобич в результаті перемоги”. Незважаючи на це, читання інших частин цієї сури починається із зазначеної фрази.

Перша сура “*Аль-Фатіха*” (الفاتحة), що означає “*Відкриваючі книгу*”, є початком Кур’ану і найрозповсюдженішою молитвою (подається точний переклад змісту), що стала популярною серед послідовників пророка Мугаммеда (мир Йому та благословення – м.й.бл.) (народився 20 квітня у м. Мекці через 571 рік після народження Ісуса Христа) ще за його життя. Вона складається з 7 аєтів:

- 1) *В ім’я всемилостивого, всемилосердного Аллага*
- 2) *Хвала Аллагові – Господові світів;*
- 3) *Милостивому, Милосердному;*
- 4) *Цареві у День суду!*
- 5) *Тобі ми поклоняємося й просимо допомоги!*
- 6) *Веди нас дорогою прямою,*
- 7) *Дорогою тих, кого ти оцчасливив,*
не тих, що перебувають у гніві чи що заблукали.

Переклад змісту викладеної сури на українську мову перевірений згідно з текстом мовою оригіналу, нижче також подаються транслітерація українськими літерами тексту мовою оригіналу та англійський і турецький переклади.

1. *Бісмільләгірраманіррагі’м*
2. *Елгамдюліллагі раббі’л-‘алемі’н;*
3. *Еррагманіррагі’м;*
4. *Малікі йовмідді’н;*
5. *Ійя’ке набюду ве йй’яке нестай’н;*
6. *Ігдінассерате’ль мюстак’ім;*
7. *Серателлезіне ен’амте’алейгі’м,*
гайрі’л магдубі’але’йгім’ве леддالی’н.

Повний текст цієї сури мовою оригіналу:

الفاتحة

الفاتحة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

1. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ-
2. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ-
3. الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ-
4. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ-
5. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ-
6. اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ-
7. صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ-

1) *In the name of Allah, Most Gracious, Most Merciful.*

2) *Praise be to Allah, the Cherisher and Sustainer of the worlds;*

3) *Most Gracious, Most Merciful;*

4) *Master of the Day of Judgment.*

5) *Thee do we worship, and Thine aid we seek,*

6) *Show us the straight way.*

7) *The way of those on whom Thou hast bestowed Thy Grace, those whose (portion) is not wrath, and who go not astray.*

1. *Rahmân ve Rahîm Allah'un adıyla.*

2. *Âlemlerin Rabbi (sâhibi, yetiştiricisi) Allah'a hamdolsun.*

3. *O, Rahmândır ahman'dır, Rahîm'dir.*

4. *Dîn (cezâ ve mukâfat) günümün sâhibidir (mâlikidir).*

5. *(Ya Rabbi!) Ancak Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım (medet) isteriz (umarız).*

6. *Bizi doğru yola ilet:*

7. *Nimet verdiğin (lütuf ve ikramda bulunduğun) kimselerin yoluna;*

kendilerine gazabedilmiş olanların (gazaba uğramışların ve sapmışların) yoluna değil

(Ya Rabbi!)

“Аль-Ф а т и г а” (الفاتحة) – найпоетичніше суре Кур’ану. Як вказувалося вище, будь-яке суре розпочинається зі звертання до Аллага – так само, як “Отче наш” у християн при звертанні до Бога. Див.: Панов В., Вахтин Ю. Жизнь Мухаммеда. – М.: 1991. – С. 217–218.

2. *Resûl-i tubin* راسولي موبين – титул пророка Мугаммеда (м.й.бл.), в перекладі на укр. означає “посланець, проповідник”. За Ісламом, пророк Мугаммед (м.й.бл.) був не тільки останнім із пророків, але й єдиним, посланим Аллагом, з метою скерувати поганські релігії на шлях віри в єдиного Аллага. Див.: *Sâmi, Şemseddin. Kâmûs-î Türkî. – İstanbul, 1989. – S. 664,1271. Зістав. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 139, прим. 8).*

3. Вислів “син меча” означає людину, яка чудово володіє білою (тобто холодною) зброєю. (*Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 140, прим. 15).*

4. Для чіткого розуміння цього афоризми ми подаємо повний текст 29 аєту XLVIII суре Кур’ану (Корану) і більш правильний переклад з тюркської мови. (Зістав. з перекладом Крачковського I. – С. 421).

Пророк Мугаммед (м.й.бл.) – посланець Аллага, і ті, хто є з ним, милостиві між собою і суворі проти невірних. Бачимо як вони, схилившись, прохають у Аллага милості, добра і краси, дозволу та благословення. У них на обличчі є ознаки віри. Їхні образи в Торі та Біблії символізують засів, що проростав і примножував свої паростки, зміцнів і розрісся віттям, викликаючи захоплення сіячів і розпалюючи невірних проти них. Аллаг обіцяв тим з них, що творили добро, прощення гріхів та велику винагороду – рай. Цією образною аналогією Аллаг пояснює початковий та кінцевий стан свого посланця і друзів-прихильників.

Перший раз потрапивши в землю і почавши проростати зерно символізує мусульман, які з часом стають численною і сильною армією. Бачачи їхнє міцне становище невірні ставали розгніваними, сердитими. (XLVIII, 29). Зістав. (*Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 140, прим. 23).*

5. الحج *“al-Hâcc, el-Hâcc, Hâci (араб. м.), (укр. м. “гаджі”)* – титул мусульман, які відвідували святе місце релігії Ісламу – Ка’бе в Мецці у Саудівській Аравії. Це паломництво є однією з основних умов “Гадж” служіння ісламові, визначеної Кур’аном. (*Devellioğlu, F. – Op. cit. – S. 305).*

6. قاضی *“Kadî” (осм. м.)* – означає “той, хто робить, виконує”. قضا *“kazâ” (осм. м.)* – означає “обов’язкове виконання

законів шаріату, визначеного Всевишнім. (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 478, 498; *Pakalın, Mehmet Zeki.* – Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. – İstanbul, 1993. – Cilt, II. – S. 223); Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 142, прим. 33).

7. *آقچه* “*Akçe*” (тур. м.) – назва грошової одиниці, білої монети із срібла. Була впроваджена і виготовлена у м. Бурсі (Туреччина) османським падишахом Орханом Газі (роки правління: 1324–1360 н.е) у 1328 році.

Ссочатку ця грошова одиниця мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла.

1 груш² = 40 пара

3 акче = 1 пара, тоді як 120 акче = 1 груш (у XVIII ст.)

100 грушів = 1 TL (турецька ліра)

1 золотий = 390 акче (могло бути і 420 акче)

(*Pakalın, M.-Z.* – Op. cit. – С. I. – S. 32–34; *Sâmi, Ş.* – Op. cit. – S. 33). Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 142, прим. 34).

8. Див.: § 16 і генеалогічну схему.

9. *چنگیزیان* “*Çengizyan*” – укр. м. – “Чингізидів” – означає “належний до роду Чингізхана, підлеглий йому”. (*Pakalın, M.-Z.* – Op. cit. – S. 133).

10. *كفار* “*küffar*” (осм. м.) – укр. м. “куффар, кафір, гяур” – тобто люди, які не визнавали ісламської віри, а також представники інших релігій. (*Pakalın, M.-Z.* – Op. cit. – S. 533). Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 140, прим. 22).

11. *گرای* “*Giray, Geray*” (тур. м.) – укр. м. – *Гірай, Герай*. Це слово є титулом династії кримських ханів, що правили у Криму від початку XV ст. до 1783 року. Ці кагани були спадкоємцями сина хана Чингізхана Джуджі.

Батько першого кримського хана *Гаджі Гірая* (роки правління: 1420–1455) Гіясуддін виріс серед *гіраїв*, тому назвав свого сина іменем цього роду. Після того всі хани використовували цей титул. Це слово монгольського походження,

² Німецькі та іспанські екю та ріали називались “*кара груш*”, срібні монети Луї XI – “суля груш”, а монети Південної Італії, яка входила до складу земель Османської імперії, – “полія груш”. У кінці XVI ст. 1 (один) османський груш становив 80 акче. (*Sertoğlu, Midhat.* Osmanlı Tarih Lûğeti (Словник історії османів). – İstanbul, 1986. – S. 126).

означає “бути сильним”. 49 осіб з титулом “Гірай” володарювали в Криму. З 1475 року син *Гаджі Гірая Менглі Гірай* (роки правління: перший раз – 1469–1475, другий раз – 1478–1515) визнав Османський протекторат. Саме в цей час турецька армія і флот султана *Мугаммеда II* (роки правління: 1444–1446, вдруге – 1451–1481) завоювали Кафу і всі генуезькі володіння в Криму, а також греко-готське Мангутське князівство. Відтоді Порта мала протекторат над Кримським ханством до 10 (21) липня 1774 року – дня підписання Кучук-Кайнарджийського миру, укладеного між Туреччиною і Росією після війни, яка розпочалася у 1768 році. (*Ortekin, Hasan. Kırım Hanlarının Seceresi. – İstanbul, 1938. – S. 1,10; Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 14, 71, 72. (Перевод с немецкого издания 1784 г. Н. Л. Эрнста и С. Л. Белявской); Sertoğlu, M. – Op. cit. – S. 249.*)

12. خان “Hân” – укр. м. “хан” – означає “керівник, володар, глава держави, імператор”. Турецький султан підтверджував призначення кримських ханів спеціальним указом, написаним золотими літерами (так зв. “*Menşûr-i Hakâni – منشوري خاقانی*”). Як особливу ознаку наданої влади ханам вручали “Санджак”³ зі золотим навершиям і “Туг”⁴. (*Devellioglu, F. – Op. cit. – S. 323; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 344; Ürekli, M. – Op. cit. – S. 65.*)

13. اسلام “İslâm” – укр. м. “іслам”. Це слово означає “відданість, покірність, служіння Аллагові” і називає релігію, яку проповідував пророк Мугаммед (м.й.бл.) (вона виникла на початку VII ст. н. е. в Аравії). (*Devellioglu, F. – Op. cit. – С. 451; Анри М. Ислам. – Баки, 1992. – С. 16, 35–46.*)

14. شاهنامه “Şâhnâme” – укр. м. “Шагنامه, шегنامه” – назва творів або повістей про діяння, достоїнства та перемоги володарів держав. Одним з їх авторів є перський поет, відомий як *Фірдовсі* (прибл. 934–1020 рр.). Його ім’я – *Мансур Гасан* або *Агмед*, а прізвище – *Ебюлькасим*. Нам відомі турецькі ав-

³ Державний або військовий прапор.

⁴ Те саме, що укр. “бунчук” – ознака влади, виготовлена з волосся кінського хвоста, у стародавніх тюрків, індійців та китайців. Це стародавні азіяці робили “Туги” з волосся священного тибетського бика, що називався “як”.

тори таких повістей. Нариклад, *Фетуллаг Аріфі* написав 60 тисяч віршів про перемоги султана *Селіма Явуза* (1512–1520 рр.). Він почав писати повість *Гунернаме*” *Hünernâme* – هُنر نَامَه” про героїзм султана *Сулеймана Кануні* (1520–1566 рр.) і помер у 1552 році. Тому для продовження написання цього твору на його місце був призначений поет і художник-мініатюрист *Ефлатун Газані*. Одночасно з авторами “*Шахнаме*” турецький поет *Сеїд Локман* написав “*Шегіншахнаме*”, збагативши твори попередників і здобувши найвищу оцінку султана *Мурада III* (1574–1595 рр.). Див.: *Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 268, 391; *Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 321, 322.

15. “وزير *Vezîr, vizîr*” – укр. м. “*везір, візір*” – цей титул виник у часи держави Аббасидів (династії арабських халіфів, що правили упродовж 750–1258 рр. і вели свій родовід від Аббаса, дядька пророка *Мугаммеда* (м.й.бл.); останній-Аббасидський халіф був страчений ханом Гюлагу). Означає найвище звання, посаду головного радника, військового головнокомандувача в уряді Османської імперії. У початковий період існування Османської держави візір був один і, головним чином, займав посаду головного радника. З часу правління султана *Мурада II* (роки правління: 1-й раз – 1421–1444, 2-й раз – 1446–1451 рр.) кількість візірів збільшується. Таким чином, *візір*, який був уповноважений султаном управляти державою, називався *візірі-азам*, або *садразам*, тобто “прем’єр-міністр”. У грі в шахи є найголовнішою фігурою після шаха. (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 3, 1150; *Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 288, 358; *Pakalın, V.-Z.* – Op. cit. – S. 590). Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 143, прим. 49).

16. *Арістотель* (384–322 рр. до н. е.) – грецький філософ, у 17-річному віці став учнем Платона (427–347 рр. до н. е.). Згодом стає вчителем сина *Македонського* царя *Філіпа II Олександра*, майбутнього полководця. Після вступу *Олександра Македонського* на престол *Арістотель* повертається до Афін, де засновує свою філософську школу. (Філософія. Курс лекцій. – Київ, 1991. – С. 64).

17. “بلبل *Bülbül*” – укр. м. “*соловей*”, “گل *Gül*” – укр. м. “*троянда*” – є визнаними символами двох закоханих у східній поезії.

Папуга⁵ вважасться на Сході мудрим птахом, який вмів розмовляти і розповідати про чудеса. Збірник індійських байок називається “*Tûlînâte – طوطى نامه*”, що означає “Книга Папуги”, перекладений на перську мову, із перської на тюркську, а з тюркської – на європейські мови, зокрема на українську (Кадері Мохаммед Ходаванд. *Туті-Наме Книга Папуги* / Пер. з перської Я.Є. Полотнюка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 92 с.).

IV. 2. §1. Прибуття Завжди переможця, Високодостойного володаря [Іслама Гірая III] до Кафи, щоб посісти на престол у Бахчисарай

1. كفه “*Keşe*” – укр. м. “*Кефе, Кафа*” (сучасна Феодосія), – означає “тарілка від терезів” (тюрк. “*terazi*”). Це знамените місто в XIV–XV ст. було центром генуезьких колоній у Криму, а, здобуте тюрками, з 1475 року стало важливим портовим містом османських володінь у Криму та на Азовському морі, великим центром чорноморської торгівлі, зокрема, невільниками. (*Devellioglu, F.* – Op. cit. – S. 502; *Левассер де Боплан Г.* Опис України. – С. 177, прим. 215, *Я. Дашкевича; Тунманн.* Указ. робота. – С. 72, прим. 9). Можна припустити, що саме через зв’язок із торгівлею тюрки й дали містові назву, пов’язану з терезами – основним елементом у торгівлі.

2. باغچہسرای “*Bahçesaray*” – укр. м. “*Бахчисарай*” – *Садовий палац*” – одне із великих міст Криму, розташоване в долині, оточене з обох боків горами, біля маленької річки *Чюрюк-Су* (тюрк.), що означає “*гнила вода*”. Спочатку у саду в долині цієї ріки був побудований палац, що й дало поштовх стало початком виникнення міста та визначило назву останнього.

Це чудове місто було засноване у 1502–1503 рр. ханом *Менлі Гіраєм I* (роки правління: 1-й раз – 1469–1474, 2-й раз – 1478–1515), пізніше перетворилося на постійну столицю Кримського ханства.

Навколо Бахчисараю розташувалось багато будинків відпочинку хана, його дружин і султанів. У 1736 і 1771 роках

⁵Йдеться про ту породу папуг, що розмовляють і називаються “*Tûtî-gûyâ - طوطى غوى*”, що означає “папуга що говорить”. (*Devellioglu, F.* – Op. cit. – S. 1114).

місто захоплювалось росіянами (Боплан. – Назв. праця. – С. 176, прим. 209: *Tunmann*. Указ. раб. – С. 32; *Ortekin, H.* – Ор. cit. – С. 3, 11).

3. *Гіджрі, джемазієлеввел 1054 р.* – (Р. Х.) 6 липня 1644 р. (*Unat, Faik Reşit*. *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Klavuzu* (Довідник перекладу календаря гіджрі на християнський) – Ankara, 1974).

Сена'ї визначив дату прийняття престолу *Ісламом Гіраєм III*, а також інші дати у своєму літописі, за ісламським календарем, який називається “*гіджрі*”, що означає день відправлення пророка Мугаммеда (м.й.бл.) зі святого міста Мекки до Медини. Цей день датується 1 мугарремемом I-го року гіджрі та є початком мусульманського літочислення. Ця дата співпадає з 16 липня 622 р. Р. Х., тобто н. е.

Абрахамович вважає, що дата сходження на престол хана дотепер невідома (*Abrahamowicz Z.* – Ор. cit. – С. 146., прим. 63) Можна припустити, що вона співпадала з його прибуттям зі Стамбула до Криму.

Але в згаданому літописі “*Процвітання ханів*” *Галіма* (розділ: *Іслам Гірая III*) ми знаходимо дату стосовно цього питання, де говориться: “Іслам Гірай був викликаний з о. Родоса до Стамбула в червні 1644 р. і відправлений до Криму”. Про це докладно див.: ц. м. – С. 143; також прим. 1 автора вищевказаного літопису.

4. *Сена'ї* підкреслює важливе значення м. Кефе і пише про це на стор. 3^v: “*mehrûse-i mensûres-i* – محروسه منصورهسى”, що в перекладі означає “гарне, велике місто, що перебуває під опікою Всевишнього і завжди здобуває у війнах перемоги у землі кримській”. (*Sâmi, Ş.* – Ор. cit. – С. 1300, 1416; *Devellioğlu, F.* – Ор. cit. – С. 603).

Але *Абрахамович*, всупереч цьому твердженню, у своєму коментарі (див.: *Abrahamowicz Z.* – Ор. cit. – С. 91, 146, прим. 64) про м. Кефе зауважує, що “*Senâ'î nie wspomina nigdzie ani słowem, że to ważne miasto “w ziemi krimskiej”* (“*Сена'ї* ніде не згадує жодним словом, що то є важливе місто у землі кримській”).

5. Йдеться про державні прапори, як ознаки влади, наданої османським урядом новопризначеному ханові *Ісламу Гіраю III*. Отже, вислів у літописі *Сена'ї* (3^v) – “*hüsrevân-î dar* – خسروانى دار”,

що в перекладі означає “володар, те, що належить володареві” (*Sâmi*, §. – Op. cit. – S. 581, 597, 767), тому в даному разі мова йде про самого хана, а не про “Chosroesa” з династії Сасанидів, як це підкреслює *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 91, 146, прим. 67).

6. Коли *Іслам Гірай* вирушив (див.: прим. 3) із Кефе до Багчесараю, на третій день, тобто 9 липня 1644 року, він призначив одного зі старших офіцерів ширінського роду (див.: прим. 10), *Кутлу Шаха Мірзу*, командиром татарських військ. Потім відправив його у похід на Московську країну. Після організації цього походу 11 липня поточного року, він прибув до Багчесараю і сів на престол. Також див.: 3, прим. 3.

7. شیرین “*Şirîn*” – укр. м. – “*ширін*”; що означає в перекладі “1) ласощі; 2) кохана, ближча до душі, чарівна”. Жіноче ім’я Ширін згадується в багатирському епосі азербайджанського поета-філософа *Нізамі Генджеві* (біля 1141–1209 рр.) – у поемі “*Фергад (Хосрев) і Ширін*”. Ця поема була написана у 1180 р. і присвячена любові як рушійній силі. Мудра правителька Ширін, справедливо управляючи країною, своєю любов’ю справляє благотворний вплив на *Хосрева*, і легкодушний, байдужий до долі народу і країни царевич стає справедливим, цікавиться наукою та мистецтвом. Образ *Фергада (Ферхада)* багато в чому протиставляється *Хосревові*. Умілий зодчий *Фергад* не зупиняється перед труднощами, вірний у дружбі. З першого погляду закохавшись у Ширін він до кінця свого життя залишається вірним своїй любові. (Антологія педагогической мысли Азербайджана. – М.: 1989. – С. 132, 141, 542, прим. 4. Составители: *Агаев А., Гашимов А.; Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 1000).

Ще пізніше, за законами Чингізхана, родючі землі Кримського ханства було розділено між татарськими родинами: 1) *Ширінів*, 2) *Мангітів*, 3) *Седжевітів* і 4) *Аргинів* (стародавня орда, що боролася в 1397 році з *Тохтамишем* проти *Тимура-бея*), з яких і складаються кримські татари.

Ці родини мають своїх власних беїв, тобто лідерів, так званих *Киримбеглері* (укр. “*кримські беї*”). Бей із ширінського роду є найзнатнішим серед них. Він взагалі найважливіша особа в державі після самого хана, хоча він, власне, повинен

бути наступним після *каптай-султана*. (*Sena'i M.* – Op. cit. S. 4b–5a). Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 147, прим. 73).

8. Див.: цей §, прим. 6.

9. Спеціальний прекрасний верхній одяг вручався державним особам як знак уповноваження владою від імені турецьких султанів. *Кафтан* також вручався вельмиповажним послам іноземних держав, які прибували до Стамбула.

Треба зауважити, що *кафтани* разом із шаблею отримували також і українські гетьмани (*Б. Хмельницький, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, І. Мазепа*).

10. 11 липня п. р.

11. Цей трон був *Чингізханським* тому, що переходив у спадщину від нього. Див.: прим. 3.

12. Мається на увазі Україна, Польща і Московія.

13. روز محشر “*rûz mehşer*”, آخرت گنى “*Ahîret Günü*”, що в перекладі означає “*день останнього суду*”. Порівняння згромадження підлеглих та населення краю в столиці у день його вступу на трон з днем Останнього Суду є зрозумілим, тому що новий володар на урочистостях обіцяв народові щасливе життя і також попереджав, щоб усі були справедливими, добрими, хоробрими і нікому не чинили зла. Останній Суд багато разів описаний в Кур’ані. Ці слова у *Сена’ї*, з одного боку, є цитатою із священної книги, а, з другого боку – вираженням упевненості у безсумнівній перемозі над супротивником, який уже в ці дні зазнав поразки. (Див.: §1, прим. 6, також ц. м. – С. 151, прим. 27).

14. Тобто старші офіцери, полковники, командири та інші високоповажні особи.

15. Взагалі період правління *Іслама Гірая III* вважається часом здобуття важливих політичних і військових перемог над Московією і Польщею, а також примноження багатства, в результаті чого був скасований грошовий податок, що називався “*дамга-акче – أچه دمغا*”. Тому цей період справді був щасливим та політично й економічно стабільним в історії Криму. (*İnalçık, Halil. İslam Ansiklopedisi.* – Cilt, V. – İslâm Girây III. – İstanbul, 1964. – S. 1107; *Sena'i.* – Op. cit. – S. 52’).

Про здійснення шляхетних акцій хана див.: також ц. м. – С. 144.

**IV. 3. §2. Призначення Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм III]
його Величності Крима Гірая Султана калгаєм**

1. Йдеться про призначення свого брата. Також див.: *Галім Г.С.* – Назв. праця. – С. 7, прим. 16.

2. Див.: Там само. – С. 5, прим. 5. Також Див.: прим. 10 даного параграфу.

3. Йдеться про *Іслама Гірая III*.

4. خلافت “*Hilâfet*”, укр. “*хілафет, халіфат*” – головним чином, означає титул володарів Арабського халіфату, спадкоємців пророка Мугаммеда (м.й.бл.). У 1516 році під час великої битви, відомої в історії як “Мерджі Дабик” (назва місцевості), турецький султан *Селім (Явуз) I* завдав поразки єгипетсько-мамелюкській армії під командуванням султана *Кансу Гаврі*. Після цієї перемоги в грудні 1517 р. Єгипет повністю опинився в руках тюрків разом з резиденцією Ісламського халіфату Аббасидів у Каїрі. Після описаних подій цей титул надавався османським падишахам як продовжувачам і захисникам справи пророка Мугаммеда (м.й.бл.), які мали владу над усім ісламським світом. (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 369; *Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 218, 219, 222, 251, 252). Вживання цього терміну у *Сена’ї* є цілком зрозумілим тому, що хан був віруючою і гуманною людиною).

5. За даними *Тунманна* (XVIII ст.) цей півострів утворюють з півночі (у найбільшій частині), і з півдня та заходу Чорне море, а зі Сходу – *Кафінська* (або *Керченська*) протока й Азовське море. Перешийок (Перекопський), що є завширшки приблизно в одну географічну милю, з’єднує його на півночі зі *Східним ногаєм*. Кримський півострів розташований між 51° 9’ і 53° 44’ східної довготи та між 44° 44’ і 45° 55’ північної широти (широта вказана автором невірно через неточність тогочасних географічних знань. В дійсності Крим простягається від 44° 23’ до 46° 21’ північної широти). Площа, за даними автора, складає 270 кв. миль, що теж визначено помилково. Насправді вона становить приблизно 25 000 кв. км, тобто 450 кв. миль. (*Тунманн.* – Указ. раб. – С. 15, 72, (прим. 12), 73 (прим. 13).

6. За даними *Боплана*, на схід від Тамані лежить земля черкесів, які є татарами-християнами і вважаються найбільш

віруючими”. “Тамань – це місто черкесів”. (Боплан. – Назв. праця. – С. 52, 53). На думку Ярослава Дашкевича, маються на увазі західні черкеси (зікхи), що в XII–XV ст. прийняли християнство православного та католицького обрядів. Мешкали вони Таманському півострові, а розпорошено – також у містах та селах Криму. Черкеси у XVI ст. підпорядковувалися Туреччині й були залежні від губернатора в Кефе. Всупереч твердженню Боплана, вони, пише Я. Дашкевич, не були тюрками (або татарами), а користувалися діалектами черкеської мови – однієї з іберо-кавказьких мов. Сучасні адигейці частково є нащадками зікхів, які у другій половині XVII ст. перейшли в Іслам. (Там само. – С. 180, прим. 236 – коментар Я. Д.).

7. За даними Тунманна ногайські землі поділяються на Східний Ногай – ця обширна країна знаходиться на північному боці Чорного та Азовського морів і називається Кримським степом. Західний Ногай – це область між річками Бугом і Дністром, що з півдня межує з Чорним морем, а на півночі відокремлюється від Польщі Колимою і Єгорликом. Про це докладно див.: Тунманн. – Указ. раб. – С. 42, 49.

Ногайці – народ, що розмовляє тюркською мовою з кипчацької групи мов. Вони беруть свій початок від з’єднання двох племен – тюркських і монгольських, які, з ініціативи відомого вождя і володаря монгольських татар Чингізхана, відокремилися у 1261 р. від Золотої Орди і під його командуванням зайняли територію завширшки від морів Аральського і Каспійського аж по Буджак (кримська частина території Бесарабії).

8. Див.: § 1, прим. 10.

9. قانونی “Каніні” – укр. м. “канон”, означає в перекладі “право, закон, кодекс, статут тощо”. Йдеться про монгольський звід законів, створений ще до Чингізхана, який зберігся у різних тюрко-мовних та інших народів і після розпаду Монгольської імперії та Золотої Орди. Із цього канону” впливали також правила Чингізханського церемоніалу” (âûin-i Çengiz Hânî üzere – آیین جنگیز خانی اوزره), про що дізнаємося з літопису Сена’ї на стор. 4а.

Треба підкреслити, що тюркські народи, починаючи з X століття, добровільно прийняли ісламську релігію. Цьому

сприяла схожість двох релігій, тобто вищевказаного Ісламу з релігією тюрків того часу “*Gök-Tanrı – گوك تانري*”, що означає в перекладі “*Господь небесний*”. *Uydu, Mualla. Türk-İslam Bütünleşmesi* (тюрко-ісламська інтеграція). – İstanbul, 1995. – S. 5–19).

Отже, твердження *Абрахамовича* (Див.: *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 151, прим. 91), що ці “*канони*” зазнали нападок з боку сторони релігії ісламу чи законів шариату, можна назвати необ’єктивними.

10. *Крим Гірай* був сином хана *Селамета Гірая I* (див.: *Галім Г.С.* Назв. праця. – С. 5, прим. 2), братом ханів *Багадира Гірая* (Там само. – Прим. 6), *Іслама Гірая III* (Там само. – Прим. 1), *Мегмеда Гірая IV* (Там само. – Прим. 9). При вступі на трон *Багадира Гірая* (*Іслам Гірай* в той час був *قالغاي “Kalgāy”* – укр. м. “*калгаєм*” титул нащадків трону Кримського ханства), став “*Küçük sultan*” – “*молодшим султаном*”, а пізніше він обіймав посаду *нуреддіна*. (Там само. – Прим. 15).

11. Назва палацу, де розташовувалася резиденція калгаїв, що означає “*Біла Мечеть*” (*Ak-Mescid*). Побудований за часів хана *Менглі Гірая I* (див.: § 1, прим. 2). Тєперішня назва – м. Сімферополь.

12. 12 липня п. р.

13. Йдеться про *Крима Гірая* (султана молодшого).

14. *سَام “Sām”* – ім’я сина пророка Ноя (тюрк. *Nûh*). Вважається, що семітські племена й народи південно-західної Азії та північної Африки, до яких відносилися стародавні вавилоняни, ассирійці, фінікійці, іудеї та деякі інші, і до яких належать сучасні араби, євреї та ще деякі, походять від його роду. (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 918). Це ім’я легендарного перського лицаря, що воював з людьми Турану⁶, про що оповідає “*Шахнаме*”. Про “*Шахнаме*” див.: Розділ III цієї монографії.

15. *Рустем*, онук *Сама*, у боротьбі з сусідніми Ірану народами прославився вчинками, схожими до міфологічних діянь *Геркулеса*. Про нього також оповідає “*Шахнаме*”.

⁶ *توران “Turân”* – стародавня перська назва країв на північ від Ірану, що в перекладі означає “*батьківщина тюрків*”, “*Тюркстан*”, а також, на протипагу Іранові батьківщині арійців. (*Sâmi, Ş.* – Op. cit. – S. 449).

16. *Есфендіяр* – легендарний перський королевич, пропагандист зороастризму, який загинув у поєдинку з *Рустемом*.

17. *Газі Гірай Султан* – двоюрідний брат *Іслама Гірая III* – у п'ятнадцятирічному віці перейняв посаду *нуреддіна* від дядька – хана *Мегмеда Гірая IV*. Військовий похід на черкесів, з якого він повернувся після вступу на трон *Іслама Гірая III*, був розпочатий ще за правління *Мегмеда Гірая IV* (роки правління: 1641–1644).

Дуже молодий (сімнадцяти-вісімнадцятирічний) командир, певно, не міг впоратися з досвідченим правителем черкесів *Ак-Чумаком*, тому в грудні того самого року туди вирушив сам хан *Іслам Гірай III*. Незважаючи на невдалий похід *Газі Гірай Султан* все-таки залишився на цій посаді під час правління *Іслама Гірая III* і почав похід на Московію взимку 1644–1645 рр., під час якого також не зарекомендував себе блискучим полководцем. Похід завершився б повною загибеллю татарського війська серед снігових заметів, якби не досвід старших командирів *Сефера Газі Агі* і *Тугая Бей*. Наступного разу *Газі Гірай Султан* керував обороною фортеці Азов, оточеної донськими козаками. Тугай Бей також брав участь у цій обороні, отож, успіх кримців і цього разу належить йому. Під час першого походу *Іслама Гірая III* на Польщу *Газі Гірай* керував одним із чамбулів, висланих з-під Березні. Хан доручив йому керівництво цим загоном на прохання свого опікуна. З цього робимо висновок, що хан не був досить упевненим у військовому таланті молодого султана. Після смерті *Крима Гірая* (Див.: § 2; прим. 10) *Газі Гірай* зайняв його місце під час другого панування *Мегмеда Гірая IV* (1665 р.); він був калгою, а у зв'язку з новим поворотом у політиці Криму багато разів командував військовим загоном підтримки Речі Посполитої у боротьбі з її противниками.

Мубарек Гірай Султан (Див.: § 2, прим. 22), брат *Іслама Гірая III*, не обіймав у ханстві ніяких значних посад і нічим особливо не відзначився. Крім сина *Газі Гірая*, він мав ще одного сина *Мурада Гірая*, який був ханом упродовж 1677–1683 рр. (*Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 154, прим. 107; *Ortekin H.* – Op. cit. – S. 11).

18. Див.: ц. м. – С. 149, прим. 15.

19. خاچي سراي *“Hâci Sarayı”* – укр. м. “Палац Гаджі”. Очевидно, ця назва походить від назви ріки Гаджі-сую, або Білозерська, котра впадає в озеро у плавнях р. Дніпра напроти Нікополя.

20. قاراجي *“Kârâci”* – укр. м. “карачи”, що в перекладі означає “наглядач, контролер, міністр”. Цей титул в Криму носили поважні особи з найважливіших родин. Також див.: §1, прим. 7.

21. Див.: §1, прим. 10.

22. مانخيت *“Mangit”* (тур. м.) – укр. м. “мангит, мангут” – від слова “Манга”, “монг”, що означає “велетень, велика людина” – назва племені дуже великих людей. Вони відігравали визначну роль в утворенні окремої Ногайської Орди. У руських хроніках їх завжди називали ногаями. Назва цього роду дотепер зустрічається серед ногаїв. Також вони відігравали особливу роль в історії Середньої Азії, а мангитська династія панувала в Бухарі упродовж 1785–1920 рр. Вони населяли північно-західну територію Кримського півострова навколо м. Їозлеве (тепер Євпаторія). (*Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 155, прим. 113).

23. سجویت *“Secevit”* (тур. м.) – укр. м. “Седжевіт” – це ім’я старшого сина Чингізхана, від якого бере початок цей рід. Батько дав йому Половецькі землі Західного Сибіру разом з Хорезмом, аж до північних берегів Чорного моря. Під час одного з походів він упав з коня і помер (1227 р.).

Представники цього роду займали в Криму землі на схід від м. Карасубазар (тепер м. Білогородськ), або Карабазар – одного із найбільших міст, розташованих у долині дуже мальовничої місцевості. Через місто, яке належить калгай-султанові, тече річка Карасу. Бея цього роду, який писав листа польському королеві Яну Казимиру, звали Кутлу Гірай, що свідчило, що він – найсильніший кримський феодал не лише з роду Ширінів. Був споріднений з ханською династією. Назва цього роду також зустрічається у листі хана Джанібека Гірая, датованому 1632 роком. (*Bosworth C. E. İslam Devletleri Tarihi* (Історія ісламських держав). – İstanbul, 1980. – S. 179, 194; *Ortekin, H.* – Op. cit. – S. 5,6; *Тунманн.* – Назв. праця. – С. 34).

24. أرغین *“Argin”* (осм. м.) – укр. м. “Аргин, Аргун” – ім’я одного із спадкоємців із групи “великих монгольських ханів” –

хана Кубілая (1260–1294). Аргин (1284–1291), син брата згаданого хана, якого звали Гюлагу (1256–1264), встановив свою владу в Ірані під назвою “*’Il-Hânlar* – ایلخانلار” – укр. м. “*Іль-Ганлар*”, що тривала до 1353 року. Цей рід займав територію між *Акмечетом* (столицею *калгаїв*) і *Карасубазаром* (резиденцію *ширінських* командирів). (*Bosworth C.* – Op. cit. – S.181,187). Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 156, прим. 115). Також див.: § 2, прим. 20.

IV. 4. §3. *Намір Завжди переможця, Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]*

здійснити військовий похід та знищити країни черкесів

1. Йдеться про 1-й московський військовий похід, в який хан відрядив ще дорогою від Кафи до Бахчисарая військо на чолі з командиром *Кутлу Шахом Мірзою*. Вже у перші роки правління Іслама Гірая III татарські вояки повернулися з московського походу з перемогою та з великою здобиччю. Про це докладно див.: 1, прим. 6; а також див.: ц. м. – С. 144.

2. *أسیر* “*Esir*” (тур. м.) – укр. м. “ясир, полон, полонений, арештований”. (*Sâmi Ş.* – Op. cit. – S. 115). Війна кримської армії з Московією в 1644 р. увінчалася повним успіхом. Здобич була дуже значною, а кількість полонених перевищувала 10 тисяч чоловік. (*Новосельский А.* – Указ. раб. – С. 341).

3. Цей вид податку називається “*Hûms* – خمس” (араб. м.) – укр. м. “зумус”, що означає 1/5 частина данини. Це стародавній арабський звичай збирання вказаної частини данини переможцем, керівником військового походу. Потім вказаний податок був затверджений пророком Мугаммедом в Кур’ані за волею Аллага. Податок складало те, що здобувалося мусульманами у їх війнах з противниками (рухомість, домашня худоба, полонені, незалежно від їх статі та віку). П’ята частина здобутого повинна була належати: 1) Аллагові; 2) Пророкові; 3) його сім’ї; 4) сиротам; 5) нужденним і подорожнім. Про це докладно див.: (*Kur’ân-î Kerim. Enfal suresi (VIII)*).

Як правило, вказана частина прибутку мала витратитися на громадські та державні цілі. Також див.: ц.м. – С. 150, прим. 20.

4. 1 грудня ст. ст. – 11 грудня н. ст., року Г. 1054=Р. Х. 1644 (*Unat, F.-R.* – Op. cit. – S. 72).

5. *كوھستان* (осм. м.), *Dağistan* (тур. м.) – укр. м. *Дагистан*, *Кугістан*, що у перекладі означає “гірська місцевість”. (*Sâmi*, §. – Op. cit. – S. 1218).

6. 7 грудня ст. ст. – 17 грудня н. ст.

7. *كرش, كرج* (о.м.). *Kerş, Kerç* (тур. м.), укр. м. “*Керч*” – місто, відоме в Києворуських джерелах під назвою “*Къръчевъ*” (тоді було в складі Тмутороканського князівства). Давня назва Пантикапей. Його заснували мешканці міста Мілета, які жили на малоазійському узбережжі Егейського моря у першій половині VI ст. до Р. Х.

З 679 р. н. е. місто визнало верховну владу тюрків-хозарів, що мали там свого намісника, але не поривало зв'язку з Візантійською імперією. Тюркська фортеця, здобута 1475 р. у генуезців, розташована на Кафинській протоці, що з'єднує Азовське море з Чорним морем.

У результаті турецько-російської війни 1768–1774 рр. за *Кючук-Кайнарджикським* мирним договором (1774) м. Керч перейшла у володіння Російської імперії. (*Боплан*. – Назв. праця. – С. 179, прим. 223 *Я. Д.*; *Тунманн*. Указ. раб. – С. 41; *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 158, прим. 129).

8. *تامن* “*Taman*” (осм.м.) – укр. м. “*Тамань*” – місто і замок на східному березі Кафинської (Керченської) протоки. Вперше згадується в історії *Юстиніана II* у 703 р. н. е. під назвою *Тому*; в подальшому називалося *Тамтарка*, *Тумтаракань*, *Матраха*, *Матрига* та ін. Вперше Таманню його називає *Абдулфеда*. У XI ст. було резиденцією Києворуських князів. У 1482 р. місто підпадає під панування османів. (*Боплан*. – Назв. праця. – С. 180, прим. 235 *Я. Д.*; *Тунманн*. – Указ. раб. – С. 67).

9. Після цього походу хан надіслав османському султанові через свого представника *Субгана Газі Азу* різноманітні цінні подарунки, а також 150 (сто п'ятдесят) дуже вродливих полонених жінок. Падишах відправив ханові через свого генерала листа, 2 (два) каптани, шаблю, оздоблену золотом, та багато інших цінних подарунків.

10. Див.: ц. м. – С. 143.

11. Кримського володаря *Іслама Гірая III*.

12. Мається на увазі *Іслам Гірай III*.

13. *Тимур, Тимур-ленг, Тимур-аксак, Тимур-бей* був засновником відомої Ногайської Орди, рештки якої проіснували до XIX ст. Власне, ця Орда виникла в епоху *Тимур-хана* у XIV ст. на берегах Чорного моря, бо не хотіла визнавати влади волзьких каганів. Відокремившись, нова орда мусила воювати зі старою. Можливо, це були якраз війни *Тимура з Тохтамишем*, що правив з 1380 р. *Тимур* здійснив три великі військові походи проти *Тохтамиша* – в 1389, 1391 і 1394–95 роках. (Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима. Факты. Статистика. Гипотезы. – Т. I. – М., 1995. – С. 356, 358.) Див.: також §1, прим. 7.

14. باب الحادي (осм. м.) “*Demir Kapı*”, “*Derbent, Derbend*” (тур. м.), що в перекладі означає “залізна брама”. Назва укріплення у найвужчому місці дороги протягом 2–3 км, відома фортеця і потужний мур між горами Кавказу і Каспійським морем. (Devellioğlu, F. – Op. cit. – S. 61, 309).

15. Про *Хосрева* див.: §1, прим. 7.

16. Йдеться про турецького султана *Ібрагіма* (роки правління: лютий 1640 – серпень 1648 рр.)

17. العجم، أعجمی “*Аджамі*”, *El-Acim*”, – укр. м. “*Ель-Аджім*”, *Альаджім, Аджім*, що в перекладі означає “не арабські країни, не володіючий арабською мовою” та ін. (*Sâmi*, §. – Op. cit. – S. 130). Можна припустити, що в даному разі мова йде про персів, а також їхню країну Іран. Зістав. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 160, прим. 153).

سَمّ *Сем*” – укр. м. “*джем*”, що в перекладі означає “володар, ангел, шах, переможець, багатир” та ін., а також ім’я легендарного героя у давньоперській повісті, згадуваного як святого. (*Sâmi*, §. – Op. cit. – S. 480).

18. Тобто *Анатолія* (*Туреччина*).

19. Йдеться про країни тюрків, названі так давніми персами. (Devellioğlu, F. – Op. cit. – S. 1113). Також див.: § 2, прим. 14.

20. Відповідальна за державну скарбницю особа в ханському уряді, яка займала посаду, по-османськи звану *Miftah-dar, Hâzinadar* (о.м.) – укр. м. “скарбниця”, рос. м. “казна”, від слова مفتاح “*Miftah*” (*Sâmi* §. – Op. cit. – S. 1382), що в перекладі означає “ключ, замок”; разом із суфіксом “*dar*” читається як

“ключник”, тобто особа, яка відповідає за ключі від скарбниці. Відряджений 1645 р. до Стамбула з ясиром та іншими цінними подарунками для султана Ібрагіма, Субган Газі Ага пізніше, у 1648 р., керував військом, яке було відправлене з-під м. Животова, а в 1649 р. воював під Збаражем. Під час другого панування Мегмеда Гірая IV обіймав посаду заступника скарбника ханського уряду. У той час відзначився як організатор допомоги Речі Посполитій кримською військовою експедицією. Під час правління Чобаана Адіала Гірая (1665–1671 рр.) був змушений утекти з Криму і перебував в м. Янболу біля м. Едерне (Андріанопіль) разом із вигнаним сином хана Мегмеда Гірая IV. (*Abrahamowicz Z.* – Op. cit., – S. 161, прим. 160).

**IV. 5. §4. Надсилання Завжди переможцю,
Високодостойному володареві [Ісламу Гіраю III]
незліченних дарунків для падишаха Руму,
хай Аллаг дає йому вічне володарювання (76)**

1. Йдеться про турецькі володіння на Балканах, тобто про європейську частину Османської імперії.

2. Султан Ібрагім.

3. قوجی باشی “*Кариси başı*” (осм. м.), означає “начальник варту брами” султанського палацу в Стамбулі. Під час “дівану”, тобто наради уряду, ці держслужбовці також виконували обов’язки щодо перевірки та перепустки до палацу громадян, прибулих зі зверненнями. Якщо під час “дівану” комусь визначали міру покарання, вартові Брами за наказом візіря приводили вирок до виконання (*Sâmi, Ş.* – Op. cit. – S. 1054; *Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 173).

4. Див.: § 3, прим. 9.

5. قپوقولاری *Kapıkulları* (осм. м.) – назва професійної, регулярної армії, яка складалася з піхоти й кінноти та була однією з основних складових Османської держави. (*Sertoğlu M.* – Op. cit. – S. 174). Зістав. (*Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 161, прим. 164).

6. 1) Мова йде про того самого командира, на ім’я *Кутлу Шах Мірзе*, котрий був відправлений ханом у московський військовий похід, і цю експедицію можна вважати першим походом на Московію. Див.: § 1, прим. 6.; також див.: ц. м. – С. 144–145, прим. 29; § 3, прим. 1.

Слід зауважити, що твердження *А. Новосельського* про відсутність пояснення причин конфлікту в східних джерелах можна вважати помилковим (див.: *Новосельский А.* – Указ. раб. – С. 343). Зістав. ц. м. – С. 42 (8а).

Твердження *Абрахамовіча* (Див.: *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 162, прим. 165) про якогось *Шаха Кутлу*, який брав участь у татарських походах на Україну в 1644 р. за першого панування хана *Мегмеда Гірая IV* (1641–1644 рр.), можна вважати сумнівним. Але в іншого авторами знаходимо відомості про невдалий похід кримських військ під проводом *Тугай Бея* в грудні 1643 – січні 1644 р. на Правобережну Україну. (Див.: *Новосельский А.* – Указ. раб. – С. 332).

Іслам Гірай III 23 вересня 1644 р. вирушив війною на російські міста і чинив великі руйнування. Про це свідчить повернення 10 січня 1645 р. турецького посла Арслана Аги з Москви з царською грамотою, що містила скаргу на кримського хана. Того самого року від донських козаків були отримані повідомлення про напад яничарів з Азова на козацькі міста, а також про запланований найближчим часом військовий похід тюрків і кримського хана на московські землі. Московські послы, після прибуття 15 квітня того ж року до Стамбула, в своїх зверненнях прохали султана заборонити кримському ханові й азовському паші нападати на їхні землі. Отже, участь командира *Шаха Кутлу* у військових походах 1644 р. на Україну малоімовірна. Також див.: *Смирнов Н.* – Указ. раб. – С. 89–92.

Конфлікт, який виник у цьому випадку, був спровокований різними військовими угрупованнями під час сплати податків до державної скарбниці.

Учасники цього побоїща також погрожували командирові *Сефера Газі Азі*. Тому *Іслам Гірай III* задля безпеки його життя відправив *Сефера Газі Агу* до ширінських татар. Також див.: ц. м. – С. 145.

Разом з тим незайво зазначити, що висновки вже згаданого історика про втечу *Сефера Газі Аги* й арешт його ханом, а також відсутність інформації щодо обставин повернення на посаду ханського візира в східних джерелах треба вважати неправильними. (Див.: *Новосельский А.* – Указ. раб. – С. 343). Зістав. ц. м. – С. 42–47 (8а, 126, 13а).

7. حَدِيثٌ “*Hadis*” (араб. м.), що в перекладі означає: 1) “святе слово пророка”; 2) “наука про *gadic*”. Наприклад: حَدِيثِي ارباين “*hadis-i erbaîn*” пророк Мугаммед (м.й.бл.) що означає 40 (сорок) *gadiciv* з їх поясненнями і тлумаченнями. (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 309). Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 162, прим. 166.

8. Поет-мислитель, філософ Мугаммед Ібн Сулейман Фузулі (1494–1556 р. н. е.) народився в м. Кербелі неподалік Багдада, походив із азербайджано-тюркського племені баят. Представник класичної османо-турецької та азербайджанської літератури. Писав твори тюркською, перською та арабською мовами. Поет порушив ряд важливих питань стосовно мети, змісту, принципів, форм і методів виховання та навчання. В ряді його творів (“Книга скарг”, “Бесіда розпусника з пустельником”, “Прихильність серця”, “Зростання переконань”) висвітлено питання сімейного виховання, взаємостосунків між старшим і молодшим поколіннями. У своїх творах він також засуджував релігійні догми середньовіччя. Одним із відомих його творів є поема під назвою “Лейлі і Меджнун”. (*Агаєв А., Гашимов А.* – Указ. раб. – С. 179–185; *Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 271; *Nai, I Çivriilli.* – Şiirsel Anlatım, 100 Ünlü Türk. – İstanbul, 1994. – S. 42, 2. bask).

9. Див.: § 2, прим. 15.

10. Див.: § 2, прим. 16.

11. Також див.: § 2, прим. 17.

12. صحراء هيهات “*Sahrâ-i Heuhat*” (осм. м.) в перекладі означає “незаселений степ, вимерлий”, “такий, що приносить людям шкоду”. (*Sâmi, Ş.* – Op. cit. – S. 819, 1518). Цей термін багато разів уживається турецьким мандрівником XVII ст. у книзі “*Seyahetname*” (укр. “Книга мандрування”), в якій опис охоплює територію від Очакова (р. Дністер) до Каспійського моря, за яким простягається “Степ кипчацький”, названий татарським народом دَستى قىپچاق *Deşt-i Kıpçak* (осм. м.), тобто степ (територія) між річками Дністром і Іртишем (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 180), де проживали половці – стародавня народність тюркського походження, кочівники по південно-східній Європі в XI – початку XIII ст. (*Ожегов С. И.* Словарь русского языка. – М., 1981. – С. 491).

13. *طابور* “*Tabur*” (осм. м.) – укр. м. *табір*, що в перекладі означає “військовий бівак, укріплення, військо та ін.”. Також назва війська, що складалось із чотирьох підрозділів. (*Pakalin, V-Z.* – Ор. cit. С. III. – S. 371). Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Ор. cit. – S. 163, прим. 173.

14. Можливо, йдеться про угоду від квітня 1646 р., де, за даними *Абрахамовіча*, в проекті були визначені зобов’язання хана *Іслама Гірая III*, *калги Крима Гірая* і *Нуреддіна Газі Гірая* про стримування кримських татар і Ногайської орди від нападів на Росію, навіть і в тому разі, коли рішення про похід буде ухвалене турецьким султаном. (Див.: *Abrahamowicz Z.* – Ор. cit. – S. 164, прим. 167*). Але, за даними *Сена’ї* див.: ц. м. – С. 42–45 (8а–106), військові походи на Московію під час панування *Іслама Гірая III* увінчалися блискучими перемогами, тому хан міг би не брати до уваги умови царя, а, навпаки, умови договору могли диктуватися кримською стороною. Отже, цар погоджувався заплатити данину і просив допомоги в хана. Московський цар зобов’язувався кожного року давати хутрянні шуби на суму 40–50 тис. золотом, платити кримській державі податок у 100 тис. золотом та ін.

15. Йдеться про послів *Т. Караулова* і *Г. Акишеєва*, призначених московськими дипломатами до Криму після війн 1644–1646 рр. Треба зауважити, що перший військовий похід на Московію був здійснений *Ісламом Гіраєм III* саме 1644 року (Див.: § 4, прим. 6). Зістав. *Abrahamowicz Z.* – Ор. cit. – S. 164, прим. 177*.

За даними *Смірнова*, (див.: – Указ. раб. – С. 91–92), московський уряд в 1645 р. відрядив до Стамбула нове посольство у складі стольника *Стєпана Тєлєпєєва* і дяка *Алферія Кузєвєєва*. 15 квітня вони прибули до столиці і піднесли подарунки султанові, візирів та іншим особам, усього на суму 16 109 руб., і, крім того, 26 кречетів (хижих птахів із семейства соколиних) для султана. (Про це див.: § 4, прим. 6). Також вони прохали у грамотах називати царя “московським королем”. (Див.: нижче, прим. 21). Про подорож московських послів від Азова до Стамбула – див.: *TSMa. E. 5978*.

16. Детальний опис походів кримських військ на московські землі упродовж 1644–1646 рр., реконструйований на підставі

російських архівних матеріалів, знаходимо у монографії *Новосельського А.* “Борьба московского государства с татарами в XVII веке”. – М., 1948. – С. 312–362. У російських джерелах ми знаходимо безсумнівні дані про поразки, завдані кримською армією московській державі, а також про неодноразові сильні наступи тюрків протягом вказаного періоду із фортеці Азов. Див.: також *Смирнов Н.* – Указ. раб. – С. 96.

IV. 6. §5. Повернення Нуреддіна Султана з московського походу (106)

1. Див.: § 4, прим. 11.

2. Мова йде про кримських вояків, які після московського походу повернулися з перемогою до Багчесараю. На зворотній дорозі татар попали у сильний снігопад. У таких природніх умовах військом керували славетні командири – вже згадувані нами *Сефер Газі Ага і Тугай Бей*. Головнокомандувачем армії у цьому поході був *Газі Гірай (султан молодший)*. Здолавши великі труднощі, військо прибуло до столиці Криму.

IV. 7. §6. Прохання про подання допомоги від командира прикордонного загону Азова Мустафи Бєя

1. محافظ “*Mûhâfiz*” (осм. м.) в перекладі означає “оборонець, захисник”. Титул комендантів фортець та замків.

2. Йдеться про фортецю Азак (також див.: *Галім Г. С.* – Назв. праця., прим. 22).

IV. 8. §7. Похід Нуреддіна Султана до кордону Азова

1. 1646 р.

2. Знаменитий вождь, засновник великого володіння зі столицею у м. Газна в Афганістані, до складу якого входила значна територія, що простягалася від здобутих провінцій Індії до Грузії (до Азова його влада не поширювалася). *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 164, прим. 185).

3. Див.: §1, прим. 7.

4. Див.: § 2, прим. 24.

5. Звернення мусульман до Всевишнього з проханням про допомогу.

6. Син халіфа Алі (двоюрідного брата і зятя пророка Мугаммеда (м.й. бл.)).

7. شاهد شهادت، “Şahadet, Şahid, Şehid” (араб. м., осм. м, тур. м.) – укр. м. “шегадет, шагід, шегід”, що в буквальному перекладі означає “свідомство”. Шегідами називали тих, хто в ім’я Ісламу, Батьківщини, держави приймав на полі битви чи деінде мученицьку смерть; укр. відповідник до поняття “шегід” – “пречистий”. Мусульманські воїни, полегли під час “святої війни”, називали шегідами – “свідками”, тобто “мучениками”, така смерть видавалася “доброю справою”, адже загинувши за ісламську віру шегіди потрапляли прямо до Найвищого на небі й спілкувалися з Аллагом, а на землі сприймалися з повагою, їхні могили також є місцем паломництва мусульман. (Devellioğlu, F. – Op. cit. – S. 975; Sena’i. – Op. cit. – S. 11^b).

8. Див.: § 4, прим. 7.

9. قزاق “Kazak” (тур. м.) – укр. м. “козак” у дослівному перекладі означає “вирізати, оголити гострим інструментом”, а також “поголений, безбородий”. Чоловіки, які мали служити у війську, ходити у походи тощо, зобов’язані були бути поголеними, безбородими. Це було обов’язковою вимогою для, зокрема, виниклих на Русі загонів кінних вояків. Також відомо про туркменських, киргизьких, татарських та московських козаків. (Şâmi, Ş. – Op. cit. – S. 1068). В інших словниках з османської історії пишеться, що польський король Сигизмунд I організував у 1516 р. кінні військові загани для охорони своїх кордонів і назвав їх “козаками”. Розташовувалися вони на берегах Дніпра. (Очевидно, мова йде про українських найманих козаків, які служили в армії польського короля). Частина цих людей знаходилась на північних берегах Чорного моря, островах Дніпра, і вони, переважно на невеликих чайках, виходили в море для грабунку, а згодом підпорядкувалися Москві. (Sertoğlu, M. – Op. cit. – S. 181; Pakalın, M.-Z. – Op. cit. – S. 2281).

10. Ця фортеця була здобута тюрками в італійців ще у 1475 р.

11. Див.: § 3, прим. 7.

12. پاشا “Paşa” (тур. м.) – укр. м. “паша” – військове звання, титул найвищих чинів в османській військовій ієрархії та адміністрації, що означає “генерал”. (Devellioğlu, F. – Op. cit. – S. 854).

13. *أصف* “*Âsaf* – ім’я візира *пророка Соломона* (тюрк. *Сулеймана*), котрий виступав противником поганських культів. (*Devellioglu, F. – Op. cit. – S. 41*).

14. *سليمان سرير* “*Süleyman serîr*” (осм. м.) – укр. м. “*трон Соломона*” – це ім’я Біблійного пророка, відомого на Сході великого володаря, який був тлумачем таємниць. За мусульманськими легендами, *Соломон* мав трон із чистого золота. Звідси походить улюблений різними авторами епітет стосовно володарів мусульманських “*Süleyman serîr*”, тобто *Соломоновий трон*”, сидячий на троні, схожому до *трону Соломона*”. Про зазначені терміни див.: *Devellioglu, F. – Op. cit. – S. 942, 970*.

15. Див.: § 2, прим. 10.

16. Йдеться про раніше здійснений військовий похід на московську землю.

17. Зі змісту цього §7 дізнаємося, що після повернення з московської війни, яка завершилася перемогою кримської армії та укладенням угоди (див.: §4, прим. 14), ту угоду було порушено царем: існує повідомлення захисника фортеці Азов *Мустафи Бей* про напад московських козаків. У кн. “Ученые записки” *Смирнова Н.*, сконструйованій на підставі архівних матеріалів, теж можна дізнатися про прибуття в липні 1646 р. на Дон з вольними людьми *Ждана Кондирева*, а з Астрахані – воеводи кн. *Семьона Пожарского* зі своїм загоном, щоби звідти вирушити на Крим. Донські козаки, говориться у відповіді, отриманій 31 липня ц. р. в Москві, “выдвигают свой план борьбы прежде всего не с Крымом, а с Азовом”. Далі повідомляється, що козаки донські ходили морем, чинили напади на бойові кораблі кафинські і взяли їх з боєм п’ять, облаштованих тридцятьма гарматами. Ці кораблі йшли до Азова. Полонені повідомили, що кримський хан зібрав орду й зосередив її біля Перскопа. У той самий час кримський спадкоємець і азовський комендант *Мустафа Бей* з багатьма людьми (всього 10 тис.) 6 липня 1646 р. напав на м. Черкаськ. Під час бою був поранений воевода кн. *Пожарскій*. (*Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 95, 96*).

З огляду на те, що султан вимагав термінової відповіді та пояснень з приводу нападу російських військ на Азов і Крим, московський уряд відправив 30 квітня 1647 року до Стамбула

перекладача посольського приказу Богдана Ликова з грамотою до султана *Ібрагіма*.

У грамоті повідомляється, що жодних порушень дружби цар ніколи не припускався. Все, про що писав султан, є лише бажанням кримського хана посварити Росію з Туреччиною. “...*Ислам Гирей* царь меж нами великими государи чинит ссо-ру, указывая свою вину, что он в прошлом 1645 г. в зимнее время, в декабре да в генваре месяцах, преступая свою правду и честь и ваш, брата нашего, заказ, нашего Московского государства в украинные города прислал братью свою войною”. (*Смирнов Н.* – Указ. раб. – С. 100, 101). Також див.: § 4, прим. 15.

Напад кримських татар 1644 р. може служити одним із найбільш наочних прикладів уміло зорганізованого походу татарців та пасивності в обороні з боку московського війська: Весь похід кримчан тривав від 18 серпня до 15 вересня. Шлях, подоланий від місця вступу на московські території до виходу з них, утворив величезну петлю розміром не менше 1 000 км, не враховуючи різного роду відхилень під час військових дій. (*Новосельский А.* – Указ. раб. – С. 341).

Як вимогу продовження дружби султан вимагав розорити козацьке місто Черкаськ і забрати звідти донських козаків. Крім цього, він вимагав заборонити цим козакам ходити у Чорне море і пропонував без порушень надсилити данину кримському ханові. Перелік своїх вимог султан завершував проханням, щоб московські люди себе не називали козаками і ніколи ні суходолом, ні морем під Азов і чорноморські міста не ходили. (Там же. – С. 94).

У багатьох турецьких історичних джерелах козаками, головним чином, називаються українці (*اوزی قزاغی* “*Özi kazağī*” (осм. м.), що в перекладі означає “Дніпровські, або Запорозькі козаки”). Отож, прохання султана до московитів не називати себе козаками є зрозумілим. Також див.: § 7, прим. 9.

**IV. 9. §8. Призначення [втретє] Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм III]
його Величності Сефера Газі Агі
на посаду візира хана¹**

1. Див.: ц. м. – С. 201–204.

2. *Сефер Газі Ага* був позбавлений посади ханського візира в квітні або напочатку травня 1645 року. Його місце займали

по порядку двоє людей: першим був *Рамазан Ага*⁷, який у квітні 1646 р. писав листа до царя Олексія, а на початку 1647 р. – до короля Владислава IV; другим був *Мегмед Ага* – ханський коняр, призначений на посаду візиря у червні 1647 р. і перебував на цій посаді цілих чотири місяці. (*Abrahamowicz Z.* – *Op. cit.* – S. 166, прим. 204).

3. Взагалі у цьому параграфі йдеться про те, що *Сефер Газі Ага* раніше був висланий на землі ширінських татар у зв'язку з тим, що нібито скомпрометував себе. Але *Іслам Гірай III*, дізнавшись про несправедливість такого рішення, через два роки викликав його із заслання і вдруге призначив на посаду ханського візиря. Про це докладно Див.: ц. м. – С. 203, 204.

IV. 10. §9. Прибуття гетьмана¹ [Богдана] Хмельницького до Найщасливішого володаря держави, Завжди переможця, Високодостойного [Іслама Гірая III] і доброзичливе ставлення до прохання того про надання допомоги

1. *حطان، حطوان* “*Hatman, hatvan*” – укр. м. “гетьман” – це слово в турецьких джерелах означає титул польських командирів, а також вождів українських козаків. У одному з турецьких словників (Див.: *Sertoglu M.* – *Op. cit.* – S. 145) зазначається, що першим гетьманом був Лан Кроневській (тюрк. *Lan Krovnevski*).

Також вважається, що це слово походить від словосполучення “*Taman Tarkan*”, що виражається в давньотюркських

⁷ У турських архівних документах Е. 4743/2 невідомий автор звинувачує *Рамазан бєя*, губернатора м. Кил-Буруна (неподалік Очакова) у вчиненні злочину, тобто в арешті козаків, які несли дарунок султанові. Очевидно, мова тут йде про вищезгаданого візиря хана.

В іншому документі теж йдеться про *Денізоглу Рамазан бєя* (очевидно, той самий вищезгаданий візир), який був автором фальшивих листів, адресованих гетьману дніпровському, тобто *Богдану Хмельницькому*, та ініціатором різних інтриг Див.: – Е. 7604.

Про нього також йдеться в листі *Богдана Хмельницького до султана Мегмеда IV* під номером Е. 8548. (*Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratov. Le Khanat de la Crimée.* – Paris, 1978. – S. 191–195; *Riedlmayer A. and Ostapchuk V. Harvard Ukrainian Studies.* – Volume VIII, – Number 3/4. – December, 1984. – P. 453–473).

оргунських пам'ятках як титул глави делегації, яка прибуває з півночі. З цих двох слів утворився титул "ataman": до тюркського слова "ata" – "батько" додано "man". Пізніше цей титул вживався у монгольській мові, а потім перейшов у слов'янські мови, де означав "вождь, командир". (Prof. Dr. Abdülkadir Donuk. *Eski Türk Devletlerinde İdarî – Askerî Ünvan ve Terimler* (Тлумачний словник військово-управлінських термінів в давньотюркських державах). – İstanbul, 1988. – S. 37). Див.: також *Pakalın, V-Z.* – Op. cit. – С. I. – S. 767; *Ferhad Gardaşhanoğlu, Turanlı. İslam Ansiklopedisi. Hatman, kod 81548.* – S. 484–485. – İstanbul, 1995 (*Туранли Ф.Г. Гетьман / Енциклопедія Ісламу.* – Стамбул, 1997. –С. 484–485 (тур.мов.).

Також див.: §7, прим. 9.

2. Тобто 28 листопада 1647 р. Також цю дату можна вважати датою повторного призначення *Сефери Газі Азі* на посаду візиря хана.

3. Прикордонна фортеця неподалік від замку Перекоп (тюрк. *Or, Or-Kapı* – "Брама Перекопу") у північній частині Кримського півострова на перешийку, що з'єднує півострів із суходолом, закладена *Менлі Гіраєм* у другій половині XV ст. (Див.: дод. "*Carte de la Crimee*"). *Фераз-Керман* (тюрк. *Ferah-Kerman*) у перекладі означає "Замок radoців". (*Devellioglu F.* – Op. cit. – S. 257).

4. *اوزی "Özi, Özü"* (осм. м.) – ця осmano-тюркська назва р. Дніпра "*Özi nehri*" в перекладі означає "глибока, тиха і довга ріка". Слово "*nehri*" означає "ріка". (*Sâmi, Ş.* – Op. cit. – S. 201).

На нашу думку, українських козаків в турецьких історичних джерелах називають "*дніпровськими козаками*" *Özi kazakları (т.м.)*" тому, що вони в основному розташовувались на узбережжі Дніпра. Також див.: §7, прим. 9.

5. *ملنيسکة "Melniski"* (осм. м.). Також див.: §9, прим. 1.

6. Один із сучасників подій середини XVII ст. – український хронікер *Самовидець* зазначав: "Початок і причина війни *Хмельницького* ест едио от ляхов на православіе гоненіе и козакам отягощеніе". Далі він продовжував, що "...подстаростій чигиринській *Чаплинскій*, зостаючій от Конецполского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищи Суботові, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим *Хмел-*

ницкому”>. (*Літопис Самовидця*. – Київ, 1971. – С. 45,47). Також див.: *Грушевский М.* Історія України – Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – К., 1995. – С. 79; *Голобуцкий В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Киев, 1962. – С. 3).

Французький офіцер *П'єр Шевальє*⁸ у своїй книзі “Історія війни козаків проти Польщі” стосовно даного питання зауважував: “...Хмельницький подався на початку 1648 року до порогів чи островів Борисфена, щоб бути забезпеченим від наскоків поляків та укріпитися там.... Хмельницький, побачивши, що його листи до Польщі зі скаргами на кривди, заподіяні козакам і йому самому, зокрема, залишаються без наслідків, хоч були написані в дусі підданства та слухняності, і що, навпаки, гетьман *Потоцький* готується до походу проти нього...” (*Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – С. 76,77).

Подасмо уривки з “Літопису Малоросії” *Шерера Ж.-Б.*⁹: “...Козаки стали нападати на кордони королівства, руйнуючи будинки й забираючи коней та худобу. Потерпілі поляки писали до гетьмана [*Барабаша*], переконуючи його стримувати козаків та перешкоджати їм робити наскоки та грабунки. Барабаш їм відповідав: “Прийдіть сюди самі й помстяться, а я вам обіцяю допомогу в усьому, що від мене залежатиме”. Поляки, захочені цим запрошенням, стали листуватися і вступили з гетьманом у жакливу змову, щоб перебити всіх запорозьких козаків... [*Б. Хмельницький*], дізнавшись про все це, запросив [*Барабаша*] на обід, напоїв його й заволодів усіма листами. Маючи ці важливі докази *Хмельницький* звернувся до запорозьких козаків та показав їм, що поляки у згоді з їх гетьманом, намірилися знищити тих”. (*Жан-Бенуа Шерер.* Літопис

⁸ З 1645 року командував загоном козаків, які були завербовані французьким урядом в Україні. Загін запорожців брав участь в облозі Дюнкерка під час Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. На початку визвольної війни 1648–1654 рр. Шевальє був секретарем французького посольства в Польщі. У 1653–1663 рр. він написав розвідки про Україну, що не втратили пізнавального значення й у наш час.

⁹ Французький історик XVIII ст., який присвятив свій твір цілком історії України, звернувши увагу, зокрема, на героїчну боротьбу українців за свободу.

Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. – К., 1994. – С. 87). Також див.: *Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II – С. 165.

Таким чином, французький історик XVIII ст. *Шерер Ж.-Б.* у своєму літописі вказав на те, що козаки напередодні вчинили спустошливі напади на польські землі. Причинами козацьких нападів автор називав скасування привілеїв і заборону їхнього ополчення. (Див.: Там само. – С. 86). Такі дії польського уряду спричинили визвольну боротьбу українців під проводом *Б. Хмельницького*.

Грушевський М. в “Історії України-Руси” розкриваючи причини козацьких повстань цитує літопис Самовидця: “Поспільство хоч у всім жило багато [обфит] – в збіжжі, худобі, пасіках, але були над ними вимисли великі, від старостів-намісників та жидів, чого Україна не звикла терпіти...” (Там само. – С. 80). Автор, розглядаючи це питання, принагідно згадує про кривди щодо вірі та знову цитує вищезгаданого літописця: “Також у вірі руській була “помішка” велика від уніатів і ксьондзів, бо вже в Литві та на Волині, але й на Україні унія почала гору брати...” (Там само. – С. 80).

Як стверджував *Грушевський*: “*Хмельницького* обвинуватили в інтригах проти Конецпольського з нагоди походу проти татар, який відбувся восени 1647 року, а саме що той застеріг кримчан, і тому не вдалося заскочити орду на місці та ін.” (Там само. – С. 160).

Оцінюючи ці події, *І. Крип’якевич* підкреслював, що “визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі 1648–1654 рр. була відповіддю на посилення гніту магнатів і шляхти після поразки селянсько-козацького повстання 1637–1638 рр.” (*Крип’якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 62). На думку автора періодом процвітання та зміцнення польських землеволодінь на Україні були 40-ві роки XVII ст. (Див.: Там само. – С. 62).

Ми вважаємо за потрібне навести уривки з документів *Б. Хмельницького*, без яких панорама подій вказаного періоду була б необ’єктивною та неповною.

Наводимо уривки з листа, датованого 12 червня 1648 року, від гетьмана *Б. Хмельницького* до короля *Владислава IV*:

“...Сам господь Бог є свідком, що ми, будши у вірному підданстві і послуху в. к. м., м-ті, ніякої сваволі не починали і ні на що погане не заслуговуємо. А й. м-ть, п. кра-ківський, на нашу думку, не міг бути добрим приятелем в. к. м., п. н. м., і, очевидно, не мав дозволу на ті знущання, які над нами чинив, – і на Запорожжя напав, і Україну сплюндрував, намагаючись нас і ім’я наше козацьке викоренити або з землі нас вигнати...” (*Крип’якевич І., Бутич І.* Документи Богдана Хмельницького (1648–1654). – К., 1961. – С. 35, № 4). Також див.: *Смолій В., Степанков В.* – Назв. праця. – Т. 7. – С. 65–68.

Як бачимо, в згаданих джерелах досить прозоро і недвозначно розкриваються загарбницькі наміри Польщі щодо України.

Проаналізувавши наведені українські, а також європейські історіографічні матеріали ми приходимо до висновку, що до визвольної війни українців під проводом *Богдана Хмельницького* проти Польщі призвели суттєві причини, серед яких були такі: релігійні [переслідування за православ’я], приниження національної гідності українців, економічні [польська латифундія на українських землях], політичні [скасування козацьких привілеїв, заборона створення самостійної національної держави] тощо.

Перелічені вище причини знаходимо у літописі *Сена’ї*, який наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і на намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти.

Отже, національно-визвольна революція 1648–1654 рр. носила справедливий характер для України.

7. За даними *Крип’якевича* і *Замлинського*, було відряджено два посольства. Перше посольство від запорозького війська до Криму очолював один із сотників Чигиринського полку *Кіндрат Бурлай* – славний командир морського походу на Синоґ¹⁰. Друге посольство очолював Клиша, якого добре знали татари (*Крип’якевич І.* – Назв. праця. – С. 76; *Замлинский В.* Богдан Хмельницький. – М., 1989. – С. 87 (ЖЗЛ)). У творах інших авторів також згадується про перебування в Бахчисараї самого *Б. Хмельницького* з сином Тимофієм і двома іншими

¹⁰ Йдеться про морський похід, здійснений запорозькими козаками в серпні 1614 року.

посланцями, а також зі славними товаришами *Богуном, Джеджелієм, Бурлаєм, Довбнею і Влучком* (*Голобуцький В.* – Указ. раб. – С. 103; *Кащенко А.* Зруйноване гніздо. Історичні повісті та оповідання. – К., 1991. – С. 278).

У своїй хроніці *Сена'ї* (13^а–13^б) також пише про прибуття *Б. Хмельницького* з посольством до Багчесараю для переговорів з Іслам Гіраєм III і називає дату цієї важливої події.

8. Зазначимо, що вже цитований нами *Самовидець* (Див.: той самий §, прим. 13) пише він і про укладення договору. Принагідно зауважимо, що саме це питання є одним з ключових у нашому монографічному дослідженні. Отож звернемося до *Самовидця*: ...*[Б.] Хмельницький*, видячи, же юже учинил задор з ляхами и своєго набитку, албо кгрунтов, жалуючи вислал своїх посланцов до хана кримського, чинячи з оними згоду и пріймуючи братерство, жеби ему з солтанами ордами з радостію на тое позволив,и, приславши своїх означених мурз до *[Б.] Хмельницького*, меж собою присягу з обоїх сторон виконали на Низу, и зараз хан посилаєт з ордами великими *Тугай Бея* до *[Б.] Хмельницького*. З которою ордою *[Б.] Хмельницький* на Запороже наступил, до которого все войско, зостаючєє на Запорожу, пристало и *[Б.] Хмельницького* собі за старшого прийняли”. (Див.: *Самовидець*. – Назв. праця. – С. 48).

Продовжуючи розглядати вказане питання, звернемося до твору українського літописця *Грабянки*, який є одним із найцінніших літописів про визвольну війну 1648–1654 рр. Отже, він писав: “...відрядив *Б. Хмельницький* гінця в Крим до *Іслам Гірая [III]*. Хан саме мав гнів на кроля Владислава IV, той не заплатив домовленого викупу, проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв зі своїм загоном мурза *Тугай Бей*, воїн славний і невидимо відважний, що не завжди корився ханові і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз минув рік, козаки запорозькі *Тугай Бея* і його орду добре побили¹¹. Згадавши все це, *Тугай Бей* спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, поклада-

¹¹ Можна припустити, що син *Тугая Бея* потрапив у полон до козаків.

ючись на удачу, погодився допомогти козакам¹² і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами...” (Григорій Грабянка. Літопис. – К., 1992. – С. 39). Також див.: *Omelfan Pritsak. Das erste Turkisch-Ukrainische Bündnis (1648).* – Oriens. – 6. München, 1953. – S. 266–298; *Ferhad Gardaşhanoğlu, [Turanlı]. 17 yüzyılda Ukrayna-Osmanlı ilişkileri / Tarih ve Medeniyet,* say: 26, Nisan. – İstanbul, 1996. – S. 53–56.

Як бачимо, хронікер зазначив, що Б. Хмельницький звернувся до кримського володаря і просив допомогти у війні проти Польщі. Зі свого боку хан також мав до короля претензії з приводу несплати данини. Грабянка висвітлює цікаву деталь: приблизно у тоді ж погодився на співпрацю з гетьманом кримський командир Тугай Бей, орда якого раніше зазнала поразки від запорозьких козаків.

Досліджуючи питання дипломатичних відносин України з Кримом середини XVII ст. ми також вважаємо за потрібне навести факти з монументального твору козацької історіографії – “Літопису” С. Величка: “...хан Іслам Гірай III запропонував Хмельницькому виконати обіцяну присягу.... [Б.] Хмельницький звелів тоді дати йому ханську шаблю, яку йому принесли до рук. Тоді він, вийнявши її з піхов, поцілував оголене залізо перед ханським лицем і виголосив перед усіма таку промову: “Боже творителю всієї видимої й невидимої живності, відателю людських думов, присягаю тобі, що потребую й прошу в його ханської милості на допомогу собі кримського війська, потребую його по правді й істинно без жодної підступності і зради. А коли б інакше мав діяти, на шкоду його ханської милості, то допусти на мене, Боже, щоб я був убитий цією шаблею і голова моя була знята з пліч”.

“Хан і кримські старшини дуже зраділи і дали [Б.] Хмельницькому руки на те, що завше будуть готові допомогти йому проти поляків, аж доки не скінчиться війна. Тим часом хан наказав значному військовому кримському мурзі Тугаю Бею готувати в похід із [Б.] Хмельницьким на козацьку Україну чотиритисячну кримську орду”. (Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – С. 55–56).

¹² На час переговорів син Тугая Бея уже був звільнений і, як значалося вище, став посередником у переговорах.

Як наголошував літописець, *Б. Хмельницький* урочисто при-
сягнувши кримському ханові мав щирі наміри щодо подаль-
ших стосунків з урядом Бахчисараю. Величко також відзначав,
що Крим, зі свого боку, теж був готовий допомогти гетьманові
завершити війну з поляками.

Так само інтерпретуючи ці події Шевальє наголошує на
причинах укладення союзу такими словами: “Хмельницький...
не довіряючи власним силам звернувся за допомогою до татар
кримських”. (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 77).

У літописних відомостях Шерера теж знаходимо нові
деталі в оцінці досягнутої домовленості: “... піднялися усі ко-
заки запорозькі, зібрали всі свої сили та об’єдналися зі степо-
вими татарами кримськими, якими командував Тугай Бей...”.
(*Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 87).

М. Костомаров наголошує на особистій участі *Б. Хмель-
ницького* у посольстві до Криму (Див.: *Костомаров Н.* Богдан
Хмельницький. – К., 1992. – С. 32). і подає власну інтерпретацію
тодішніх стосунків Польщі й Туреччини, (Там само. – С. 32),
помилково визначаючи хронологію угоди і нелогічно наголо-
шуючи на потребі відразу після укладення угоди вирушити в
похід проти Польщі з особистою участю кримського хана. Та-
кож Див.: цей §, прим. 10.

За даними *М. Грушевського*, *Б. Хмельницький* готувався до
війни з поляками таємно, “а в перших числах березня 1648 р.
вийхав до Криму. Там завів переговори з ханом, довів до союзу
з ними...” Далі автор наголошує на зацікавленості московсько-
го уряду в отриманні інформації про українсько-кримські сто-
сунки на межі 1647–1648 рр. *Грушевський*, відмежовуючись від
сумнівів щодо позитивного результату цієї угоди, підкреслює
прихильне ставлення кримського хана до козаків, бо він
“послів ударовав каптанами, відправляючи, дав по коневі, а
кримським людям і чорним простим татарам звелів годувати
коней і готуватися на королівську землю, і до Перекопу до кня-
зя ширінського Тугая написав готуватися на війну”. (Див.: *Гру-
шевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 165, 169, 170).
Про цей союз також див.: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. –
Т. II. – К., 1991. – С. 12; *Тиктора І.* Історія українського війська. –
Ч. I. – Львів, 1936. – С. 199; *Крип’якевич І.* – Назв. праця. – С. 65.

За Крип'якевичем однією з причин прихильного ставлення кримського хана до українського гетьмана було повернення “одному з мурзів сина, якого захопили козаки у полон, цей мурза став посередником у переговорах”. (Див.: Там само. – С. 76). *Замлинский В.* називає його ім'я – “мурза Тугай бей”, которому возвратили сына, взятого ранее в плен казаками”. (*Замлинский В.* – Указ. раб. – С. 87).

Можна також вважати, що український гетьман поїхав до Багчесараю зі щирим наміром, “камня за душой не имея” (Там само. – С. 90), тому хан урочисто і з повагою прийняв козацьких послів. Він погодився надати їм допомогу у війнах проти Польщі, а Б. Хмельницькому надав звання “гетьмана”. (*Krımî Al-Nac Abdal-Kafar. Umdetü't Tevarih* (Твердиня історії). – İstanbul, 1343 – Г. – 1924, Р. X. – S. 124; *İslam Ansiklopedisi. İslam Giray III.* – İstanbul, 1964. – Cilt. V. – S. 1105–1107).

Сучасний польський історик *Януш Качмарчик* у своїй книзі про гетьмана *Богдана Хмельницького* підкреслює налагодження українським гетьманом контактів з кримським ханом і, зокрема, наголошує на особистій участі *Б. Хмельницького* у безпосередніх розмовах з *Ісламом Гірасм III* у Бахчисараї в лютому 1648 р. і, як результат, говорить про згоду хана надати допомогу. Він також зазначає: “*Іслам Гірай III* вирішив скористатися з такої нагоди” і “поспішав вислати на допомогу тому Хмельницькому кількох емірів, командирів татар, які влаштували полювання на супротивника, а Тугая Бея, коменданта прикордонного замку Фераг-Керман, визначив і назвав вождем та верховодою над усім військом”. (*Janusz Kaczmarczyk. Bohdan Chmielnicki.* – Wrocław, 1988. – S. 46).

На думку *Омеляня Прицака*, “*Іслам Гірай [III]* настільки прихилив до себе запорозьких козаків, що якщо б султан наказав, 30 тис. козаків пішли б морем до Кандії воювати з Венецією”. (*Прицак О.* – Назв. праця. (УАЩ) Вип. 2. – С. 180). Також див.: (*Kaczmarczyk J.* – Op. cit. – S. 46). Автор наголошує на відсутності тексту листа Іслама Гірая III до султана про згаданий договір, що є необхідним для документального підтвердження українсько-кримського союзу, але лист є, і в ньому хан повідомляє: “Козацький гетьман *Б. Хмельницький* схилив голову і визнав Вашу султана Вельможність. Він го-

товий служити Вам і виконувати Ваші накази”. (Див.: – Е. 3005/2).

Отже, цей документ засвідчує, що зазначений союз не призвів до відмови кримського хана підпорядковуватися османському урядові. Таким чином ствердження Новосельського про те, що укладення нового союзу між Україною та Кримом означало вихід Крима з руслу турецької політики можна вважати необ’єктивним. (Див.: *Новосельский А.* – Указ. раб. – С. 396).

Також у документі згадується прохання хана до султана дозволити йому здійснити військовий похід. На нашу думку, питання про те, отримав чи ні кримський володар дозвіл від Порти на здійснення такого походу (Див.: *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність *Богдана Хмельницького* і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993. – С. 19), котре дотепер було спірним, розв’язується на підставі історичних документальних матеріалів. В іншому документі засвідчується: “Однако великий хан в своих письмах, полученных на днях, ясно заявил, что все это случилось по распоряжению приказа великого сюзерена (турецкого султана)...” (Документы об освободительной войне украинского народа (1648–1654 гг.). “Письмо польского канцлера *Ю. Оссолинского* французскому премьер-министру кардиналу *Мазарини* с просьбой об оказании Польше помощи в войне против восставшего украинского народа” от 30 июня 1648 г. – К., 1965. – С. 57–60).

Про ці стосунки також дізнаємося з літопису “Історія Русів”: “Найясніший хан Кримський *Іслам Гірай III* з усіма ордами допомагати нам Україні у потребі готов єсть на Поляків, при которому для ліпшої певності і сина старшого Тимоша резидувати ми залишили і, тепер готової за його ханської милості доброї і воєнної орди Кримської, йде до нас тисяч з чотири із ханом *Тугаєм Бесм*, мурзою значним”. (Історія Русовь. Укр. переклад *Івана Драча* “Історія Русів”. – Львів, 1991¹³. – С. 114). Далі автор зазначав: “А коли минулого місяця прибув з Царського тамошній Бостанжій з секретними листами від Султана, то Хан, віддаючи йому, *Тимофію*, небувалі до того почесті і

¹³ Перше видання 1846 р. – Москва.

ласкавості, сказав, нарешті, збираючись на Русь Україну з *Мурзою Тугай Бесм* і спорядженим при ньому корпусом... *Султан [Мегмед IV]*, описавши Ханові великі успіхи Гетьмана Хмельницького супроти поляків і крайню Польську знесиленість, велів йому старатись всіляко прихилити Гетьмана віддати себе з народом Руським під протекцію Турецьку на правах і вольностях Молдавії, Валахії та самого Криму і щоб *хан [Іслам Гірая III]* не жалів на догоду і послуги Гетьману і народові Руському". (Там само. – С. 127).

Адже в цей час північна політика Стамбула була ослабленою в зв'язку з Критською війною. *Іслам Гірай [III]*, маючи у своєму підпорядкуванні ще 40 тис. запорозьких козаків, намагався проводити самостійну політику. (Див.: І. А. *Islam Giray III*. – İstanbul, 1964. – Сilt. V. – S. 1105–1107), не суперечачи при цьому інтересам османського правління. У всіх походах проти Речі Посполитої хан спільно з козацьким гетьманом завдали полякам порязок (1648–1653 рр.) Також *Іслам Гірай III* встановив політичні зносини зі Швецією, відрядивши до цієї країни свого посла *Мустафу Бєя* (Див.: там само).

Таким чином, часи правління *Іслам Гірая III* є дуже важливим періодом для України, Польщі та Москви з точки зору політичних інтересів Стамбула на півночі Чорного моря.

Проаналізувавши, для об'єктивного висвітлення подій у Східній Європі у вже згаданий нами період різні джерела, зокрема конвенцію між Україною і Кримом, ми констатуємо наявність фактів, які уможливають стримання переконливої відповіді на запитання вищевказаної проблеми, позаяк вона має своє документальне підтвердження.

Сена'ї також підкреслював, що гетьман *Б. Хмельницький*, як особа, що від природи та за своїм характером є ближчим до ісламської релігії, прибув разом зі своїми послами до *Іслама Гірая III*, просив про своє помилування за старі гріхи і прохав надати йому допомогу.

Підсумовуючи сказане ми робимо висновок, що українсько-кримська угода підтверджується фактами. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби під проводом *Б. Хмельницького*, а також був вигідним для крим-

ської сторони для розв'язання економічних та політичних проблем. Таким чином, одне з головних питань дослідження – українсько-кримський союз середини XVII ст. – нами доведено до свого об'єктивного розв'язання.

9. Див.: цей §, прим. 8.

10. Йдеться про підготовку до спільного походу з особистою участю *Іслама Гірая III*.

11. Навесні 1648 р.

**IV. 11. §10. Рішення його Величності,
Найщасливішого володаря нашого часу,
Завжди переможця, Високодостойного володаря
[Іслама Гірая III]
про похід¹ на невірних поляків
та розповідь про вітроподібних татар-сміливців,
які під час битви з польськими вояками,
захопили противників і завдали їм поразки
(1-й похід) (146)**

1. Йдеться про спільний похід *Іслама Гірая III* та *Богдана Хмельницького* на Польщу.

2. 12 травня, субота, 1648 р.

3. *Алі-Мура'а* (роки правління: 656–661 н.е.), син *Абі Таліба* – дядька пророка *Мугаммеда* (м.й.бл.), який потім одружився з *Фатімою*, дочкою пророка; четвертий халіф. Першим був *Абу Бекір Іс'сидик* (роки правління: 632–634), другим – *Омер-уль Фарук* (роки правління: 634–644), третім – *Осман Зіну'рейн* (роки правління: 644–656):. Також див.: § 7, прим. 6.

4. За традицією *шаріату* саме понеділок 14 травня п. р. вважається сприятливим днем.

5. Див.: цей §, прим. 4.

6. Див.: Вступна частина, прим. 1.

7. الفتح “*Al-Fat-h*” (тур. м.), “*Fetih*” (тур. м.), що в перекладі означає “здобуття” (назва сури XLVIII).

8. النَّصْر “*An-Nashr*” (тур. м.), *Nasr*” (тур. м.), що в перекладі означає “допомога” (назва сури CX).

9. الإِخْلَاص “*Al -Ihlâs*” (тур. м.), “*Ihlâs*” (тур. м.), в перекладі означає “щира відданість” (назва сури CXII).

10. *Іслам Гірай III*.

11. حاجت “*Hâcet*” (осм. м.), що в перекладі означає “потреба, необхідність, надія, сподівання” є назвою молитви. Читається, щоб заручитися допомогою *Аллага* при здійсненні необхідних справ.

12. Див.: цей §, прим. 9.

13. علماء “*Ulemâ*” (араб. м.), *Âlim* (осм. м.) – (укр. м.: “улема”, а’лім”, що в перекладі означає “вчені, знавці шариату, правознавці тощо”. Це була спеціальна група людей *ulemâ-yi ullâm*” (араб. м.), які з застосуванням наукових чи юридичних знань розв’язували будь-які державні чи політичні проблеми. (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 1119). (араб. м.) *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 168, прим. 231). Однак інша назва “*ulemâ-yi âmilîn*” означає “тлумачі законів шеріату”. (Див.: *Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 1119).

14. Назва корпусу музикантів у яничарів.

15. Див.: цей §, прим. 4.

16. *Elma* (тур. м.) – (укр. м.: “Елма, Алма”, або *Алмасарай*, “Яблучний Палац” – маленьке місто на Кримському півострові на р. Алмі, що впадає в Каламітську затоку Чорного моря, де була резиденція хана. Північний берег затоки називається *Бешліман* (“п’ять портів”), південний – *Ондорт-ліман* (“чотирнадцять портів”). (Тунманн. – Указ. раб. – С. 33; *Боплан*. – Назв. праця. – С. 176, прим. 210 Я. Д.).

17. Див.: § 2, прим. 1.

18. Йдеться про вдалу війну запорозьких козаків спільно з кримськими татарами під Жовтими Водами (29 квітня – 16 травня 1648 р.). Про спільний похід цього року детально див.: *Самовидець*. – Назв. праця. – С. 49–51; *Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 42–43; *Величко С.* – Назв. праця. – С. 65–67; *Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 87; твори інших згаданих нами істориків.

19. Йдеться про тих запорозьких козаків, які перебували на службі в Речі Посполитої у кількості шести тисяч під командуванням комісара Шемберга, Стефана Потоцького (сина коронного гетьмана М. Потоцького), Сапеги, Чарнецького та кількох інших командирів. Частина їх 12 травня (*Сенаї* називає точну кількість – 3 500) перейшли на бік *Б. Хмельницького*. Наступного дня, 13 травня, за ними пішли реєстрові

козаки *Шемберга*. Всі вони з'єдналися з повстанцями. (*Самовидець*. – Назв. праця. – С. 49–50; *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 77–78; *Тиктора І.* – Назв. праця. – С. 200–203). Як вважає *Шерер*, ці козаки раніше “стали на бік *Барабаша* проти своєї батьківщини”. Див.: – Назв. праця. – С. 87. Також див.: *Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 227.

20. Стосовно цієї події *Сена* її називає більшу кількість польських полонених, ніж Величко, який зазначав: “Було полонено військових панів *Шембечка* (тобто комісара *Шемберга*), *Санігу*¹⁴, комісара та інших відомих шляхтичів числом до п'ятдесяти чоловік”. (*Величко С.* – Назв. праця. – С. 67). Стосовно цього питання також див.: *Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 227.

21. У документах Б. Хмельницького називаються імена цих полонених (Див.: Крип'якевич І., Бутич І. – Назв. праця. – С. 35–39). Про це також див.: Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 41).

22. Очевидно, це був комісар *Шемберг*, якого стратили козаки, а інших – *Стефана Потоцького* і *Санігу* – передали татарам. Літописець Софонович зазначав, що “... Хмельницький з козаками и з ордою, догонивши ихъ Жовтых Водохъ, у Княжого Баираку, розбили и *Шемберка* зъ иншими взяли в неволю, а Потоцького, раненого, на Запорожье отослали, там же и умерль”. *Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 227–228.

23. Див.: даний §, прим. 22.

24. 21 ребіюльагір 1058 Г. – 16 травня 1648 Р. Х.

25. Очевидно, цей населений пункт знаходиться у місцевості Княжий Байрак, де відбувалися основні бої, зокрема, під Жовтими Водами.

26. Йдеться про те, що в містечку Бойтен *Тугай Бей* разом з іншими командирами зустрівся з польським військовим табором. Кримські вояки 17 днів утримували Бойтен в облозі. В останній день обложені здалися та були страчені. Також мається на увазі битва під Жовтими Водами, котра стала

¹⁴ Качмарчик називає його посаду, ім'я і по-батькові: “підканцлер литовський Казимир Леон Сапега”. (Див.: *Kaczmarczyk J.* – Op. cit. – S. 87).

остаточною поразкою польських військ. Козацько-татарська армія одержала першу перемогу. Про це також див.: *Самовидець*. – Назв. праця. – С. 50; *Величко С.* – Назв. праця. – С. 65–67; *Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 185–186; *Смолій В. І. і Степанков В.* – Назв. праця. – С. 102–103.

27. Див.: даний §, прим. 23.

28. 22 ребіюльагір 1058–17 травня 1648 р.

29. Назва населеного пункту на Кримському півострові.

30. 23 ребіюльагір–18 травня.

31. 24 ребіюльагір–19 травня.

32. Див.: § 9, прим. 3.

33. Див.: § 9, прим. 3.

34. Йдеться про перемогу козацько-татарських військ. Також Див.: цей §, прим. 26.

35. Під час цього візиту хана повідомили про те, що ще один польський військовий загін перебуває в облозі. Він також не вистояв у бою з татарськими командирами-героями і зазнав поразки. Сена'ї називає кількість загиблих у цих битвах польських воїнів. Також див.: даний §, прим. 26.

36. Див.: даний §, прим. 26, 35.

37. الحدييد “*Al-Hadid*” (м.о.), укр. м. “залізо”. Див.: *Kur’ân-î Kerim. Hadid Sûresi* (LVII), 21.

38. Інформація про “12 тис. стрільців...” у польському перекладі відсутня. (Див.: *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 104).

39. Див.: §1, прим. 7.

40. Див.: Там само.

41. 26 ребіюльагір – 21 травня.

42. Тюрк. *Güneş Obası* в перекладі означає “сонячне селище”.

43. Тюрк. *Gök Evi* в перекладі означає “небесний дім”. Очевидно, літописець вжив цю назву тому, що в селі знаходилася церква.

44. 27 ребіюльагіра – 22 травня.

45. قايړلق “*Kayırlık*” (тур. м.).

46. Див.: § 9, прим. 4.

47. انكیل “*Ankıl*” (осм. м.) – укр. м. “Інгулець”. Також див.: Додаток, 2.

48. Йдеться про те, що кримський володар особисто вирушив на допомогу українському гетьманові, зміцнивши цим військову силу командира *Тугая Бея* і звелівши відразу після укладення згаданого договору з'єднатися з гетьманом Б. Хмельницьким для спільних військових дій. Стосовно даного питання Грушевський зауважував: “Тим часом кіш татарський (під командуванням *Тугая Бея*) підійшов під Білу Церкву і став тут, а другого дня прибув сюди з новим полком татарським сам хан [*Іслам Гірай III*], що вибрався особисто по таких щасливих початках розпочатої кампанії. З них, як каже очевидець, було 11 тисяч татар [воїнів]”. (*Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 191). Також див.: *Смолій В., Степанков В.* – Назв. праця. – С. 109.

Наведемо уривок з листа чернігівського стольника Загорівського польському урядові про розгром козаками королівських військ під Жовтими Водами, датованого 28 травня 1648 р.: “Хан с большим войском орды идет через Валахскую землю на Золотой шлях в Покутье...” (Документи... – С. 37–39, № 13). Про це докладно див.: *Мицик Ю., Брехуненко В.* Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999. – 52 с.

49. 28 ребіюльагіра – 23 травня 1648 р.

50. Очевидно, цей замок (*Şahin-Kerman* – т.м.) знаходився на правому боці р. Дніпра, неподалік від таванської переправи. Також див.: додаток (мапи).

51. Молодший брат хана *Мегмеда Гірая III* (1622–1627), котрий займав посаду *калтая*. (*Ortekn, H.* – Op. cit. – S. 11; *Danışmend, İ.* Osmanlı Tarihi Kronolojisi (Хронологія османської історії). – İstanbul, 1972. – Cilt III. – S. 329–330). Також див.: *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 169, прим. 253.

52. دیوان کچیدی “*Divân Keçidi*” (тур. м.) – укр. м. “*Таванська переправа*”. Також див.: цей §, прим. 50; додаток (карти).

53. 29 ребіюльагіра – 24 травня 1648 року.

54. Йдеться про прибуття запорізьких козаків чайками для забезпечення переходу татарських воїнів на другий бік. Дніпра.

54*. Вже згаданий історик також стверджує: “Вони мали заплатити 200 тис. золотом для *Тугая Бея*”. (*Сергійчук В.* – Назв. праця. – С. 157).

55. Сена'ї називає ці помости “Mehmel”, що в перекладі означає “двомісне сідло на верблюда”).

56. Йдеться про р. Дніпро.

57. 1 джемазіслеввела¹⁵ 1058 – 24 травня 1648 р.

58. 2 джемазіслеввела 1058 – 25 травня 1648 р.

59. Див.: даний §, прим. 47.

60. 3 джемазіслеввела 1058 – 26 травня, вівторок, 1648 р.

61. Тюрк. *Kundus* [*Saponaria officinali* Lin (лат. м.)] – хвороба, викликана рослиною “мильнянка лікарська” або, за народною назвою, “собаче мило”, що густо росте на супіщаних берегах, річок, озер, отруюючи воду своїм квітковим пилком та продуктами гниття. Спричиняє подразнення шлунка й кишечника, кривавий пронос, озноб, пересохлість ротової порожнини й частковий параліч язика, а також – судинний колапс. За висновком ветеринарних лікарів половина коней захворіла через те, що тварин напоїли водою з ріки.

62. Йдеться про *Миколу Потоцького* – великого коронного гетьмана польського, який, перебуваючи у фортеці Бар поблизу кордону Криму мав 24-тисячне військо з найкращих жовнів.

63. Тобто Сеньявського.

64. Мова йде про *Яна Одживольського* – чернігівського каштеляна, вінницького і жидачівського старосту, який під Корсунем із Калиновським та Сеньявським обороняли тил польського табору (Там само. – С. 170, прим. 267; Також див.: Документи.... – С. 37–39, №13.

65. Йдеться про *Балабана Єжи (Jerzego)* – тембівського старосту, ротмістра гусарської хоругви. Див.: там само. – С. 170–171, прим. 268.

66. Йдеться про *Леона Санигу*. (Див.: 8, прим. 19). *Шерер* називає його польським генералом. (Див.: *Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 88).

67. Очевидно, пишучи “комісара” *Сена'ї* мав на увазі когось із значних шляхтичів. Грабянка називав у числі таких осіб *Хмелецького, Комаровського, Ясколоського* та ін., які потрапили у полон та були приведені до штабу армії кримського хана. (*Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 43; *Sena'i.* – Ор. cit. –

¹⁵ При переведенні цієї дати з гіджрі на григоріанський календар день також припадає на 24 травня, так само як 29 ребіюльагіра 1058.

S. 19b). *Величко* назвав кількість цих невільників – приблизно вісімдесят душ. (*Величко С.* – Назв. праця. – С. 71). Також див.: *Документи...* – С. 37–39, №13.

68. Див.: LXI, 4.

69. Йдеться про війну під Корсунем. Розглядаючи це питання знову слід звернутися до літопису Самовидця: “Где орда неощацованную здобич узяла так в конях, риштунках, ако найбільше в неволниках знатних Панов и панят и посполитого войска, а казаки знову збогатилися з обозу полского так великих Панов, же срібло малою ценою продавали. Которая то потреба, албо война под Корсуном была на том тижню по святой Троици”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 51). Як бачимо, автор згадував про вдалу битву українсько-кримської армії з сильними квартцями^{16*} і допоміжними військами польських коронних гетьманів. (Див.: даний §, прим. 62, 63, 64 та ін.). Також літописець указав дату цієї події.

Вже цитований нами *Грабянка* (Див.: 9, прим. 8) називав корсунську війну другою і наголошував: “А у вівторок¹⁷ у гості до ляхів наспіли і козаки з татарами й, гукнувши скільки моці “до бою!”, розпочали битву...” (*Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 42). Далі хронікер записав: “...козаки і татари налетіли і обоз польський розгромили.... *Калиновський* сильно розгнівався, та, коли і його поранило, змирився з поразкою і запросив миру...” (Там само. – С. 43). Автор наголошував на спільних діях українців і кримчанців, в результаті чого була здобута перемога. Також див.: *Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 228.

Про корсунську війну *Шевальє* писав: “...після чотиригодинного бою в цьому лісі¹⁸ як погано з дорогами, так і з ворогом, коли табір раз то в полон, або потоплено в болоті”. Далі, продовжуючи опис цих подій, зауважував: “Це нещастя, що трапилося в околицях Корсуня, стало ще дошкульнішим

¹⁶ Наймане військо, яке утримувалось за рахунок четвертої частини (кварті) прибутків від королівських маєтків.

¹⁷ *Сена*’ї також указує на день (Див.: даний §, прим. 70; ц. м. – С. 48–52, коли відбувся запеклий бій.

¹⁸ Дуже густий ліс, всередині якого було величезне болото. (Див.: *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 81).

для Польщі внаслідок смерті короля *Владислава IV*¹⁹. (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 81). Отож, на думку французького дипломата однією з причин поразки польської армії в цій війні була смерть короля – хороброго й авторитетного, вельми грізного для противників. Він був би спроможний припинити наступ українсько-кримської армії. Також див.: *Дорошенко Д.* – Назв. праця. Т. II. – С. 13; *Joukovsky A.* Histoire de L'Ukraine. – Paris, 1994. – Р. 41–42.

Стосовно цього питання *Грушевський* зауважував: “Козаки й татари обпали з усіх боків. Зав’язалася бійка в страшній тісноті – “так що рура рушниці трохи з боку не діставала”. “Стався сей погром дня 16 (26) мая “в годину по полудні”.

“Козацьке військо дістало багату здобич”. (Див.: *Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 189,190). Після остаточного знищення коронного війська противника під Корсунем козацько-татарська армія прибула під Білу Церкву²⁰ – місто на старій українській території, та відсвяткувала перемогу”. (Див.: Там само. – С. 191; *Крип’якевич І.* – Назв. праця. – С. 78,79).

На думку *Ярослава Федорука*, після отриманої перемоги Хмельницький “не міг виступити проти Володислава IV, який збирався походом в Україну, і це було важливою причиною його маршу з-під Корсуня до Білої Церкви”. (*Федорук Я.* – Назв. праця. – С. 17). Розвиваючи це питання, автор наголошує на тому, що у зазначеному місті *Богдан Хмельницький* мав намір озпочати в переговори з польським королем, “але смерть *Володислава IV* залишає всі ці питання відкритими та нез’ясованими”. (Там само. – С. 18). Стосовно цього питання *Дорошенко* зауважував: “З-під Білої Церкви він, *Б. Хмель-*

¹⁹ Р. н. 1595 – помер 10(20) травня 1648 р.

²⁰ У повідомленні пана *Кохана* з Бару (від 5 червня 1648 р.) зазначається: *хан Іслам Гірай III*, який “сразу после разгрома с шестью тысячами татар прибыл к орде, стоит под Белой Церковью кошем, насчитывающим татар 80 тысяч, а казаков 30 тысяч”. (Документы.... – С. 37–39, №13). Також див.: *Крип’якевич І.* – Назв. праця. – С. 81. Як бачимо, в цьому документі вказується кількість українсько-кримської армії, після корсунської війни налічувала загалом 110 тисяч вояків.

ницький, висилає посольство до короля, ще не знаючи, або, може, удаючи, що не знає про його смерть,... вимоги 12-тисячного козацького реестру, вимоги охоронити права віри православної й повороту православним віднятих у них церков на Західній Україні...” (Дорошенко Д. – Назв. праця. – Т. II. – С. 14,15).

Ми вважаємо за потрібне навести уривки зі згаданих документів *Б. Хмельницького* – з інструкції послам запорізького війська до *Владислава IV*, датованої 12 (2) червня 1648 р.: “А що була воля й. к. м., п. н. м., коли з ласки своєї він ... наказав нам приписати до нашого війська Запорізького ще 6000 козаків, щоб було нас усього 12000 ... старшин наших обіцяємо з-поміж себе обрати...” (*Крип'якевич I.* – Назв. праця. – С. 39, док. № 5). Також див.: *Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 15. Можна вважати, що суть вимоги українського гетьмана в даному разі зводиться до звільнення від шляхетського панування. *Грушевський*, зокрема, звернув увагу на вимоги кримської сторони після перемоги під Корсунем на користь України: “...*Тугай Бей* виложив *Потоцькому М.* такі бажання козаків: насамперед аби на Білу Церкву мали своє удільне і окремішне володіння, друге – аби вернено їм давні вільности, третє – аби до міст, замків і держав (на тій козацькій території – по Білу Церкву) ані старости, ані воеводи не мали ніякого права”. (*Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – С. 11). Насправді, вимоги запорожців були зігноровані польським урядом.

Отже, згадані джерела документально підтверджують спільні дії козаків та кримців у битвах під Жовтими Водами та Корсунем. Вони сприяли розгортанню національно-визвольної війни українців. Здобутими багатствами скористалися і українці, й тюрки.

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня-червня 1648 року, ми приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду. Констатуємо збігання літописних даних із відомостями *Сенаї*.

70. Див.: прим. 60 цього §.

71. Йдеться про завершення спільного походу.

**IV. 12. §11. Доставлення
згаданих полонених командирів противника
до Покровителя та Володаря держави
Найщасливішого володаря нашого часу,
Завжди переможця,
Високодостойного володаря
[Іслама Гіряя III]**

1. Див.: § 10, прим. 62.

2. Це польські командири і жовніри, що залишилися на полі бою. За даними *Величка*, у числі полонених були: 127 знатних начальників й офіцерів, 8 520 жовнірів, 63 сурмачі, 27 барабанщиків, 5 булав, 4 бунчуки, 580 обозних слуг, 41 гармата з набоями, багато вогнепальної зброї, 94 хоругви, шатра, вози з провіантом, порохом, декілька тисяч коней та ін. (*Величко С.* – Назв. праця. – С. 72). Також див.: *Голобуцький В.* – Назв. раб. – С. 112; 10, прим. 63–67.

3. Стосовно цього питання *Самовидець* зауважував: “Орди зась, збогатившись ясиром значним того войска коронного і гетманов обоїх узявши, zostавивши часть малую орди, в Крим повернули, отправажаючи гетманов *Потоцького* и *Калиновского* и незличоную річ Панов значних, на том погромі узятих” (*Самовидець.* – Назв. праця. – С. 53).

З цього параграфу ми дізнаємося імена інших командирів, а також про розміри їхніх володінь (понад дві тисячі міст і фортець).

У цьому випадку також спостерігаємо збігання посилянь з обох джерел, які об’єктивно свідчать про перебіг подій.

**IV. 13. §12. Звільнення гетьмана Сенявського
та арешт інших командирів
у фортеці євреїв**

1. قلعه ٔ ٔيهوديان “*Káleyi Yahüdyan*” (осм. м.), що в перекладі означає Замок євреїв”.

2. فدية “*Fidyá*” означає “отримання звільнення за певну плату” та ін.

3. Див.: § 2, прим. 24.

**IV. 14. §13. Повернення Завжди переможця
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
з походу в свою резиденцію до Бахчисарая
з великою скарбницею і здобиччю
за допомогою Господа Висевишнього
заради пророка Мугаммеда
(мир Йому і благославіння)**

1. Див.: § 10, прим. 60.

2. 01 червня.

3. مفتى زاده “*Müfti-zâde*” (осм. м.) означає “син Муфтія”. Саме слово “*Муфтію*” перекладається як “радник під час прийняття рішень”. Особа, що займала посаду “*муфтія*” у державі, відповідала за релігійні справи (*Sâmi Ş.* – Ор. cit. – S. 1383). Також див.: *Devellioğlu, F.* – Ор. cit. – S. 713, 1163).

4. چلبی “*Çelebi*” (осм. м.) в перекладі означає “освічений, високоповажний” та ін. (*Sâmi, Ş.* – Ор. cit. – S. 514–515).

5. Див.: § 10, прим. 70.

6. 2 червня, понеділок.

7. Йдеться про підготовку до нової війни, розпочатої князем Ієремією Вишневецьким, який відразу після згаданої перемоги почав жорстоко карати повсталих на Україні селян. Також див.: Шевальє П. – Назв. праця. – С. 87; *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 85, 86; *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. – Львів, 1994. – С. 86.

8. Про кількість війська гетьмана Б. Хмельницького під Білою Церквою див.: § 10, прим. § 70; також див.: *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 85.

9. У листі, датованому 22 травня (02 червня) 1648 року, від Б. Хмельницького до Іслама Гірая III з обозу з-під Корсуня повідомляється про перемогу, висловлюється подяка за допомогу та заявляється про вірність: “...дякую велце за ласку, мні в Криму бившему висвідченую, і отпуск в помоч моему военному наміренію пана *Тугай-бея мурзи* з ордою... вручаю неотмінной вашой ханской ясности, ласці і приязни”. (*Крип'якевич І., Бутич І.* – Назв. праця. – С. 645, №18). У цьому листі також зазначається про нову загрозу з боку Речі Посполитої, йде мова про надання військової допомоги та ін. Також див.: *Величко С.* – Назв. праця. – С. 75, 76.

10. 4 червня, четвер, 1648 р.

11. Йдеться про м. Акерман (сучасний Білгород-Дністровський), де знаходилася резиденція командувача округу буджацьких татар, Кримська частина Бесарабії. Також див.: *Тунманн*. – Указ. раб. – С. 52–57.

12. Йдеться про турецькі володіння на Балканах, тобто про європейську частину Османської імперії.

13. Очевидно, *Сена*’ї, називаючи велику кількість армії, мав на увазі її склад разом із повсталими селянами і вів мову про війну, розпочату під час безкоролів’я. Також Див.: даний §, прим. 7.

Абрахамович наводить дані про кількість українсько-тюркських військ з листа *Улінського* і *Яскульського* до підканцлера *Лецинського* з Бару (лист від 09 червня 1648 р.). З *Тугаєм Беєм* була кримська орда в кількості 40 тис., азовська й астраханська орди в кількості 4 тис., ногайська орда в кількості 12 тис., буджацька – 20 тис., а ще 11 тис. сам хан прислав. Загалом налічувалося 87 тис. воїнів. (Див.: *Abrahamowicz Z.* – Ор. cit. – S. 173, прим. 301), під Пилявцями перебувала 150-тисячна армія. (*Крип’якевич I.* – Назв. праця. – С. 88). Також див.: цей §, прим. 8.

[а) Атака козаків Б. Хмельницького]

14. 08 червня 1648 р.

14*. *Berezan* (тур. м.) – укр. м. “Березань”, порт, розташоване у лимані р. Березань на південний захід від Очакова; воно розтягнулось уздовж лиману в інші гірла річки на відстань до 2 000 кроків (*Боплан*. – Назв. праця. – С. 48, 166).

15. 9 червня 1648 р.

16. 10 червня 1648 р.

17. В українських літописах фіксується факт захоплення фортеці Нестервара на Поділлі, населення якої було єврейським, і знищення її полковником Ганджею з чотиритисячним військом, якого відправив туди *Б. Хмельницький*. (*Самовидець*. – Назв. праця. – С. 84–85).

18. 11 червня 1648 р.

[б) Повернення армії з перемогою]

19. 12 червня 1648 р.

20. Йдеться про комбінації юліанського літочислення з гіджрі.

21. 15 червня 1648 р.

22. Див.: цей §, прим. §14*.
 23. Див.: цей §, прим. § 11.
 24. Див.: *Галім Г.С.*— Назв. праця., прим. § 18.
 25. У 20-х числах червня 1468 р., у вівторок.
 26. 29 червня 1648 р., у неділю.
 26. 05 липня п. р.
 27. شهریار “*Şehr-yâr*” в перекладі означає “*падишах, володар*”. (*Devellioglu, F.* — Ор. cit. — S. 986).

[в) Страчення султана і візиря. Посадження Мегмеда IV на трон]

28. 21 вересня 1647 р. — 6 серпня 1648 р. — час правління. Був стачений внаслідок змови. (Див.: *Прицак О. УАЩ.* — С. 183–184;

29. Великий візир *Гезар-наре Агмед Паша* відправив із Стамбула листа ханові про те, що “Русь²¹ з нами перемир’я уклала, то чому хан здійснив похід на неї? Безумовно, всіх полонених йому довелося переправити сюди для їх звільнення”; він також вимагав від хана пояснень (*Mustafa Naima Efendi. Naima Tarihi.* — İstanbul, 1863. — Cilt, IV. — S. 279–280. (*Мустафа Наїма Ефендї*²². Історія Наїми. — Стамбуль, 1863. — Т. IV. — С. 279–280); також див.: *Прицак О.* — Назв. праця. — УАЩ. — В. 2. — С. 183.

²¹ Важливо наголосити, що вживання тюркськими істориками термінів “козацька нація”, “Русь” не є випадковими. У своїх творах вони ототожнюють ці поняття з українською нацією й Україною. До речі, вживання цих термінів не було поодиноким випадком, а поширеним явищем у тогочасній тюркській історіографії. Також див.: *Fındıklılı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi* (Історія меченосця). — Cilt, I. — İstanbul, 1928. — S. 59; *Прицак О. УАЩ.* Вип. 2. — С. 182; *İ. A. — Ruslar.* — IX. — İstanbul, 1964. — S. 787–791; *Прицак О. Походження Русі // Хроніка — 2000.* Вип. 1. — Київ, 1992. — С. 17–33; Там само. — Київ, 1993. — С. 17–41. — Вип. 1–2, (3–4); Там само. — С. 12–34.

²² Наїма — відомий турецький історик XVII ст., хрестоматійний автор, зразковий історичний дослідник. Його історія обіймає перші 60 років другого тисячоліття. “*Tarihi Senei elf*” — укр. м. “*Історія тисячоліття*”, була створена у зв’язку з завершенням першого тисячоліття ісламської ери, яка починається з 610 р. н. е. від часу пророцтва *Мугаммеда (м.й.бл.)*, коли йому виповнилося 40 років (народився 20 квітня 571 року, помер 08 червня 632 р. н. е.) *Yazıcı, Seyfettin.* — Temel Dini Bilgiler. — Eskişehir -Türkiye, 1995. — S. 210, 256; *Ali Nar.*—Hicret. — İstanbul, 1980. — S. 8–14. Також див.: *Прицак О. УАЩ.* — Київ, 1993. — Вип. 2 — С. 177–178.

Кримський володар у відповіді візирів намагався виправдати свої дії і написав: “Ми всі піддані падишаха. Руси-християни не дотримуються умов перемир’я. Вони несправедливі у своїх намірах та багато разів зраджували Османську сторону. Часто своїми чайками вони нападають на наші землі. Я пропонував (раніше) у двох наших фортецях розташувати вояків, які б охороняли і займалися рибальством на цих берегах і отримували б за це платню. Але це рішення не було прийняте. В результаті, руси захопили ці дві фортеці й розмістили в них свавільних козаків. Потім вони збудували ще 20 фортець. Якщо б ми терпіли ще й цей рік, то вони повністю захопили б Фераг-Керманську [Білгород-Дністровську] область. Таким чином, ми знищили три тисячі козацьких чайок і одночасно 40 (сорок) тисяч вояччя, що перебуває під нашим контролем. Також був узятий у полон їх головнокомандувач. Маю побажання, щоб король русів, як і намісник на Богданську область, теж призначався султаном”. (*Naima M.* – Op. cit. – IV. – S. 280; *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.* Osmanlı Tarihi (Османська історія). – С. III – 2. – Ankara, 1954. – S. 156.) Ось таку відповідь хан дав у своєму листі до уряду в Стамбул.

У Наїми також знаходимо відомості про листа *Владислава IV* до Османського уряду зі скаргою на кримського хана. В листі йде мова про шкоду, завдану полякам, українцям і кримцям, а також висловлюється прохання вжити заходів: встановити контроль над татарами таким чином, це було вчинено стосовно запорозьких козаків. Таким чином король прохав зберегти раніше укладене перемир’я. (Г. 1040 – Р. X. 1630). (*Naima, M.* – Op. cit. – IV, – S. 98; *Uzunçarşılı, İ.-H.* – Op. cit. – С. III – 2. – S. 178).

30. *Абрахамовіч* цим епізодом наголошував на характер стосунків між Туреччиною й Польщею в перші місяці національно-визвольного повстання в Україні. Він, документально ілюструючи ці відносини, прокоментував листи великого візиря *Гезар-паше Агмеда Паші* до канцлера Оссолінського і наступника (тюрк. *K a y t a k a t*) візиря до гетьмана Потоцького, в яких викладено претензії до кримських татар у зв’язку з нападами тих разом з українськими козаками на Річ Посполиту.

У першому листі наголошується на необхідності збереження миру з Польщею (інакше хана спіткає доля *Мегмеда Гірая III* та *Шагіна Гірая*²³).

Автор згадує також про лист нового *візиря Коджі Мегмеда Паши*²⁴ до Оссолінського, де йдеться про те, що умовою ненападів кримської армії спільно з запорозькими козаками на Польщу є регулярне сплачення ханові обіцяних дарів, оскільки хан вважає польського короля боржником, у той час як Порта дотримується усіх визначених зобов'язань. (*Abrahamowicz Z.* – *Op. cit.* – S. 177, прим. 340).

31. Роки правління: 1640–1648. Про володарювання *султана Ібрагіма* докладно див.: *Danişmend, İ.-H.* – *Op. cit.* – С. III. – S. 387–411; *Naima, M.* – *Op. cit.* – IV. – S. 278–279.

32. 8 серпня 1648 р.

33. 19-й падишах Османської імперії, який захоплювався полюванням. У віці 6 років 7 місяців Мегмед IV вступив на турецький трон. (*Danişmend, İ.-H.* – *Op. cit.* – С. III. – S. 412; *Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratov.* *Le Khanat De la Crimée.* – Paris, 1978. – P. 365).

34. Треба зауважити, що з огляду на ці події в зовнішній політиці обох держав настали взаємовигідні зміни. Цей рік (1648) виявився поворотним у подальших українсько-турецьких зносінах.

35. Під Жовтими Водами і Корсунем.

36. 21 серпня 1648 р.

37. Як уже зазначалося, війська Речі Посполитої зазнали поразки у битвах з козацько-татарською армією вже в перші місяці національно-визвольної війни на Україні. Після цього польський уряд попросив допомоги у Франції та Росії. Позиція московського царя в даному разі становила реальну

²³ *Мегмед Гірай III* з молодшим братом *Шагіном Гіраєм* очолювали повстання, метою якого було захоплення ханського престолу в часи *Джанібєка Гірая* (1610–1622). В результаті перший був заарештований і засланий на острів Родос, а пізніше звільнений і призначений султаном на кримський трон (роки правління: 1622–1627) Другий емігрував до Ірану, в часи ханату *Мегмеда Гірая III* став калгаєм).

²⁴ Роки правління: 07 серпня 1648 – 21 травня 1649 р. Мав титул “*Мевлеві*” та “*Софу*”. Див.: *Sertoğlu, M.* – *Op. cit.* – S. 291; *Danişmend, İ.-H.* – *Op. cit.* – С. III. – S. 408.

загрозу для України. Польща вжила всіх заходів, використати 40-тисячне російське військо, дислоковане на кордоні з Річчю Посполитою, проти запорозьких козаків. Тому *Богдан Хмельницький* намагався прихилити царя до себе і написав листа (від 18 червня 1648 року) до *Олексія Михайловича* з повідомленням про перемоги під Жовтими Водами та Корсунем, а також твердив: "... Ваше Царское Величество, если би была на то воля божая, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тое наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить царской велможности... если ляхи знову на нас схотят наступати, в той же час чим боржей поспешайся із sweй стороны на їх наступа-ти..." (*Крип'якевич І., Бутич І.* – Назв. праця. – С. 48–49).

Одночасно гетьман *Б. Хмельницький* мусив розпочати переговори з *Ісламом Гіраєм [III]*, щоб заручитися його підтримкою в подальшій боротьбі за незалежну державу. Зокрема, у липні гетьман уклав угоду з Портою. (*Прицак О.* – Назв. праця. – УАЩ. – Вип.2. – С. 183–184; *Смолій В., Степанков В.* – Назв. праця. – С. 154).

38. Йдеться про поляків.

39. Очевидно, йдеться про перемогу, одержану в боях під Пилявцями у вересні 1648 р.

40. Назва відомого легендарного райського саду в Емені або Дамаску. (*Sâmi Ş.* – Ор. cit. – S. 91).

41. Зроблено з хурми та сушеного винограду. (*Sâmi Ş.* – Ор. cit. – S. 1404).

42. *Arak, rakı (т.м.)* – укр. м. *горілка*.

43. Національний музичний інструмент, виготовлений з очерету.

43. Див.: XLVIII.

44. 28 серпня 1648 р.

45. Йдеться про *Крима Гірая*.

46. 30 серпня 1648 р.

[г] Прибуття Богдана Хмельницького до штабу кримської армії. 2-й спільний похід на Польщу]

47. *İlbav (осм. м.), Lviv (тур. м.)* – укр. м. *Львів*.

48. 11 жовтня, субота, 1648 р.

49. *Namaz (тур. м.)* – п'ятиразове упродовж доби моління, одна із засад набожності мусульман. (*Yazıcı, S.* – Ор. cit. – S. 58).

50. Див.: Kûr'ân-î Kerim ve Yüce Meâli. *Ateş, Süleyman.* – İstanbul, 1975. – Сурє XLVIII. –S. 510–514. XLVIII.

51. Стосовно цього питання *Самовидець* зауважував: *Хмельницький* з своїми військами й татарами или с ордами великими просто ку Львову потягли, пустошили усі городи, и под Ілвов подступивши, попустошил...” (*Самовидець.* – Назв. праця. – С. 53).

За даними *В. Грабовецького*, ще до війни під Пилявцями польська шляхта тривожилася за Руське воєводство Галичину, особливо за одну з її головних фортець – Львів. Далі автор констатує факт звернення магната (коронного підчашого) до польського уряду в зв'язку з необхідністю забезпечити оборону Львова і Кам'янця, який писав: “... коли б ми погубили ці два міста, а в кінці коли б Львів загинув, не знаєте, Панове, що б з нами діялося..., пропав би у Львові порох, гармати, гроші, яких тут багато звезли...” (*Грабовецький В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. // Київ, 1972. – С. 53–54).

Після Пилявецької битви гетьман вирушив на Галичину, де вибухнуло національне повстання. Славетний звияжець Семен Височан з Покуття з 15-тисячним військом, організованим за запорозьким зразком, зупинився під Отинією. Наприкінці вересня 1648 р. *Б. Хмельницький* зі своїм військом прибув до Львова. 15 жовтня 1648 р. *Максим Кривоніс* здобув Львівську фортецю разом з її центром – Високим Замком. (Там само. – С. 67–71; *Тиктора І.* – Назв. праця. – С. 206; *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. – Львів, 1994. – С. 100).

За Крип'якевичем, однією з провідних ліній програми гетьмана *Богдана Хмельницького* щодо визволення українських земель і створення великого незалежного князівства було дотримання союзу з Кримом. Отже, під Пилявцями та Львовом спільними зусиллями українських та кримських вояків було остаточно знищено польське військо. (*Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 93; *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 175). Також див.: *Дорошенко Д.* – Назв. праця. – Т. II. – С. 17.

52. Очевидно, йдеться про містечко Соколівка, котре було маєтком магната *Мартина Калиновського*, що 1647 року від-

дав його у заставу за 7 500 золотих. (*Крип'якевич І.* – Назв. праця. – (Б. Хмельницький) – С. 18). Отже, *Сена'ї* згадував ще про одну запеклу битву запорозьких козаків разом з кримськими татарами, визначивши її дату, битва завершилася на їх користь.

53. Йдеться про Високий замок.

54. *طورلو، تورلا* “*Turla*” (осм. м.) – укр. м. “Дністер”.

55. Згаданий хронікер зазначав: “Тилко самій город Львов окуп за себе дал орді и Хмелницкому”. (*Самовидець.* – Назв. праця. – С. 53). Зазначимо, що наведені дані щодо спільних військових дій також підтверджується відомостями Софоновича: “Оттол Хмелницкии и хан зь своими воисками потягли подо Львовъ. Идучи, много татарове мѣсть и сел попустошили и палили, и людей в неволю побрали. Подо Львовомъ ставши, много барзо шкоды начинили, а львовяне сами перееднали Хмелницкого, давши ему много скарбу...” (*Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 229).

[д) **Завершення походу**]

56. 21 жовтня 1648 р.

57. Див.: Вступна частина, прим. 7.

58. 24 жовтня 1648 р.

59. Сучасна Молдова.

60. Сучасна Румунія.

61. Див.: § 13, прим. 11.

62. *Kurban* (тур. м.). Цей обряд здійснюється в ім'я *Аллага* й означає подяку йому за створені ним багатства. Жертвоприношення, пов'язане з цим святом *Kurban Bayramı*” (тур. м.), передбачає заколювання у визначений час таких жертвних тварин: верблюдів, овець, корів, телят. (*Yazıcı, S.* – Op. cit. – S. 145–149; *Yavuz, Ali Fikri. İslâm İlmihâli.* – İstanbul. – S. 498–506).

63. Див.: § 2, прим. 11.

Продовжуючи дослідження розвитку міждержавних стосунків України з Кримом після попередніх двох перемог над польською армією у літописі *Сена'ї* ми знаходимо нові дані, зокрема, хронологічні.

Крім цього, в своїй роботі автор наголошує на вірності *Богдана Хмельницького* раніше укладеній угоді з *Іслама Гіраєм III*,

на створенні спільної великої армії. Також він зазначав факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Берзане і Животів. Зокрема, привертає увагу те, що мешканцями останньої твердині були євреї, котрі потрапили в полон до запорізьких козаків і останні передали їх ханові, демонструючи цим свою вірність йому та свою силу.

Літописець називав ще одну подію – битву під Соколовим, а також детально описав Львівську війну з тривалою облогою міста і зняття її за викуп.

Підсумовуючи все ми приходимо до висновку, що подальший розвиток українсько-кримських відносин для вирішення вищеданих вже проблем підтверджується і тюркськими, й українськими джерелами.

**IV. 15. §14. Запрошення до Бахчисаря
Високим та Найщасливішим володарем,
Завжди переможцем, Високодостойним володарем
[Ісламом Гіраєм III] гідного султана
для поздоровлення з успіхами
і вручення цінних подарунків¹**

1. Йдеться про запрошення Ісламом Гіраєм III калтая Крима Гірая.
2. Один з видів інфекційних захворювань.
3. Мається на увазі 1649 р.

**IV. 16. §15. Військовий похід Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
на Польщу (3-й похід)**

1. 29 травня 1649 р.
2. 1 червня 1649 р.
3. Див.: § 10, прим. 33.
4. Дарій I (522–486 рр. до н. е.) – цар давньоперської держави роду Агменідів (Редер Д. Г., Черкасова Е. А. История древнего мира. – Ч. I. – М., 1985. – С. 246.
5. 12 червня 1649 р.
6. Опинилися кримці на цьому місці 22 червня 1649 р. Наступний день (23 червня) став днем переговорів з послами Б. Хмельницького. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 181, прим. 409).

7. *Самовидець* про події 1649 р. пише такими словами: "...*Б. Хмельницький* висилає своїх послов в Крим, вытягаючи самого хана зо всіма ордами в нашу землю...". (*Самовидець*. – Назв. праця. – С. 56).

У згаданих документах *Б. Хмельницького* також підкреслюється: "цілком безсумнівно, що вони, кримські татари, до виконання справи не покинуть ясновельможного гетьмана з Військами Запорозькими, бо обидві сторони склали присягу служити одна одній в разі потреби". (*Документи...* – С. 99–103. – № 48 "Лист до трансільванських князів *Юрія та Сигізмунда Ракоці* з викладенням плану спільного походу проти Польщі" від 20 лютого 1649 року).

Розглядаючи питання про продовження співпраці між гетьманським та ханським урядами у подальшій боротьбі з противником слід також навести деякі уривки з інших документів *Б. Хмельницького*: "Листа до кримського *старшини Кантимира* із закликом подати військову допомогу" від 10 (20) квітня 1649 р.: "Ми бачимо, що вони, поляки, з нами неодмінно хочуть вести війну... прошу, щоб як і раніше в. м., м. пан і брат, зі своїм славним лицарством подав нам допомогу". (Там само. – С. 110–111. – № 54). В іншому документі – листі до кримського калги-султана з проханням надати допомогу від 20 (10) квітня 1649 р. – зазначається: "Ляхи здавна звикли неправдою йти і тепер так чинять, знаючи, що вже нема війська в. ц. милості, на нас наступають, поставивши собі за мету знищити нас і на Крим піти... під час свого від'їзду ти запевняв нас, слуг своїх, що не залишиш нас і в боротьбі проти будь-якого ворога допоможеш..." (Там само. – С. 112–113. – № 55).

В іншому листі до перекопського *старшини Пері Аги* з закликом прийти на допомогу запорозькому війську від 11 (21) квітня 1649 р. *Б. Хмельницький* писав: "Нам відомо, що ляхи, наші вороги, хочуть знову з нами війну почати юж., а тому покійно просимо... пане і брате, зволь поклопотатися, щоб й. м. п. *Тугай-бей*, а також інші наказали своїм військам переправитися на цей бік Дніпра... допоможіть нам ворогів розбити наших. І недавно кілька тисяч ляхів у Барі та в Острозі наших козаків порубали, а тому все військо стоїть тепер напоготові". (Там само. – С. 113–114. – № 56).

З цього питання в інших європейських джерелах зазначається, що до Хмельницького приєдналися понад сто тисяч (100 000) кримських воїнів. Рівночасно поляки зміцнювали свої сили для війни з запорозькими козаками. Командувач польського війська *гетьман Фірлей*, щоб успішно здійснити свій намір, отаборився під м. Збаражем. Але в цей час надійшла велика українсько-кримська армія в кількості ста п'ятдесяти тисяч (150 000), не враховуючи черні, і оточила супротивника. Треба зауважити, що *Іслам Гірай III* особисто брав участь в цій кампанії. Також див.: *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 92–94; *Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 56; *Kaczmarcyk J.* – Op. cit. – S. 102; *Документи...* – С. 301–302. Також див.: *Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 228.

Як бачимо, дані *Сена'ї* про подальшу співпрацю Криму й України у розв'язанні насамперед політичних проблем засвідчуються з різних джерел.

8. Це містечко було маєтком кийвського воєводи *Тишкевича*. Полковники *Кривоніс* і *Гиря* здобули цей замок у липні 1649 р. Це перша сутичка з противником. (*Грушевський М.* ІУР. – Т. VIII. – С. 42; *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 86).

9. *Грушевський* називає такі захоплені міста й фортеці в середині липня: Чуднів, Чорторию, Бердичів, Райгород, Заслав, Межрич, Острог. Також повстанці здобули Янушіль, Краснопіль, Любар, Остропіль, Лабунь, Гриців та інші міста. (*Грушевський М.* – Назв. праця. Т. VIII. – Ч. III, – С. 43).

10. Після битви під Лоевим 21 липня 1649 р. (де козаки на чолі з *Кричевським* зазнали поразки, а військо Радзивілла після значних втрат відмовилося від походу на Україну), *Б. Хмельницький* з трьома полками (перезславським, ніжинським і чернігівським) зустрівся з кримською армією на чолі з *Іслам Гіраєм III*. Разом вони вирушили на Старокостянтинів. (*Самовидець.* – Назв. праця. – С. 57; *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 100; *Kaczmarcyk J.* – Op. cit. – S. 102).

11. قمنیچہ “*Kamenice*” (тур. м.) – укр. м. *Кам'янець-[Подільський]*.

[а) Напередодні Збараської війни]

12. Згадуваний літописець зазначав: “...войска коронного, котрое зоставало под Збаражем обозом, над которими был

старшим ксіонже *Еремій Вышневецкій*, з котрим войско великое было”. (*Самовидець*. – Назв. праця. – С. 58). Також див.: *Крип’якевич І*. – Назв. праця. – С. 100, 101). Сена’ї називає кількість цього війська – понад сорок тисяч (40 000). (Див.: ц. м. – С. 63–64).

13. Він був одним з відомих командирів та під час першого панування *Мегмеда Гірая IV* (1641–1644). Див.: *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 181, прим. 415.

14. *نمچه* “*Netçe*” (о.м.) – укр. м. “Немче”, тобто Австрія. Ця назва в тюркських джерелах означає австрійську державу та її жителів (в Австро-Угорській імперії офіційною державною мовою була німецька, звідці й назва Австрії – “Немче”). (*Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 821; *Sâmi, Ş.* – Op. cit. – S. 1471).

15. 10 липня 1649 р.

[6] Початок війни]

16. Продовжуючи наші посилання на літописи *Самовидця* та *Грабянки* маємо змогу переконатися в об’єктивності даних Сена’ї стосовно цього питання. Вони писали: “...гетьман Хмельницькій, осадивши збаражское войско, з комонником [кіннотою] и ханом [*Іслам Гіраєм III*] пойшов²⁵ противно короля його милости и споткалися под Зборовом, – юже з Зборова вийшло войско было и сам король [*Ян Казимир*] його милость. Где споткавшись войско з войском, много шкоди орда [*армія хана*] учинила в войску коронном...” (*Самовидець*. – Назв. праця. – С. 58); “Тільки почалася війна між козаками та ляхами, як прийшов до *Хмельницького* і хан кримський..” (*Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 56). Про це також див.: *Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 229.

17. До названої кількості загіблх воїнів Абрагамович додає ще кілька тисяч людей, знищених з числа обозних. (*Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 181, прим. 417).

18. Йдеться про героїчну загибель в бою з противником.

19. Див.: цей §, прим. 15. За польськими джерелами козацьке військо прибуло 12 липня. Але дата, вказана Сена’ї – 10 липня є точною. (*Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 182, прим. 417).

²⁵ Армія налічувала 360 тисяч воїнів. (Див.: *Самовидець*. – Назв. праця. – С. 169, прим. 16).

20. З суботи на неділю того самого дня (10 липня).
21. Див.: цей §, прим. 16.
22. Див.: цей §, прим. 12.
23. Збудований у 30-ті роки XVII ст., з міцними захисними спорудами. (Див.: *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 92–93; *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 100–101).

[в) Подальший хід війни]

24. 11 липня 1649 р.
25. Атака українсько-кримської армії розпочалася 13–15 липня 1649 р. (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 94; *Karczmarcyk J.* – Op. cit. – S. 104).
26. Найзапекліша битва розгорнулася на лівому фланзі, тому що там польські війська ще не завершили зводити захисні споруди. (*Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 101).
27. Польське військо винищило значну кількість українських воїнів, а решту відтіснило до місця їх постійної дислокації, завдавши їм великих втрат. (Там само. – С. 101; *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 95).

28. Один з сучасників зборівських подій *Войцех М'яковський* писав: “Ось уже кількасот років не була Польща, а король Ян Казимир поготів, в такому становищі.... Мало хто повернувся після битви під Варною або Легнице, або коли хан *Батий* татарський 12 тижнів мешкав у Кракові. Та доки існуватиме Польща, будуть пам'ятати про цю поразку... трупи вкрили на багато миль зборівські поля”. (*Karczmarcyk J.* – Op. cit. – S. 104).

29. За даними *Крип'якевича*, в цих боях також загинуло близько двох тисяч (2 000) чоловік німецької піхоти. (*Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 101).

30. 12 липня 1649 р.

31. Йдеться про Тугай Бєя.

32. 13 липня 1649 р.

33. Польський історик зазначав, що “Тільки ніч, що настала, врятувала королівські війська від повної поразки”. (*Karczmarcyk J.* – Op. cit. – S. 104).

[г) Зустріч гетьмана Б. Хмельницького з польськими командирами]

34. 14 липня 1649 р.

35. Йдеться про Збараський замок.

36. 15 липня 1649 р.

37. У різних джерелах зазначається важке становище королівської армії, коли її було обложено. За даними Самовидця, “...не приступом, але и голодом оных звоевати. (*Самовидець*. – Назв. праця. – С. 58). Стосовно даного питання *Шевальє* писав: “До *Хмельницького* весь час приходили польські солдати, щоб здатися в полон...” (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 96). В іншому літописі зазначається, що “у ляхів не стало харчів, а для коней фуражу, і вони власноруч вигнали коней козакам...”. (*Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 57).

38. 16 липня 1649 р.

39. 17 липня 1649 р.

40. Див.: ц. м. – С. 65.

41. 19 липня 1649 р.

42. 20 липня 1649 р.

43. 21 липня 1649 р.

44. 22 липня 1649 р.

45. Див.: *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 102–104; *Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 229.

46. *Шевальє* зазначав, що “...майже всі посланці польських командирів потрапляли до рук козаків чи татар...” (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 97–98). Про затримання польських воїнів також див.: додаток № 1. – С. 15.

47. 24 липня 1649 р.

48. 25 липня 1649 р.

[д) Польська армія просить миру]

49. 26 липня 1649 р.

50. Йдеться про затримку сплати данини з боку польського уряду.

51. *Шевальє* наголошував: “...коли він [Іслам Гірай III], зажадав, щоб Вишневецьки та Конєцпольські прийшли до нього на переговори, поляки не погодилися на таке, бо їм було б нестерпно думати, що ці ясновельможні пани могли б потрапити в руки татаринів, то Хан дуже образився”. (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 97). Автор у числі цих осіб не називав *Сенявського*. Про полонених польських командирів див.: ц. м. – С. 51–53. (18а, 20а). Також див.: § 10, прим. 22.

52. 27 липня 1649 р.

53. Йдеться про поляків.

54. Йдеться про українсько-кримську армію.

55. За даними Шевальє “невеликий шматок хліба коштував десять півтораків²⁶, а бочка пива – п’ятдесят флоринів. Солдат жив тільки на кінському та на собачому м’ясі”. (Там само. – С. 96). Також див.: *Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 56, 57.

56. 28 липня 1649 р.

57. 29 липня 1649 р.

58. 30 липня 1649 р.

59. Див.: § 11, прим. 49. Автор вказує на час події.

60. 31 липня 1649 р.

61. 1 серпня 1649 р.

62. 2 серпня 1649 р.

63. 3 серпня 1649 р.

64. Див.: даний §, прим. 37 і 55.

[є) **Прийняття рішення про нову атаку**]

65. 4 серпня 1649 р.

65. Поблизу м. Збаража.

66. Йдеться про *Субган Газі Агу*. Також Див.: даний §, прим. 40.

67. 5 серпня 1649 р.

68. Неодноразове звертання до історії *П. Шевальє* також дозволяє нам уточнювати відомості від кримського літописця. Він писав і про хоробрість поляків у війні з українськими козаками та кримськими татарами. Отже, за його словами, “чотириста легких кіннотників стримували деякий час козаків герцем; потім, отримавши численне підкріплення, вони відбили козаків від міста, а обозні джури похапали зброю та посунули татар”. (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 106, 107).

[ж) **Підготовка до бою біля фортеці Тернопіль**]

69. 6 серпня 1649 р.

70. За даними Грушевського, “рано вранці 6 (16 серпня) 1649 р. татари поновили свою атаку разом з козацьким військом, яке наспіло за сей час з арматою” (*Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 200). Далі історик зазначав: “Ворог [українсько-кримська армія] розділювався потім на три частини, з

²⁶ Це польський “су”, який дорівнює приблизно одному “*карлоусу*” (старовинна французька монета, що дорівнювала 20 шилінгам). Півтораки – монета, вартістю в один польський грош. Там само. – С. 196, прим. 50.

яких кожна атакувала інше місце королівського табору. Козаки насамперед захопили церкву, яка височіла над полем бою, поставили там батареї...” Також див.: *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 107. Саме ці гармати завдали найбільшої шкоди війську противника. Також див.: *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 104.

Як бачимо, збігання вказаної дати в різних джерелах свідчить про об'єктивність викладу хронології цієї битви.

71. 7 серпня 1649 р.

72. На території сучасної Львівської області.

73. Можна припустити, що цією особою був один з польських командирів, обложених у м. Збаражі. Літописець підкреслював, що у великій битві під Збаражем загинуло “до п'яти тисяч всякого великородного панства”, в тому числі головнокомандувач військом – канцлер Оссолінський. (Див.: *Грablyнка Г.* – Назв. праця. – С. 59, 60).

74. Як зазначав *Абрахамович*, крім двох козаків, було захоплено ще й трьох татар. (*Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 185, прим. 463).

75. Див.: цей §, прим. 71.

76. 8 серпня 1649 р.

77. 30 реджепа – 10 серпня 1649 р., вівторок. Зазначимо, що в трактуванні *Абрахамовича* згадані вище різні події помилково датовані одним і тим самим днем. (Див.: *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 185, прим. 464).

78. 9 серпня 1649 р.

79. 10 серпня 1649 р.

80. У цьому місті *Ян Казимир* призначив гетьманом запорозького війська козака *Семена Забруцького*, який по-зрадницьки залишив своїх співвітчизників. За голову *Б. Хмельницького* король пообіцяв винагороду в сумі 10 тисяч золотих. Ще під м. Топорів король звернувся зі своїм універсалом до української армії, звинувачуючи гетьмана: “Одначе той зрадник *Хмельницький*, негідний імені християнського, не залишив зв'язку з поганством і, обманувши вас – завсіди вірних попередникам нашим, королям польським, зтягнув поган на кров християнську і на погибель народу руському й старинної віри грецької.” (*Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 195). *Б. Хмельницький* у свосму листі до *Яна Казимира* від 5 (15)

серпня 1649 р. про ставлення до короля писав: "... якщо в. кор. м. зволив гетьманство козацьке призначити Забруцькому, зволь в. кор. м. негайно його сюди до Війська Запорозького прислати, а я зараз же булаву і корогву, яку тепер тримаю з ласки в. к. м., йому віддам". (*Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 122–124, № 65). Королівські війська 3 (13) серпня 1649 р. зупинилися неподалік (за півмилі) від м. Зборова. Звідтіля вирушили на м. Тернопіль. (*Грушевський М.* – Назв. праця. – С. 196). Також див.: *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 102.

81. Див.: цей §, прим. 80.

82. Тим часом гетьман *Богдан Хмельницький* пильно стежив за рухом польського війська і переправився зі своєю головною силою під Старий Збараж, далі у західному напрямку, щоб непомітно вивести свою армію проти сил короля Яна Казимира. (Див.: *Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 197). Літописець, описуючи ці події, зазначає: "... козаки з-під старого Збаражу усім табором знялися і, саморуч штовхаючи вози з усім, що для штурму призначалося, за велінням гетьмана..." (*Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 58). Автор далі підкреслював, що "... козаки баграми тягли ляхів з валів, забиралися на вали і хапали шляхетські знамена, а саму шляхту рубали". (Там само. – С. 58). Також див.: *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 103, 104.

[и) Заходи Сефера Газі Ачи і повідомлення про це гетьман Богдана Хмельницького]

83. 11 серпня 1649 р.

[і) Захоплення одного єврея]

84. *Or Muhammed Oğlu* (тур. м.), що в перекладі означає "син (або "з роду") Мугаммеда" – ногайського племені, що проживало поза Кримом, в Буджаці (Див.: § 11, прим. 1) і степах від Чорного моря. (*Abrahamowicz Z.* – Ор. cit. – S. 186, прим. 476).

85. *Mansur* або *Mangit Oğlu* (тур. м.) – укр. м. "син (або з роду) Мансура". Також див.: Тунманн. – Указ. раб. – С. 23, 2, прим. 31.

86. Тюрк. *Orak* – назва іншого ногайського племені, яке кочувало за межами території Криму. (*Abrahamowicz Z.* – Ор. cit. – S. 186, прим. 478).

87. Див.: § 13, прим. 14.

88. Раніше, під час Львівської війни, він також був відправлений до поляків для виконання дипломатичної місії. (Див.: *Сена'ї*. – Назв. праця. – С. 30а).

89. Див.: даний §, прим. 37.

[і] Допит полонених]

90. Див.: цей §, прим. 80.

91. Ми знаємо польського гетьмана і канцлера *Станіслава Жолкевського* (1547–1620) – засновника єзуїтської школи у Львові 1608 р., що стала осередком поширення католицизму і боротьби з православною церквою, а також культурою української нації. Загинув у війні з тюрками під Цецорою (1620). (*Крип'якевич І.* – Назв. праця. (Історія України). – С. 165, 342; *Крип'якевич І.* – Назв. праця. (*Б. Хмельницький*). – С. 43).

92. Див.: §13, прим. 47.

93. Див.: даний §, прим. 86.

94. 14 серпня 1649 р.

95. 15 серпня 1649 р.

[й] Облога армії короля і жорстокий бій]

96. Український літописець про цю сутичку, яка сталася 15 серпня, писав: “Розпочалася велика битва...”. (*Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 59). Далі в книзі зазначається, що “...війська Хмельницького і татари, здобич збираючи, рубали тих, хто ще полишився”. “Скоро у ляхів почало не ставати хліба, уже почали вони себе почувати немов у тенетах. І тоді зібрав король своїх сановників та генералів на раду”. (Там само. – С. 60). На цій військовій раді більшість присутніх щодо ситуації, що склалася, висловилися за розрив існуючих стосунків між Україною і Кримом. Про звертання короля Шевальє пише так: “...хан завдячує своїм теперішнім саном ласці того короля [*Владислава IV*], після цього можна дивуватися, що хан приєднався до бунтівників [козаків]...” (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 106). Також ми подаємо тут уривки із щоденника (див.: нижче, прим. 98) стосовно цього питання. Отже, *Ян Казимир* писав: “Когда [національно-визвольне повстання в Україні], ты [*Іслам Гірай III*] присоединился к восставшим против нас [поляків] мятежникам²⁷ – и поднял оружие против нас...” Датоване 15 серпня 1649 року. (Див.: *Документи....* – С. 304).

97. 16 серпня 1649 р., понеділок.

²⁷ Маються на увазі Запорозькі козаки.

98. У щоденниках військових подій під Зборовим підкреслюється, що 16 серпня названого року був відправлений лист такого змісту: “Убедившись в слабости своей защиты, послали мы Хмельницкому²⁸ и хану [Ислам Гірай III] письмо от короля [Яна Казимира]”. (Документы... – С. 282–286. – № 109 “Дневник военных действий между королевской армией и украинским войском под Зборовом, содержащий условия перемирия” от 23 августа 1649 г.”). За даними Грушевського, офіційний текст цього листа, записаний у книгах коронної канцелярії, “не позволяв думати, що король уважав себе переможеним”. Далі історик зазначає, що в цьому листі “король нагадував ханові про ласку польську, котрої він зазнав, живши замолоду бранцем в Польщі, порушував справу упоминоків – заохочував до відношення старої приязни, себто одержання грошей [податків] за рани минулі, біжучі й будучі”. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 198). Також див.: Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 60, 61. Пишучи до Іслама Гірая III, Ян Казимір використав істотний фрагмент жигтепису кримського володаря. Стався він 1629 року під час однієї з сутичок над Дністром, в якій той потрапив у полон до поляків. У 1634 році Іслам Гірай III після 5 (п’яти) років полону отримав волю відповідно до пункту “про обмін полоненими” за осmano-польським перемир’ям, укладеним у вересні 1634 року. (Див.: Kaczmarek J. – Op. cit. – S. 106; Danişmend, İ.-H. – Op. cit. – Cilt, III. – S. 360).

Ми вважаємо, що коли король приймав пропозиції про приязнь з ханом, не згадувався той епізод з його життя. Вирішальне значення тоді мали політичні інтереси кримського уряду.

[к) Прохання польського короля]

99. “Сповіджаю Вам, що лист, у якому ваша королівська величність дружбу пропонує, я [Ислам Гірай III] отримав і дуже здивований, що Ви [Ян Казимир], Ваша величність, скіпетр у руки взявши, до цього часу не зволили про це сповістити мені”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 61). Також див.: Шевальє П. – Назв. праця. – С. 108, 109).

²⁸ Про лист короля Б. Хмельницкому докладно див.: Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII, – Ч. III. – С. 199, 200.

Сигізмунд Абрахамович, посилаючись на оригінал листа *Іслама Гірая III* до *Яна Казимира* і тогочасне польське тлумаченням, писав, що в листі “Хан вражений тим, що Ян Казимир від початку свого панування дотепер не прислав свого посла і зневажливо ставився до кримського володаря”. Далі хан продовжував, що планує на цих прекрасних землях перезимувати. Якщо король бажає переговорити з гостем і другом своїм, нехай вишле канцлера свого”. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 188, прим. 490). Також див.: *Kaczmarczyk J.* – Op. cit. – S. 106.

За даними Шерера, *Іслам Гірай III* у своєму листі польському королеві писав: “...погоджуся на пропозицію відновити згаданий союз²⁹ з королем та Річчю Посполитою і припинити війну, якщо Польща урочисто пообіцяє повернути козакам привілеї, відібрані в них силоміць, і ніколи на них не зазіхатиме”. (*Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 88, 89).

Далі французький історик підкреслює, що до відповіді хана було додано листа *Богдана Хмельницького*, де гетьман висловив своє бажання служити королю, “якщо Запорозьким козакам буде повернуто привілеї, за які вони заплатили своєю кров’ю”. (Там само. – С. 89). Також див.: *Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 61; цей §, прим. 80; *Документи....* – С. 305, 306; *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 109.

100. Йдеться про великого коронного канцлера Польщі *Єжи Оссолінського*.

101. Йдеться про *Сефер Газі Агу*.

102. Див.: ц. м. – С. 104.

103. 16 серпня 1649 р. у м. Зборові.

104. У початих дебатах по укладенню перемир’я *Сефер Газі Ага* вимагав від імені свого кримського володаря постійної сплати податків, без затримки. Далі візир порушив перед коронним канцлером *Є. Оссолінським* питання про задоволення вимог запорозьких козаків. Третя вимога полягала в тому, щоб на відшкодування зазнаних кримською армією втрат у цій війні їм було дозволено вільно грабувати польську країну, коли

²⁹ У першій половині XVII ст. укладено два перемир’я між тюрками і поляками: 1–27 вересня 1617 р., II – у вересні 1634 р. Також Див.: цей §, прим. 98.

вони повертатимуться назад на батьківщину. (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 110; *Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 89). Про вимоги запорозького війська “у 18 пунктах” докладно див.: *Документи... – С. 128–131, док. № 68 “Вимоги Запорозького Війська, передані Яну Казимиру” від 17 серпня 1649 р.*

[л] Питання про дніпровських козаків і угода]

105. 17 серпня 1649 р.

106. Наступного дня переговори продовжувались. *Б. Хмельницький* також брав участь у переговорах, вимагаючи амністії для себе, своїх козаків та селян-повстанців, повернення та підтвердження привілеїв, а також вільного сповідування православної релігії. (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С.110; *Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 90; *Kaczmarcyk J.* – Op. cit. – S. 107).

107. Див.: цей §, прим. 100.

108. Див.: Вступна частина, прим. 11.

109. Одна золота монета прирівнювалася до 30 грушей.

110. Тюрк. *Riyal* – укр. м. “ріал” – назва іспанської й австрійської срібної монети, яка дорівнює 25 грушам (*Sâmi*, §. – Op. cit. – S. 677). Також див.: Вступна частина, прим. 11.

111. Як бачимо із цього літопису, у вказаних переговорах питання про Україну для кримської сторони теж займає важливе місце.

112. Мова йде про передачу українській земель.

113. 18 серпня 1649 р.

114. У тому числі київський воевода *Адам Кисіль*.

115. У тому числі комендант палацу кримського уряду *Сулейман Ага*.

116. Див цей §, прим. 110.

117. Про укладений мир між Польщею, Україною і Кримом очевидець згадував: “...гетьман *Хмельницький* того не зичил, жеби міл ся достати монарха короля христьянській в руки и в неволю бісурманскую [мусульманську] и так из собою трактовати почати през дней два и учинили згоду... ”. (*Самовидець.* – Назв. праця. – С. 58). Також див.: *Грабянка Г.* – Назв. праця. – С. 62.

За даними *Шевальє* однією з важливих умов укладеного перемир'я стосовно України було: “Що з пошани до хана [*Іс-*

лама Гірая III] король [Ян Казимир] дасть загальну амністію Хмельницькому та його військові і поновить козацьке військо у колишній його формі, кількості і вільностях”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 111–112). Далі він називав дванадцять пунктів цієї угоди, дуже вигідних для українського гетьмана, зокрема: “Він [Б. Хмельницький] надалі буде гетьманом Запорозького Війську в кількості сорока тисяч реєстрових козаків, вільно сповідаючих православну релігію, надається загальна амністія всім козакам і селянам-повстанцям, їм повертаються та підтверджуються всі привілеї та ін. (Там само. – С. 112). Також див.: Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 90.

Усі вимоги української сторони вміщено у згаданому документі під назвою “Пункти про вимоги Війська запорозького до його [Яна Казимира] королівської милості, пана нашого милостивого”. (Див.: цей §, прим. 104).

Наприклад, у першому пункті вимагалось повної судової незалежності козаків, заснованої на давньому звичаєвому праві Запорозької Січі: “...як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки, і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного, а також всі вільності повинні бути збережені”. (Документи... – С. 130, док. № 68).

Ми вважаємо за потрібне виділити кордони території новоствореної української козацької держави, що були визначені у другому пункті вказаного документу. Отож, контролю гетьманської адміністрації підлягали землі, “починаючи від Дністра, Берлинців, Бару в Старого Костянтинова, до Сулича і за Сулич, що впадає в Прип’ять, до Дніпра, а від Дніпра, починаючи від Любеча до Стародуба і аж до московського кордону з Трубецьким...”. (Там само. – С. 130). Також див.: Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 214–217.

Вважаємо, що цей документ є одним з найважливіших стосовно періоду національно-визвольного повстання під проводом Богдана Хмельницького, він є політичною програмою гетьмана, погоджений з реаліями, встановленими у кримсько-польському трактаті. Ян Казимир погодився практично на всі козацькі вимоги, “Декларацію королівської ласки”, виконання яких Річчю Посполитою було наближення до ідеї створення руського князівства. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. –

Ч. III. – С. 210; *Kaczmarczyk J.* – Op. cit., – S. 109). Цим договором було оформлено правові основи нової української держави. Три Наддніпрянські воєводства – київське, брацлавське й чернігівське – стали окремою козацькою територією. Західний кордон проходив уздовж Случу – це була так звана “козацька лінія”. До рук запорозьких козаків перейшло все управління країною. (*Грабовецький В.* – Назв. праця. – С. 137; *Тиктора І.* – Назв. праця. – Т. I. – С. 208).

Але перемир'я не було довготривалим, тому українсько-кримська сторона змусила поляків погодитися на козацькі умови за важких для них обставин. Вони дотримувались умов Зборівського миру для відновлення втрачених сил, і щоб уникнути здійснення вимог українців, почали готуватися до війни. Втім, Хмельницький протягом року зберігав спокій і розвивав контакти з могутніми державами – Османською імперією та великим Московським князівством. Він насамперед вирішив зблизитися з Портою³⁰, бо вірив, що з допомогою тюрків він буде сильнішим у боротьбі з ворогом. Султан Мегмед IV визнавав владу гетьмана над Україною. (*Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 127; *Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 91–92). Також див.: *Документи...* – С. 373–376, №140; *Joukovsky A.* – Op. cit. – P. 42.

Історики однозначно оцінювали компромісність Зборівської угоди. Однак масштаб того компромісу оцінюється по-різному (татарська зрада, капітуляція короля та ін.) Качмарчик підкреслював, що “лише Збігневу Войцекові у “Диких полях в огні” та *Владиславові Серчикові* на сторінках його “Історії України” вдалося відійти від схоластичних роздумів на тему компромісу, позаяк звернуто увагу на незвичайний істотний факт, що Зборівська угода була компромісом, у негривкості якої були переконані всі сторони, що поставили під нею свої підписи”. (*Kaczmarczyk J.* – Op. cit. – S. 111–113). Також див.: *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 107.

Урочисте присягання Зборівським положенням відбулося 19 серпня 1649 р.

³⁰ Назва походить від французького слова *porte* чи латинського слова *porta*, що означає “двері, брама, вхід до палацу османського уряду”. Вживалися також терміни “*Оттоманська Порта*”, “*Висока Порта*”, “*Блискуча Порта*”.

Проаналізувавши про цитовані джерела, ми робимо висновок, про те що саме літопис *Сена'ї* є найдетальнішим щодо хронології Збараської війни, включено битву під фортецею Тернопіль і подано інформацію про склад і чисельність польської армії (див.: – С. 41а), про розвідувальну діяльність ханської армії (Див.:– С. 41а– 42а), про службу євреїв у польській армії, докладно описані хід та умови укладеного перемир'я. *Сена'ї* об'єктивно оцінює дії українського війська, підкреслюючи героїзм та відвагу запорозьких козаків. (див.: – С. 36).

Цінні відомості про Збараську війну ми знаходимо також ще в іншому вже згаданому вище творі кримської історіографії “Процвітання ханів” (у ньому викладені відповідні умови перемир'я). Див.: ц. м. -- С. 147.

118. Див.: цей §, прим. 100.

119. Брат пророка *Мойсея* (м.й.бл.), власник великої скарбниці, ключі від якої носили сорок верблюдов.

120. 20 серпня 1649 р.

121. 21 серпня 1649 р.

122. 22 серпня 1649 р.

123. 23 серпня 1649 р.

124. Із літопису *Сена'ї* дазнаємося також про звернення названих польських командирів до Іслама Гірая III, де йдеться про кількість їхніх військ, обложених тривалий час, тощо. Також див.: § 19, прим. 6.

125. 25 серпня 1649 р.

126. Йдеться про Іслама Гірая III.

127. Йдеться про послідовників пророка *Мугаммеда* (м.й.бл.), які називалися халіфами. Після смерті пророка першим халіфом був обраний Ебу Бекір (роки правління: 632–634 н.е.), після його смерті на цю посаду обрали Омера (роки правління: 634–646 н. е.). Третім халіфом став *Осман* (роки правління: 646–658 н.е.). При ньому завершилося збирання та упорядкування текстів священного Кур'ану, почате ще *Ебу Бекіром*. Четвертим халіфом мединці проголосили *Алі* (роки правління: 658–660 н.е.). Див.: *Yazici, S.* – Op. cit. – S. 256–258; *Панов В., Вахтин Ю.* – Указ. раб. – С. 483–488. Також див.: § 2, прим. 4.

**IV. 17. §16. Про продовження династії Чингізидів'
та Найщасливішого володаря свого часу,
Завжди переможця,**

Високодостойного його Величності на віки

1. Див.: Додаток В” (генеалогічна схема).
2. Йдеться про *Іслама Гірая III*.
3. Вислів “Син султана...” не завжди вказував на безпосереднього батька, також міг називати осіб з династії чи роду. Тому в даному випадку послідовність імен по батькові не є точною.
4. Йдеться про *Селамета Гірая I* (роки правління: 1608–1610).
5. Йдеться про *Девлета Гірая I* (роки правління: 1551–1577).
6. Йдеться про *Сагіба Гірая I* (роки правління: 1532–1551).
7. Йдеться про *Менлі Гірая I* (роки правління: I раз – 1469–1474, II раз – 1478–1515).
8. Йдеться про *Гаджі Гірая I* (роки правління: I раз 1420–1455, II раз – 1455–1466).
9. Див.: *Ortekin, H.* – Op. cit. – S. 8. і генеалогічну схему. (Його другим сином був *Джіган Гірай*).
10. Див.: там само, S. 8 і схему.
11. Роки правління: 1420–1422. Був другим сином *Таш-Тимура*. Див.: § там само, S8.
12. Роки правління: 1376–1395.
13. Роки правління: 1341–1357.
14. Роки правління: 1312–1340.
15. Його ім’я не вказується у використаній літературі, але, можливо, зазначається під іншим іменем.
16. Роки правління: 1312–1340.
17. Роки правління: 1227–1241.
18. Роки правління: 1227–1255. Перший син *Чингізхана* від жінки *Борта Кучини*. (Див.: *Ortekin, H.* – Op. cit. – S. 5 і схему).
19. Четвертий, наймолодший син *Чингізхана*. (Див.: *Bosworth C.* – Op. cit. – S. 181. Токуй був батьком *Менгу* (1251–1260) і *Кулібай* (1260–1294) ханів.
20. Третій син *Чингізхана* і спадкоємець трону великого монгольського ханства 1227–1241 рр. (Див.: там само. – S. 181; *Ortekin, H.* – Op. cit. – S. 6).

21. Йдеться про хана *Бати* (роки правління: 1227–1255), сина *Джуджі*, онука *Чингізхана*. (Див.: там само. – S. 6; *Bosworth C.* – Op. cit. – S. 179, 190.

22. 1205–1227 pp.

IV. 18. §17. *Наказ Найщасливішого володаря свого часу,
Завжди переможця, Високодостойного
[Іслама Гірая III]
про ремонт і відбудову*

прикордонного ісламського замку Фераз-Кермана¹

1. Див.: § 9, прим. 3.

2. Йдеться про *Сагіба Гірая I* (роки правління: 1532–1551).

3. 04 травня, у понеділок, 1650 р.

4. 19 травня 1650 р.

5. Див.: Вступна частина, прим. 7.

6. 1 батман³¹ припл. = 2 565 600 кг. (*Sâmi, Ş.* – Op. cit. – S. 258; *Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 86).

7. Назва терезів зі стрілкою і шкалою для великих вантажів (також існував ручний кантар). 2 (два) кантарі вантажу приблизно дорівнювали 100 (сто) кг. (Див.: *Sâmi, Ş.* – Op. cit. – S. 1085).

8. Загалом 10 000 000 (десять млн.) штук.

9. 1 кулач припл. = 1,83 м. (Див.: там само. – S. 1107).

10. چواش “*Çıvaş*” (о.м.) – укр. м. “*Сиваш*”, що означає “*гниле море*” – мілка затока Азовського моря вздовж північно-східних берегів Криму, з’єднана мурами кам’яного замку з баштою під назвою *Арабат* (тюрк. *Arabat*), розташованого на перешийку півострова, розташованого між Азовським морем і вузькою протокою (або “*токна вода*”, тепер Генічеська протока) і Сивашем, з водою, насиченими мінеральними солями, і з великою кількістю водоростей. (*Боплан.* – Назв. праця. – С. 52, 179; *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 195, прим. 552).

11. 01 червня 1650 р.

12. Також див.: Вступна частина, прим. 7.

³¹ 1 батман = 2 окки

1 окка = 400 діргемів

1 діргем = 3 207 кг

400 діргем = 1 282 800 кг

2 окка = 2 565 600 кг

13. گوزلو “Gözleve” (осм. м.) – сучасне місто Євпаторія, розташоване на західному узбережжі Криму, збудоване з дозволу султана Сулеймана Кануні (роки правління: 1520–1566) як морський порт. (Боплан. – Назв. праця. – С. 51, 173; Sertoğlu, M. – Op. cit. – S. 252–253).

**IV. 19. §18. Наказ Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
про відбудову та реконструкцію Джамії¹ в Гьозлеві²
та підведення до міста води**

1. جامع “Câmiâ, Câmiî” (араб. м.) – укр. м. “Джаміі” в перекладі означає “зібрання людей до купи, мечеть”. Священний дім з мінаретами, місце зібрання мусульман на молитву та для релігійних відправ. (Sâmi, Ş. – Op. cit. – S. 465).

2. Див.: §17, прим. 15.

3. Див.: § 16, прим. 5.

4. Секретар Османського уряду, улюбленець султана Мурада IV (роки правління: 1623–1640). Одночасно був придворним поетом. Цю місію він продовжував виконувати і під час ханату Іслама Гірая III. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 196, прим. 562).

5. حرم “Сет” – укр. м. “Джем” – ім’я одного із давніх перських володарів. (Sâmi, Ş. – Op. cit. – S. 480).

6. 1061 Г. – 1651 Р. X.

**IV. 20. §19. Історія спорудження мосту¹
за велінням Сефера Газі Агі**

1. Час спорудження – 1059 гіджрі (15 січня 1649 – 3 січня 1650). Сена’ї мав на увазі припущення, що йде мова про кам’яний міст, збудований Сефер Газі Агою на річці Качи поблизу м. Гаджисараю. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 196, прим. 566).

2. Йдеться про автора літопису.

3. Йдеться про Іслама Гірая III.

4. Йдеться про Олексія Михайловича (1629–1676), московського царя з 1645 р.

5. Йдеться про Яна Казимира (1609–1672), польського короля упродовж 1648–1668 рр.

6. Див.: § 15, прим. 124. Про повернення з полону *М. Потоцького* також див.: *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 109. Слід до цього додати уривки з листа короля ханові від 18 січня 1650 року, де зазначається: “...согласно нашему королевскому слову, посилаем [*Войцеха Бечиньського*] тебе, нашему брату [*Ислам Гираю III*], остаток подарков, задержанных в царствование наияснейшего *Владислава IV*,... п. брата нашего, в Каменец³², куда [ти] пошлешь своего посла, чтобы [он] их туда получил, а тем временем ты доставишь в Хотин благородного *Зигмунда Донгоффа*, старосту..., которого мы дали как заложника до уплаты этих подарков”. (Документы..., “Письмо польского короля *Яна Казимира* крымскому хану *Ислам Гираю [III]* с сообщением об отправке им упоминков в Каменец и с просьбой отпустить заложников и пленных гетманов”. Там само. – С. 315–316. – №118). Далі в цьому документі король прохав: “А так как некоторые из находившихся под Збаражем нашего войска, хотя без нашей воли, обещали [Тебе] дать 40 тысяч талеров, то мы и их посылаем туда же. Не сомневаемся, что и того, другого нашего шляхтича [*М.] Потоцкого*, ты тоже доставишь в Хотын...” (Там само).

7. بغداد “*Boğdan*” (осм. м.) – відома як сучасна Молдова, одна з двох областей Румунії, друга називається Ефлак. (*Sâmi, Ş.* – Ор. cit. – S. 292).

8. افلاق “*Eflak*” (осм. м.) – інша назва “*Валахія*” – область Румунії з центром у м. Бухарест. (*Sâmi, Ş.* – Ор. cit. – S. 138).

9. اردل “*Erdel*” (осм. м.) – інша назва “*Трансильванія*” – західна територія сучасної Румунії. Князем її був Юрій Ракоци II (роки правління: 1648–1657). Частина території Угорського королівства. З 1919 року розділена між Югославією (1/3 частина території) та Румунією (2/3 частини території). *Крип'якевич І.* – Назв. праця. – С. 358; *Pakalın, V.-Z.* – Ор. Cit, I. – S. 543. Названі три області перебували під протекторатом Османської держави.

10. Маються на увазі північні держави.

11. Тобто з Московією.

³² Йдеться про м. Кам'янець-Подільський.

IV. 21. §20. Про похід Крима Гірая Султана
на землю молдавську
і поразка воєводи Лунула¹

1. Йдеться про Василя Лунула (1583–1661) – володаря Молдови упродовж 1634–1654 рр.

2. 1 серпня 1650 р.

3. Іслам Гірай III попросив Богдана Хмельницького прислати свої війська для походу на Московію, щоб помститися за кривди, завдані татарам Великим князем³³ московським. (Див.: Шевальє П. – Назв. праця. – С. 128; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 92).

4. Йдеться про відрізок часу привалістю 18 днів.

5. كوی صوی “Кюу Суві” – укр. м. Овечі Води” – ліва притока р. Самари, яка, в свою чергу, є лівою притокою р. Дніпра. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 198, прим. 577).

6. Тобто після закінчення Збараської війни.

7. Очевидно, цей випадок стався під час повернення татарських воїнів з-під Збаража над р. Прутом, біля w. Bratuleni. Молдавани вчинили напад на буджацьких татар. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 198, прим. 578).

8. Див.: цей §, прим. 1.

9. Як відомо, Б. Хмельницький 1650 р. також здійснив похід на Молдову, аби змусити В. Лунула стати на бік України. Також слід підкреслити, що молдавський володар був прихильний до короля, він навіть підтримав польських шляхтичів у війні з запорозькими козаками. Тому оттоманський уряд також дав українському гетьманові свою згоду на здійснення його намірів щодо Молдови. Літописець зазначав: “...за дозволенням турчина [султана Мегмеда IV], – хан кримській³⁴ [Іслам Гірай III] з гетманом Хмельницьким несподівано зо всіма

³³ Очевидно, тут йдеться про С. Пожарського, головнокомандувача у війні з татарами в середині XVII ст. Також див.: Новосельський А. Указ. раб. – С. 363–415; Смирнов Н. Указ. раб. Т. II. – С. 95.

³⁴ У цьому спільному поході безпосередньо брав участь брат хана калтай Крим Гірай. (Див.: Сена'ї. – Назв. праця. – С. 51–52а, (укр. переклад). Літописець, говорячи про “кримського хана”, очевидно, мав на увазі, що цей похід був здійснений за наказом кримського володаря.

потугами козацькими и татарськими, напавши на Волоскую [румунську] землю...” (*Самовидець*. – Назв. праця. – С. 59). За даними *Крип’якевича І.* – Назв. праця (*Б. Хмельницький*). – С. 109). За даними французьких істориків *Б. Хмельницький* дозволив з’єднатися з кримським військом лише чотирьом тисячам козаків. (Див.: *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 127–128; *Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 92). Також див.: *Софонович Ф.* – Назв. праця. – С. 229–230.

10. ياش “*Яш*” (*осм. м.*) – укр. м. “*Ясси*” – місто, розташоване над притокою *р. Прута*, тодішня столиця Молдови.

11. Див.: §15, прим. 110.

12. Коли *Василь Лунул* опинився у непевному становищі, він разом з сім’єю і невеликою кількістю вояків утік неподалік від м. *Ясси*. Його землі були завойовані. Щоб уникнути небезпеки, молдовський володар погодився віддати свою молодшу дочку *Розанду* за старшого сина гетьмана, *Тимоша* (1632–1653) (весілля відбулося в 1652 р.), а також сплатити зазначену суму штрафу. (Див.: *Самовидець*. – Назв. праця. – С. 59; *Шевальє П.* – Назв. праця. – С. 129; *Шерер Ж.-Б.* – Назв. праця. – С. 92–93; *Грушевський М.* – Назв. праця. – Т. IX. – С. 91, вид. Нью-Йорк, 1956; *Крип’якевич І.* – Назв. праця. (*Б. Хмельницький*). – С. 109).

Зборівська угода хоч і була нетривкою та недовзі порушеною, та вона уможливила запорозькому гетьманові зміцнити міжнародну позицію України (зокрема, у стосунках з Високою Портою). У здійсненні намірів щодо Молдови династичний союз з *В. Лулулом* мав політичні та економічні результати для новоствореної української козацької держави. Доти воевода був загрозою, тепер же він стоятиме з гетьманом проти супротивника. Старша дочка *Лулула*, *Гелена*, вийшла заміж за *Януша Радивиша* – провідника протестантської партії, законодавця Великого князівства Литовського, якого *Б. Хмельницький* намагався схилити на свій бік. По-друге, через Молдову пролягав найвигідніший шлях для торгівлі з тюрками.

13. كعبه “*Ka’be*” – укр. м. “*Ка’бе*” (*Каабе*), перший святий дім у м. Мекці (Саудівська Аравія), який був відновлений *про-роками Ібрагімом (Авраамом)* та *Ісмаїлом (Соломоном)*, а

також відбудований самим пророком Мугаммедом. Під час молитви мусульмани повинні стояти обличчям до *Ка'бе* (*Sâmi*, §. – Op. cit. – S. 1170; *Devellioğlu*, F. – Op. cit. – S. 475.)

14. Йдеться про *Крима Гірая*.

15. Місяць *шеввал 1060 р.* гіджрі тривав від 27 вересня по 26 жовтня 1650 року.

16. Йдеться про *Кримське ханство*.

17. Йдеться про *Іслама Гірая III*.

18. Див.: § 15, прим. 127.

19. 1 (4) серпня 1651 р.

РОЗДІЛ V
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТВИР
ГАЛІМА ГІРАЯ СУЛТАНА
“ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ”:
переклад та коментарі
(розділ “Хан Іслам Гірай III”)

حالایم گرای سولتان
گۆلبونى حاتان
(اوچنجى اسلام گرای خان)

V. 1. Переклад тексту українською мовою
“Хан Іслам Гірай III”¹

Іслам Гірай [III] (اوچنجى اسلام گرای) є одним із синів хана *Селамета Гірая*². Під час каганату *Джанібека Гірая*³ він потрапив у полон до поляків і 7 (сім) років перебував у них в руках. Звільнили його після перемир'я, укладеного *Султаном Мурадом IV*⁴ з Польщею. Після перебування певний час у м. Янболу був призначений на посаду калгая⁵ під час ханату *Багадира Гірая*⁶.

Після смерті хана *Багадира Гірая Іслам Гірай [III]* вдруге прибув до м. Стамбула (до здобуття його 29 травня 1453 р. султаном *Фатіг Мугаммедом II* це місто називалося Константинополем) для відпочинку. Але там *Іслам Гірай [III]* намагався, за підтримки Балтачи⁸, заволодіти тронем Криму. Про це дізнався *Мегмед Гірай*⁹ і направив до Стамбула заяву з проханням до садразам¹⁰ відправити геть *Іслама Гірая [III]* із Стамбула. Садразам *Мегмед Паша* теж мав непорозуміння з *Ісламом Гіраєм [III]*, отже відіслав того на острів Родос¹¹.

Минуло лише півтора місяці відтоді, як за порадою та сприяння відомого *Джінджі Гусейна Ефенді Іслам Гірай [III]* був

¹ Примітки Галіма Гірая Султана до вказаного історіографічного твору позначені римськими цифрами, а коментарі автора цієї монографії – арабськими цифрами.

викликаний до Стамбула (у червні 1644 р.) і відправлений на кримське ханство¹¹.

Таким чином *Іслам Гірай [III]* після свого вступу на трон призначив свого молодшого брата Крима Гірая на посаду калгай (див. прим. 5), а *Мегмеда Гірая* – на посаду нуреддіна¹⁵. Газі Гірая затвердив другим заступником.

Через деякий час помер калгай Крим Гірай, тому на його місце заступив *Газі Гірай*, а *нуреддіном* став *Аділ Гірай Султан*¹⁶.

Отже, після формування свого уряду *Іслам Гірай хан [III]* почав готуватися до війни з росіянами¹⁷, які його дуже непокоїли. Одночасно він здійснював походи проти поляків¹⁸, у яких раніше був довгий час у полоні, і повертався з перемогами.

Також зазнав поразки від нього [хана] командир общини, під назвою *Жане Ак Чумак*¹⁹. За наказом *Іслама Гірая [III]* командира було повішано, а багато людей з общини полонено, отримано щедру здобич^{III}. Вибраних з числа полонених *Іслам Гірай [III]* відправив падишахові як подарунок^{IV}.

Отже, батьківщина врятувалася від повстання племені *Жане*²⁶, а після цього *Іслам Гірай [III]* для покарання росіян відправив славу армію на чолі з *Нуреддіном Султаном*²⁷ на Московію.

*Нуреддін Аділ Гірай Султан*²⁸, завдаючи на своєму шляху поразок російським військам, прибув до Московії²⁹. Російський цар³⁰ вручив йому різні дорогоцінні подарунки, зокрема хутра на суму шістдесят тисяч (60 000) золотом і, зокрема, сорок тисяч (40 000) золотих монет. Після реєстрації скарбів у спеціальному реєстрі було укладено перемир'я з росіянами за умови щорічного надсилання подарунків султанам, мірзам (див. прим.40), вченим із визначеним податком^V.

Після перемир'я з росіянами *Іслам Гірай [III]* пішов війною на поляків, в якій вороги зазнали поразки. З ними також вирішили укласти перемир'я, але після отримання від поляків п'яти гармат, двохсот тисяч золотом і вісімдесяти тисяч ріалами³², а також умови щорічного надсилання ханові визначеного податку разом із подарунками. Про ці події писав *Шейх Мегмед Ефенді* – урядовий писар – у своїх спогадах *وقایع قریم* “Кримські події”³³, VI.

Іслам Гірай [III] був особою героїчною, високоповажною і вольовою. Хоч куди б він вирушав з армією, очолюючи її особисто чи на чолі з калгями, звідусіль повертався з перемогою. Завдяки його сміливості та старанності скарбниці кримської країни поповнювалися золотом та іншими коштовними речами^{VII}.

Іслам Гірай [III] помер 1064р.⁴⁸ на початку місяця шабан⁴⁹, висловивши перед багатолюдною громадою заповіт своїм молодшим синам під час зібрання “*Sünnet Cemî ‘uyetî*”. Похований у мавзолеї Джері^{VIII}.

Іслам Гірай [III] прожив п’ятдесят років, з них десять років він посідав трон ханату. *Іслам Гірай [III]* за власні гроші на суму 200 тисяч груш⁵¹ відбудував фортецю Перекоп, а також відновив мечеть, побудовану в Гьозлеві⁵² ханом *Девлетом Гіраєм*⁵³, а також облаштував у Гьозлеві багато джерел води, чим урятував населення від нестачі питної води.

V. 2. Примітки автора “Процвітання ханів” (розділ “Хан Іслам Гірай III”)

I (За даними історика *Сеїда Мегмеда Ризи*). Під час проживання в Галиччі¹¹ *Іслам Гірай [III]* звернувся до османського уряду з проханням призначити його на кримський трон. *Сефер Газі*¹² *Ага*¹³ підтримав майбутнього кагана і навіть підготував військові сили для здійснення цього плану. Саме в цей час про те дізнався хан *Мегмед Гірай* і заявив у Стамбул, звинувачуючи *Сефера Газі Агу* та *Іслама Гірая [III]* і прохаючи про їх покарання. *Мегмед Паша*, маючи до них і власні претензії, відіслав обох на острів Родос.

(За даними історика *Наїми*). У цей час губернатор Кафи, син *Іслам Паши*, приніс листи від батька та кримського хана про те, що згадане прагнення *Іслам Гірая* може сприяти виникненню конфлікту в Криму. Після тих неправдивих інформацій *Іслам Гірая [III]* був відправлений на кораблі під назвою “Джгале оглу” на Родос (1054)¹⁴.

II (За даними історика *Наїми*). Після повернення *Іслама Гірая [III]* з Родосу для призначення на кримський трон, його прийняв Падишах. Султан дав йому багато порад і попередив: “Дивись тільки на мене, інших не слухай”. Коли *Іслам Гі-*

рай [III] виходив від Падишаха султана Ібрагіма, за ним йшов *садразам Мегмед Паша*. Хан йому казав: “Призначили мене татарським ханом, тепер ви повинні зважати на написане мною, – а далі продовжував, – не втручайтеся в мою діяльність і не надсилайте листів з пропозиціями підтримувати добрі стосунки з християнами московитами чи не здійснювати походи на їхні землі”.

III (За даними історика *Сеїда Мегмеда Різи*). *Іслам Гірай [III]* призначив з ширінських беїв Кутлу Шаха командиром військ для походу на країни противників. Коли *Кутлу Шах Мірза* повернувся з війни з великою здобиччю, то при виплаті ханові податків, тобто хумсу²⁰, виник конфлікт між військовими угрупованнями, який перетворився на сутичку, в результаті чого загинуло багато людей.

(За даними історика Наїми). Між візиром ханським *Сефером Газі Агою* і капикулу²¹ сталося непорозуміння, і *Сефера Газі Агу* хотіли вбити. Хан заарештував свого візиря, щоб припинити безчинства. Ага якимось чином утік з-під арешту і почав агітувати населення Криму проти хана. У зв’язку з цією подією кримські татари написали заяву і відправили ханові з вимогою, щоб “видати для покарання з підлеглих хана сина *Мегмеда Аги, Ільяса Агу*, а також його візирів *Рамазана Агу та Муртази Агу*.... Якщо хан згоден, тоді будемо служити йому”.

Тоді ж майже 80 тисяч московських вояків наблизилися до фортеці Азак²², щоб оточити її.

Лише розумними й умілими заходами *Іслам Гірай [III]* вдалося запобігти цим двом подіям.

IV (За даними історика *Ебуль Фарука*). Кримські татари тривалий час здійснювали військові походи на Русь, здобуваючи в результаті успішних війн матеріальні цінності й захоплюючи полонених. Вродливих жінок дарували Падишахові. Серед них красуня *Гасекі Гуррем*²³ стала видатною особою в османській історії під час правління султана *Сулеймана Кануні*²⁴. Ця жінка з гарему, за даними німецького історика *Гаммера*, звалася *Роксоланою з Русі*. Про це *Каміл Паша*²⁵ повідомив у своїй історії.

V Після вказаних вдалих військових походів на московську країну було скасовано виплату податку з населення кримського ханства під назвою “олче”³¹.

VI (За даними історика *Найми*). Для вивчення стану противника кримський хан відправив *Сефера Газі Азу*³⁴ до гетьмана³⁵ дніпровських³⁶ козаків. Гетьман повідомив про те, що поляки готуються до війни і мають велику кількість вояків – 150 тисяч реєстрових. “Вони мають намір незабаром вирушити на нашу країну” Україну. У відповідь на це повідомлення хан розіслав накази командирам по всіх своїх володіннях, щоб ті у десятиденний термін були готовими до військового походу³⁷.

27 *шеввала*^{37*} вирушили на війну. Проминали населені пункти під назвами Френк-хан і Хендек. Потім перейшли р. Дніпро через брід під назвою Більмерур-діван і рухалися далі разом за вояками, які з’єдналися зі 100-тисячною армією і форсували р. Турлу³⁸.

Польському королю³⁹ ще не було повідомлено про рух кримської армії. Він дізнався про це в селищі Данку⁴⁰ і почав утікати, щоб сховатися в паланці Озудже⁴¹, що біля фортеці Хотин. Татарським воїнам не було відомо про місцезнаходження короля. Підлеглі хана зустріли групу жовнірів, які несли до короля листа і продовольство. Вони змусили поляків назвати місце, де перебуває король. З іншого боку, [супротивники] не мали можливості вийти з фортець, тому що король зі своєю армією був обложений.

Почали вмирати від голоду жовніри і худоба. Нарешті король відправив листи *Сеферу Газі Ага* з проханням укласти перемир’я з ханом. Отож кримський хан зібрав усіх калгаїв та мурзів⁴² на меджліс для обговорення заяви короля. Дехто з командирів виступив з пропозицією “повністю захопити польську країну, користуючися становищем короля”. Але хан, незважаючи на семирічне перебування у польському полоні, пожалів поляків. Він мовив: “Вони самі просять миру і допомоги від нас, і ми повинні приборкати свою гординю”. Після цих слів вельмишановні державні особи вже не виступали опозиційно⁴³.

Отож відрядили делегацію на чолі з *Сефером Газі Агою* до короля для підписання угоди про перемир’я за нижченазваними умовами:

1) щорічно і своєчасно платити данину кримському урядові;

2) не нападати, не завдавати шкоди землям і народам, які перебувають під владою хана;

3) двох людей із панів, як заложників, передати кримському ханові;

4) не завдавати шкоди козацькій країні⁴⁴;

5) з друзями кримського хана дружити, а з ворогами бути ворогом. У війнах Кримського уряду проти недругів польський уряд зобов'язується надавати безмежну кількість своїх вояків і брати в них участь⁴⁵ (1062)⁴⁶.

VII (За даними історика *Сеїда Мегмеда Ризі*). У війнах *Іслама Гірая III* велику роль відігравав *Аргин Доган*⁴⁷ Бей. Вшановуючи його хоробрість у битвах татари написали багато повістей про *Аргина Бєя*.

VIII (За даними історика *Сеїда Мегмеда Ризі*). *Іслам Гірай [III]* помер від хвороби, спричиненої злякисною пухлиною. За порадою одного пастуха нарив витиснули, аби хвороба відпустила. Після того рана збільшилася, стан погіршився – і *Гірай [III]* помер.

Щоб повідомити *калгай-султана* в Кефе про смерть *Іслама Гірай [III]*, туди вирушив *Вагід Ефенді*. Подолавши шлях за 24 години, він зупинився в хаті одного старого селянина, щоб перепочити і дати відпочинок коневі. Сільські старійшини дізнавшись, що *Вагід Ефенді* прибув із Бахчисарая зі звісткою про смерть хана, відгукнулися такими словами: “Ми глибоко засмучені, бо, з одного боку, вороги готуються напасти на нашу країну, а, з іншого боку, трапилося нещастя!...”⁵⁰”

V. 3. Коментування історіографічного твору

Галіма Гірая Султана “Процвітання ханів”

(розділ “Хан Іслам Гірай III”)

1. اوچنجی اسلام گرای – *İslam Giray III* (тур.м.). Роки правління: 1644–1654 н. е. – 1054–1064 (Г.).

2. 1608–1610 рр.

3. 1610–1622 – перший раз, 1627–1635 – другий раз.

4. 3 10 вересня 1623 р. по 8/9 лютого 1640 р.

5. Кожен кримський хан призначав собі *калгай*, тобто заступника. Кипчацько-тюркською мовою قالغاي “калгай”

(к.м.) означає “залишитися”. Перед військовим походом хан залишав у Криму замість себе калгаю.

За даними кримських історичних джерел термін “калгай” уперше з’явився під час правління хана Менглі Гірая. Хан повинен був брати участь у поході разом з османською армією. Беї [командири] звернулись до нього з запитанням: “Кого ж залишиш замість себе?” Він відповів кипчацько-тюркською мовою: “Мій син *Мегмед Гірай* буде *калгаєм*” – “*Oğlum Mehmed Giray Kalgay*” (к.т.м.).

Резиденція заступника (калгаю) розташовувалась у Акмесджиді (сучасному Сімферополі). Див.: *Pakalin, M.-Z.* – Op. cit. II. – S. 150,151; *Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 168; *Ürekli, M.* – Op. cit. – S. 71.

6. 1638–1641 pp.

7. I раз: 1444–1446, II раз – 1451–1481.

8. بالباجي “*Baltacı*” (тур.м.) – назва службовців, котрі виконували зовнішні роботи у палаці Падишахів та ін. (*Pakalin, M.-Z.* – Op. cit. – Silt, I. – S. 154; *Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 32).

9. I раз: 1641–1644, 2 раз: 1654 1666.

10. Прем’єр-міністр.

11. خلیج “*Halic*” (тур.м.) – назва Стамбульської протоки Босфор, а також заток (*Develloğlu, F.* – Op. cit. – S. 317).

12. سفر غازی اغا “*Sefer Gazi Ağa*” (т.м.). Упродовж 1644–1664 pp. займав посаду візиря кримського хана. Виходець із дрібної татарської шляхти. Дуже швидко – ще коли *Іслам Гірай III* не був ханом – здобув його довір’я. Під час його намісництва (тобто калгайства) при хані *Багадірі Гіраї* (1637–1641 pp.) *Сефер Газі Ага* був джурою (ад’ютантом) *Іслама Гірая III*, який пізніше за його сприяння був посаджений на трон кримського ханства. Для здійснення цього плану він навіть підготував військову силу тощо.

Під час повстань у Криму 1646 року стає на бік бунтівних командирів проти центральної влади, за що хан заарештував його і присудив до смертної кари. Пізніше *Сефер Газі Ага* знову одержує посаду ханського візиря на загальне схвалення. Відтоді він здійснює численні внутрішні реформи, в результаті яких було покладено край сваволі кримських феодалів, що посприяло зміцненню центральної влади. За час його діяльності

помітно зросло значення кримського ханату на міжнародній арені. У шостому-сьомому десятилітті XVII століття Крим став однією з головних політичних сил у Середньосхідній Європі.

Починаючи з 1653 р., а особливо у 1654 р., *Сефер Газі Ага* провадить політику тісного примирення з Польщею на ґрунті створення спільного фронту проти Московії, а також України, зокрема, гетьмана *Богдана Хмельницького*.

Період найтіснішої польсько-кримської співпраці припадає на 1654–1664 рр., тобто на роки правління *Мегмеда Гірая IV* (див. прим. 9), після приєднання України до Росії. У 1664 р. виник гострий конфлікт між агою та ханом, в результаті якого він був страчений за наказом *Мегмеда Гірая*. (*Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 144; *Hâlim, G.-S.* – Op. cit. (a.g.e). – S. 100–107).

13. Тюрк. *Ağa* – укр. м. “*Ага*”. В різних діалектах тюркської мови – *ака, акаї, агаї* і *ага* – використовується як поважне звертання до старших у сім’ї (батька, старшого брата, дядька, дідуся). В Османській державі агою називали військових командирів, а також урядових службовців різного рангу. Інколи титул досить значних командирів (напр.: “*Yeniçeri Ağa’sı*” (тур.м.) – “*ага яничарів*”), звертання до найвищого керівництва війська яничарів. У Криму агою називали *візирів хана, калгаїв* та *нуреддінів*. (*Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 7).

14. Р. Х. 1644 р.

15. Кривний спадкоємець, що є головою у малих місцевих судах, а також командує в походах малими військовими корпусами.

16. Принци з роду *гіраїв* носили титул султана, тобто належність до ханської династії давала їм право командувати військовими частинами. З них обиралися хани (Див. *Тунманн*. Назв. пр. – С. 26).

17. Війна з московською країною була розпочата через два місяці після походу на Польщу. Протягом липня 1644 р. в різних місцях уздовж закордонної смуги були здійснені спільні атаки в глибину території противника під командуванням Кутлу Шаха Ширінського. Чисельність Кримської армії сягала до 40 тис. чоловік. (*Новосельский А. А.* Борьба московского госу-

дарства с татарами в XVII в. – М.:1948. – С. 336–337; також див. ц. м. – С. 129, 130. (§ 1, прим. 7–12).

18. У 1644 р. кримці, по-перше, здійснили військовий похід на Польщу. Як зазначав *Новосельський А.*, “вони підходили муравським шляхом до нижньої течії р. Ворскли і 13 червня на перевозі перебралися через неї. Чисельність татарського війська визначилась у 16 тис. чол. Потім вони різними шляхами просувалися вглиб польської території”. Вищезгаданий історик вказав на відсутність документів [російських джерел] для простежування подальших подій цієї війни. Він також зазначав, що, за свідченням польських істориків, татарські війська зазнали поразки. (*Новосельський А.* – Указ. раб. – С. 336). Але за даними тюркських джерел саме ці військові походи були здійснені новосформованим ханським урядом *Іслам Гірая III* і завершилися перемогою татарських військ. Також див.: ц. м. – С. 38–39, 144–145.

Треба зауважити, що поразка татарських військ під командуванням *Тугая Бея* від польсько-української союзної армії трапилась у грудні 1643 – січні 1644 рр. ще під час I-го правління *Мегмед Гірая IV* (1641–1642 рр.) (див. *Новосельський А.* – Указ. раб. – С. 332; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К.:1995. – С. 69).

19. اق چوماق “*Ак Çumak, Ak Çotak*” (тур.м.) – укр. м. “ак чумак, ак чотак”. Це ім’я складається із двох слів: “ак”, що означає “білий” і “çumak” або “çotak”, що означають “довбня”, отже – “біла довбня”, спеціально оброблене дерево з великим товстим кінцем, котре в давні часи використовувалось як військове знаряддя. (*Pakalın, M. - Z.* – Op. cit. – С. I. – S. 31–32, 379–380). За даними *Сена’ї* 1 грудня 1644 року *Іслам Гірай III* вирушив з військом з Бахчисарая. Був сильний мороз, річки замерзли, і тому військам легше було переходити їх і швидко рухатися. Далі літописець зазначав, що відстань між фортецями Керчю і Таманню через море становила 19 миль. Кораблями цей шлях не можна було здолати й за 20 днів, а *Іслам Гірай III* пройшов цю дорогу за тиждень і вступив на територію черкезів. Війська хана протягом 12 днів грабували і нищили цю країну й отримали велику здобич. Було відправлено багато подарунків Османському падишахові. Чер-

кезький командир Ак Чумак хотів помститися, але не зміг, і сам був страчений. (*Sena'i H.-M.* – Op. cit. – S. 5a – 7a).

20. Тюрк. *Hûms* – 1/5 частина прибутку кожного мусульманина. (Див. *Devellioğlu, F.* – Op. cit. – S. 381).

21. Частина армії, що складається з кінноти; вояки, які служили за платню. Також див. ц. м. – С. 75. (§ 3, прим. 3).

22. Тобто м. Азова, назва від Азовського моря, що має вигляд нижньої частини ноги людини. Тому в кримсько-татарському діалекті це місто (або фортеця) було назване Азак. (*Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 26; пор. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – 164. прим. 182).

23. Роксолана, яка була названа тюрками Гасекі Гуррем, що значить “найулюбленіша та радісна, світла жінка”. Історики підтверджують дані про те, що вона є русинкою. Польський посол Твардовський, який був у Царгороді [Стамбулі] 1621 р., чув від тюрків, що Роксолана походила з Рогатина. Пишуть, що *Гуррем Султаниша* [султаншею її стали називати після народження дитини від падишаха] народилася 1506 року в Україні, яка на той час перебувала під владою Польщі. У дев'ятилітньому віці вона потрапила в полон до кримських татар. Через декілька років, після отримання відповідної освіти та виховання у кримському палаці, кримський хан подарував її палацу турецького Султана. У 1520 р. *Сулейман став Падишахом*. У цьому ж році після смерті першої дружини *Гюльбахари Хатун* майбутній *Великий Султан* відібрав *Гасекі Гуррем* разом з трьомастами красунями і прийняв до свого гарему. Один із західних учених – *Бернард Бромаге* – про її особу писав: “В період великого розквіту Османського султанату разом з *Великим Падишахом* вона стала султаншею. Бачачи свого чоловіка володарем світу, ця чарівна жінка надихала його на здобуття перемог у щонайвіддаленіших країнах”.

Коли вони одружились, *султан Сулейман Кануні* був на 11 років старший за *Гуррем*. У них народилося семеро дітей: *Абдуллаг, Мурад, Селім, Мегмед, Джігангір, Беязід і Мігрімаг* (дочка). Див.: *Gülcü, Ali İhsan. İki hay ırsever sultan* (укр. Дві благодійні султанші). – (*Kanunî'nin eşi ve kızı* – укр. Дружина і донька Кануні) // *Tarih ve Medeniyet.* – İstanbul, 1995. – № 15, mayıs. – S. 49–55; *Назарук, Осун.* Роксолана. – Львів, 1930. –

С. 298, 300; *Sertoğlu, M.* – Op. cit. – S. 121, 141; *Кримський А.* Історія Туреччини. – Київ-Львів, 1996. – С. 201–213.

24. Роки правління: 1520–1566.

25. Народився на Кіпрі 1832 р. і навчався в Єгипті. З 1880 р. – міністр освіти в Стамбулі, потім прем'єр-міністр в османському уряді. Після військового повстання 23 січня 1913 р. зрікся своєї посади і поїхав на свою батьківщину, до Кіпру, де й помер 14 листопада того ж року.

Один з відомих історичних творів *Мегмеда Каміла Паши* називається “*Siyâsî-i Devlet-i Aliyye*” (осм. м.), що в перекладі означає “Політична історія Османської держави”; твір стосується періоду від початку створення цієї держави аж до правління султана *Абдулмеджіда* (1839–1861). Виданий в 3-х томах в Стамбулі 1325/1326 гіджрі – камері – 1907/1908 Р. Х. (*Babinger, Franz.* – *Osmanlı Tarih yazarları ve eserleri.* – Ankara, 1982. – S. 427–428).

26. Тюрк. *Jane.*

27. Те саме, що *нуреддін*, див. прим. 15.

28. Під час ханату *Іслам Гірая III* (див. прим. 1) займав посаду *нуреддіна*.

29. У військовому звіті, отриманому Москвою 31 липня 1646 р., донські козаки повідомляють, що вони виходили в море, нападали на бойові кафські кораблі й захопили п'ять суден, на яких було 30 гармат. Ці кораблі йшли на Азов. Полонені повідомили, що Кримський хан зібрав усіх людей та зосередив їх біля Перекопу.

У той самий час Кримський царевич [хан] та азовський [губернатор] *Мустафа Бей* з великим військом у 10 тисяч чоловік напали 6 липня 1646 року на місто Черкаськ.

Отже, упродовж 1648 р. турки з Азова й Криму демонстрували велику активність, побоюючись нових нападів московських військ, і здійснювали глибоку розвідку по Дону, під Астраханню. (*Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. Ученые записки. Выпуск 4. – М.: 1946. – Т. II. – С. 95, 96).

На нашу думку, у цьому році (1646) славне військо хана *Іслама Гірая III* під командуванням *нуреддіна Аділа Гірая* здійснило похід на Московію і повернулось з перемогою. Пор. *Abrahamowicz Z.* – Op. cit. – S. 164, прим. 177*, 177**).

30. *Олексій Михайлович* (1629–1676) – російський цар з 1645 р., син *Михайла Федоровича Романова* (1596–1645) – російського царя, родоначальника династії Романових. Висунутий на престол за ініціативою боярства Земським Собором 21 лютого 1613 р. після звільнення Москви від поляків у 1612 р. В часи правління *Олексія Михайловича* московська держава перетворилася на абсолютну монархію [відмирання Земських соборів, зменшення ролі Боярської Думи та ін.]. (*Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 344, 349; *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – М.: 1989. – С. 68–88).

31. Тюрк. *Olçe* або *Tatğa Akçe* теж саме, що й означає “акче”, тобто монета зі знаком.

32. Іспанські гроші.

33. وقایع قریم, “*Vakâyi Kırım*” – тобто “Літопис Криму”.

34. Див. прим. 12.

35. *Богдан Хмельницький* (1648–1657), народився приблизно у 1595 році, брав участь у польсько-турецькій війні 1620–1621 років. (Гетьмани України. Історичні портрети. (Збірник). – К.: 1991. – С. 35).

36. З давніх османських історичних джерел р. Дніпро називалась “*Özi*” (осм. м.), укр.т. – “*Озі*”, тому українських козаків називали дніпровськими, запорозькими. Також див. *Кримський А.* – Історія Туреччини. – Київ–Львів, 1996. – С. 5.

37. Можна припустити, що спільні військові походи *Б. Хмельницького* з *Ісламом Гіраєм III* проти Польщі та Москви здійснювалися після укладення союзу України з Кримом, про що свідчить літопис Сена’ї (див. – S. 13a, 13b), прибуття українського гетьмана з посольством до Багчесараю 28 листопада 1647 року.

38*. 04 жовтня 1648 р.

39. Тобто р. Дністер.

40. *Ян Казимир* (роки правління: 1648–1668). Основні сили спрямовував проти національно-визвольної війни українців під проводом *Б. Хмельницького*.

41. *Danku* (тур. м.)

42. *Özi’ce* (осм. м.) – укр. м. Дніпровські.

43. “*Мурза*”, або “*мірзе*” (осм. м.) – у нашому випадку військове офіцерське звання в османській армії.

44. Без сумнівів, гетьман *Богдан Хмельницький* також брав участь в обговоренні заяви короля і дав згоду на укладення миру.

45. Мається на увазі “не нападати на українські землі”.

46. Наприклад, 1651 року під час чергового походу *Іслама Гірая III* з *Богданом Хмельницьким* на Польщу, 18 лютого донські козаки 12-ма чайками напали на кримські береги й захопили декілька турецьких торгових кораблів. Після того вони повернулися на Дон, а далі подалися до Москви. Дізнавшись про це, кримський хан змушений був залишити поле Берестецької битви. Хан написав листа до московського царя, в якому звинуватив того в порушенні перемир’я: “Будь готовий кожної миті й чекай походу з боку війська Чингізхана, бо рішення про це вже прийнято”. Було розіслано накази воеводам Добруджі та Нігеболу, щоб ті вони теж готувалися до походу проти царя.

Одночасно, хан відправив свого посла до короля покликати того теж у похід проти Москви: “Коли не може сам іти, нехай вишле литовське військо...” (*Naima, M.* – Op. cit. – IV. – S. 454–455; *Грушевський М.* – Назв. пр. – Т. IX. – С. 65; *Смирнов Н.* – Указ. раб. – С. 105; *Ferhad Gardaşhanoglu, [Turanlı].* – Op. cit. – S. 40–43).

Наскоки донських козаків на Крим викликали невдоволення гетьмана *Б. Хмельницького*, про що повідомляв московський посланець до нього *Григорій Петров*.

Хмельницький йому сказав: “Царської величності піддані донські козаки вчинили мені біду і досаду велику, як почалась у мене війна з ляхами, то я донським козакам написав, щоб вони допомогли мені надавали і на море за здобиччю чи на Кримську країну не ходили. Але донські козаки до мого листа не прислухалися, приходили на турецькі землі. Тому я хочу кримському ханові допомогти, щоб донські козаки більше не завдавали нам клопоту. Донські козаки забули Бога і православну віру, не надали мені допомогу і посварили мене з кримським ханом. Та й Царська Величність допомоги не подав і за християнську віру не заступився. Коли ж обставатиме за донськими козаками, то

я разом з кримським ханом буду наступати на московські землі”. (Див. *Смирнов Н.* – Указ. раб. – С. 105).

10 квітня 1650 р. у Москві отримали військово повідомлення про очікуваний похід кримців і турків з Азова на Дон.

Богдан Хмельницький відрядив запорозькі полки (12 тис.), які рушили з кримським ханом і з тюрками проти донських козаків. Зробив він це на підставі договору “про взаємну допомогу” з кримським ханом. (Там же. – С. 107).

Таким чином ситуація, яка склалася між вищезгаданими державами, змусила *Іслама Гірая III* серед умов встановлення перемир’я зобов’язати Польщу надавати військову допомогу.

Отже договори про дружбу та взаємодопомогу між гетьманом і ханом були вигідними не тільки для української сторони, бо козацтво виступило захисником турецьких земель та міст від ворогів, тобто донських козаків. Крім того, Хмельницький добровільно визнав зверхність османської влади, тому що султан *Мегмед IV* та його уряд стосовно України провадили дружельобну і толерантну політику в усіх галузях.

47. 1651 р. н. е.

48. Перекопський командир, який разом з *Богданом Хмельницьким* здійснював військові походи на польські та московські землі від часу військового союзу України з Кримом. (*İslam Ansiklopedisi. İslam Giray III.* – İstanbul, 1964. – Cilt, V. – S. 1105–1107).

49. 1654 р. н. е.

50. У червні.

51. Взагалі, час правління *Іслама Гірая III* вважається періодом отримання важливих політичних і військових перемог над Москвою та Польщею, а також збагачення Кримської держави, унаслідок чого був скасований грошовий податок, так званий “дамга-акче”, з населення. Тому цей період є щасливим і стабільним в історії Криму. Отже, смерть хана стала великою втратою для населення Кримського ханства.

52. Див.: Коментарі та примітки до літопису *Сена’ї* “Історія хана *Іслама Гірая III*”. Вступна частина. прим. 7.

53. Нині – м. Євпаторія на Кримському півострові.

54. Час правління: 1551–1577 рр.

РОЗДІЛ VI МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ З ОСМАНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Проблема дослідження історії української дипломатії в другій половині XVII ст., зокрема під час правління гетьмана *Петра Дорошенка*¹ у висвітленні тюркських джерел та історіографії вважаємо надмір актуальною, тому що скрупульозне вивчення цього питання дає змогу об'єктивно оцінити взаємини між Османською державою та Україною саме в цю непросту епоху. Адже саме під час володарювання гетьмана *П. Дорошенка* за рішенням козацької Ради в Корсуні було вирішено посилити дипломатичні стосунки з Туреччиною².

Працюючи над зазначеною проблематикою в турецьких архівах та бібліотеках, автор цієї праці ознайомився з відповідною науковою літературою, літописами та документами, що заклало підвалини для ґрунтовнішого аналізу процесу розвитку міждержавних взаємозв'язків між українським та османським урядами. Останні пошуки в архівах Туреччини та історіографічних працях, передусім літописах, дають підставу стверджувати, що Стамбул дуже серйозно ставився до політичних змін в Україні, ото ж притримувався якомога гнучкішої дипломатичної лінії щодо кожного гетьманського уряду: союз з Кримським ханством, договір з Портою 1648 року під час правління гетьмана Богдана Хмельницького, неодноразовий обмін дипломатичними місіями протягом другої половини XVII ст. першої чверті XVIII ст.

Нижче подаємо дані стосовно державотворчої діяльності декотрих українських гетьманів після смерті Б. Хмельницького за матеріалами тюркських історичних джерел.

Отже, відомий сучасний дослідник османської доби Ісмаїл Узунчаршили підкреслював, що український гетьман Лівобе-

режжя Іван Брюховецький (1663–1668рр.) уклав договір з Московщиною, котрий безперечно мав негативні наслідки для державності України³.

Історик зазначає, що І. Брюховецький під тиском кошового Івана Сірка вирішив діяти проти царської Росії. Тому він направив свого представника до кримського уряду з пропозицією встановити турецький протекторат над усією українською територією. Дізнавшись про це, султан Мегмед IV (1648–1687рр.) відхилив пропозицію гетьмана, бо вона не відповідала принципам зовнішньої політики його держави. Але в червні 1668 р. візир Фазил Агмед Паша за дорученням султана проголосив Брюховецького гетьманом козацтва Східної України і надав матеріальну допомогу⁴.

Запорозькі козаки не завжди підтримували кошового Івана Сірка у боротьбі з кримськими татарами. Він відіграв важливу роль у зміні промосковської орієнтації політики І. Брюховецького і сам уклав перемир'я з Кримським ханством.

Очевидно, саме після зміни промосковської орієнтації названих українських політичних діячів та стабілізації стосунків з Кримом османський уряд вирішив задовольнити прохання Брюховецького, але на владні повноваження останнього тільки в окремій частині території України. Коментуючи цю подію, ми можемо припустити, що султан одночасно урахував також інтереси більш відомої особи – гетьмана П. Дорошенка.

В інших відомостях йдеться про те, що П. Дорошенко після отримання гетьманської булави скарив Брюховецького на смерть за те, що той підпорядкував українських козаків московському цареві та намагався підкорити собі все козацтво. Новообраний гетьман об'єднав під своїм управлінням козаків з обох берегів Дніпра. Але згодом, під тиском Москви та Польщі⁵, котрі намагалися загарбати українські землі, в козацьких лавах стався розкол. Запорозькі козаки⁶, вимагаючи піддатися Кримському володарю, відокремилися й обрали гетьманом Петра Суховієнка. А решта козаків перейшла у підпорядкування російського царя на чолі з Дем'яном Многогрішним, який просив російського підданства і проголосив себе гетьманом. Такий розвиток подій знову порушив політичну стабільність в країні⁷. В результаті, опинившись у складному

становищі, П. Дорошенко вирішив звернутися до турецького султана і направив до Стамбула своїх послів Патріанко (вірогідно Петренко) і адвоката Білогруда з проханням надати йому повноваження гетьмана України. Мегмед IV видав універсал про надання П. Дорошкові гетьманського уповноваження, яке відправив йому разом з “санджаком” (спеціальний державний прапор) та булавою. У цьому документі⁸ султан закликав усіх українських козаків об’єднатися під одним державним прапором. Щоби практично здійснити цей намір, він негайно відрядив до гетьмана свого повноважного представника разом з шістьма тисячами яничарів, відповідні накази отримали Галіль Паша (в турецьких документах “Özü Muhafızı” – букв.: “Оборонець Дніпра”) і кримський хан Селім Гірай у червні 1670 року. Зокрема в іншому листі, до польського короля, султан повідомляє, що Україна визнала османський протекторат, та вимагає не порушувати прав гетьмана⁹.

Зі сказаного випливає, що в даному разі султан безпосередньо своїм ферманом проголошує *П. Дорошенка* єдиним володарем України, забезпечуючи йому всебічну підтримку. Прийняття такого рішення Блискучою Портою, на нашу думку, сприяв високий авторитет згаданого гетьмана, проведення ним успішної дипломатії та відновлення міждержавних стосунків за традицією часів гетьманування Б. Хмельницького.

VI. 1. Визнання козацьким гетьманом свого підданства падишаху

П. Дорошенко завдяки розумній зовнішній політиці зумів згуртувати роздрібнене козацтво під своєю булавою. Удруге гетьман відрядив до Стамбула посла Василя Лобойка, який висловив щиру дяку турецькому володареві від імені українського гетьмана за підтримку і прохав османський уряд і надалі сприяти сттановленню української держави, а також висловив своє клопотання щодо подання відповідних наказів кримському ханові та дніпровському паші. Одночасно посол повідомляв про наступ московських та польських армій на українські землі¹⁰.

В цей самий час до Високої Порти прибув польський посол з перекладачем та листом від короля, але його відправили на-

зад з такою відповіддю султана: “Козацький гетьман Дорошенко визнав підданство падишаха, тому уряд османський попереджає короля, щоб той не порушувати прав гетьмана”¹¹. Коли Мегмед IV дізнався, що польський король вирушив до України, то відмінив свій-намір провести деякий час у поточному році в Анатолії і вирішив залишитися в м. Едерне (колишній Андріонополь) – польському королеві було запропоновано мирний варіант налагодження напружених стосунків, а чільникові Речі Посполитої зроблено застереження “більше не турбувати Дорошенка та повертатися на свою багьківщину. В іншому разі виникне думка, що король порушує мир між двома державами”. Падишах в листі також підкреслив, що “...віруючи у всемогутню силу та кару Господа Всевишнього, у Творця багатьох чудес, пророка [Мугаммеда (м.й.бл.)], весною наступного року він вирушить у похід зі своєю армією, віджене ворога і зруйнує його країну...”, таким чином, султан попереджав короля, щоб той готувався до війни¹².

З іншого боку, відразу після завершення Портою австрійської військової компанії, з укладенням Віденської мирної угоди у 1669 році¹³ виникла проблема у зв’язку з призначенням кримським ханом Аділом Гіраєм Михайла Ханенка гетьманом певної частини так званих “потканських козаків”¹⁴ і спрямуванням їх проти П. Дорошенка. Такий вчинок суперечив зовнішній політиці Османської держави, а тому Аділ Гірай був скинутий, і на ханський престол був призначено Селіма Гірая. В жовтні 1671 року під час церемонії в урядовому палаці в Стамбулі йому було вручено “кафтан”^{*} із соболиного хутра, шаблю та “соргудж”^{**}, оброблений золотом та коштовним камінням, як ознаки надання влади. Після розв’язання і цієї проблеми почалася підготовка до військового походу.

Літописці вказують на передумови, які підштовхнули короля зазіхнути на українські землі: по-перше, визнання гетьманом турецького протекторату, внаслідок якого спостерігався процес об’єднання козацтва, що розчарувало польського володаря; по-друге, коли П. Дорошенко і М. Ханенко воювали між

* Різновид верхнього одягу (каптан), яким на Сході традиційно пошановували видатних державних осіб.

** Різновид пишної прикраси верхнього головного убору.

собою, польська армія, скориставшись цим моментом, захопила чимало українських фортець та укріплень; по-третє, агресивність Польщі пояснювалась тим, що вона вважала Османську імперію такою ж слабкою, як під час правління султана Османа II (1618–1622рр.) та ін.

Але з Високої Порти на ім'я коронного гетьмана Михайла Вишневецького надійшов ультиматум про те, що “коли не припиниться агресія проти України, то буде оголошена війна”¹⁵. Також підкреслюється, що під час цього дипломатичного листування на захоплених землях були розташовані польські війська¹⁶.

У своїй відповіді на згаданий ультиматум польський король повідомив, що через провокаційні вчинки гетьмана П. Дорошенка його країна декілька разів зазнавала шкоди, і, зокрема, писав: “Україна передана нам в спадщину та належить нам. Дорошенко є наш підданий (або раб) і декілька років намагається передати цю країну іншим, не маючи на це права! Особливо зазначу, що цей проклятий провокатор (або хуліган, бандит) Дорошенко раніше підпорядковувався Московії. Але з огляду на його становище був відхилений царем і тоді знову надав перевагу дружбі з нами...”¹⁷ Зі змісту даного листа випливає жорсткий характер зовнішньої політики, провадженої польським урядом щодо України.

В одному з літописів XVII ст., автором якого був Абді Паша^{***}, підкреслюється, що падишах доручив відповісти на цей брутальний лист своєму садри-азаму^{****} Фазилу Агмеду Паші. Той написав: “Козаки раніше, коли були незалежними, добровільно і мирним шляхом прийняли Ваше управління. Але Ви, незважаючи на умови спільно укладеного договору між вами, знущалися з них та завдавали їм страждань. Ото ж, козаки більше не змогли терпіти. Задля захисту свого життя та батьківщини вони озброїлись мечами і відмовилися від Вашого управління та перейшли під захист кримського володаря (Українсько-Кримський союз 1648 р.). Понад 20 (двадцять) років козаки спільно з хантами боролися супроти Вас і врешті-решт прийняли протекторат нашої держави. В такому разі хіба можна говорити, що Україна належить Вам, якщо багато років

^{***} Повністю його ім'я подано в посланні. Див.: прим. 9.

^{****} Прем'єр-міністр.

тому вона вийшли з-під Вашого володарювання і регулярно веде бої проти Вас? Тому яке Ви маєте право називати цей народ [українців] своїми підданими? До того ж скажіть, що означає Ваше оголошення себе володарем названого народу чи зазіхання на їхні землі тоді, коли вони прийняли захист (або протекторат) нашої держави?"¹⁸.

Цей документ ще раз свідчить про толерантний характер ставлення турків до українців, висвітлює причини відмови козаків жити під польською владою і містить рішучий протест османського уряду з огляду на вороже ставлення короля до гетьмана П. Дорошенка, говорить про готовність султана обороняти українські землі.

З наведеного вище видно, що з посиленням дипломатичних зносин українського уряду з османським зростала й наполегливість султана в бажанні переконати короля відмовитися від агресії проти України.

Отже, такий перебіг політичних подій між зазначеними державами, зокрема й польсько-османських стосунків, спонукали султана Мегмеда IV, 4 червня 1672 року вирушити з міста Едірне військовим походом. Османська армія рухалася по дорозі в напрямку Добруджі, перетинаючи Ісакіївський міст, і вступила в Молдову. Тут дізналися від полонених, що Польща просила допомоги у Московії та Австрії. У м. Яші садри-азам ще раз перевіряв боєздатність війська і виставив свою армію перед султаном для її офіційного огляду.

Під час перебування армії в Молдові виникли труднощі внаслідок недобросовісного виконання свого обов'язку молдовським воєводою на ім'я Дука/Дуча щодо матеріального забезпечення особового складу. Падишах хотів стратити його через те, що той своєчасно не забезпечив необхідні підготування, але завдяки втручання одного з командуючих, Мерзіфонлу Кара Мустафи Паші, того було лише знято з посади, і на його місце призначили Етіенне Петроїтчака Тоді ж, Галіл Паша ("оборонець Дніпра") та анатолійський і караманський бейлербеї (губернатори областей у Туреччині) були уповноважені спорудити міст через Дністер в Україні. Лівобережжя цієї річки вважалось польською територією, отож одночасно й охорона цієї споруди була доручена їм.

Після побудови мосту османські війська перейшли на другий бік, аби здобути фортецю Ізвандже. Захисники цього укріплення, польські жовніри, почали дезертирувати, тому воно було легко захоплене. Після того запорозькі козаки під командуванням гетьмана П. Дорошенка, які об'єдналися з військом кримського хана Селім Гірая, здобули фортецю Бар. Тут саме вони зазнали сильної поразки ті козаки, які перебували під командуванням М. Ханенка, незважаючи на підтримку польських воїнів. Також султан наказав не перешкоджати козакам Ханенка, котрі хотіли повернутися до рідних домівок в Україну, хоча той вороже ставився до П. Дорошенка¹⁹.

За даними турецьких джерел Кам'янець-Подільська фортеця на ту пору була центральним містом українського Поділля. Фортеця утримувалася поляками. Отже, військова кампанія тривала, армія рухалась вперед за маршрутом, що пролягав через міста Добруджа – Ісакчи – Ясси – Хотин. Дорогою до основної армії приєдналися військові сили українського гетьмана П. Дорошенка та кримського хана Селіма Гірая.

Велика армія, що мала на меті звільнити українські землі, 15 серпня 1672 року скористалася мостом, який щойно був споруджений над Дністром, і після чотириденної відстані від кордону прибула до фортеці Кам'янець. Тут до штабу армії султана прибув Селім Гірай і привіз декількох полонених, які мали дати інформацію про стан супротивника. За наказом падишаха садри-азам Фазиль Агмед Паша урочисто прийняв хана. На допиті полонених дізналися про місце перебування польського короля та про те, чи той має намір надавати допомогу своїм воїнам у названій фортеці. Достовірність цих повідомлень перевірялася також інформацією від тюркських вивідувачів, яка збіглася з відомостями від полонених. Згодом гетьмана запорозьких козаків П. Дорошенка також зустріли урочисто садри-азам і особисто султан.

Після обговорення програми дій почалася військова операція по оточенню міста Кам'янець-Подільськ. Зазначимо, що армія, яка брала участь у цій кампанії, складалася з очолюваних 9 (дев'ятьма) тюркськими командирами 65 (шістдесяти п'яти) загонів яничарів^{****20}, облаштованих 18 (вісімнадцятьма)

**** Подаються транслітерації термінів, назв та імен.

турецькими гарматами типу “Балсез” (італійськ. *ballemezza*), які відзначалися довгим дулом та високою потужністю. У складі війська брали участь 12 (дванадцять) тисяч українських козаків та 8 (вісім) тисяч воїнів молдовського воєводства. Сюди ж привезли морським шляхом та суходолом через Молдову 2 (дві) тисячі кентал (*Kental*)²¹ пороху і роздали гарматам і “лагимчи” (*Lağımçı*)²². Османська армія у вказаному складі з трьох боків оточила місто, після чого противникові було запропоновано здатися. Але захисники фортеці відхилили цю пропозицію, сподіваючись на міцність своєї оборони. Тоді гарматні яничари відкрили щільний вогонь по війнах і спорудах укріплення. Жовніри польської армії також інтенсивно стріляли з усілякої зброї по загонах та укріпленнях яничарів. Командуючий Фазиль Агмед Паша ще раз здійснив перевірку боєздатності свого війська і закликав командирів до героїчної боротьби.

VI. 2. Атака яничарів

Розпочався запеклий бій. Після сильного і короткочасного артилерійського вогню польські захисники були розгублені, серед них почалася паніка. Двох жовнірів послали на переговори до садри-азам, вони сказали: “Нас сюди прислали володар фортеці король та наш командир з проханням припинити бій до ранку, і щоб ми домовилися про здачу Вам завтра Кам’янця”. Садри-азам їм відповів: “якщо маєте намір здавати фортецю, то хай негайно піднімуть білий прапор і пришлють нам своїх людей на знак гарантії дотримання слів”. Навзаєм командуючий Ф. А. Паша пообіцяв так само зі свого боку відправити до фортеці своїх людей²³.

Після цих переговорів тюркські воїни почали виходити з тимчасових укріплень, аби відпочити. Але противник, не дотримавши своєї обіцянки припинити військові дії і користуючись такою ситуацією, відкрив шалений артилерійський вогонь. У результаті загинули чимало вояків османської армії. Незважаючи на це яничари піднялися в атаку у відповідь на підступність поляків. У відновленому бою особливо відзначались сіваські та караманські (також області в Туреччині) воїни-гарматні. Вони з високою майстерністю вели прицільний

гарматний вогонь, в результаті чого ворог мусив відійти у свої укріплення, щоб урятуватися. Згодом тюрки розпочали операцію по замінюванню стратегічних об'єктів ворога²⁴. Одночасно аж до ночі тривав сильний вогонь по німецьких та польських солдатах, котрі розташувалися біля великої башти фортеці. Противник, побачивши наближення воїнів османської армії, почав кидати ручні гранати, а потім почав застосовувати козацькі гранати^{*****}. В цей час один із яничарів-вивідувачів таки піднявся на стіну фортеці та вгледів місце знаходження складу військового спорядження й вибухових пристроїв. Про це було повідомлено Кара Мустафі Паші. Той розпорядився негайно зліквідувати склад: з його загону спеціального призначення влучним пострілом склад бойових снарядів було підірвано, сталися потужні вибухи, що тривали з перервами протягом трьох годин. Одночасно тюркські гармаші відкрили ще дужчий вогонь, влучно накриваючи середину фортеці. Коли польське військо опинилось у скрутному становищі, прибув представник короля, повідомити про намір здатися²⁵.

К. М. Паша пильно спостерігав за внутрішньою частиною замку і помітив, що ворог хоче відновити бій, тож наказав відкрити сильний і тривалий вогонь з гармат. 26 серпня того року тривала запекла битва, супротивник використовував усі можливості для оборони. Сарикамиські (Запорозькі) козаки спільно з яничарами з трьох боків здійснювали регулярні атаки на позиції польської армії, і з укріплень лівого флангу, які були на підвищенні, влучно поціляли в середину фортеці. Бій тривав 8 (вісім) днів, а на 9 (дев'ятий) день, тобто 27 серпня 1672 року обложені поляки, підняли білий прапор. Через два дні командир фортеці прибув до штабу османської армії здати ключі²⁶.

Заяві посланця короля вже не довіряли після попереднього подібного звернення²⁷, тому битва точилася до остаточної перемоги.

У джерелах зазначається, що в перших битвах загинули переважно австрійські та німецькі солдати, які були в складі польської армії, тому згодом їх місце зайняли московські, козацькі (котрі перебували у службі в польській армії) та польські воїни. Також підкреслюється, що яничари в цих битвах

^{*****} Можна припустити, що вони видрізнялись.

проявляли справжній героїзм у відповідь на загибель своїх друзів-шегідів.^{28*****}

Польський коронний гетьман Михайло Вишневецьки та командуючий військом коронний гетьман Ян Собеськи далі вже не виявляли жодної ініціативи щодо порятунку фортеці. Після завершення війни падишах наказав відбудувати фортецю та призначив згаданого Дніпровського губернатора Галіла Пашу її комендантом²⁹.

Отже, втрата Кам'янець-Подільська, одного із старовинних українських міст, була для поляків трагедією. Користуючись цим, губернатор області Галєб (Haleb) (в Туреччині) Каплан Паша, хан Селім Гірай і гетьман Петро Дорошенко вирушили до міста Львова, теж раніше захопленого поляками. По дорозі було здобуто ряд замків та укріплень. Це стародавнє місто звільнили 9 вересня 1672 року. Разом з тим українські козаки та кримські татари здійснювали походи вглиб території Польщі. Зазнаючи поразки, М. Вишневецьки звернувся до С. Гірая з проханням передати садри-азаму Ф. А. Паші про його намір укласти перемир'я з Османською державою³⁰.

Названі вище джерела також засвідчують, що успіх яничарів у тій війні, зокрема у битві за здобуття міста Львів, не був таким, як у Хотинській війні в часи правління султана Османа II³¹. Отже, 18 жовтня 1672 року розпочалися мирні переговори біля м. Бучач, і між сторонами було підписано так звану "Бучацьку угоду", яка складалася із 7 (семи) статей з наступними умовами:

1. Король Польщі щорічно в листопаді повинен дарувати в османську скарбницю 22 тисячі золотом³².

2. Поділля в його давніх кордонах, з фортецями й укріпленнями, зі спорядженням та майном мало бути передано османам. Польські військові сили зобов'язуються покинути тутешні фортеці та укріплення.

3. Україна в давніх кордонах передається козацькому гетьманові П. Дорошенку. Польські вояки повинні вийти за межі території України.

^{*****} Шегіди – воїни-мусульмани, загиблі у боях за справедливість, чим забезпечили собі місце в раю.

4. Польське королівство зобов'язується за домовленістю ще від часів Іслама Гірая III (1644–1654) поновити платню щорічно в кримську скарбницю, тоді хан не здійснюватиме нападів на польські землі.

5. У разі війни Османської держави з будь-якою державою Європи, польська сторона тій не надаватиме допомоги ні під яким приводом.

6. Через зняття облоги з м. Львова польський уряд зобов'язується сплатити відразу 80 тисяч гурушів³³.

7. Всі паланки³⁴ Подільської області України передаються османам³⁵.

Текст цієї угоди був складений двома мовами – тюркською і латиною та підписаний обома сторонами.

VI. 3. Перемога гетьмана П. Дорошенка

В зазначеній війні, як свідчать документи, з польського боку брали участь також московські, австрійські, німецькі вояки та українські козаки, що підпорядковувалися гетьманові М. Ханенку. Але, незважаючи на таку розстановку військових сил, османська армія спільно з козаками під командуванням гетьмана П. Дорошенка та кримськими воїнами одержала блискучу перемогу.

Зазначимо, що особлива умова 1-ї статті угоди була дуже важкою і фактично завдала сильної шкоди існуванню незалежної Польської держави. Також, згідно з умовами договору, Україну повернули запорозьким козакам. Відомо, що раніше засновник Української козацької держави гетьман Богдан Хмельницький (1648–1657рр.) мав намір встановити кордони своєї держави. Хоча гетьман П. Дорошенко теж не досягнув цієї мети, але на деякий час він забезпечив українським землям недоторканність як результат здійснення активної та виваженої міжнародної дипломатії за умов складного політичного становища України у другій половині XVII ст. Зокрема, в зовнішній політиці П. Дорошенко надавав перевагу посиленню міждержавних зносин з Високою Портою. Також слід підкреслити, що наведені тексти свідчать справді толерантний характер турецького протекторату щодо України.

Також слід зауважити, що важливість нашого дослідження полягає в тому, що османська історіографія була започаткована і розвивалася завдяки високоосвіченим особам, які заклали в неї передусім ідею всесвітньої історії та культури. А головним джерелом розвитку зазначеної історичної науки у XVIII ст. були відомості дипломатичного характеру³⁶.

Підсумовуючи сказане ми зазначаємо, що для ґрунтовного дослідження проблеми міжнародної політики періоду гетьманування П. Дорошенка за даними тюркських історичних джерел та історіографії важливим є опрацювання їх у погодженні з європейськими та вітчизняними відомостями, яке у подальших наукових роботах дасть можливість об'єктивно висвітлювати діяльність уряду Української козацької держави у зазначений період історії.

Nişân-ı şerif oldurki ,

Çûn hazret-i malikül-mülk zül-celâl ve cenâb-ı vahibül-mevâhibü lâ-yezâl, celle anîş-şeyyie vel-mesâlik kemâl-i kudret-i ezeliyle ve mevhi'be-i celiyye'-i lem yezelliyesinden şümme zât-ı cevher-nisâb-ı Saltanatımı ser defter-i mülûk-ı adâlet-ayîn ey-ledügünden mâ'adâ 'inânsemend-i meydân-ı sahib-kıran-ı kabzâyı kudretime mukadder ve soltân-ı sâi'na-i ki şver-gîri ve kîti-sitânî keff-i kifâyet-i bi-haşmini mukarrer ve müyesser edüp 'arsa'-yı rûyü cihânı lem 'ân-ı şimşiri kabza-i te' şirim ile tâbân ve münevver ve teşrî-î meskûn heft-iklimi zimâm-ı iktidârıma râm ve musahhar etmekle sahâyif-i rûyi zemîni zîr tekin-i m'a-delet-temkin ve sa'âdet-kudretim eylemişdir.

Elhamdülillah hamden keşîran ile olsa hâliyâ merci'-i âmme'-i mülûk ve hükkâm ve melce'-i kâffe'-i ashâb-ı câ-u ihtirâm olam 'atiyye-i 'aliyye-i sipihr-ihtiramımı-za yüz sürüp hidmet ve 'ubudiyet üzere olanlar emn ü emân ve âsûde-hal ve her zeman eyyamları refahiyyet ve itminan ile güzeran eylemeleri 'âdet-i pesendide'-i şâhân-ı cihan-ı ve ka'ide'-i müstahsene'-i şehen şâhân-ı devrandir. Bin'âen 'ala zâlik işbu darende'-i menşur-ı meşhûr-ı Sultânî ve numayende'-i bir lebğ-i belîğ-i vacibü't-tebliğ-i hakanî iftihar ümerâ'il-milleti'l-mesihyye muhtârî küberâi't-tâfeti'l-'Iseviyye muhâleset-'üvân-ı müsâdekat-nişan Sarıkamış ve Barabaş ve Potkal, üç kavın Kozacı Hatmanı Perto Doroşenko

hatemet 'evakibehu bi'l-hayr rikâb-ı kâm-yâbıma elçi ve âdem gönderüp atebe'-i aliyye'-i felek-ihtişam ve sūdde'-i seniyye'-i sidre-i makamımıza sadâkat ve ihlâs ve kemâl-i 'akîdet ve ihtisas ile hidmet ve 'ubudiyyet ' arz edüp memâlik-i mahrûsetu'l-mesâlikimde zîr-i himâye'-i hüsrevâneme dahil olan Eflak ve Boğdan ve saire'i 'iyâd-ı 'inayet-mu'-tadım 'adâdından 'add olunup üç ülke hakimi olmak üzere 'avatıf-ı 'aliyye'-i mülük-ânemden Tuğ ve 'Âlem ve Sancak verilmek recâ etmekle recâsı karîn-i kabûl-ı hümayûnum olup câdde'-i ita'tde rasih-dem ve şahrah-ı 'ubudiyetde şâbit-kadem olmak şartıyla işbu sitte semânîn ve elf muharremu'l-haramının gürresinden Hatt-ım Humâyûn-ı sâ'âdet-makrunumla üç ülke hükûmetine sancak olmak üzere ber-vech-i te'yid tevcih-i taklîd ü 'inayet edüp emr-i şerefim verilmekle mücibince işbu berât-ı sa 'âdet-fezâ-yı hüsrevânî ve bu menşûr-ı lâzımül-ımtisâi-ı hâkâniyi' verdim ve buyurdumki, ba'delyevm mûmâ-i leyh varup üç ülke hükûmetine ber-vech-i te'yid Sancak tarîki üzere mutasarruf olub hıfz u hırâset-i memleket ve himâyet ve siyâset-i ra'ıyyet ve hüsn-i tedbîr ve tedârukı vilayetde ve üç kavm kozağı tâifesinin zabt u rabtında ve sefer-i zafer-i eşerim vaki' oldukça me'mur olduğu mahalle mükemmel ve müretteb askeriyle erişüb hidemât-ı hûmayûnûmda mevcûd bulunmakda dikkat ü ihtimam ve sa'yi mâlâ-kelam eyleye ve üç ülkenin sağîr ü kebîri ve zâbitleri ve re 'âyâ ve berâyası mûmâ-i leyhi üzerlerine zâit ve hakim bilüp hükûmetine mûte'allik cezvi ve küllî umr-ı mücibül-iktizâda kemâ hüvel-mu'tâd mûrâca'at eyleyüp tekmîl nâmûs-ı Saltanat ve muvafık-ı umûr-ı devletr olan sözünden tecavü eylemeyüp sem-'i kâbul ile isgâve emrini bilâ-tereddü icrâ eyleyeler.

Ve mûmâ-ileyh dahi taraf-ı Saltanat-ı aliyyeme câdde-i' inkiyâd ve itâ'atde şâbit-kadem ve Şahra 'ubudiyet-ve itâatde rasih-dem olup ve lazîm el-'garâz olan ahvâl-i memleketi pâyey-i' serîr-i ma'delet-masîde bildirmekden hali olmaya şöyle bileler.

'Alamet-i şerife i'timad kılalar tahrîren fî evâil-i şehri muharramül-haram sitte şemanin ve elf (Гиджри-1086, 28 Mart-7Nisan 1675-Ф.Т.).

"Цей високий універсал написаний Вельмишановним володарем з приводу сказаного: Тому Господь Всевишній Аллаг-Володар всього світу і Його величність падишах, який

задовольняє прохання і дарує милостиню, той Великий справедливий, істинний шлях, Його вічна всемогутня сила і дар щирий зі світлого джерела назавжди наділив мене багатством і владою, підкресливши на початку Своєї Книги, що проголосив мене володарем. Господь велів мені, всепереможному у змаганнях з верховою їзди на кінному майдані, мати владу над сімома континентами, тобто всім світом, без перешкод. Силою меча блискучого, світлого і сонячного сім материків підпорядковано мені, бо Господь, якому і належить все на поверхні й під землею, справедливістю та мудрістю Своєю зробив мене щасливим.

Хвала Господу Всевишньому, Його багатству, коли володарі країн зелених полів прибувають до нас та просять допомоги, і коли всі прихильники з цінними дарами схиляються до нашого Високого Порогу із заявою про те, що завжди вірно служитимуть нам. Вони повинні жити в достатку, безпеці, недоторканими і щасливими. Гарантувати це є споконвічним правом і традицією, гордістю і честю султанської влади та його правління.

Отже, у зв'язку з тим що до султанського палацу звернувся з серйозним наміром володар-обранець Християнської нації і трьох частин козацтва: Сарикомиської (Sarıkamış), Барабаської (Barabaş) й Потканської (Potkali), гетьман *Петро Дорошенко*, хай щастить Тобі. Він прислав до нас своїх послів офіційно повідомити про визнання нашого протекторату, про вірну, чесну і бездоганну службу. Країни, котрі знаходяться в межах території моєї держави і перебувають під моєю владою, такі як Ефлак, Богдан та інші, традиційно отримують допомогу задля їхньої міцності. Він просить від мого султанату призначити його володарем трьох земель та засвідчити це спеціальними атрибутами: “Туг” (Tuğ), “Алем” (Alem), “Санджак” (Sancak), – ознаками наданої йому влади.

Приймається це звернення за умови, що Він справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною, чесно дотримуватиметься своїх слів упродовж того часу; який Він вирішив перебувати під нашим протекторатом.

Отже, на початку місяця мугаррам 1086 року написаний власноручно мною “*Hatt-ı Humâyûn*” та затверджений моїм

підписом, який приносить щастя, про надання Йому повноваження володарювати трьома землями згідно з чинним законодавством держави і про забезпечення всебічною підтримкою. Після оголошення цього наказу у моїй безмежній щасливій державі я наділив Його потрібною владою та повелів також, що Він, після важких днів, призначений хаканом на території трьох вищезгаданих країн та урядів, і завданням Його є на-самперед їх оборона. Народи, котрі перебувають під політичним управлінням, повинні найкращим чином підготуватися і вжити заходів для розв'язання проблем. Також всі три верстви козацького народу зобов'язуються об'єднатися під Його владою і, в разі одержання мого наказу про переможні військові походи, повинні бути готовими, сильними, дисциплінованими, вірними, пильними, бути організованим військом та з'являтися під моє командування, сумлінно й беззаперечно виконувати поставлені завдання. Також все населення зазначених країн – бідні та багаті, воїни та офіцери, піддані та весь народ – повинні поважати вищезгадану особу, виконувати всі необхідні, потрібні рішення, дотримуватися традиційних порядків.

Нехай Він після цих численних звернень з совістю, чесно виконає обіцяні слова стосовно державних справ султанату. Хай не порушує свою присягу, буде слухняний, діє швидко і бездоганно. Ще раз попереджую, нехай служить справедливо і без ухилинь. Отож, на завершення ще скажу про необхідність повідомляти мій високий сильний трон про події в землях держави. Щоб це знали та вірили нашому *ферману* і дотримувалися його умов. Дата написання цього документа – початок місяця мугаррама 1086 року”.

¹ Роки правління: 1665–1676рр.

² Про взаємини між Україною та Туреччиною під час гетьманування Петра Дорошенка докладно див.: *Туранли Ф. І.* Дипломатичні стосунки гетьмана Петра Дорошенка з Високою Портою за даними тюркських історичних джерел // *Україна дипломатична.* – К., 2002. – Вип. II. – С. 236–247.

³ Про підстави підтримки російським урядом Івана Брюховецького, який виступив з пропозицією ліквідувати гетьманства в Україні докладно див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національ-

на революція XVII ст. (1648–1676 рр.). “Україна кріз віки”. – К., 1999. – Т. 7. – С. 246–255.

⁴ *Uzunçarşılı, İsmayıl Hakkı. Osmanlı Tarihi.* – Ankara, 1949. – Cilt III. – S. 112.

⁵ За даними історика Юрія Мишика у зазначений період на великій території України також відбувалося посилення тиску на Православну церкву з боку Речі Посполитої. Див.: *о. Ю Мишик. “Пам’ять (1671 р.)”* – Український полемічний твір // Український Археографічний Щорічник. – К., 2001. – Т. 8/9. – С. 306–312.

⁶ За даними тюрколога Григорія Халимоненка термін “козак” походить від давньотюркського дієслова “gaz-”, що означає: рити, копати і “gazıan” – здобути, надбати, також “gazıanç” – надбання, прибуток, зиск, заробіток (*Халимоненко Г. І. Інститут козацтва: тюркського й українського* // Східний світ. – Київ, 1993. – №1. – С. 108–109). За іншою версією в дослівному перекладі з тюркської мови означає “вирізати, поголити гострим інструментом”. Також “поголені, безбороді чоловіки, які були призначені для служби у війську, для походів та ін. (Sâmi: Ş. Kamûs-ı Türkî. – İstanbul, 1989. – S. 1068). Також див.: *Щербак В. Джерела формування українського козацтва* // Український історичний журнал. – К, 1990. – №12. – С. 18–20.

⁷ *Ferhad Gardaşkanoğlu, [Turanlı]. Ukrayna, Osmanlı himayesinde // Tarih ve Medeniyet.* – İstanbul, 1995. – №15. – S. 40.

⁸ Український переклад цього документа (дата написання за Християнським календарем приблизно – 28 березня 1675 рік) з коментарем опублікований в Українському археографічному щорічнику (УАЩ). Ми подаємо транслітерацію латиницею та додаємо копію (факсиміле) оригіналу зазначеного документа, який починається з монограми, складається з 36 рядків, написаний османсько-тюркською мовою у стилі “Dîvân-î” власноруч самим султаном *Мегмедом IV*, а також його текст українською. Див.: *Туранли Ф.І. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка* // УАЩ (На пошану Павла Степановича Соханя з нагоди 75-річчя). – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 334–340.

⁹ *Derin, Fahri Çetin. Abdurrahman Abdi Paşa “Vekâinamesi”.* – İstanbul, 1993. – S. 315; *Çabuk, Vahid. Köprülüler.* – Ankara, 1988. – S. 144–145.

¹⁰ *Turanlı, F.G.* – Op. cit. – S. 40.

¹¹ *Derin, Fahri Çetin.* – Op. cit. – S. 316–317.

¹² Цей лист за даними названого лігопису був написаний у вересні 1671 року (див.: *Derin, Fahri Çetin.* – Op. cit. – S. 316–317).

¹³ *Sertoğlu, M. Osmanlı Tarih Lûğatı.* – İstanbul, 1986. – S. 258–259.

¹⁴ Тюрк. “Potkali kozakları”.

¹⁵ Див.: *Op.cit.* – S. 320–322; *Raşid Tarihi.* – İstanbul, 1865. – Cilt, I. – S. 264.

¹⁶ Див.: прим. 10.

¹⁷ Див.: *Op. cit.* – Cilt I. – S. 264 vd.

¹⁸ *Derin, F.-Ç.* – *Op.cit.* – S. 322–324.

¹⁹ *Çabuk, V.* – *Op. cit.* – S. 146.

²⁰ Вони склали спеціальне професійне військо, що безпосередньо підпорядковувалося турецькому султанові і одержувало платню за свою відмінну службу. Цей рід війська виник ще в державі тюрків-сельджуків (1038–1194) та османів; ця армія була досконало організованою, починаючи з часів правління Мурада I (1360–1389), і перебувала на службі до 1826 року. Також див.: *Pakalın, M. Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.* – İstanbul, 1993. – Cilt, III. – S. 617–629.

²¹ Очевидно, йдеться про металеві ємності.

²² Це назва воїнів-вивідувачів, які копали тунель до місця перебування противника, і встановлювали там вибухові пристрої.

²³ *Derin, F. Ç.* – *Op.cit.* – S. 338; *Çabuk, V.* – *Op. cit.* – S. 148–149.

²⁴ Див.: прим. 14.

²⁵ *Raşid Tarihi.* – *Op.cit.* – Cilt, I. – S. 288.

²⁶ *İslam Ansklopedisi.* – İstanbul, 1942. – Cilt, VI. – S. 901.

²⁷ Див.: прим. 15.

²⁸ *Danışmend, İ. H. Osmanlı Tarihi Kronolojisi.* – İstanbul, 1961. – Cilt, III. – S. 441.

²⁹ *Op.cit.* – S. 441–442.

³⁰ *Raşid Tarihi.* – *Op.cit.* – Cilt, I. – S. 284.

³¹ Див.: прим. 9.

³² За даними згаданого історика Данишменда вказується сума в 220 тисяч дукатським золотом (*Danışmend, İ. H.* – *Op. cit.* – Cilt, I. – S. 441).

³³ 1 гуруш (у XVIIIст.) = 120 акче, названа грошова одиниця спочатку (XIVст. в Туреччині) мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла; 100 гурушів = 1 TL (турецька ліра); Ізолотий ≈ 390 акче (могло бути й 420). Про це докладно див.: *Туранли Ф. Г. Українсько-кримські міждержавні зносини у середині XVII ст. (за тюркськими історичними джерелами).* – К, 1997. – С. 121, 169; *Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела.* – К.: Видавни-

цтво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: 2000. – С. 80–81.

³⁴ Тобто, адміністративно-територіальні області. Докладно див.: Архів коша нової Запорозької Січі (корпус документів: 1734–1775 рр.). – К., 1998. – Т. I. – С. 12–13.

³⁵ *Danışmend, İ. H.* – Op. cit, III. – S. 441–442; *Uzunçarşılı, İ. H.* Op. cit. – Silt, III. – S. 185; *Çabuk V.* – Op. cit. – S. 152–153.

³⁶ *Ортайли І.* Основні напрямки в османо-турецькій історіографії // *Marra Mundi* (Збірник наукових праць на пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його 70-річчя). – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 199–206.

РОЗДІЛ VII ОСМАНСЬКІ АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ СТОСОВНО УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПРУТСЬКОЇ ВІЙНИ

Дослідження історії України у XVIII ст. має також неабияке значення для висвітлення історії міжнародних відносин держав, які були причетні до творення культурної спадщини Хотина.

Розглядаючи це питання слід підкреслити, що Прутська війна між Російською та Османською імперіями 1711 р., яка завершилась поразкою царського війська, у результаті чого 23 липня цього року була підписана “Прутська угода”¹. Згідно з умовами цього договору фортецю Хотин та її територію забрали у Богдана², і вона повністю перейшла під владу османів³. У цей час головнокомандуючий військом у фортеці Аккерман⁴ Абді Паша навесні 1713 року прибув до Хотина, де тривалий час очолював військову адміністрацію вказаного міста⁵. Він зустрівся з колишнім королем Польщі Станіславом Лещинським (Stanislaw Leszczyński)⁶ з метою підтримки його для повернення на трон. Коли він побачив потужні турецькі сили, був потішений з того, що Хотин був завойований у 1713 р. До території цього міста були передислоковані дві турецькі дивізії з Боснії та липканський охоронний полк⁷. Пізніше, за пропозицією шведського короля Карла XII⁸, за іншою – версією воєводи Ніколає Маврокордата (Nicolae Mavrocordat) (1711–1716), який запропонував османському урядові 50 тис. левів (талерів), щоб зберегти Хотинську волость у межах Молдавського князівства⁹, а ще за однією, найбільш вірогідною версією – головнокомандуючого губернатора Галепської області¹⁰, великий візир Джін Алі Паша призначив Мустафі Паші перевірити увесь Хотинський регіон та встановити: скільки часу займає дорога з одного кінця до іншого, скільки є населених селищ¹¹. За даними українських дослідників у 1715 році на території

згаданого регіону було 93 села, але в офіційних документах зберігалися відомості лише про 59 населених пунктів. У 49-ти з них не виявилось жодного мешканця, а в 10-ти селах загалом нараховувалося 385 родин¹².

У 1714 р. до цього регіону приєдналася і північна частина Чернівецької області. У 1715р. на території Богдану¹³ були вжиті заходи проти атак з півночі. З числа обраних яничар Мустафа Ага став першим турком-оборонцем Хотина. Він особисто, під супроводом згаданого Маврокордата, з допомогою молдаван розпочав реставрацію та розбудував Хотин¹⁴. *Слід підкреслити, що османському державному архіві зберігається реєстраційна книга, яка складається з 11 аркушів, датується 1715 роком, в якій йдеться про надання матеріальної та фінансової допомоги, і те, що за указом султана Азмеда III¹⁵ для будівництва та реставрації Хотина зі Стамбула були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники та інші. Також були відправлені необхідні будівельні матеріали та спорядження, визначена кількість коштів для виконання цієї роботи тощо*¹⁶. Щодо цього питання автор книги “Цитадель на Дністрі” Комарницький зауважує: *“...турки у 1717–1718 роках, запросивши французьких інженерів, почали реконструкцію цитаделі. Навколо неї були викопані глибокі рови та споруджені кам’яні вали з багатьма бастіонами. На її території містились казарма, комендантський палац, мечеті з мінаретами, склад, майстерні. Від них збереглися незначні рештки. Фортеця мала четверо воріт: Кам’янецькі, Яські, Бендерські та запасні. Після закінчення у 1718 році реконструкції Хотинська фортеця стала наймогутнішим вузлом оборони Османської імперії на сході Європи”*¹⁷. Згаданий автор також зазначає, що у зв’язку появою далекобійних гармат фортеця починає втрачати своє попереднє значення¹⁸.

Таким чином, в період з 1714 до 1812 р., тоді коли для Хотина з півночі, а також зі сторони царської Росії існувала загроза, особливо після втрати Кам’янця у 1699 р., фортеця була під захисним щитом османів¹⁹.

Протягом XVIII ст., як зазначається в турецьких джерелах²⁰, Хотин кілька разів захоплювала царська Росія, а в 1739 р. нею

був окупований увесь регіон внаслідок перемоги в Ставчанській битві. Автори книги "Хотинщина" зазначають: "Восени росіяни почали виводити свою армію з Молдавського князівства. При цьому за наказом російських командирів вояки хапали усіх, кого могли: чоловіків, жінок, дітей, і знали їх, наче худобу, за Дністер. Офіцери-дворяни прагнули збільшити таким чином кількість кріпаків у своїх маєтках. Частина цієї "здобичі" просто продали цивільним поміщикам. За свідченням сучасників найбільше від "визволителів" потерпіла Хотинщина та прилеглі села Чернівецької волості. Після відступу росіян до Хотина повернулася турецька військова адміністрація, яка застала місто та фортецю цілковито пограбованими. Не вціліло навіть мусульманське кладовище, в тому числі мармурова гробниця згаданого Абді-паші."²¹ Інший автор щодо наслідків Ставчанської битви наголошує на тому, що "Переможцям дісталися великі трофеї: 179 гармат, 3 базуки, 13 булав, 27 прапорів, велика кількість бомб, гранат, пороху, 25 тисяч мішків різних товарів. Понад 2 тисячі осіб потрапили в полон."²² Незважаючи на ці обставини у тому ж році 18 (29) вересня за Београдською мирною угодою, підписаною між Османською державою та Російською імперією, фортеця була повернена туркам²³. Слід підкреслити, що чисельні документи османського державного архіву свідчать про реставрації, розбудову Хотина, а також там встановлення захисних споруд²⁴. З приводу цього питання в одному з листів голови хотинської адміністрації Османа Ефенді на ім'я турецького володаря, султана Селіма III²⁵ йдеться: "...як раніше було повідомлено візиром Ферхадом Пашою про нижчезазначені проблеми щодо необхідності відбудови та реставрації. З приводу цього ж питання голова адміністрації Осман Ефенді знову проводив дослідження території Хотина на прохання населення міста і зазначив про необхідність проведення архітектурно-будівельних робіт. На основі цих досліджень він склав два реєстри для інвентаризації та з кошторисом"²⁶. Далі зазначається, що "...раніше 15 тис. акче²⁷, які були передані голові адміністрації, були використані за призначенням..."²⁸ У резолюції до цього листа султан підкреслює: "Молодець Осман Ефенді, який написав прекрасне повідомлення. Наказую відправити акче. Розбудуйте

споруди оборонного значення найкращим чином, і з цієї метою відправити до Хотина необхідне військове знаряддя, будівельні матеріали та техніку. Зазначені матеріали визначені. То чому би не прислухатися до розумних порад”²⁹. З приводу розв’язання проблем, пов’язаних з відбудовою зруйнованого Хотина внаслідок тривалих війн у XVIII ст., в іншому документі йдеться про те, що “...колишній д е ф т е р д а р³⁰ і голова адміністрації Хотина Осман Ага³¹ і цього разу звертається з проханням до названого турецького володаря щодо відбудови міста-фортеці. Він надіслав накреслений та намальований проект, в якому наголошується також на необхідності встановити навколо міста фортифікаційні споруди...” В цьому документі є резолюція султана, в якій зазначається: “...що Він ознайомився цим листом і вказує забезпечити необхідними військовими та будівельними матеріалами та надати всебічну допомогу для задоволення прохання Османа Аги”³².

У вказаному архіві також зберігаються документи про вказівки турецького султана Агмеда III кримському ханові Каплану I Гіраю щодо Хотинської фортеці.

VII. 1. “Лист* султана³³ кримському ханові Каплану Гіраю³⁴”

Вельмишановний кримський володарю, безпосередній нащадку ханського роду Каплан Гірай хане !

Всі звернення³⁵, котрі надіслані до мого палацу, були обговорені та оцінені належним чином, після чого ви повинні знати про це.

У зв’язку з відбудовою Хотинської фортеці та виконанням фортифікаційних робіт в наших тамтешніх прикордонних регіонах, раніше з мого палацу були відправлені мною доручення відповідальним особам³⁶.

Наш головнокомандуючий переможною армією, розташованою в околицях Хотина, візир Абді Паша³⁷, з яким треба об’єднатися чи бути в союзі (нехай йому допомагає Господь Всевишній – Аллаг), звертався до нас. Також з’явився ваш представник у нашому палаці з повідомленням³⁸ та прихильністю.

* Додаються копії документів № 56666 (див.: прим. 26), № 9807(див.: прим. 32) мовою оригіналу.

Отже нашим султанським диваном прийнято рішення виділити для зазначеної мети 2 000 (дві тисячі) золота з *туррою*³⁹. Відправити ці кошти за призначенням було доручено особисто ч а в у ш б а ш і⁴⁰ Абдуррахманові.

За допомогою Всевишнього, коли той прибуде, так само з боку татарських військ мирна угода⁴¹, яку підписали з Московією, не повинна бути порушена.

Цю зиму особисто той поважний⁴² буде гостювати в Криму. А калгай султан⁴³ на чолі татарського війська, коли буде ушанований почетом високого володаря⁴⁴, не повинен чинити дій, які можуть порушити умови укладеного миру⁴⁵, і має знаходитися в Буджаці⁴⁶.

Якщо ні, так тоді хай ч а в у ш б а ш и влаштується в Буджаці, а згаданий султан⁴⁷ в Криму.

Треба діяти відповідним чином, і ми радимо повідомляти про свої справи до нашого високого палацу.

Дата написання за ісламським календарем гіджрі – 1125 р. (1713 р. за християнським календарем)”.

У 1769–1774 рр. між царицею Катериною II⁴⁸ та султаном Мустафою III⁴⁹ відбулася війна, і північна територія знову була загарбана. У той час коли у квітні 1769 р. князь Голіцин мав захопити фортецю, яку обороняв Гаджі Четеджі Єген Гусейн Паша, на допомогу йому прийшов володар Селанікі Гасан Паша зі своїм військом (20 тис. чол.) і врятував того. Пізніше Гасана було названо “захисником Хотину”. В той час губернатор області Румелі Мегмед Паша був призначений на посаду головнокомандуючого армією, яка мала дислокуватися в Хотинському регіоні⁵⁰. Кримський хан Девлет Гірай IV⁵¹ привів до фортеці 40 тис. свого війська. Стотисячна армія на чолі з Голіциним відбила напад війська противника; тюрки захищались у фортеці, яка незабаром була оточена⁵². Захисник фортеці Гасан Паша героїчно загинув у бою. Великий візир Нішанджи Мегмед Емін Паша зі своїм нестійким військом не зміг врятувати Хотин. Через це до візира привели Алі Пашу Молдованджи, колишнього керівника служби присадибних ділянок, якому на деякий час вдалося відкинути військо Російської імперії⁵³. Колишнього великого візиря разом з молдовським воеводою Григором Гріка (Griga Grigore), відпо-

відальних за поразку, було страчено в Стамбулі. Крім того, 18 вересня після добре підготовленої атаки Хотина російським генералом Брудже (Brudze), який добре оборонявся на великому полі між Хотиним та Кам'янцем, і особливо у бою за міст через Дністер, Голіцин завдав поразки силам Алі Паші Молдованджи, яким довелося тікати на південь. Внаслідок цього хотинські гарнізони в паніці теж залишили фортецю. Російське військо сподівалося перемогти у тій війні. Рада богданських бояр, що сподівались на успіх вказаного війська, звернулася до фельдмаршала Румянцева з вимогою повернути до Богдану колишню територію разом з Хотиним. Все це століттями належало туркам. І після підписання договору між Російською та Османською імперіями в липні 1774 р. у місті Кючук-Кайнарджа (Küçük-Kaynarca), згідно з яким Хотин як і раніше залишився під турецькою владою⁵⁴. Про цю угоду свідчить османського архівний документ: *“Угода Кючук Кайнарджа була підписана 17 липня 1774 року в період правління султана Абдюльгаміда ІІІ (роки правління: 1774–1789) в Кючук Кайнарджа, що знаходиться на території Болгарії між Османською державою та Російською імперією, в результаті поразки османської армії. Відповідно до цієї Угоди Османська держава братиме до уваги побажання російського уряду на користь стамбульської православної церкви та її монахів і воевод Ефляка та Богдана, вперше по Чорному морю зможуть ходити російські торгові та військові кораблі, а торгові кораблі зможуть проходити через протоки, буде визнана незалежність Криму, землі між Бугом та Дніпром відійдуть до Росії, буде сплачено 4,5 мільйонів рублів військової компенсації, за Росією будуть визнані привілеї, які визнаються за такими державами, як Франція та Британія.*

Ісламське літочислення: 7-го числа місяця джемазієльве-веля 1188 року (християнське літочислення: 17 липня 1774 року)”⁵⁶.

За часів нової російсько-австрійсько-турецької війни (1788–1791/92) Хотин був окупований: спочатку австрійським військом під командуванням Елмпта (von Elmpt), а потім до нього приєдналися сили російського генерала Салтикова. 19 вересня

1788 р. фортеця була в руках цих об'єднаних сил. За Яським договором російське військо розташувалося вздовж Дністра. 26 листопада 1806 р. генерал Міхельсон (Michelson) з царським військом увійшли до Хотина. У 1806–1812 рр. тривала турецько-російська війна завершилася в той час, коли Наполеон розпочав свій наступ у 1812 р., і була підписана Бухарестська угода. Згідно з цією угодою східна частина Богдану⁵⁷, яка пізніше називалась Бессарабією, разом з Хотином були завойовані російською армією⁵⁸.

Хотинщина у вказаному столітті була ареною тривалих війн, через що неодноразово зазнавала руйнувань і суттєвих економічних, соціальних та культурних втрат. З іншого боку, слід підкреслити значну роль турків у відбудові, реставрації та спорудженні об'єктів оборонного призначення та забезпеченні матеріальної допомоги для населення міста, що підтверджується у чисельних османських архівних документах.

Після перемоги османської армії в Прутській війні (1711 р.) з метою укріплення північних кордонів є вказівки султана стосовно дотримання умов зазначеної угоди кримськотатарським військом та їх місцезосташування. У зазначених документах також йдеться про фінансування проекту відбудови Хотина та навколишніх фортифікаційних споруд, на що мету вказується також і відповідна сума коштів.

Підсумовуючи тлумачення відомостей з згаданих джерела ми доходимо висновку, що османський уряд надавав важливого значення Хотину як стратегічному місту у північній частині кордону своєї держави.

¹ *Parmaksızoğlu İ.* Prut seferi (Прутський похід) // *Türk Ansiklopedesi* (Турецька Енциклопедія). – Ankara, 1978. – Cilt, XXVII. – S. 143–145.

² Назва, яку дали османи Молдові та Румунії. Про це докладно див.: *Турали Ф.* Історія Хотина за даними турецьких джерел // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2003. – С. 81.

³ *Parmaksızoğlu İ.* – Op. cit. – S. 145.

⁴ *Тур.* мов. *Akkerman*, румунською мовою назва цього міста “*Cetate Alba*”, що означає “біле, світле місто”, розташоване в гирлі

Дністра в Бессарабії. До н.е. було колоніальним містом під назвою “Tyras” (Türk Ansiklopedesi. – İstanbul, 1968. – Cilt, I. – S. 347).

⁵Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці, 2002. – С. 111.

⁶Лещинськи Станіслав (1677–1766) – польський магнат, який на вимогу шведського Короля XII був обраний шляхетською конфедерацією королем Польщі (1704–1709), після поразки названого короля він зрікся престолу та емігрував до Франції. У 1733 р. Польський сейм знову обрав С. Лещинського королем, але внаслідок вторгнення війська Російської імперії на територію Польщі короля в черговий раз було зкинута з престолу (Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 449–500).

⁷Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Назв. праця. – С. 111.

⁸Роки правління: 1679–1718.

⁹Там само. – С. 112.

¹⁰Область, розташована на півдні Османської держави.

¹¹Туранли Ф. Назв. праця. – С. 79.

¹²Докладно див.: Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Назв. праця. – С. 112–113.

¹³Див.: прим. 2.

¹⁴Туранли Ф. Назв. праця. – С. 79.

¹⁵Роки правління: 1703–1730.

¹⁶BODA Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації фінансових документів, фонд ‘Maliye’den Müdevver Defteri’ (MAD). № / Nu: 1619.

¹⁷Комарницький С.І. Цитадель на Дністрі. (З історії Хотина та Хотинської фортеці). – Чернівці, 2001. – С. 15, 24–26. Також див.: Пастух Л. Історико-культурна спадщина Хотинщини та необхідність її відтворення в музейних експозиціях на території ДІАЗ “Хотинська фортеця” // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2003. – С. 68.

¹⁸Там само.

¹⁹Туранли Ф. Назв. праця. – С. 79.

²⁰Там само.

²¹Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Назв. праця. – С. 120.

²²Комарницький С.І. Назв. праця. – С. 28.

²³Добржанський О., Макар Ю., Масан О. – Назв. праця. – С. 117–121.

²⁴Туранли Ф. Назв. праця. – С. 79.

²⁵Роки правління: 1789–1807 рр.

²⁶ BODA... Книга реєстрації, фонд “Гатт-і Гюмаюн” (датовано 1793 р.), док. № / Nu: 56666.

²⁷ 1 гуруш (у XVIIIст.) = 120 акче, ця грошова одиниця спочатку (XIV ст. в Туреччині) мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла; 100 гурушів = 1 TL (турецька ліра); Ізолотий ≈ 390 акче (могло бути й 420). Про це докладно див.: Туранли Ф.І. Літописні твори М. Сена’ї та Г. Султана як історичні джерела. – К., 2000. – С. 80–81; Danişmend I.H. – Op. cit, III. – S. 441–442; Uzunçarşılı I.H. Op. cit. – Cilt, III. – S. 185; Çabuk V. – Op. cit. – S. 152–153.

²⁸ BODA... Книга реєстрації, фонд “Гатт-і Гюмаюн” (датовано 1793 р.), док. № / Nu: 56666.

³⁰ Це посадові соби відповідальні за фінансові справи.

³¹ Очевидно, йдеться про того самого Османа Ефенді.

³² BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд ‘Hatt-î Hümayûn’ (“Гатт-і Гюмаюн”, що означає “Документи, написані власноручно самим султаном”), док. № / Nu: 9807(датовано 1795 р.).

³³ Йдеться про султана Агмеда III (роки правління: 1703–1730).

³⁴ Йдеться про хана Каплана I Гірая (роки правління: 1707–1708+1713–1716+1730–1736).

³⁵ Інші архівні документи, які були опубліковані, свідчать про звернення саме з приводу проблеми, порушеної в цьому листі. Див.: Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) // “Ставчанська битва у 1739 р. у контексті європейської історії XVIII ст.” (матеріали міжнародної наукової конференції). – Чернівці, 2004. – С. 13–18.

³⁶ Йдеться про посадовців Хотинської фортеці.

³⁷ Після бою Станілешти (Stanileşti), що завершився поразкою царського війська біля р. Прут в 1711 р., фортецю Хотин та її територію від’єднали від Богдана, і вона повністю перейшла під владу турецького уряду. В той час головнокомандуючий військом у фортеці Акерман Абді Паша зустрівся з колишнім королем Польщі Станіславом Лещинським (Stanislaw Leszczyński) з метою підтримки того для повернення на трон. Коли він побачив потужні ворожі сили, та був потішений з того, що Хотин був здобутий у 1713 р. Пізніше, за пропозицією шведського короля Карла XII, за іншою версією воеводи – Николає Маврокордата (Nicolae Mavrocordat) (1711–1716), а ще за найбільш вірогідною версією – головнокомандуючого губернатора Галепської області великий візир Джін Алі доручив Мустафі Паші перевірити увесь Хотинський регіон та

встановити: скільки годин займає шлях від одного кінця до іншого, скільки є населених пунктів біля Хотина. Він з допомогою молдаван розпочав реставрацію та розбудову Хотина. Про це докладно див.: *Туранли Ф.* Історія Хотина за даними турецьких джерел та історіографії // Збірник наукових статей Міжнародної наукової конференції. – Хотин, 2003. – С. 74–82.

³⁸ Як зазначається в листі, на нашу думку цей представник і поінформував султана про справи, пов'язані з Хотинською фортецею.

³⁹ “Монограма” (підпис замість печатки) турецького султана головним чином використовувалась на дипломатичних листах для позначення факту написання відповідного документа самим падишахом особисто.

На нашу думку золото з “Тугрою” мало статус конвертованої валюти, тому для потреби Хотина було відправлено саме це золото (Про це див.: прим. 27 ц.с.).

⁴⁰ У зазначеному словнику термін “ч а в у ш б а ш и” пояснюється докладно. Це – назва посадовця в уряді Османської держави, який виконував обов'язки кореспондента міжнародної політики, дипломатичної місії. Також він виконував особливе завдання – проголошувати, доносити укази та доручення падишаха та інших посадових осіб. У XVIII ст. значення ч а в у ш б а ш и зростає, він займав високі посади в уряді – заступника садразама (прем'єр-міністра), ним навіть ставав *Pakalın Mehmet Zeki*. *Tarih deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Тлумачний словник історичних термінів та виразів). – İstanbul, 1993. – Cilt, I. – S. 332–338).

⁴¹ Йдеться про договір, підписаний після закінчення Пруцької війни. Також див.: прим. 5 ц.с.

⁴² Йдеться про чавушбаши Абдурахмана.

⁴³ Кожен кримський хан призначав собі калгаю, тобто заступника. Кипчасько-тюркською мовою “калгай” означає “залишитися”.

⁴⁴ Див.: прим. 1.

⁴⁵ Див.: прим. 9.

⁴⁶ Буджак (*тур. Bucak; рум. Bubeac, Stepa din Bugeac* = укр. м. “буджацький степ”) – низовина, яка знаходиться на півдні Молдови: велика частина Буджака розташована в Ізмаїльській області цієї держави. Буджак, що лежить між Чорним морем і річками Дунаєм та Дністром, з одного боку сягає річки Пруту. На півдні цього степу є дуже велика кількість озер: Кагульське, Ялпихське, Кугурлуйське, Катлабугське та Китайське. Глинисті болотисто-мінеральні землі цієї низовини вкриті пластом родючого чорнозему. Основними джерелами існування мешканців цього степу є вирощування пшениці та кукурудзи, тваринництво та бджільництво.

Хоча румуни й відвоювали степ у 1841-му році після його захоплення російським військом (1940), у 1944-му році ці землі разом з Бессарабією знову перейшли до рук радянської влади.

Перебуваючи під владою Румунії буджацький степ включав у себе райони Тігіна (Бендер), Кетатеа, Алба (Акерман), Кагул та Ізмаїл, розташовані на півдні Бессарабії. Кількістьність людей, що проживали в цих чотирьох областях, дорівнювала приблизно 1 200 000 особам, з них – 500 тис. румунів, 250 тис. українців, 178 тис. болгар, 106 тис. тюрків (гагаузів), 80 тис. німців. Крім того, серед них була невелика кількість кримських татар¹.

За даними інших джерел “Вусак” (рум. м. “*Vuceac*”) є назвою південної частини Бессарабії, яка включає області Ізмаїл, Кагуль, Джетаті Алба (Акерман) та Тігхіну (Бендер). Ці землі, між річкою Дунаєм, Чорним морем та річкою Дністер, умовно тягнуться аж до річки Пруту. Після того як у XV та XVI століттях Буджак було відокремлено від Богдана, його приєднали до Османської держави, і до XIX століття він залишався під владою османів. Слово “*Bucak*” турецького походження і означає “куток”, “кут” (Türk Ansiklopedisi. Bucak. – Ankara, 1976. – Cilt, VIII. – S. 279. İslam Ansiklopedisi. Bucak. – Eskişehir (Türkiye), 1997. – Cilt, II. – S. 742–747).

⁴⁷ Див.: прим. 11.

⁴⁸ Роки життя: 1729–1799. 9 липня 1762 р. проголосила себе імператрицею (Türk Ansiklopedisi. – Ankara, 1966. – Cilt, XIV. – S. 451–453).

⁴⁹ Роки правління: 1757–1774 рр.

⁵⁰ Туранли Ф. Назв. праця. – С. 79.

⁵¹ Роки правління: 1775–1777 рр.

⁵² Туранли Ф. Назв. праця. – С. 79.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Туранли Ф. Назв. праця. – С. 80; Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Назв. праця. – С. 124.

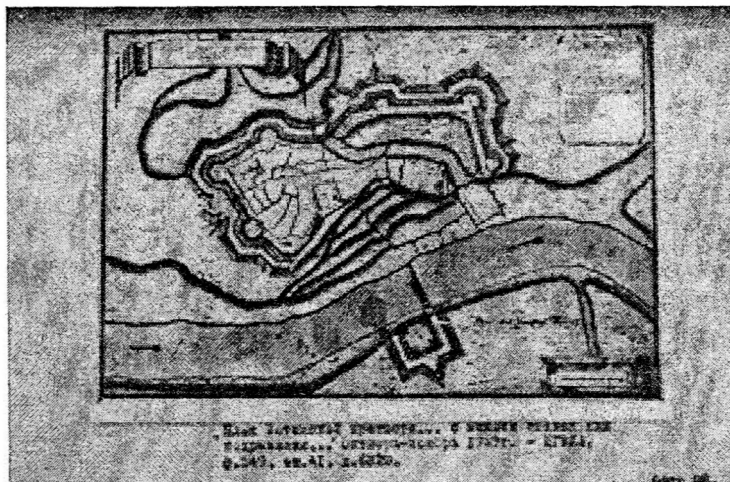
⁵⁵ Роки правління: 1774–1789)

⁵⁶ BODA–Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi “Збірка архівних документів османського періоду”, фонд “Nâme-î Hümtâiün” (“*Наме-і Гюмаюн*”, що означає “*Листи султана*”) № 9 ст. 37–43.

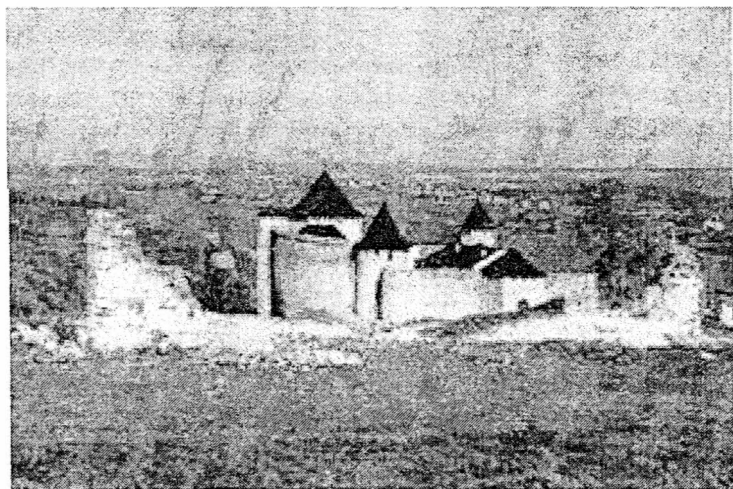
⁵⁷ Див.: прим. 2.

⁵⁸ Туранли Ф. Назв. праця. – С. 80.

* Подається точний зміст цього документа, перекладеного з османської мови на українську зі збереженням стилістичних особливостей, та копія цього документу. Оригінал цих документів зберігається в BODA ... “*Гатт-і Гюмаюн*”, док. № / Nu: 006,187; № / Nu: 006, 193. док. № 006,187; аналогічний документ за № 006, 193.

План Хотинської фортеці... з планом замінування для підриву...
(жовтень-листопад 1739 р.). – ЦДВІА, ф. 349, оп. 41, д. 6320

На світлині: зовнішній вигляд старої частини Хотинської фортеці
поміж залишками мінаретів мечеті, побудованої турками у XVII ст.
(фото М. Коштумоглу)

ВИСНОВКИ

Дослідження історії України згідно з османсько-тюркськими архівними документами та історіографією є актуальним питанням з огляду на об'єктивне вивчення історії з метою пошуку нових можливостей для вивчення культурних, політичних, економічних взаємозв'язків між народами та державами, які мають багатовікову історію взаємних відносин. У цьому контексті дослідження історії України в період XVI–XVIII ст. має також неабияке значення для висвітлення історії міжнародних відносин держав, які були причетні до творення тюрксько-слов'янської культурної спадщини.

Зазначимо, що архівні документи є важливим джерелом для об'єктивного висвітлення історії та встановлення зв'язків між минулим, теперішнім та майбутнім. В турецьких архівах, зокрема в тих, що є в наявності в Османському державному архіві в Стамбулі, зберігається чимало документів, в яких містяться важливі відомості з історії України та концептуально аналізується становище запорозьких козаків і зростання їх політичного впливу в першій половині XVII ст.

Згадані літописні твори – це відгуки на ті історичні події у міждержавному житті Блискучої Порти, що стали причиною появи численних анналів (іноді аналогічних) цілої плеяди авторів як в Османській державі, так і в Україні. Зазначені твори є визначними серед інших згаданих в цій монографії пам'яток історіографії Оттоманської Порти і є пов'язаними з появою жанру *векаїнаме*, який має свої сюжетні та стилістичні особливості. Автори вказаних джерел відобразили у своїх творах загальну політику османського уряду стосовно розвитку міждержавних відносин у XVII ст., яка полягала в забезпеченні взаємної корисності в досягненні державницьких цілей, зокрема цілей, що ставили собі Україна та Кримський ханат.

Вищезгадані твори є завершеними, самобутніми історіографічними джерелами, в яких можна також віднайти і художні

компоненти, що було притаманно українським літописам тієї доби, наприклад, творам Самовидця, Софоновича, Грабянки, Величка, “Історії Русів” та іншим. Твори цих авторів належать до основних джерел тюркської історіографії, які стосуються міждержавних відносин України з Кримським ханством, Портою та Річчю Посполитою. Літописці висловлюють і свої, індивідуальні бачення відповідних подій, відтворюючи об’єктивну картину зносин, що існували між зазначеними державами.

Після аналізу причин національно-визвольної боротьби українців під проводом гетьмана Б. Хмельницького проти Речі Посполитої на підставі українських та європейських матеріалів ми приходимо до висновку, що на те були суттєві причини різного характеру: релігійні, національні, економічні, політичні та інші. Ці причини ми знаходимо у літописі Сена’ї, який наголошує на ворожому ставленні Польщі до України та на намаганні скорити українців задля інтересів польської шляхти. Також зазначимо, що вживання термінів “козацька нація”, “Русь” у тюркських джерелах не є випадковим. Історики у своїх творах ототожнюють ці поняття з українською нацією й Україною. Використання таких термінів у тогочасній османській історіографії було не поодиноким випадком, а досить-таки поширеним явищем.

Підсумовуючи дослідження одного з проблемних питань монографії про події XVII ст. у Східній Європі, зокрема, конвенцію між Українською козацькою державою та Кримським ханством, ми можемо констатувати наявність фактів, які дозволяють впевнено дати переконливі відповіді на основні аспекти порушеної проблеми, позаяк остання має своє документальне підтвердження. Сена’ї також зазначав, що гетьман Б. Хмельницький, що був від природи та за своїм характером толерантним до ісламу, прибув разом зі своїми послами до *Іслама Гірая III*, просив у того прощення за свої старі гріхи та прохав цього хана надати йому допомогу. Слід зауважити, що українсько-кримська угода була важливою історичною подією, насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби під проводом гетьмана *Б. Хмельницького*; в ній була також зацікавлена і кримська сторона, щоб розв’язати свої економічні та політичні проблеми.

Таким чином, одне з головних питань дослідження кримсько-українського союзу у середини XVII ст. стало доведеним нами до свого об'єктивного й вичерпаного завершення (зауважимо, що *З. Абрахамовіч* не надав належної уваги цій проблематиці).

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня-червня 1648 року ми приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія подій вказаного періоду та знайшли своє підтвердження факти спільних дій українських козаків і кримських татар у битвах під Жовтими Водами й Корсунем. Ми констатуємо збігання літописних даних з відомостями від Сена'ї.

Продовжуючи дослідження розвитку міждержавних стосунків Українською козацькою державою з Османською державою після попередніх двох перемог над польською армією у літописі Сена'ї ми знаходимо нові дані, зокрема, й хронологічні. Крім цього, цей літописець підтверджує дотримання українською стороною вимог раніше укладеної угоди з *Ісламом Гіраєм III* щодо створення спільної великої армії. Також він відзначив факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Березане і Животів. Зокрема, він звертає увагу на той факт, що мешканцями останньої твердині були євреї, які потрапили в полон до запорозьких козаків, які потім передали тих ханові, чим продемонстрували йому свою відданість та міць.

Сена'ї згадує ще про одну подію – битву під Соколовим, він також подає більш детальний опис Львівської війни з тривалою облогою міста і зняттям її за відкуп.

Підсумовуючи, ми доходимо висновку про те, що подальший розвиток українсько-османських зносин з метою розв'язання вже вищезгаданих проблем підтверджується як тюркськими, так і українськими джерелами.

Порівнявши цитовані джерела стосовно Збарзької війни ми переконливо показуємо, що відомості саме з літопису Сена'ї є найдетальнішими щодо хронологічного опису зазначеної події, оскільки в його творі відображено також битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність коронного польського війська, про розвідувальну діяль-

ність кримських воїнів, про службу євреїв у польській армії і докладно описано перебіг та умови перемир'я. *Сена'ї* та *Галім* у своїх творах об'єктивно оцінюють дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорозьких козаків тощо.

Протурецька орієнтація гетьмана *Б. Хмельницького* не здавалась якимось незрозумілим проявом. Його наміри щодо союзу з Османською державою (а тим паче після краху сподівань цього гетьмана на мирне розв'язання конфлікту з Річчю Посполитою та після його розчарування щодо угоди з Московією) були важливі й логічні та відповідали потребам тенденцій, які стали проявлятися в українському суспільстві, починаючи з кінця XVI ст. Така зовнішня політика гетьмана *Б. Хмельницького* уможливлювала збереження автономії України та отримання мирної передишки для розбудови держави. Значимо, що українсько-кримський союз був *взаємовигідний*. Саме за часів володарювання гетьмана *Б. Хмельницького* припинилися козацькі морські походи. Також цей гетьман надавав військову допомогу ханові у війні того з Московією, він відхилив пропозицію Венеції підтримати останню у війні з Османською державою за панування у східній частині Середземного моря.

Необхідно наголосити, що прийняттю оттоманського протекторату гетьманом *Б. Хмельницьким* сприяли такі аргументи, як віротерпимість в межах імперії та, тим паче, за межами самої її території, а також існування простої і не дуже обтяжливої податкової системи.

Джерела з османської історії засвідчують, що зародження українсько-кримської конвенції та процес розвитку політичної співпраці створювали сприятливі умови для успішного здійснення в Україні національно-визвольної революції, розв'язання соціально-економічних проблем обох сторін. Слід підкреслити також неправомірність думок про зрадження вказаним ханом гетьмана *Б. Хмельницького* як не об'єктивних, так само як і звинувачення цього гетьмана у зраді польського короля.

Дослідження проблеми розвитку міжнародної політики в період гетьманування *П. Дорошенка*, зокрема польські походи та укладання "Бучацької угоди", згідно з відомостями з тюркських історичних джерел та історіографії є важливим с точки

зору об'єктивного опрацювання їх у порівнянні з відомостями, наявними у європейських та вітчизняних джерелах, що дозволило б при здійсненні подальших досліджень давати адекватну політико-правову оцінку міждержавних стосунків і правильно висвітлювати діяльність уряду Української козацької держави у вищезазначений історичний період.

Історичне значення подій досліджуваного періоду головним чином полягає в створенні у 1648–1649 рр. Української козацької держави та у геополітичному змінненні східної частини Європи.

Одним з основних результатів здійснення нами викладеного наукового дослідження є розширення методології опрацювання історичних джерел.

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд ‘Hatt-î Hümtâûîn’ (“Гатт-і Гюмаюн”, що означає “Документи, написані власноручно самим султаном”), док. № / Nu: 9807(датовано 1795 р.).

BODA... Книга реєстрації фінансових документів, фонд ‘Maliye’den Müdevver Defteri’ (MAD). № / Nu: 1619.

BODA... док. № / Nu: 006,187; № / Nu: 006, 193.

BODA... Книга реєстрації, фонд “Гатт-і Гюмаюн” (датовано 1793 р.), док. № / Nu: 56666.

BODA... Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд ‘Nâme-î Hümtâûîn’ (“Наме-і Гюмаюн”) док. № / Nu: ст. 37–43.

T SMA (Торкарı Sarayı Müzesi Arşivi – Архів Музею палацу Топкапи) в Стамбулі: Е. (Evrak –аркуш). 4743/2; Е. 7604; 3005/2.

T SMA. № / Nu :7020/40.

T SMA-Торкарı Sarayı Müzesi Arşivi (Архів Музею палацу Топкапи), № / Nu: Е. 610/17.

ЦДБІА (Центральний державний військовий історичний архів) у м. Москва, ф. 349, оп. 41, д. 6320.

ЦДІАУ (Центральний державний історичний архів України) у м. Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 126.

ЦДІАУ у м. Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 12.

ЦДІАУ у м. Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 256, арк. 1–2.

Aktan, Ali. Osmanlı paleografyası ve siyasi yazışmalar. –İstanbul, 1995. Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı Yayınları. – S.178–179 (Актан Алі. Османська палеографія та політичне листуван-

ня. – Стамбул, 1995. Видавництво Османської добродійної організації науки та культури. – С. 178–179).

Babinger, Franz. ‘Hacı Mehmed Senâ’i. Üçüncü İslam Giray Han Tarihi’. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri (османські історики та їхні праці). – Ankara, 1982. – S. 259.

Babinger, Franz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. Çeviren Prof. Dr. Coşkun Üçok. – Ankara: 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 435, Türk Tarih Kurumu Basımevi. – 502 s.

Bennigsen, Alexandre; Boratov Pertev Naili. Le Khanat De la Crimee. – Paris, 1978. – P. 365.

Bennigsen, Alexandre; Boratov, Pertev Naili. Le Khanat De la Crimee. – Paris, 1978. – P. 360–371.

Çelebi E. Seyahatname (Gördüklerim). – İstanbul, 2007. İnkılap Yayınları. –S. 17–30. – 734 s.

Çelebi E. Seyahatname (Gördüklerim). – İstanbul, 1976. İnkılap ve Aka Kitabevleri 1. Baskı. 2 Cilt; – 841 s.

Danışmend, İ.H. Osmanlı Tarihi Kronolojisi. – İstanbul, 1961. – Cilt, III. – S. 441.

Derin, Fahri Çetin. Abdurrahman Abdi Paşa “Vekâyinamesi”. – İstanbul, 1993. –S.315; *Çabuk, Vahid.* Köprülüler. – Ankara, 1988. – S. 144–145.

Devellioğlu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Османсько-турецький енциклопедичний словник). – Ankara, 1993. – 1195 s.

Develloğlu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni harflerle). Ankara, 1993. 11. Baskı. 1195 s.

Ferhad Gardaşanoğlu, [Turanlı]. İslam Ansiklopedisi. Hatman, kod 81548. – S. 484–485. – İstanbul, 1995 (*Туранли Ф.Г.* Гетьман / Енциклопедія Ісламу. – Стамбул, 1997. – С. 484–485(тур.м.).

Findıklılı, Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi (2 Cilt) (Історія зброєносця у 2-х т.). – İstanbul, 1928. – Cilt, I. – 763 s., – Cilt, II. – 805 s.

Hadzy Mehmed Sena’i z Krymu. Historia Chana Islam Gereja III. Tekst turecki wydal, przelozyl i opracowal Zygmunt Abrahamowicz. Uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik; pod redakcją naukową Zbigniewa Wójcika. – Warszawa, 1971. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Widanie pierwsze. Nakład

قریملی حجی محمد ثنای اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی. 1500+200 egz. (British Museum, No. Add. 7870).

Arkuszy wdawniczych 23,50. Arkuszy drukarskich 17,25. 204 s. + ۷۲ (72 c. dodatki);

Hâlim Girây Sultan. Gülbün-i Hânân. – Erzurum, 1990. – S. 100–105.

İnalçık, Halil. İslam Ansiklopedisi. – Cilt, V. – İslâm Girây III. – İstanbul, 1964. – S. 1107

İpşirli, Mehmet. Osmanlı Tarih Yazıcılığı // Osmanlı. – Ankara, 1999. – Cilt, 8. – S. 247–256.

İslam Ansiklopedisi / Исламська Енциклопедія. Bucak / Бужак. – Eskişehir (Türkiye), 1997, Cilt II. S. 742–747).

İslam Ansiklopedisi. – Cilt, V. – İslam Giray III. – İstanbul, 1964. – S. 1105–1107.

İslam Ansiklopedisi. – Cilt, XIII. – İstanbul, 1986. – S. 271–287.

İslam Ansiklopedisi. Ruslar (Руси). – İstanbul, 1964. – Cilt, IX. – S. 787–791.

İslam Ansiklopedisi. Bucak. –Eskişehir (Türkiye), 1997. – Cilt, II. –S. 742–747.

İslam Ansiklopedisi. İslam Giray III. – İstanbul, 1964. – Cilt, V. – S. 1105–1107.

Kırımı Al-Hac Abdal Kafar. Umdetü't Tevârih. – İstanbul, 1924. – S. 329.

Kırımı Al-Hac Abdal-Kafar. Umdetü't Tevarih (Твердиня історії). – İstanbul, 1343. – Г. – 1924, P. X. – S. 124.

Kırımı Al-Hac Abdal-Kafar. Umdetü't Tevarih (Твердиня історії). – İstanbul, 1343. – Г. – 1924, P. X. – S. 124.

Kütükoğlu, Bekir. “Vekayinüvis”. İslam Ansiklopedisi, – İstanbul: Milli Eğitim

Kütükoğlu, Bekir. “Vekayinüvis”. İslam Ansiklopedisi, – İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1986. – Cilt, XIII. – S. 271–287; *Lewis V. Thomas.* A Study of Naima. – New York, 1972. – S. 36.

Kûr'ân-î Kerim ve Yüce Meâli. *Ateş, Süleyman.* – İstanbul, 1975. – 635 s.

Na'ima, Mustafa Efendi. Naima Tarihi / Târih-i Na'ima. – İstanbul, 1863. – Cilt, IV. – S. 278–281. (*Мустафа Наїма Ефенди.* Исторія Наїми. – Стамбул, 1863. – Т. IV. – С. 278–281).

Neşri, Muhammad. Kitâb-ı Cihân-nümâ. Cilt 1–2. – Ankara, 1957. – S.6.

Pakalın, M. Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. – İstanbul, 1993. – Cilt, III. – S. 617–629.

Pakalın, M.-Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü. – Cilt, III. – İstanbul, 1993. – S. 318–319; *Sertoğlu, M.* Osmanlı Tarih Lûğati. – İstanbul, 1986. – S. 252–253.

Pakalın, Mehmed Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü (Тлумачний словник термінів і понять з османської історії). (3 Cilt). – İstanbul, 1993. – Cilt, I. – 870 s.; – Cilt, II. – 784 s. – Cilt, III. – 670 s.

Pakalın, Mehmet Zeki. Tarih deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (Тлумачний словник історичних термінів та виразів). – İstanbul, 1993. – Cilt, I. – S. 332–338).

Parmaksızoğlu İ. Prut seferi (Прутський похід) // Türk Ansiklopedesi (Турецька Енциклопедія). – Ankara, 1978. – Cilt, XX–VII. – S. 143–145.

Raşid Tarihi. – İstanbul, 1865. – Cilt, I. – S. 264.

Riedlmayer A., Ostapchuk V. Harvard Ukrainian Studies. – Vol. VIII. № 3/4. December, 1984. – P. 453–473.

Sâmi, Şemseddin. Kâmûs-î Türkî (Тюркський енциклопедичний словник). – Enderun Kitabevi. – İstanbul, 1989. – 1574 s. (осм. м.) + 10 s (тур.м.).

Sertoğlu, Mithat. Osmanlı Tarih Lûğeti (Словник з османської історії). – İstanbul, 1986. – 384 s.

Togan, A. Zeki Velidî. Tarihte Usûl. – İstanbul, 1985 ‘Enderun Kitabevi’. – S. 206–212.

Togan, A. Zeki Velidi. Tarihte Usûl (Методологія історії). – İstanbul, 1985. – 350 s.

Türk Ansiklopedisi. Bucak. – Ankara, 1976. – Cilt, VIII. – S. 279.

Unat, Faik Reşit. Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Klavuzu (Довідник перекладу літочислення з Гіджри на Р. Х.). – Ankara, 1974. – 175 s.

Vecihi, Tarihi (1047–1069 vukuatı) (Історія Веджігі; події 1047–1069 р. Г.). – Arşiv, № 1307 (1b – 87b). Süleymaniye kütüphanesi. – İstanbul.

Yavuz, Fikri A. İslâm İlmihâli. (İslâm Fıkhı ve Hukuku – Ісламське право і тлумачення законів). – İstanbul, 1996. – 638 s.

Yavuz, Kemal; Saraç, Yekta M.-A. “Âşık Paşazade Târîhi”. – İstanbul, Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti. “Gökkubbe”. 2007. – 517 s.

Ачкокракли, Осман. Татарська поема Джан-Мугаммеда про похід Іслама Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу в 1648–1649 рр. // Східний світ. – К.: 1993. – № 1. – С. 134–139.

Архів Коша Нової Запорозької Січі (корпус документів: 1734–1775 рр.). – К.: 1998. – Т. I. – С. 12–13.

Величко С. Літопис. – Т. I. – К, 1991. – С. 69, 70, 71.

Величко С. Літопис. – К.: 1991. – Т. 1. – 373 с.

Гваньїні О. “Хроніка про татарську землю” / Переклад з польської мови, вступ та коментар *Ю. Мицика.* – Запоріжжя, 2000 р. – 70 с.

Гійом Левассер де Боплан. Опис України (переклад *Я. Кравця, З. Борисюка*). – К.: 1990. Наукова думка. Ukrainian Research Institute of Harvard University / Cambridge, Massachusetts. – К.: 1990. – 256 с.

Гур'ани-Керим. (Переклад з арабської на азербайджанську *Зія Бунядова і Васіма Меммедалієва*). – Бақы. 1992. – 720 с.

Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К.: 1965. – 825 с.

История Русовъ. – М.: 1846. – 320 с.

Коран. (Перевод *Крачковского М. Ю.*) – М.: 1990. – 512 с.

Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.: 1992. – 185 с.

Літопис *Самовидця.* – К.: 1971. – 207 с.

Мицик Ю. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. (За матеріалами “Кримських справ” РДАДА) // Пам'ять століть – К., 1999. – № 5. – С. 19–26.

Мицик Ю. А. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. // Пам'ять століть. – К.: 1995. – № 5. – С. 19–26.

Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999. – 52 с.

Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: 1981. – 816 с.

Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К.: Реферат, 2006. – 300 с.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / *Мицик Ю., Кравченко В.* – К., 1992. – С. 226.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / *Мицик Ю., Кравченко В.* – К.: Наук. думка, 1992. – 334 с.

Туранли Ф.Г. Українсько-кримські міждержавні відносини в середині XVII століття (за тюркськими історичними джерелами). – К, 1997. – С. 121, 169 (дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю – 07.00.02 “Всесвітня історія”).

Халимоненко Г. Історія турецької літератури (XIV–XVI ст.). – К.: Київський університет. – 2001. – С. 48–60.

Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1–2. – М.: 1961; 1979.

ЛІТЕРАТУРА

Çabuk, Vahid. Köprülüler. – Ankara, 1988. – S. 144–145.

Ferhad Gardaşkanoğlu, [Turanlı]. Ukrayna, Osmanlı himayesinde // Tarih ve Medeniyet. – İstanbul, 1995. – № 15. – S. 40.

Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi (Османська історія). – Ankara, 1995. – III. Cilt, 2. kısım (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar – Середина XVI ст. – кінець XVII ст.). – S. 154.

Uzunçarşılı, İsmayıl Hakkı. Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1949. – Cilt III. – S. 112.

Архів Коша Нової Запорозької Січі (корпус документів: 1734–1775 pp.). – К.: 1998. – Т. I. – С. 12–13.

Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVIII ст. – Київ-Запоріжжя, 1998. – С. 210–211.

Голубуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К.: 1962. – 359 с.

Грабовецький В. В. Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 pp. – К.: 1972. – 192 с.

Грушевський М. С. ІУР. – К.: 1995 – Т. 8. – 856 с.

Грушевський М. С. ІУР. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 9. – С. 62–63.

Гуржій О., Ісаєвич Я., Котляр М. Історія України: нове бачення (За ред. В. Смоля). – К., 1995. – Т. 1. – С. 153–154.

Гуржій О. І., Ісаєвич Я. Д., Котляр М. Ф. Історія України: нове бачення: у 2-х т. (За ред. В. А. Смоля). – К.: 1995. – Т. 1. – С. 152–182.

Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К.: 1990. – № 12. – С. 20–22.

Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція “Піраміда”, 2007. – 808 с.

Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці, 2002. – С. 111.

Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. II. – К., 1991.

Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: 1991 – Т. 2. – 336 с.

Замлинский В. Богдан Хмельницький (ЖЗЛ). – М.: 1989. – 336 с.

Кадері Мохаммед Ходаванд. Туті-Наме “Книга Папуги” / Пер. з перської Я.Є. Полотнюка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 92 с.

Кащенко А. Зруйноване гніздо (історичні повісті та оповідання). – К.: 1991. – 413 с.

Комарницький С.І. Цитадель на Дністрі (з історії Хотина та Хотинської фортеці).

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – М.: 1989. – 239 с.

Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К.: 1992. – 93 с.

Кочубей Ю. М. Україна і Схід: Культурні взаємозв’язки України з народами Близького і Середнього Сходу 1917–1992. (Підручний бібліографічний покажчик). – К.: 1998. – 228 с.

Кримський А. Історія Туреччини. – Київ – Львів, – 1996. – 288 с.

Крип’якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 168.

Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 408 с.

Крип’якевич І. П. Історія України – Львів, 1990. – 519 с.

Крип’якевич І., Бутич І. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657рр.). – К.: 1961. – 738 с.

Культура перекладу китайської та японської прози й поезії: світоглядний аспект / за ред. – *В.Ф. Резаненко.* – К.: НаУКМА, 2009. – 85 с.

Мицик Ю. “Пам’ять (1671 р.)” Український полемічний твір // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Т. 8/9. – С. 306–312.

Мицик Ю., Плохий С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1991 р. – С. 220–232.

Назарук О. Роксолана (історична повість). – Львів, 1930. – 302 с.

Новосельський А. Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.: Л., 1948. – 448 с.

Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима. – М.: 1995. – Т. 1. – С. 356–358.

Ортайли І. Основні напрямки в османо-турецькій історіографії // *Marra Mundi* (Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя). – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С. 199–206.

Остапчук В. Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Український археографічний щорічник (УАЩ). Вип. I. – К., 1992. – С. 94–112.

Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б. Жизнь Мухамеда. – М.: 1991. – 495 с.

Пастух Л. Історико-культурна спадщина Хотинщини і необхідність її відтворення в музейних експозиціях на території ДІАЗ “Хотинська фортеця” // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2003. – С. 68.

Прицак О. Походження Русі // Хроніка – 2000. – К.: 1992–1994. Вип. 1–4. – С. 12–34, 17–41.

Прицак О. Ще раз про союз Б. Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник (УАЩ). – К.: 1993. – Вип.2. – С. 177–192.

Редер Д. Г., Черкасова С. А. История древнего мира. – М.: 1985. – Ч. I. – 288 с.

Сергійчук В. І. Іменем війська запорізького. – К.: 1991. – 253 с.

Сергійчук, Володимир. Морські походи запорожців. – Київ: МП “Фотовідеосервіс”, 1992.

Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Учёные записки. – М.: 1946. – Т. 2. – С. 174.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: 1999. – Т. 7. – 352 с.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К.: 1995. – 624 с.

Султанов Ю. І. Коран як пам'ятка класичної арабської літератури // Відродження. – К.: 1995. – № № 7, 8, 9. – С. 19–23, 36–47, 55–58.

Сутина И. А. Медицинская микробиология. – М.: 1958. – 380 с.

Тиктора І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч. І. – 288 с.

Тиктора І. Історія українського війська. – Ч. І. – Львів, 1936

Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954, – Львів, 1994. – 186 с.

Тунманн. Крымское ханство. (Перевод с немецкого издания 1784 г. Н. Л. Эрнеста и С. А. Белявской). – Симферополь, 1991. – 96 с.

Туранли Ф. Зовнішньополітична орієнтація уряду Українсько-козацької держави другої половини XVII ст. за даними турецьких джерел та історіографії / Наукові записки. – Київ-Хмельницький, 2002. – Том 8. – Ч. І. – С. 41–57.

Туранли Ф. Історія Хотина за даними турецьких джерел та історіографії // Збірник наукових статей Міжнародної наукової конференції. – Хотин, 2003. – С. 74–82.

Туранли Ф. Історія Хотина за даними турецьких джерел // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2003. – С. 81. – Чернівці, 2001. – С. 15, 24–26.

Туранли Ф. Методологічні проблеми дослідження османської історії / Матеріали міжнародної наукової конференції “Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки” (28–30 травня 2008 р.). Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. – К.: “Видавництво Аратта”, 2009. – С. 269–281. – 328 с.

Туранли Ф. Османські архівні джерела про міжнародні відносини та відбудову Хотина (XVIII ст.) / Збірник матеріалів “Проблеми Балканістики, Сходознавства та Міжнародних відносин”. Національна Академія Наук України, Інститут історії України. – Київ, 2007. – С. 226–234.

Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) // “Ставчанська битва у 1739 р. у контексті європейської історії XVIII ст.”: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці-Хотин, 2004. – С. 13–18.

Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) // “Ставчанська битва у 1739 р. у контексті європейської історії XVIII ст.” (матеріали міжнародної наукової конференції). – Чернівці, 2004. – С. 13–18.

Туранли Ф.Г. Дипломатичні стосунки гетьмана Петра Дорошенка з Високою Портою за даними тюркських історичних джерел // Україна дипломатична. – К., 2002. – Вип. II. – С. 236–247.

Туранли Ф.Г. Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела. – К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: 2000. – 328 с. (фіз. арк. 20,05).

Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // УАЩ (На пошану Павла Степановича Соханя з нагоди 75-річчя). – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 334–340.

Туранли, Ферхад. Методологічні проблеми дослідження османської історії / Матеріали міжнародної наукової конференції “Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки” (28–30 травня 2008 р.). Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. – К.: ТОВ “Видавництво Аратта”, 2009. – С. 269–281. – 328 с.

Федорук Я. О. Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV Швеції, Данії, та Австрії у 1655 р. / Український історичний журнал. – К.: 2010 р. – С. 37–50.

Федорук Я. Зовнішньо-політична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993. – Ч. I. – 264 с.

Філософія. Курс лекцій. – К.: 1991. – 456 с.

Флорія Б. Начало Смоленской войны и Запорожское казачество. – Львів – Київ – Нью-Йорк. – С.443.Збірник наукових праць на пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його 70-річчя.

Халимоненко Г. І. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. – Київ, 1993. – №1. – С. 108–109.

Чайковський А. Олексій Корнієнко. – К.: 1992. – 413 с.

Чухліб, Тарас. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. – К.: Вид. дім “Кисво-Могиллянська академія”, 2010. – 446 с.

Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: 1993. – 224 с.

Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України або Малоросії. – К.: 1994. – 311 с.

Щербак В. Джерела формування українського козацтва // Український історичний журнал. – К, 1990. – № 12. – С. 18–20.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 449–500.

Массе, Анри. Ислам. -- Бакы, 1992. (Henri Masse. L'islam: 6 Ed. – Paris, 1952). – 256 с.

Babinger, Franz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri (Османські історики та їх праці). – Ankara, 1982. – 502 s.

Bosworth C.-E. İslam Devletleri Tarihi (Історія ісламських держав). – İstanbul, 1980. – 385 s.

Çivrilili, Nail. Şiirsel Anlatım. 100 ünlü Türk (Звіршовані відомості про 100 видатних тюрків). 2. bask. – İstanbul, 1994. – 102 s.

Danışmend, İsmail Hami. Osmanlı Tarihi Kronolojisi (Хронологія османської історії). – İstanbul, 1972. – Cilt. 3. – S. 329–412.

Donuk, Abdulkadir. Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler (Військово-управлінські титули та терміни в давньотюркських державах). – İstanbul, 1988. – 134 s.

Gülcü, Ali İhsan. İki hayırsever sultan (Дві благодійні султанши). – Kanunî'nin eşi ve kızı (Дружина та дочка Кануні) // Tarih ve Medeniyet. – İstanbul, mayıs 1995, – № 15. – S. 53–56.

Halim Giray Sultan. Gülbün-î Hânân (Процвітання ханів) (“III. İslam Giray Han” bölümü). – Erzurum. 1990. – S. 100–105.

Joukovsky Arkady. Histoire de L’Ukraine. – Paris, 1994. – 288 p.

Kaczmarczyk Janusz. Bohdan Chmielniski. – Wroslaw. 1988. – 271 s.

Ferhad Gardaşhanođl, [Turanlı]. Osmanlı-Ukrayna münasebetleri (Османсько-українські зносини) // *Tarih ve Medeniyet* (Історія та культура). – İstanbul, mayıs 1995, – № 15. – S. 43–45.

Nar, Ali. Nicret (Гіджри). – İstanbul, 1980. – 141 s.

Ortekin, Hasan. Kırım Hanlarının Seceresi (Генеалогія кримських ханів). – İstanbul, 1938. – 12 s.

Pritsak, Omeljan. Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens* – 6. – München, 1953. – S. 266–298.

Ferhad Gardaşhanođlu, [Turanlı]. 17. yüzyılda Ukrayna Osmanlı ilişkileri (Українсько-османські взаємозв’язки в XVII столітті) // *Tarih ve Medeniyet*. – İstanbul, nisan, 1996, – № 26. – S. 53–56.

Ferhad Gardaşhanođlu, [Turanlı]. Ukrayna, Osmanlı himayesinde (Україна під заступництвом Османів) // *Tarih ve Medeniyet*. – İstanbul, mart, 1995. – № 13. – S. 40–43.

Thomas, Lewis Victor. A study of Naima. – New-York. New York Univ. Press, 1972. – 163 p., bibl.

Ürekli, Muzeffer. Kırım Hanlığının Kuruluđu ve Osmanlı himayesinde yükseliđu (Устрій кримського ханства та його посилення під османським протекторатом) (1441–1569). – Ankara, 1989. – 143 s.

Uydu, Mualla. Türk-İslâm bütünleşmesi (Приєднання тюрків до ісламу). – İstanbul, 1995. – 340 s.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1954. – Cilt. III. – S 156–58.

Yazıcı, Seyfettin. Temel Dini Bilgiler (Засади релігійних знань). Eskişehir, 1995. – 290 s.

Tezcan, Baki. II. Osman örneğinde ‘İlerleme’ Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı // *Osmanlı*. – Ankara, 1999. – Cilt, 7. – S. 658–668.

Davutođlu, Ahmet. Genel Dünya Tarihi içinde Osmanlı’nın yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihinin yeniden yorumlanması (Місце османів у загальносвітовій історії: методологічні проблеми та нове тлумачення османської історії) // *Osmanlı*. – Ankara, 1999. – Cilt (Tom), 7. – S. 674–680.

Bosworth C. E. İslam Devletleri Tarihi (Історія ісламських держав). – İstanbul, 1980. – S. 179, 194.

Pritsak, Omeljan. Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648). – Oriens. – 6, München, 1953. – S. 266–298.

Kaczmarczyk, Janusz. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S. 46

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi (Османська історія). – C. III – 2. – Ankara, 1954.

ДОДАТКОВА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА З ОСМАНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ŞEREF, Abdurrahman. ‘Topkapı Saray-ı Hümayunu’, Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmuası, 1 Kanun-i evvel 1326, cüz-5.

SALTUK, Ahmed Süreyya. ‘Osmanlılar’ da Sanayi-i Nefise, Ezcümle Hutûtu Bedîâ’, Sırât-ı Mustakîm, sy. 174 (14 Muharrem 1329) s. 280–285

ALİ, Gelibolulu Mustafa. Menâkıb-ı Hünerverân. İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1926, 133 + 92 s.

ALPARSLAN, Ali. Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, 215 s.

‘İslâm Yazı Sanatı’, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. XIV, İstanbul, Çağ Yayınları, 1993, s. 441–522.

‘Celi’, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. VII, s. 265–267.

Ünlü Türk Hattatları, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992, 147 s.

‘İbn Mukle’nin İslâm Yazısına Hizmeti’, Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan / 2 Mayıs 1986 Bildirileri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986, s. 11–14.

‘İslâm Yazı Çeşitleri’, ‘Celi Sülüs’, Sanat Dünyamız, sy. 33, 1985, sy. 27–35.

‘Mimarî Yapıların Yazı San’atı Bakımından Önemi’, Boğaziçi Üniversitesi (Beşeri Bilimleri) Dergisi. C. IV – V, 1976–1977, 1–14.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı. Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı. İstanbul, İstanbul Fethi Derneği, 1953. 56 s.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı. Türklerde Yazı Sanatı. Mersin. Kültür Bakanlığı, 1993, 143 s.

BERK, Süleyman. ‘Sultanahmet-Fîruzağa Camisi Kitabesi’, AD Art Dekor, sy. 90 Eylül, s. 130–133, 2000.

'Hattat Mustafa Râkım Efendi'nin İstanbul'daki Mezartaşı Kitabeleri' AD Art Dekor, sy. 87 (Haziran 2000), s. 120–125.

'Hattat Mustafa Râkım'da Celî Sülûs ve Tuğra Estetiği', Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora. Tezi, 1999, 155 s. + 115 ref.

ÇETİN, Nihad M. "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişimi (Yâkut Devrinin Sonuna Kadar), İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı, İstanbul, IRCICA, 1992, s. 14–32

'Yâkut Musta'sımî' İslâm Ansiklopedisi (İA), c. XII, İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı, 1986, s. 552–557.

DERE, Ömer Faruk. Hat Sanatında Hâfız Osman Efendi ve Ekolü. İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000.

DERMAN, M. Uğur. "Osmanlı Türklerinde Hat Sanatı", Osmanlı Ansiklopedisi, c. XI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları. 1999, s. 17–25.

"Yazıyı Sanat Katına Çıkardılar", Hürriyet Gösteri, sy. 212 (Temmuz-Ağustos 1999), s. 64–69.

'Türk Hat Sanatı:İncelikleri ve Bediî Değerleri', Arış, sy. 3 (Aralık 1997), s. 54–67.

'Süleymaniye Camii'nde Hat Sanatı', Mimari Mirasın Bugünü, İstanbul, IRCICA, s. 303–306.

Sabancı Koleksiyonu. İstanbul, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 61, 1995, s. 14–179.

'Selçuklu' dan Osmanlı' ya Celî Sülûr Hattının Gelişimi', IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 25–26 Nisan 1994 (Ayrı Basım) Konya Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1995, s. 91–95.

Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1993, s. 373–396.

'Hat San' atında Osmanlı Devri', İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı, İstanbul, IRCICA, 1992, s. 33 – 43, 178–244.

'Celî Yazılar', İlgî, sy. 29 (Mayıs 1980), Yıl. 1, s. 30–34.

İslâm Sanatında Türkler. Ankara, Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1974.

'Kanunî Devri Yazı San'atımız', Kanunî Armağanı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1970, s. 269–289.

'Hat Dehalarımızdan Şeyh Hamdullah', Hayat Mecmuası, sy. 47 (1969), s. 23.

'Hafız Osman'ın Yazı Sanatımızdaki Yeri' Hayat Mecmuası, sy. 52 (1967), s. 8-9.

'Hattat Mustafa Râkım Efendi', Dosya, M. Uğur Derman Arşivi. *KALKAŞENDÎ Ahmed b. Ali*. Subhu'l-a'ş'a. c. III, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l İlmiyye, 1407 / 1987.

ERBAŞ, Aynur. Fatih ve II. Bayezid Devrinden Günümüze Ulaşan İstanbul Camilerinin Kitabe ve Celî Yazıları. İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990, 98 s.

GROHMAN, Adolf. Arabische palâographie (I. Teil), Wien, 1967, 154 s.

HABİB. Hat ve Hattâtân. İstanbul, 1305, 285 s.

CUM'A, İbrahim. Dirâse fi Tatavvuri'l-Kitabati'l-Kûfiyye. Dâru'l - fikri'l-Arabî, (ts), 286 s.

ISSAM el-Said and Ayşe PARMAN. Geometric Concepts In Islamic Art. World of Islam

Festival Publishing Company Ltd. London, 1976, s. 129-134.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. Osmanlı Belgelerinin Dili, (Diplomatik). İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1994, 605 s.

KÖKER, Hüseyin Sıdkı. "Mustafa İzzet Efendi" Selâmet, sy.12 (Mart- 1963), s. 14-16.

Mustafa el-HABİB. "Yazı ile Mimarînin Kaynaşması" Görüş, sy. 12 (Aralık 1977), s. 38-52.

CELÂL, Melek. Şeyh Hamdullah. İstanbul, 1948, 16 s. + 26 Resim.

MUSTAKÎMZÂDE, Süleyman Sa'adeddin. Tuhfe-i Hattâtîn. İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyyâtı, 1928, 756 s.

NEFESZÂDE, İbrahim. Gülzâr-ı Savâb. İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1939, 119 s.

ÖGEL, Semra. Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, Ankara, Türk Tarih Kurumu

1987, 192 s. + 152 resim.

ÖZAYDIN, Abdülkerim. 'İbn Mukle', Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,

c. XX, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, s. 211-212.

RADO, Şevket. Türk Hattatları. İstanbul, Yayın Matbaacılık, ts (1984), 303 s.

SAFADÎ, Yasin Hâmid. Islamic Calligraphy. London, Thames and Hudson, 1978, 144 s.

SELAHADDİN el-Müneccid. Yâkut el-Musta'sımî. Beyrut, Daru'l-kitabi'l-cedîd. 1985, 79 s.

Dirâsât fi Târihi'l-Hattî'l-Arabî. Beyrut, Daru'l-ki-tabi'l-cedîd, 1972, 150 s.

SERİN, Muhittin. Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1999, 327 s.

'Osmanlı Hat Sanatı', Osmanlı Ansiklopedisi, c.XI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 26-34.

'İbnü'l-Bevvâb', Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. XX., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, s. 534-435.

Hattat Şeyh Hamdullah, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1992, 203 s.

SUYOLCUZÂDE, Mehmed Necib. Devhatü'l-küttâb. İstanbul, Güzel Sanatlar Akademi Neşriyatı, 1942, 160 s.

TÜFEKÇIOĞLU, Abdülhamit. Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazının Kullanımı. Van, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, I-II, 1997.

ÜNVER, A. Süheyl. Hattat Ahmet Karahisari, İstanbul, 1964, 13 s. + resim.

HİLÂL, bin Ali Hattat. Hayatı ve Yazıları, İstanbul, Yeni Labora-tuvar Yayınları, 1958, 15 s. + 9 ref.

RÂKİM, Mustafa Efendi Hattat. Tarih Dünyası, sy. 7, Temmuz 1950, s. 271-275.

YETKİN, Suut Kemal. İslâm Mimârîsi, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,

Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları; 2, 1959, 509 s.

İslâm Sanatı Tarihi. Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, 1954, 315 s. 366 levha.

INALCIK, Halil. From empire to republic essays on Ottoman and Turkish Social History. İstanbul, 1995. ([8], 179 p., notes, ind.) (Analectis Isisiana XIX) ; wrapps. (Copy in mint condition).

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА МОНОГРАФІЇ

- Османсько-українські відносини / Історія та культура. – Стамбул, 1995. – № 13. – С. 40–43 (тур. м.).
- Україна під захистом османів / Історія та культура. – Стамбул, 1995. – № 15. – С. 40–44 (тур. м.).
- Гетьман / Енциклопедія ісламу. – Стамбул, 1997. – С. 484–485(тур. м.).
- Українсько-турецькі взаємозв'язки у XVII ст. / Тези доповіді на науковій конференції “400-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького”. – Стамбул, 1995 (30 листопада – 1 грудня 1995р., тур. м.).
- Українсько-турецькі взаємозв'язки у XVII ст. / Тези доповіді на науковій конференції “Туреччина і Україна” в Університеті Мармара. – Стамбул, 1996 (3 січня, тур. м.).
- Турецько-Українська угода 1648 р. / Історія та культура. – Стамбул, 1996. – № 26. – С. 53–56 (у співавторстві з акад. Грабовецьким В.В. (тур. м.).
- Українсько-кримський союз 1648 р. за даними літопису Сена'ї / “Галичина”. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1(2). – С. 36–41.
- Релігійна толерантність, або історичний досвід, Туреччини як фактор вирішення міжконфесійних проблем. / Тези доповіді на науковій конференції, присвяченій 50-річчю Декларації прав людини. – К., 1998 (24–25 грудня).
- Християнські мотиви в Ісламі: деякі аспекти, історіософічне осмислення / Тези доповіді на IX Міжнародній науковій конференції “Історія релігій в Україні”. – Львів, 1999 (11–13 травня). – Кн. II. – С. 180–182.
- Оповідь про народження Ісуса Христа у святій книзі “Кур'ан” / – Тези доповіді на X Міжнародній науковій конференції “Історія релігій в Україні”. – Львів, 2000 (16–19 травня). – Кн. II. – С. 182–187;

- З історії зовнішньополітичної діяльності уряду Української держави 1918–1920 рр. / Східні мови та літератури (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка). – К., 2000. – С. 67–70.
- Посольство гетьмана Б. Хмельницького до Бахчисарая за даними літопису Сена'ї. / Східні мови та літератури (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка). – К., 2000. – С. 71–75.
- Літописні твори *М. Сена'ї та Г. Султана* як історичні джерела. – К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. *М.С. Грушевського* НАН України. – К.: 2000. – 328 с. (фіз. арк. 20,05).
- Азербайджан; Азербайджанська Республіка / Енциклопедія сучасної України (ЕСУ). – Київ, 2001. – Том 1. – С. 214–216.
- Стосунки давньоруської держави Київська Русь з Азербайджаном у IX–X ст. // Східний Світ (The word of the orient). – Київ, 2002. – Вип. 1. – С. 90–92.
- Міжнародна наукова конференція “Україна-Туреччина: минуле, сучасність та майбутнє” 14–16 травня 2002 р. (хроніка) / Східний Світ (The world of the orient). – К., 2002. – Вип. 1. – С. 164–165.
- Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка / Український археографічний щорічник (УАЩ). – Київ, 2001. – Вип. 5/6. – С. 334–340.
- Зовнішньополітична орієнтація уряду Української козацької держави другої половини XVII ст. за даними турецьких джерел та історіографії / Наукові записки. – Київ–Хмельницький, 2002. – Том 8. – Ч. I. – С. 41–57.
- До питання історії утворення сучасної Турецької держави / Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. – Київ, 2003 (10–12 листопада). – С. 74–77.
- Краткий исторический очерк Кавказской Албании или Северного Азербайджана: проблемы и перспективы исследований / Этнокультурное наследие Кавказской Албании (Сборник научных статей Международной научной конференции). – Баку, 2001, 21–24 мая. – С. 49–53. (Ethnic Cultural

- Heritage of Caucasian Albania. International Scientific Conference. 21–24 May, 2001. – pp. 49–53).
- Джерела та особливості османської палеографії / Східні мови та літератури (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка). – К., 2001. – Вип.5. – С. 48–49.
 - Дипломатичні стосунки гетьмана Петра Дорошенка з Високою Портою за даними тюркських джерел / Україна дипломатична (Науковий щорічник). – К., 2001. – Вип. 2. – С. 236–247.
 - Система жанрів у літературі Близького та Середнього Сходу. – К., 2002. – 216 с. (у співавторстві з проф. Г. Халимоненком та ін.).
 - Історія та етнографія Кавказької Албанії (Північного Азербайджану) / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, 28–30 травня 2003р. – Баку, 2003. (азер. та англ. м.).
 - Баку / Енциклопедія Сучасної України (ЕСУ). – Київ, 2003. – Том 2. – С. 118–120.
 - Історія Хотина за даними турецьких джерел та історіографії / Збірник наукових статей Міжнародної наукової конференції. – Хотин, 2003. – С. 74–82.
 - Еволюція турецького письма в світлі розвитку літературної мови / Східний Світ (The world of the orient). – К., 2003. – Вип. 4. – С. 148–155.
 - Роксолана в Стамбулі / Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилівца (Наукове видання). – Івано-Франківськ, 2003. “Типовіт”. – С. 35–40.
 - Українсько-турецькі міждержавні стосунки у середині та другій половині XVII ст.: встановлення союзів, їх значення та наслідки / “Україна–Туреччина: минуле, сучасність та майбутнє” Збірник наукових статей (за матеріалами міжнародної наукової конференції). – Київ, 2004. – С. 144–161.
 - Стосунки давньоукраїнської держави Київська Русь з Азербайджаном в IX–X ст. у контексті нової, об’єктивної концепції дослідження історії / “Україна–Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє” Збірник наукових статей (за матеріалами міжнародної наукової конференції). – Київ, 2004. – С. 133–141.

- Османські джерела про діяльність українських гетьманів / VIII Сходознавчі читання А. Кримського (Тези доповідей міжнародної наукової конференції). – К., 2004. (2–3 червня). – С. 22–24.
- Архівний документ султана Ібрагіма про становище козаків та грошову реформу 40-х років XVII століття / Український археографічний щорічник (УАЩ). – Київ, 2004. – Вип. 8/9. – С. 477–481.
- Настя Лісовська – Roxolanus // Міфи і факти життя та діяльності Роксолани (Матеріали наукової конференції). – Івано-Франківськ – Рогатин, 24 вересня 2004 р. ТМО “Перспектива, 2005”. – С. 40–46.
- Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) // “Ставчанська битва у 1739 р. у контексті європейської історії XVIII ст.”: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці–Хотин, 2004. – С. 13–18.
- Літописання жанру “v e k a y i n a m e”: проблеми розвитку та функціонування / Літературознавчі студії: Збірник наукових праць. (Матеріали наукової конференції “Філологія в Київському національному університеті: історія та сучасність”, присвяченої 200-річчю від дня народження М.О. Максимовича). – Вип. 11. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2004. – С. 382–387.
- Історія літописання “В е к а ї н а м е” / Мова і література. – К., 2004. – Вип. 72. – С. 47–63.
- Міжнародне значення ролі університетів у культурному співробітництві: досвід “Турецького центру інформації та досліджень” / Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 50. – Ч. I. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. – С. 297–300.
- Релігійна толерантність і захист прав людини в міжнародній політиці Високої Порти // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 50. – Ч. II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. – С. 45–46.
- Агабейзаде Меммед Садиг Оглу / Енциклопедія сучасної України (ЕСУ). – Київ, 2001. – Том 1 (А). – С. 136.

- Divan Edebiyatında Nesir ve Ukrayna Hakkında Bilgiler – Історіографія та відомості про Україну у палацевій літературі (у літературі дівану) / X Міжнародний літературний турецький симпозиум КІБАТЕК. Статті. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2005. – С.160–164.
- XVII. Yüzyıl Türk Kaynaklarına Göre Osmanlı – Lehistan – Ukrayna – İlişkileri / Türk Tarih Kurumu (Ankara / Türkiye). ‘Türk Dünyası Araştırmaları’. Sayı:157. Temmuz-Ağustos (2005). S.205–210.
- Османська палеографія у контексті розвитку турецької писемності // – Вісник Львівського університету. Серія філологічна. До ювілею *Яреми Полотнюка*. – Вип., 36. – Львів, 2005: – С. 268–272. – 310 с.
- Молитва ластівок (кримтатар. мов. “Къарылгъачлар дуасы”). Антологія кримськотатарської прози // Упорядники: *Микола Мірошниченко, Юнус кандим*. – Книга I. – Київ “Етнос”, 2005. Науковий консультант і перекладач розділів “Історія хана Іслама Гірая Третього” (з “Книги походів”), с. 74–97) та “Девлет Герай про далеку й велику країну русів” (уривок з твору “Сім планет з повідомлень про країну татар”).
- Козацький чинник у зовнішній політиці Високої порти: встановлення українсько-кримського союзу у середині XVII ст., його значення та наслідки // Східний Світ (The world of the orient). – Київ, 2005. – Вип. 4. – С. 53–59.
- Уруми: історія, мова та культура / X Сходознавчі читання А.Ю. Кримського, присвячені 135-річчю від дня народження А.Ю. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (5–6 жовтня 2006 р.). – К., 2006. – С. 163–165.
- Історіографія та відомості про Україну у палацовій літературі (у літературі дівану) / Збірник матеріалів Першої між-регіональної наукової конференції “Проблеми вивчення та викладання східних мов та літератур”. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 94–98.
- Приазовські греки: історико-етнографічна ретроспекція / Міжнародна науково-практична конференція “Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст.”. Збірник матеріалів конференції. – Маріуполь, 2007 р., 21–23 травня. – С. 208–211.

- Османські архівні джерела про міжнародні відносини та відбудову Хотина (XVIII ст.) / Збірник матеріалів “Проблеми Балканістики, Сходознавства та Міжнародних відносин”. Національна Академія Наук України, Інститут Історії України. – Київ, 2007. – С. 226–234.
- Ottoman Arshival Dokuments Relating to International Relations and the Reconstruction of Hotyn (XVIII Century) / “Silva rerum” A Collection of Scholarly Papers to honour Professor A. Pernal (Canada). – Lviv, 2007. Lyterary Agency PIRAMIDA. – P. 426–442. – 520 p. (Османські архівні джерела про міжнародні відносини та відбудову Хотина (XVIII ст.) / Збірник наукових праць на пошану професора А.Перналя (Канґда). – Львів, 2007. Літературна Агенція “ПІРАМІДА”. – С. 426–442. – 520 с., УДК 930 (71) (092) (082) + 001 (082).
- Монгольська культура та історія в дослідженнях *Василя Бартольда* / Україна-Монголія: 800 років у контексті історії: зб. наук. праць. НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2008. – С. 52–55. –142 с., УДК 94 (477) (06)+94 (517.3) (06).
- Роксолана в Стамбулі / Історико-краєзнавчий збірник. Івано-Франківськ, 2008 р.; Видавництво Прикарпатського національного університету імені *Василя Стефаніка*. – С. 32–34. – 96 с.
- Методологічні проблеми дослідження османської історії / Матеріали міжнародної наукової конференції “Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки” (28–30 травня 2008 р.). Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – К.: ТОВ “Видавництво Аратта”, 2009. – С. 269–281. – 328 с.
- XVII уу. Türk kaynaklarına göre Osmanlı-Lehistan-Ukrayna ilişkileri / Түркі әлемі: тіл, қоғам, мәдениет: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Қазақ филологиясы кафедрасы, профессор Берікбай Сағындықұлының 70 жылдығына арналады. – Алматы қ., Ы. Алтынсарин атындағы ғылыми-зерттеу академиясының баспаханасы, 2009. – Б. 65–70. – 684 б.

- Османсько-тюркська палеографія в контексті розвитку писемності // Магістеріум (НаУКМА). Мовознавчі студії, 2009. – № 37. – С. 90–92.
- Кримська війна у 1854–1856 роках: передісторія, дипломатія, документи / Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики: (Пам’ті Омеляна Прицака) / відп. ред. В.В. Лучик. – К.: ВПЦ НаУКМА, 2010. – С. 202–210. – 246 с.
- Divan Edebiyatında Nesr ve Ukrayna Hakkında Bilgiler / Birlik. ATXEM İctimai Birliyi Dərgisi. – № 1 (06). – Bakı, 2010, May. – S.16–17.
- Тюркські джерела до історії України. – К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: 2010. -- 368 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

англ. м.	– англійською мовою
араб. м.	– арабською мовою
арк.	– аркуш
Вип.	– випуск
Г.	– гіджрі
док.	– документ
Документи	– Документи об визвольній війні українського народу 1648–1654 гг.
Е.	– Evrak (тур. м.)
І. Г. III	– Іслам Гірай III
І. У.	– Історія України
ІУАД	– Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
ІУР	– Історія України-Русі
кипч.м.	– кипчацькою мовою
кт.м.	– кримськотатарською мовою
лат. м.	– латинською мовою
м.	– місто
мов. о.	– мовою оригіналу
м.й.бл.	– мир Йому й благословення
н. е.	– нова ера
н. ст.	– новий стиль
назв. праця	– названа праця
напр.:	– наприклад
оп.	– опис
осм. м.	– османською мовою
р. н.	– рік народження
Р. Х.	– Різдво Христове
РДАДА	– Російський державний архів давніх актів
рос.м.	– російською мовою
рум. м.	– румунською мовою

с.	– сторінок
С.	– сторінка
спр.	– справа
ст.	– століття
тур. м.	– турецькою мовою
УАЩ	– Український археографічний щорічник
указ. роб.	– указана робота
укр. м.	– українською мовою
укр. т.	– українська транслітерація
ф.	– фонд
ц. м.	– ця монографія
ЦДВІА	– Центральний державний військовий історичний архів
ЦДІАУ	– Центральний державний історичний архів України
Ч.	– частина
Я. Д.	– Ярослав Дашкевич
a.g.e.	– adı geçen eser (тур. м.)
bibl.	– bibliography
BODA	– Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi (тур. м.)
С.	– Cilt (тур. м.)
İ. A.	– İslam Ansiklopedisi (тур. м.)
Ibid.	– Ibidem (лат. м.)
MAD	– Maliye'den Müdevver Defteri (тур. м.)
Op.cit.	– Opera cito (лат. м.)
p.	– page
S. (s.)	– sahife, sayfa (тур. м.)
Say:	– Sayı (тур. м.)
T.	– том
TSMA	– Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (тур. м.)
Vol.	– volume (англ. м.)

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ЛАТИНОЮ
ОРИГІНАЛУ ТЕКСТУ ЛІТОПІСУ
ГАДЖІ МЕГМЕДА СЕНА'Ї КРИМСЬКОГО

“ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМА ГІРАЯ ІІІ”

KIRIMLI HÂCI MEHMED SENÂ'Î
ÜÇÜNCÜ İSLÂM GİRÂY HÂN TÂRİHİ

[1b] *Bismillâhirrahmânirrahîm*

Hamd u senâ-yı bî-gāye ol vâcibu'l-vücûd fâyizu'l-cudâ ki âb-ı hüsâm-ı hûn-âşâm selâtîn-ı dîn-i metîn ile nâire-i buğzâ vü kin-i a'dâ-yı bed-âyîni itfâ vü teskîn idüb, şe'âyir-ı şerâyi'-ı Resûl-ı mübîn u sünen-i senen-i Seyyidu'l-murselîne karâr u temkîn virmeden rûy-ı zemîni hâlî kılmadı ve dürer-ı dürûd-ı bilâ nihâye ol sâhib-kırân-ı ıklîm-i cûdun Ravza-ı Mutahhar u merkad-ı münevverîne olsun ki, “*İnnâ beniyye ş-seyfi*” fehvâsınca, tîğ-ı bî-dirîğ-ı garrâ vü cihâd ile dâru'l-mülk-ı diyâr-ı küfr u fesâd-ı feth ü esâs sarây-ı âsâm u ercâsı hedmi idüb, i'lâm-ı zafer-encâm İslâm'ı zirve-i a'lâ-yı sath-ı semâda nasb eyledi ve Rıdvân u Gufrân cenâb-ı hazret-i Rahmân her lahza vü her ân ân u ashâbı üzerine olsun ki, “*Eşiddâ'u 'ale'l-küffârı ruhamâ'u beynehüm*” ta'rîf-ı 'uluvv-ı şân u tavsîf-ı sümuvv-ı mekânlarıdır.

Bu fakır-ı fûrû-mâye vü hakır-ı za'ifu'd-dirâye ya'ni bende-i dîrîne El-Hâc Mehmed kemîne sâbıkâ münşî-i dîvân-ı hâkânî vü ebâ 'an-cedd bende-i efkende-i âsitân-ı Çengiz Hânı olub bir müddet zâviye-i 'uzletde karârdan [2a] sonra ol âsitân-ı hümâ-âşiyânın himmet u şefâ'atlarıyla yüz elli akçe kazâ ile behre-mend olduğu esnâda hazret-i şehinşâh-ı mâlik-i rikâb-ı sipihr-kadr u hürşîd-ı rikâb-ı yegâne-i hânedân-ı hânî ferzâne-i dûdmân-ı İlhanî müeyyed-i bi'n-nasru'l-'azîz güzîde-i âl-i Çengiz hüsn-ı tedbiri düşman-ı dîne fitne engiz u tîğ u tîrî ciger-gâh-ı küffâra hûn-rîz ma'reke-i es-câda mikdâm-ı nâ-girîz olân Sultân ibn Sultân İslâm Girây Hân ibn Selâmet Girây Hân ibn Devlet Girây Hân lâ-zâlet-i sîmâ-ı devlete bekevâkibu'l-'azamete ve'l-celâl-i müzeyyetenen vu âsâr-ı übbe-

hete ‘alâ safahâti’l-kâinatü mübeyyeneten bi’d-devleti ve’l-kemâl nazar-ı merhamet-güsterleriyle bu ‘abd-ı hâkisterî pister-ı istirâhta düşürüb zamân-ı ferâğatimde ol sâhib-kırân-ı zamânın ibtidâ’-ı cülûs-ı devlet-me’ nûslarından her mâh u sâl mâh-tâb-ı devlet u iclâlleri tesâ’ud u kemâl üzre olub bi’l-cümle derc-i cihân-ı celâletin cevher-ferdî vü burc-ı âsmân-ı sa’âdetin ahter-ı sa’dî oldukları gün gibi rûşen u nâm-ı şerifleri ile sahîfe-i şehnâme-i Çengîziyân mu’avenet olmak bâbında vezîr-ı Aristo-nazîr Âsaf-ı serîr-i saibü’t-tedbîr-i müşîr-i şîr-efken memâlik-küsâ vü kışvergîrleri olân[2b] Sefer Gâzî Ağâ dâme bi’l-mecdu’l-‘alâ hazretlerinden bu hakır-ı pür-taksîre hitâben işâret-ı bâ-beşâretleri sâdır u vârid olmağın her çend bu hakır-ı müstemendin za’f-ı kuvveti her cihetten kemâl-ı kuvvetde vü killet-i kudreti vücûhla nihâyet u kesretde olub etvâr-ı nâ-hencâr-ı rûzigâr-ı gec-reftârın übbe’et vü âzârı derûn-ı cân u mağz-ı istihvâne kâr idüb ne takrîre ıstıbâr u ne tahrîre ıktidâr kalmış idi ammâ kalb-i mürde vü kâlib-ı efserdeye ol cenâb-ı Cibrîl-dem u Hazret-i Hızr-ı kademin fermân-ı ‘âlî-şânından rûh-ı tâze vü ravh-ı bî-endâze hâsıl u vâsıl olub tûti-i zebân kafes-i teng-i dehânda berg-i hazân gibi pejmürde olmuş iken mürde-i neîm-i eltâf-ı ‘amîmelerinden gonça-ı nev-resîde sıfat-ı meftûh u handân olub bülbül-i şûrîde misâl fi’l-hâl âğâz-ı dâstân eyledi.

İmtisâlen li-emre’l-‘âlî ol emre iştiğâl olundukda bu cerîde-i cedîde vü bu ferîde-i müfîde berâ-yı teysîr hıfz u takrîr merkûm-ı rakam-ı kilik-i tahrîr oldukda ne mutavvel misl u ne mücmel mahall olub tatvîl u itnâbdan ictinâb olundu ki suhende-icâz makûle-i icâzdandır “*hayru’l-kelâm mâ kalle ve delle*” ümîd-i efkâr-ı ‘abîd oldur ki müstahsen tıbâ’ [3a] u makbûl-ı ismâ’ olâ.

“*Bihakkı’l-meliki’l-a’lâ inne’l-ân ezkürü’l-maksûde bi’n-nebiyyi’l-Muhammedi’l-Mahmûdi’l-lâhümme salli ve sellim aleyhi ve âlihî ve ec’alhü hâdiyen lenâ bikemâlihî cemâlihî*”.

Vâsıl şuden hazret-i sâhib-kırân be-mahrûse-i Kefe vü cülûs-gerden taht-ı Çengîzî derr-Bağcesarâyü’l-mahmiyye-i hamîyyet ‘ani’l-beliyye

Sene erba‘a u hamsîn u elf mâh-ı cemâziye’l-evvelîsinin guresinde âfitâb-ı ‘âlem-tâb devlet-ı kâhire vü mâh-ı cihân-efrûz saltanat-ı bâhireleri vilâyet-ı Kırım’ın mahrûse-i mansûresi olân mahmiyye-i Kefe üzerinde matla’-ı ferr ü devlet-ı şehinşâhî vü maşrık-ı feth ü

nusret-ı nâ-mütenâhîden tâli‘ u lâmi‘ olub râyât-ı zafer-âyât-ı husrevânî dâru’s-saltanatu’l-‘aliyye Bağçesarây-ı behişt-ârây savbına keşide kılınub üçüncü günü ‘asâkir-i Tatâr-ı sabâ-refîâre ümerâ’-ı şîrinden Kutlû Şâh Mirzâ nâm bir dilîr-i cihân-gîrî ser-‘asker u serdârlik hıl‘atiyle ser-efrâz idüb vilâyet-i Moskov üzerine âkım fermân olundukdan sonra beşinci günü devlet u ikbâl u sa‘âdet u iclâl ile taht-ı ‘âlî-baht-ı Çengîz Hân üzere cülûs-ı hümâyûnları vâki‘ olub etrâf-ı memâlike sıyt u sedâ-yı kahramânîleri irişmekle rûy-ı ahbâb sürûr-ı [3b] tâm ile rûşen u tâbnâk u endâm-ı a‘dâ li‘âm-ı havf u haşyet lerze-nâk olmuştur

Hakkâ ki ol gün rûz-ı ‘ıyd-ı sa‘îd idi ve cem‘iyyet-i kibâr u sigâr ile çûn rûz-ı mahşer mahall-i va‘d u ‘ıyd idi kâffe-i ‘ibâd hulus-ı i‘tiyâd ol gün tecdîd-i bi‘ât idüb ümerâ’-ı ‘izâm nevâziş u ihtirâm u ‘âmme-i enâm ol gün nâil-i merâm olmuşlardır.

**Ta‘yîn-gerden hazret-i sâhib-kırân mesned-i Kalgây
be-hazret-i Kırım Girây Sultân dâme ‘uluvvuhu’ş-şân**

Rakam zede-i rakam zed çû ber-safha-i ‘adl u dâd

Ki bir hurfeş inkeşt-i nüstuvân nihâd

Bihamdillâhi Te‘âlâ eyyâm-ı saltanat-ı hümâyûnları vü hengâm-ı hilâfet-i ‘adâlet makrûnlarından bisât-ı ma‘delet-i basît-i zemîne mebsût u mehâm-ı ‘âmme-i inâm be-vâsıta-ı merhamet mazbût olmuştur bilcümle memâlik-i Kırım u Çerâkise vü Nogây ‘adl u zabtîle âsûde-hâl olub zamân-ı devletlerinde ehl-i îmân şevket-i haydarî vü kuvvet-i gazanferî bulmuşlardır

Beyt:

‘Adlîle cihângîr u ‘atâ ile cihân-bahş

Tîgîle revângîr u amân ile revân bahş

Yine ol rûz-ı fîrûzda âyîn-i Çengîz Hân üzere birâder-i cânberâberleri olân kurra-i bâsıra-ı saltanat u garra-ı nâsiye-i sa‘âdet kutb-ı felek-i bahtiyârî merkez-i dâire-i cihândârî [4a] turâz-ı kisvet-i saltanat u fermân-revâ’î Nigîn Hânım ‘azamet u kişver-küşâ’î melâzü’l-berâyâ mu‘âz kâffe-i re‘âyâ nâsıru’l-İslâm ‘avnu’l-müs-limîn zâhiru’l-mülk ve’l-millete ve’l-dîn Kırım Girây Sultân-ı ‘âlî-şân me‘âlî-nişân ibn Selâmet Girây Hân ibn Devlet Girây Hân dâme fi-hıfz-ı Rabbena’l-Müste‘ân hazretlerini kalgâylik mesnedine ta‘yîn buyurub hil‘at-ı fâhire-i şâhâne vü semend-i bâd-pây-ı hüsrevâne ile dâru’n-nasr-ı saltanatları olân Akmescid sarâyına ke-

mâl-i ta'zîm u ikrâm u fartı tevkür u ihtirâm ile yollayub mesâfe-i karîbe olmağla ikinci günü devletle cânîşin-i mesned-i sultânî vü çâr-bâliş-i nişîn-i evreng-i fermân-rânî oldılar

Ba'dehû Çerâkise sufründen birâder-zâdeleri olân şehzâde-i civân-baht dürr-i yektâ-yı sadef-i saltanat meydân-ı meydân-ı şecâ'atin sâim süvârî vü rûz-ı heycâda zamânın Rüstem u İsfendiyârî Gâzî Girây

Sultân ibn Mübârek Girây Sultân ibn Selâmet Girây Hân hazretleri sürûr-ı tâm u hubûr-ı mâ lâ-keâm ile gelüb yetişüb şeref-i dâmen-bûs-ı iclâlleriyile müstes'îd olduklarında merâsim-i celîle-i Çengîz Hânî üzere nüreddinlik [4b] mesnedi şehzâde-i müşârun ileyhe erzânî buyûruluk hil'at-i behcet-efzây u esb-i bâdiye peymây-birle iltifât u nevâzişler kılınub dâru's-sa'âdetleri olân Hacı sarâyında serîr-i saltanatta haşmet-nişîn u nüreddinlik mesnedinde şevket-mekîn oldılar

Ve sâir erkân-ı devlet uvükelâ-yı saltanat her biri yerü yerlerinde karâr u her mansıb u hidmete bir nâmdâr namzed olub ülke sezâvâr-ı 'arz-ı devlet u saltanattır kemâ hiye ri'âyet u tekâmîl olunub kadîmu'l-eyyâmdan âyîn-i Çengîzî üzere dört karâçî ta'bîr olunur erkân-ı erba'a ki her biri birer livâ-yı emâreti mutasarrîf ümerâ'-ı kirâmdırlar evvelâ mirlivâ'-ı Cîrîn u sâniyen mirlivâ'-ı Mânkgut u sâlisen mirlivâ'-ı Sicuvit ve rabi'an mirlivâ'-ı Argın bulâr cümle ber-vech ocâklık emâretler olub 'azl u nasbdan müberrâ her silsilenin kibârı kayd-ı hayât ile zabt idegelmiş beyler olmağla her biri ol gün hil'atler giyub ve kânûn üzere âtların târtûb yerli yerinde ibkâ olunmuşlardır

Ve bunlardan mâ'adâ ocâklık emâret-i bî-nihâye olmağın her biri [5a] resm-i kadîm üzere ibkâ ü ba'zı serhadlere yarâr u kârgüzâr u nâmdâr beğler irsâl olunub "*a'ti'l-kavse bieribihâ*" muktezâsı ve "*Evfü'l-amâneti ilâ ehlihâ*" mazmûnı icrâ olunduğu tafsîle muhtâc olmayub tatvîl u etnâbdan ictinâb u bu mertebe ile iktifâ olundu

'Azîmet-gerden hazret-i sâhib-kırân be-sefer-i zaferme'asir be-niyyet-i talân vilâyet-i Çerâkise

Hulâsa-i kelâm hazret-i Pâdişâh-ı zafer-penâh felek-kadrencüm-sipâh taht-ı 'âlî-bahtlarında şâd-gâm olub bir vefk-ı merâm 'ıyş u nûş-ı kâmrânîde muhassalu'l-âmâl ve'l-emâlî olub ülke merâsim-i celîle-i saltanat u fermân-rânîdir kemâ yenbagn icrâ

vü umûr-ı memleket u ahkâm-ı şer'ıyyeye kemâ hüve hakkâ tek-
mîl u istihkâmda iken ser-ağâz dâstân-ı dil-sitân olân seriyyeden
ahbâr-ı sârre-i nusret u feth gelüb yetişüb ahâli-i memleket-i Kırım
hayli zamân idi ki ganîmet yüzün görmeyüb ibtidâ'-ı devletlerinde
uğur-ı hümayunları küşâde olduđu nümâyân olmağın halk-ı 'âlem
şadumân u rûy-ı 'askerî handân oldu

Hakkâ ki bir mertebe Moskov esîri çıkmışdır hums-ı ganâim-
den [5b] farazâ 'aşrı âlinduğı takdîrce bin re's esîr-i hums nâmına
âlunub ekseri halka ihsân olundu ve bilcümle 'asâkir-i nusret me' asir
Tatâr-ı sabâ-reftâr sâlimîn u gânimîn gelüb bu kadar fütûhât-ı celîle
vü yüz âkılıkları olub mukâbele vü mukâtele-i a'dâ'-ı dîn yüzünde
bir ferdin ruğâmı dahî görünmemişdir

Elhamdulillâhi Te'âlâ ibtidâ'-ı cülûs-ı hümayûnları esnâsında
halk üzerinden mezâlîmi def' u meşâhir-i rûzgârdan bir zâlimi
ref' ile halk u a'lemi mesrûr buyurdıklarının semeresidir ki niçe
müddet 'asâkir-i Tatâr'ın kılıçları kesmeden kalmış iken ibtidâ'-ı
gazâlarında himmet-i hü mâ hemtâları ile kılıçları keskin ve uğur-ı
hümayûnları küşâde olub rûz-be-rûz mâh-be-mâh sâl-be-sâl
terakkı vü kemâl üzere âsâr-ı celâdet u her taraftan dahî feth u
nusret hüveydâ oldu

Bu esnâda hengâm-ı şitâ irişüb Çerâkise diyârına sefer-i
hümayûnları iktizâ itmekle sene-i mezbûre kânûn-ı evvelînin
ibtidâ' günü sa'âdet u iclâl u devlet u ikbâl ile bizzât sa'âdetli hân-ı
'âlişân İskender-nişân hazretleri râyât-ı feth-âyât-ı hüsvânîlerin
savb-ı Çerâkis u Kühistân'a keşide kılub dâru [6A]'s-saltanatu'l-
'aliyyelerinden teveccüh u 'azîmetlerinin yedinci günü şiddet-i şitâ
vü hiddet-i sermâ olmağın yollarda olân enhâr müncemid olub bir
mertebe işleri âsân gelmişdir ki kâbil-i ta'bîr u mümkün-i tahrîr
değildir kal'a-i Kerş ile Tamân mabeyni Bahr-ı Siyâh'ın on dokuz
mil boğazı olub sâir zamândâ bî-nihaye olunub 'asâkir-i İslâm yi-
girmi güne dek 'ubûr-u mürûr idemezlerdi bi-emrillâhi Te'âlâ uğur-ı
hümayûn-ı sâhib-kırânîde ol deryâ-yı 'Amık mânend-i seng-i 'akık
efserde vü sehd olub güyâ ki bahr üzere âhen-pulâddan bir cisr-i
'azîm üzerinden mürûr ittiler hâsıl-ı kelâm bir aylık mesâfeyi bir
haftada kat' idüb sedd-i râh olân enhâr-ı a'zâm u bahr-ı bî-girân
yah-beste olmağla berr-i beyâbân-ı etrâf u eknâfı küşâde olmağın
mâl u menâl u etfâl u 'ıyâl-ı Çerâkise-i pür zalâl tafıl u ricâl tuvâne-
mecâl olub bî-hadd civârı çün havârî ve lâ yu'ad u bî-kıyâs veledân

hem-çün gılmân âlınub on iki gün içinde ganâim-i hâkâniyeden bî-nihâye dühter-i pâkize-ahterler u mân-rû gılmân u hûb-ruyân âsitân-ı devlet-âşiyân-ı selâtîn-i Âl-i ‘Osmân’a hedâyâ vü pîşkeş [6b] içün cem’ u tahsîl olunub Bağçesarây-ı behişt-ârâya vusûl buldı

Ve umerâ’-ı Çerâkise’den Hak Çumak nâm bir nâmdârînin âsitân-ı Çengîziyâne nev’an muhâlefet u bâz-geşti sebk itmekle nice def’a kasd-ı intikâm idenler firsâd bulamamışlardı ol esnâ-da âteş-i kahr-ı kahramânîlerinden sûzân olub rûz-ı hayâtı şâm u müddet-i ‘ömri tamâm oldı ba‘dehû sâir umerâ-ı Çerâkise’ye havf u haşyet müstevlî olmuşdur ki tâ zamân-ı istilâ-yı Tîmur Hânî’den beri kimseye ser-fürû itmeyen Çerâkise segleri vü dâmân-ı kûh-ı Elburz’u tahassun iden tavâif u milel-i muhtelifenin cemî’an beğleri tâ Bâbu’l-hadîd ki Demür-kapu demekle ma‘rûf derbend-i meşhûr u Bahr-ı Siyâhla Bahr-ı Kulzüm’ün beyninde sedd-i ‘azîmdir bi’l-külliyeye Dağıstan halkı kabza-i teshîre girüb ‘atabe-i ‘aliyye-i devlet-medâr-ı hâkâniye baş urub ‘arz-ı ‘ubudiyet u itâ‘at idüb u her biri hasbe’l-makdûr pîşkeşler çeküb bî-hadd u bî-kıyâs ebkâr u ‘arâis ‘arz itdiler

Ve bilcümle kemîne gûşmâl u kemîne istimâletler virilüb ol kış diyâr-ı Çerâkise’de kışlanub evvel bahâr-ı hüceste [7a] âsârda ‘avdet u bî-hadd u bî-şumâr cevâri-i perî-manzar u mâh u müştêri esîrler ile sâlim u gânim dâru’s-saltanatu’s-seniyyeleri olân Bağçesarây’a nüzûl buyurdular

Beyt:

Sipâh-ı husrev sâhib-kırân bende-i nevâz

Behr gecâ ki rûd bâ-ganîmet âyd bâz

Bu def’a pâdişâh-ı düşmen-sûz u bende-nevâz âbâ vü ecdâd-ı ‘izâmları zamânından pâdişâh-ı rub’-ı meskûn kâhirul’l-mülk-i kahramânu’l-kurûn sultânu’l-‘Arab ve’l-‘Acem ve’r-Rûm olân selâtîn-i zamân u hulefâ-yı Âl-i ‘Osmân’ın sa‘âdetlerine ‘arz-ı hulûs u mutâbe‘at üzere olıgelmeğin zamân-ı devletlerinde veliyyü’n-ni‘amları hazret-i pâdişâh-ı cem-câh-ı felek-destgâh sa‘âdet-penâh

Beyt:

Zull-ı yezdân dâver-i devrân İbrâhîm Hân

Husrev-i İrân u Tûrân mâlik-i mülk-i cihân

Halledallâhu Te‘âlâ mülkühü ve devletühü ilâ intihâ’ü’d-devrân hazretlerinin rikâb-ı hümâyûn-ı sa‘âdet makrûnlarına hedâyâ içün güzide vü müntehâb cevâri çün havârî vü dühter-i nik ahterân u

vildân-ı şekl-i gılmândan yüz elli re's nefer esîr-i hûrâ-nazîr ihzâr idüb bilfi'l hizâne-i 'âmirelerinin miftahdârı olân Sübhân Gâzî Ağâ nâm kullarıyla irsâl buyurdular

[7b]

**İrsâl-gerden hazret-i sâhib-kırân hedâyâ-yı lâ
yu'ad be-Pâdişâh-ı Rûm halledallâhu saltanatuhû**

Sa'âdetli Pâdişâh-ı rûy-ı zemîn hazretleri dahî envâ'-ı nevâziş u ihtirâm ile hüsn-i kabûle vusûl bulub Dergâh-ı 'Âlî kapucubaşılardan bir mukarrib kullarını karadan nâme-i hümayûnla bir kabza murassa' şemşîr-i gadr u tedmîr-i sâhib-kırânî vü sâir hedâyâ-yı bîgirân u ihsân-ı bî-payân ile irsâl buyurub şeref-i vusûle karîn olduklarında anlara olân 'atıyye vü ihsânın tavsîfi müsteğannin 'ani'l-beyândır

Mısra':

Şehirlerin lafzına bahâne gerek

Bu esnâda garîb u 'acîb vakı'âtdan olân hikmet-i Hüdâ-yı müte'al mukaddemâ Moskov diyârına irsâl buyurulan seriyyede ümerâ'-ı diyâr-ı Kırımıla kapıkulları ta'bîr olunur sipâh tâifesi meyânında nev'an ihtilâf vâki' olmağla esnâ-i nizâ'da hatâ ile Şâhkulu nâm bir bellû kulları kâtil bulunmuşdu ol sebebden tâife-i sipâh ile umerâ-meyânda şeker-âb olub herkes cibilletinde merkûz olân kîneyi izhâr idemez idi hafıyyeten silsile-i fitneyi ba'zı eşhâs [8a]-ı kalîlu'l-idrâk tahrîke bâ'is olub el-hâleti hâzihi sebep-i nizâm-ı 'âlem olân âsaf-ı saf-ârây u nizâmu'l-mülk-i ma'delet-pirây vezîr-i Aristo-nazîr-i hâkânî Sefer Gâzî Ağâ hazretlerini gamz u buhtân ile mehcûr-ı nazar-ı hüsvânî eylediler anlar dahî kazâyâ rızâ deyüb filhakîka kalb-ı sâf-ı müşkâfları yine 'atabe-i 'aliyye-i sâhib-kırân-ı zamân u zemînde vü kendileri varub zîr-i Livâ'-ı Şîrî'nde nice eyyâm küşe-i 'uzletde makâm itdiler

Netice-i âsar sıdk u ihlâs u tevekkülleri def'âtle müşâhede olunub 'âkıbetü'l-emr hadîs-i şerîf " *Men hafera bi'ren li ehîhi vaka'a fihî münkeyyen* " mazmûn-ı münîfî görölse gerekdir ve bu kelâm hikmet-i Nizâmî Mevlânâ Fuzûlî-i Bağdâdî güyâ ki şân-ı şeriflerinde söylemişler

Beyt:

Sa'âdet-i ezeli kâbil-i zevâl olmaz

Güneş yer üstüne hem düşse pâymâl olmaz

Bu esnâda dahî her ne kadar fütuvvet ve merdâneğî zuhûra gelirse yine taraf-ı nâşirü'ş-şereflerinden cilve iderdi

Evvelâ hengâm-ı şitâ vü şiddet-i sermâda ümerâ'-ı Tatâr-ı sabâ-reftâr ile 'asâkir-i zafer-me'asir-i İslâm Moskov vilâyetine sefer iktizâsında 'asker-i İslâma ser-'asker [8b] ve serdâr-ı dûdmân-ı muhalledu'l-erkân-ı Çengîziyândan bir sultân-ı 'âli-şân me'âli-nişân olmaz ise ümerâ'-ı 'izâm birbirine teslîm-i umûr idüb 'asker-i İslâm'ın zabt u rabtı vü serdâr u serleşkerlik tarîkını kemâhî icrâya kimse kudret u kuvvet bulmaz lâ-bud bize bir sultân-ı zî-şân gerek diye müşîr-i müşârun ileyh hazretleri ile merd-i meydân-ı vegâ togâsının beher hâl müşâvere ve tedbîrleri müvecceh u muvâfık düşüb bu taraftan dahî hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamân İslâm Girây Hân dâme fî hıfzu'l-müste'ân hazretleri 'asâkir-i nusret-me'âsirlerine birâder-zâdeleri şehzâde-i mûmâ ileyh Nüreddîn Sultân ya'ni şeci'-i devrân u Rustem zamân hazret-i Gâzî Girây Sultân'ı serdâr u ser-'askerlik hil'atiyle ser-efrâz buyurdular

Bu gazâ'-ı ekber-i vukû'ı üzere tafsîl bâ'is-i tatvîl olur hülâsâ-ı kelâm şehzâde-i civân-baht kemâl-i şiddet-i şitâda 'asâkir-i bî-şümâr ile Moskov vilâyetine ki bir devr u dirâz çöl u beyâbân sahrâ-yı heyhât dîd-herî sahrâ-yı bî-pâyânı kat' itmekle irilür mesâfe-i bâ'ide olub ilâ yevminâ hâzâ eyyâm-ı şitâda bir 'asker ol diyâra sefer eylemek vâki' olmamışdı uğur-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânîde yollarda olân enhâr -ı 'izâm [9a] yah-beste olub suhûletle merhale-be-merhale kırk elli gün içinde Moskov krâlı olân bed-fi'âlin bilâd-ı küfr-âbâdını yıkub yakub ve niçe kılâ'-ı muhkembünyâdını berâber turâb u harâb-ı yebâb u etrâf u eknâfını nehb ü gâret u bir mertebe hisâret eylediler ki bir târihinde böyle el u âyâk tutmaz zamânda Moskov keferesi bu dest-berdi görmüş değıllerdir ve ile'l-ân bu denlû yüz aklıkları vü fütûhât-ı celîle vü ganâim-i bî-şümârı ne kimse işidüb ve ne müşâhede eylemişdir

Bihamd u sübhânehû ve Te'âlâ 'asker-i İslâm'ın kılıcı keskin ve uğur-ı hümâyûnları küşâde olub her yerde ki Moskov krâlı olân kâfir-i bed-fi'âlin tâbûr-ı menfüru mukâbil oldukda heybet-i dilâverân u savlet-i gâziyân-ı İslâmiye tâbu tüvân getirmeyüb az zamânda içinde mağlûb u münhezîm u mahzûl u menkûb oldular küffâr-ı hâkisâr pây-ı semend-i gâziyân-ı båd-reftârda pâyimâl olub ser-i bürîde vü pâ-şikeste küştelerden püşteler bî-nihâye idi ve bilcümle

ol sefer-i nusret-eserde tu‘me-i şemşîr-i İslâm olân küffâr-ı li‘âmın hesâbını ancâk Mevlâ bilir

Hadd u hasardan birûn cevârî vü gılmân u ganâim-i bî-hesâb ihrâc idüb [9b] meymene vü meyserede vâkı‘ olân bilâd-ı küffâr-ı bed-âbâd-ı tahrîb u ihrâk iderek kadîmu‘l-eyyâmdan Moskov krâlıının âsifân-ı hü mâ-âşiyân hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn ü zamâna cizye tarîki üzere virdiği hazînesin bî-kusûr her sene virmek şartıyla krâl-ı şîşt a‘ mâle amân u ‘ahd-i kadîm üzere bî-hesâb u bilâ-kitâb semmûr u zer-dâve vü kâkum u sincâb kürklerini ve kırk bin altun hesâbında nakd-i râyicu‘l-vakti ve bilcümle yüz bin altun hazîneyi bi‘t-tamâm derr-i devlet-medâr-ı hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna ve selâtin-i şecâ‘at-âyin-i Çengîziyânın her birlerine ‘alâ hadde hazîneler umerâ’-i ‘izâma ve erbâb-ı menâsibe ve sâir eşrâf u a‘yân-ı memâlik-i Kırım’ın cem‘ine virgü vü hedâyâsın sâl-be-sâl güz faslında yetiştirmek üzere ‘ahd u misâk u karârdan sonra krâl-ı bed-fi‘âlin ‘azîm elçileri alınub ‘asâkir-i nusret-meâsir-i İslâm sâlimîn u gânimîn ‘avdet itdiler

Ba‘de‘l-‘avdet hikmet-i Hüdâ ile sahrâ’-i heyhât didikleri deşt-i bî-pâyânda bir mertebe berf nâzil olub ‘asker-i İslâm bu denlü ganâim ile âtlarına kâr sökdürüb mürûra kudret olmadığınan ‘âciz u dermânde iken müşârun ileyh olân Sefer Gâzi Ağâ [10a] hazretleri ve Toğây Bey nâm dâd u merdân rûz-vegâ ‘asker önünde ağâlık hizmetin edâ idüb semend-i bâd-pâlarını âdem boyundan ziyâde berf-i ‘azîme urub çün şîr-i jiyân u pîl-i damân kâr sökdürüb çâr açdırub cemi‘-i ‘asâkir-i İslâm ol iki merd-i merdânenin izlerine dirilmekle selâmete çıkdılar

Elhamdulillâhi Te‘âlâ ‘inâyet-i hâdî hem-tarîk olub ‘asker-i İslâm’ın hılâsına bâ‘is u bâdî oldukları dillerde dâstân olmuşdür

Beyt:

Gûyâ ki ‘asker oldu bir bî-nihâye tesbîh

Ol iki merd-i meydân düşdü iki imâme

Bi-‘avnillâhi Te‘âlâ niçe gün hasbeten lillâh-i âlâm u ‘usret-i şedâyide tahammül u Cenâb-ı Hakk’a tevekkül idüb bâş u cân ile İslâm ‘askerinin hizmetini lâyıık-ı dîn u devlet kemâ-yenbağî ri‘âyet u himâyet ile edâ itdiler ol mahallerde eğerçi bir mansıb u hizmette değıller idi vü kuvvet-i vüs‘atları dahî çendân şikeste vü beste vü hâl-i mahcûriyyetlerinde cemi‘-i hıdemât-ı lâzime vü ‘arz

u nâmûs-ı devlet u rûy-ı muhârebede vü mukâtelede metânet u ted-
bîr ol iki dilîr u cihângîrde istihkâm bulmuştur

‘Avdet-gerden Nûreddîn Sultân ez sefer-i Moskov [10b]

Beyit:

Çerâğı râ ki izd ber-fürûzd

Her ânkû pef-kend rîşeş sûzd

Nesir:

Netice-i kelâm şehzâde-i civân-bahtencüm-gulâm Nûreddîn Sultân hazretleri fütûhât-ı celîle vü ganâim-i bî-şumâr ile gelüb ‘atabe-i hazret-i sâhib-kırân-ı zamânâ envâ‘ından pîşkeş u hedâyâ ithâfından sonra nice hıdemât-ı mebrûre ‘arz idüb manzûr-ı müddet ‘ıyş u nûş u kâmrânide olduklarında

İstimdâd-gerden Mirlivâ’-ı serhadd-i Azâk Mustafâ Beğ

Nâgâh serhadd-i Azâk muhâfızı olân Mustafâ Beğ nâm dilîr u sâib-i tedbîr tarafından feryâd-künân âdem gelüb Azâk kıt‘ası üzerine düşman-ı dînin kasd u güzend el-‘ıyâz-ı billâh Te‘âlâ istilâsını ihbâr itmekle hazret-i pâdişâh-ı düşman-sûz u dost-nüvâz ‘asâkir-i zafer-meâsirlerine ber-vech-i isti‘câl-i imdâd u mu‘âvenetlerine irsâl için buyurub ve ol ‘asker-i nusret-rehber şehzâde-i mûmâ ileyh Nûreddîn Sultân hazretlerini ta‘yîn u ser-‘asker buyurdular

Teveccüh-nümûden Sultân be-Serhadd-i Azâk

Ol vakt mübârek eser ki evvel bahâr-ı hûceste-âsâr idi şehzâde-i civân-baht [11a] u felek-taht sipihr-kadr u hurşîd-makâm ‘asâkir-i İslâm-ı süreyyâ-nizâm ile kat‘-ı menâzil u şedd-i merâhil iderek

Beyit:

Çün bâd-ı sabâ-ı nevbahârı

Seyr eyledi geçdi her diyârı

Şâh-ı Çemenzâr-ı bahâr şehzâde-i mâh-ı tal‘ata reşk-i hezâr idüb hâsıl-ı kelâm ber-vech-i isti‘câl kal‘a-i Azâk imdâdına yetdiler

Kal‘a-i mezbûre serhadd-i memâlik-i İslâmiyye’de bir hısn-ı hasîn u bârûy-ı metîn olub gâh alınub u gâh virilmekle tâ zamânı Sultân Mahmûd Gazneli’den berû üzerinde vâkı‘ olân hurûb u fiten u ceng u muhan cemî‘-i ‘âlemiyâne bâhir u rûşen olmuştur bilcüm-

le turâbı hûn-ı a'dâ ile serrişte olmuş bir kal'a-i metîn-i bî-feryâd olmağla sâkinân u mustahfizânı hemîşe dâd dâd ile istimdâdda iken şehzâde-i civân-baht çün Rüstem u kahramân hizmetinde mevcûd olân umerâ'-i 'izâmndan Mirlivâ'-ı Şîrîn u Mirlivâ'-ı Argun u müşârun ileyh Togây Beğ gibi nice merdân-ı bahâdirân u dilâverân zamân ile kal'a-i mezbûreye muhâsaraya gelen bî-hadd u bî-kıyâs top-endâz u âteş-bâz tâbûr-ı menfûrun üzerine Allâh Allâh Allâh Allâh deyû tahmîd [11b] u takdîs u tekbîr u bir uğurdan hamle-i şemşîr idüb her biri çün şîr-i jiyân mütevekkilân 'ale'l-müste'ân etrâfa âteş-feşân olân ejder ağzına kendilerin ilkâ itdiler ve 'ahdi'l-Hüseyn bâ-gazâ veyâ şehâdet ümîdiyle meymene vü meysere vü kalb u cenâhdan gülbank-i Muhammedî-birle kalb-i a'dâ-yı bedrâye seyfi-kâti' u berk-ı sâti' urdular

Bi 'avnihi Tebâreke u Te'âla "*El-İslâmu ya 'lû velâyu 'lâ*" hadîs-i şerîfinin âsârı hüveydâ olub tarfetu'l-'aynda küffâr-ı hâkisâr-ı bed-tebârdan eser kalmayub sahrâ-yı Azâk küşteler ile mâ-lâ-mâl olduğundan mâ'âdâ bakıyyeti's-suyûf olân müşrikînin kimi esîr ve kimi bin belâ ile kendüni nehr-i Ten'e atub bahrîler gibi etrâf-ı Azâk'da olân nistân batakları batakları edinmekle katı âz Kazâk firâr idüb halâs olmuşdur

Cemî'an tob u tüfenk u âlât-ı ceng u bâr u bengâhı Azâk erenlerine kalub envâ' dürlü ganâim u yüz aklıkları ile şehzâde-i mansûru'l-livâ bir gün Azâk kal'asında 'ıyş u 'ışrete meşgûl olub muhâfız-ı Azâk olân Mustafâ Beğ dahî kemâl-i ta'zîm u ikrâmla 'arz-ı hedâyâ vü pîşkeşler u hazret [12a]-i sâhib-kırân-ı zamâna du'âlar u alkışlar idüb merâsim-i 'ubûdiyyeti edâdan sonra şâhzâde-i müşârun ileyh hazretleri Çerâkise vü Kûhistân tarafından 'avdet eyledi

Ol kış Çerâkise tâifesine uğrayub civârî çün havârî vü veledân-ı şekli-i gilmân cem' iderken âsitâne-i sa'âdet tarafından Mûsâ Pâşâ nâm bir vezîr-i âsaf-nazîr Süleymân-serîr kadırgalar ile kal'a-i Azâk'a hazîne getirüb hengâm-ı şitâ olmağla karadan gitmeğe muhtâc olduklarında hazret-i sâhib-kırân-ı zamândan mu'âvenet taleb itdiler binâ'en 'alâ hâzâ birâder-i ekrem u efhamları olân kutb-ı felek-bahtiyârî vü merkez-i 'azamet u cihandârî yemîn-i cenâh-ı saltanat u mu'în-i nizâm-ı memleket Kırım Girây Sultân hazretlerini irsâl buyurdular anlar dahî devlet u ikbâl u sa'âdet u iclâl-birle paşâ-yı müşârun ileyhe hemrâh olub merhale-be-merhale

sayd u şikâr u seyr-i diyâr iderek safâ-yı hâtır ile vusûl u teslîm-i hazîne vü kul eylediler

Ba'de zâlik hazret-i sultân-ı 'âli-şân mu'âli-nişân u memâlik-sitân u hazret-i şehzâde-i civân-baht müşerî-gulâm safâ-yı hâtır u sürûr-ı nâ-mahsûr ile sâlimîn u gânimîn gelüb [12b] hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamânın şeref-i dâ-menbûs-ı iclâlleriyle müşerref olduklarında her biri hil'at-i behcet-efzây u semend-pây-ı bâd-peymây ile merâsîm-i celîle-i Çengiz Hânî üzere nevâziş u ihtirâm olundular

**Ser-efrâz-gerden hazret-i sâhib-kırân be-Sefer
Gâzî Ağâ bâ-mansıb-ı vezâret u tevcîh-i
fermûden umûr-ı memleket be-def'a-isâniye**

Hikmet-i Hüdâ-yı müte'âl u meşiyet-i kâdir u lâ-Yezâl her emr-i 'azîmi bir vakt-i ma'lûme merhûn eylemiştir "*el-umûru merhûnetum bi-evkâtihâ*"

Bundan akdem vezîr-i Aristo-nazîr u sâibu't-tedbîr âsâf-ı zamân u Nizâmu'l-mülk ve'd-devrân ya'nî müşîr-i müşârun ileyh Sefer Gâzî Ağâ hazretlerinin ne sebebden mehcûr-ı nazar-ı hüsrevânî oldukları icmâlen beyân u 'ayân olunmuşdu el-hâleti hâzihî nâ'ib-i menâbları olân vüzerâ tanzîm-i nizâm 'ibâd-ı 'âleme kuvvet u kudret bulamayub her birinin 'âyâr-ı mihekk-i i'tibârda bilendikden sonra bihamdillâhi Te'âlâ diyâr-ı Kırım çün mûy-ı zengî birbirine karışub iki sene mikdârı bir feterât-ı 'ale't-tevâlî mütemâdî olub münâze'ât-ı kesîre vü muhâsamât-ı şedîde ile fenâya yüz tutmuş iken inâyet-i bârî yârî olub müşîr-i müşârun ileyh olân destûr-ı mükerrerem nizâm [13a]'l-'âlem Sefer Gâzî Ağâ hazretleri evvel u âhir 'akl u tedbîr u kiyâset ile kemâlu'l-'ayâr olduklarından gayri ol esnâda defa'âtle pûte-i muhennetde kâl olmağın Çerâğ-ı devleti Çeşme-i hurşîd-enverden uyarub manzûr-ı enzâr-ı ilâhî vü mahzar-ı eltâf-ı nâ-mütenâhî oldular

**İlticâ-nümûden Milneski Hatvân
be-derr-i devlet-medâr hazret-i sâhib-kırân
u pûzeş fermûden iltimâseş**

Târih-i sene seb' u hamsîn u elf zilka'desinin guresi günü idi ki ibtidâ-i devlet u vezâretleri zuhûrunda cemî'-i leşkeriyân birbiriyle musâleha vü musâfeha idüşüb her biri dil-i bâ-gill-ı

küdûrât-ı kîneden sâf itmekle umerâ u leşkeriyân ittifâk u musâfât üzere olub güyâ ki mâh-ı nusret u şems-i devlet mihâk-dan çıkub âfîfât-ı ‘âlemtâb-ı ‘izzet-gumâm nifâkdan kurtuldu ‘âlem rûşen u rûy-ı leşkeriyân dahî şâdmân u şen olub şimdiden sonra müttetikân a‘dâ-yı bed-âyîn dîn-i mübîn üzere gazâ vü cihâda ictihâd-ı ehemmiyât-ı mühimmât-ı dîn u devlet idügü müber-rehendir deyû gazâ kılıcın hamâyil-vâr bende-i meyân-ı himmet-i sâhib-kırân-ı zamân itmekle tahrîz u cidd u cehd buyurdular

Ve Togây [13b] Beğ nâm bir merd-i sâhib-i hüner u rûz-ı vegâda şîr-i nerri liayk muhâfaza-i serhaddir deyû serhadd-i Ferah-Kermân emâretiyle ser-efrâz u ser-bülend buyurdular

Bu esnâda Leh vilâyetinin ocâklık beğleri vü ‘azîmu’ş-şân geçen nâmdâr segleri Özî serhadd-i memâlikinin Kazâğı keferesiyle ‘adâvet üzere olub bi’l-küllîye Özî Kazâğı’nı ref’ itmek niyyetine ‘asker çeküb gelmek tedârikinde iken Özî Kazâğı’nın serdâr-ı ser-efrâzı olân şîr-i sâhib-i nâmus u şecî’-i erbâb-ı nâkûs Milneski nâm hatvân ki cibilletinde şeref-i İslâmla müşerref olmak isti‘dâdı olub hidâyet-i Hâdî-i bî-zevâle mazhar olacak mübârizdir ola ki İslam müyesser ola mezbûr Milneski bir sâhib-i idrâk-ı bahâdır-ı bî-bâk olmağın ‘adâvet-i dîniyye-i sâbıkasın gönülden çıkarub ve bilcümle cenâb-ı sâhib-kırâniye ilticâsı emri zarûrî olduğu takdîrce imdâd u mu‘âvenet ricâsıyla elçiler gelüb ‘arz-ı ‘ubûdiyyet u izhâr-ı ‘aciz u tazallüm eylediklerinde derr-i devlet-medâr-ı Çengîziyâne ilticâ idenlerin her ne kadar ‘adâvet-i sâbika vü cerîme-i sâlifesi dahî olursa [14a] dâmen-i ‘afv ile mestûr buyurulub husûl-ı merâmına vusûle ihtimâm-ı resm u âyîn-i şâhân-ı pîşîn olduğundan gayrî bu âsitân-ı hü mâ-âşiyâna mahsûs mergûb u makbûl haslet-i pâdişâne vü ‘âdet-i kerîmâne olmağla mezbûr Milneski nâm hatvânın hâline merhamet buyurulub ‘atabe-i ‘aliyyemize yüz sürüb ‘arz-ı ‘ubûdiyyet idenler kâfir dahî olursa düşmanlarına hakîr u zebûn olmak lâyük u sezâ değildir deyû ber-vech-i isti‘câl ümerâ’-ı Tatâr -ı ‘aduvv-şikârdan bir nîcelerin imdâdına irsâl ve müşârun ileyh serhadd-i Ferah-Kermân muhâfazasında olân Togây Beğ’i ser-‘asker u serdâr nasb u ta’yîn buyurub ve ‘ale’l-‘ikâb bizzât hazret-i pâdişâh-ı Süleymân-serîr İskender-nazîr hazretleri dahî sefer u gazâ mühimmâtını görüb evvel bahâr huçeste-âsârda cânib-i a‘dâyâ bir niyet-i gazâ vü kasd-ı küffâr-ı hâkisâr-ı cihâd kılıcın kuşandılar

**Güftâr-ı ender teveccüh fermûden hazret-i
sâhib-kırân-ı zamân be-gazâ'-i küffâr-ı Leh-i
dûzah-karâr u hezîmet u helâk-şûden ân tâife-i
hâkisâr u yağmâ-gerden vilâyet-şân bahâdırân-ı
Tatâr sabâ-reftâr [14b] u 'aduvv-şikâr**

Târih-i sene samân u hamsîn u elf rebî'ulâhîrinin on yedinci günü ki isneyn günü idi min kelimât-i Esedullâhi'l-gâlib 'Ali ibn Ebî Tâlib radiyallâhu 'anh "*Fi'l-isneyni in sâferte fihî teûbu bi'n-nuchi ve bi's-şirâ'i*" ol rûz-ı firûz u es'ad-ı sâ'ât u eymen-i evkâtda râbât-ı feth-âyât-ı hürevânî vü a'lâm-ı zafer-encâm hazret-i sâhib-kırânî dâru'n-nasru'l-'izz-ı saltanatları olân Bağçesarây-ı behişt-ârây ya'ni müstekarr-ı hilâfetleri olân sarây-ı âmirelerinden mütevekkilen 'ale'l-Allâh ve musta'ınan billâh-ı Te'âlâ her taraftan âmîn yâ mu'în sadâsıyla du'âlar u senâlar u Sure-i Feth u Nasr ile İhlâs-ı Şerîf tilâvet olunub fukarâ u zu'afâya tasaddukât-ı kesîre mebzûl olub kemâl-i huzû' u huşû' ile cânib-i a'dâ-yı dîn üzerine hulûs-ı niyyet ile teveccüh u 'azîmetleri olub hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamân iki rek'at hâcet namâzı edâ vü ricâl-i gaybden istihzâr u sıdk u ihlâs ile du'âdan sonra bizzât âlât-ı harb u silâh ile müretteb u müzeyyen u müsellağ olub semend-bâd [15a] peymâlarına çün sâm süvâr süvâr olub ve kemâl-i 'azamet u vakâr ile yemîn u yesâr u vüzerâ u vükelâ u 'ulemâ u sulehâ ile üstüvâr alâylar bağlanub ve saflar dizilüb âvâze-i tabl u kûs dünyaya velvele virmekle ol rûz-ı firûzda Elma Sarây nâm mahall-i karîbde devlet u ikbâl u sa'âdet u iclâl ile nüzûl buyurdular

İkinci günü ol menzil-i mübârekde asâyiş ü oturak idüb birâder-i kirâmileri Kalgây Sultân ya'ni kutb-ı felek-i sa'âdet u yemîn-i cenâh-ı saltanat Kırım Girây Sultân hazretleri ber-vech isti'câl-i istikbâl için gelüb nâil-i şeref-i mülâkât oldular

Ve ol gün 'azîm cem'ıyyet olub sohbet u 'ıyş u nûş u müşâverelerden sonra 'ale's-sabâh kûs-ı rihlet urulub Bor Çokrağî nâm bir cây-ı sefâ-güsterde nüzûl buyurdular menzil-i mezbûrda dahî bir gün meks olunub mukaddemât-ı feth u nusret bunda nümâyân oldu

Bundan akdem şaykalar ile Nehr-i Özi'ye gelen üç bin beş yüz nefer Özi Kazâğî'nın beynlerinde zâbit u râbitleri olân seksân nefer Leh keferesini tu'me-i şimşîr idüb bâş u buğları olân üç nefer polkovnik [15b] ta'bîr olunur binâm kâfirleri kayd u bend ile birisi-

nin sâlifü'z-zikr olân Milneski nâm hatvânlarına getirüb iki nefer polkovniki dahî müşârun ileyh olân merd-i meydân-ı vegâ Togây Beğ'in âdemlerine südde-i seniyye-i hazret-i sâhib-kirânî savbına irsâl eylemişler yevm-i mezbûrun zuhur vaktinde idi ki gelüb vâsıl olub uğur-ı hümâyûn-ı nusret-makrûnları ne mertebe küşâde vü her cihetden muzafferu'l-livâ oldukları bihamdi subhânehû ve Te'âlâ ibtidâ'-i teveccüh-i hümâyûnlarında ikinci menzilde müşâhede olunmağın rûy-ı 'askeriyân handân ve cümle 'âlemiyân şâdân oldular

Üçüncü konak ki yevm-i cum'a vü 'ıydu'l-mü'minîn idi Boyten nâm menzil-i cây-nüzûl-ı iclâlleri olub meğer ol rûz-ı firûzda mukaddemetu'l-ceyş olân müşârun ileyh Togây Beğ u sâir umerâ'-i kirâm Leh keferesinin ileri gelen tabûr-ı menfûruna müsâdif olub on yedi gün muhâsara vü 'azîm muhârebe vü mukâteleden sonra on yedinci günü yevm-i cum'a tabûr-ı menfûr bozulub küffâr-ı bed-girdâr bi'l-külliyeye tu'me-i şimşîr u 'asâkir-i İslâm ganâim-i bî-şümâr ile mansûr u muğtenem oldukları 'an-karîb beyân olunsa gerekdir

İbtidâ'-i feth-i celîl mâh-ı [16a] rebî'ulâhîrin yigirmi birinci yevm-i cum'a-i mezkûrede vâki' olmuştur

'Ale's-sabâh ki yevmü's-sebt idi hazret-i sâhib-kirân-ı zamân u kahramân-ı cihân 'asâkir-i nusret-meâsir-i bî-girân ile menzil-i mezbûrdan geçüb Saru Çakmak nâm merhalede konub yevmu'l-ehad sipâh-ı bî-hadd ile Çetrik nâm nehr-i ma'rûf kurbunda bir cây-ı safâ-yı rûh-efzâda nüzûl ve yevmü'l-isneyn memâlik-i Kırım'ın serhadd-i 'azîm u derbend-i metîni olân Ferah-Kermân nâm hısn-ı hasînin Or ta'bîr olunur hendek-i 'azîminde sâlifü'z-zikr olân tabûr-ı menfûr bi'l-külliyeye tu'me-i tîğ-ı bî-dirîğ gâziyân u pâyimâl-i leked-küp olub mukaddemetu'l-cüyûş olân Togây Beğ tarafına Ferah-Kermân erenmlerinden Bozman Mehmed nâm bahâdır kulları irsâl olundu bir gün dahî menzil-i merkûmda âsâyış buyurulub tabûr-ı menfûr-ı makhûrun imdâdına gelür üç bin nefer tabûr dahî bir yerde muhâsara olunduğu mukarrer oldu

Bi hamdihî subhânehû uğur-ı hümâyûn nusret-makrûnlarında rûz-ı be-rûz ahbâr-ı sarre-i feth u zafer şâyi' olub mukaddemetü'l-cüyûş olân cünûd-ı mücennede-i ehl-i İslâm kesserehümü'l-lâhi Te'âlâ gâzîlere mukâbil gelen küffâr-ı bed-tebârın aslâ karâra tâkatları kalmâyub heybet [16b] u savlet-i sâhib-kirânî vü sıyt u

sadâ-yı kahramânîlerinden bi-‘ıznullâhi Te‘âlâ münhezim u mağlûb
oldukları muhakkak oldu

Ayet-i kerîme:

“*Zâlike fazlullâhi yu ‘yîhu men yeşâ‘u vallâhu zu ‘l-fazli‘- ‘azîm*”

‘Inâyet-i Rabbânî ve hidâyet-i Samedânî-birle serhadd-i mez-
bûrdan râyât-ı feth-âyât-ı fermân-rânî savb-ı kâfiristâna keşîde
kılınub yüz binden mütecâviz müntehâb ‘asker-i sebükrev ve on
iki bin tüfenk-endâz-ı âteşin ‘uluvv-birle alâylar bağlayub sa-
flar dizilüb hazret-i pâdişâh-ı İskender-simât u dâra-dârât kalb-i
leşgergâhda karâr u kânûn-ı kadîm-i Çengizî üzere sağ koldan
Mirlivâ’-ı Şîrîn u meyserede Mirlivâ’-ı Mangkut tertîb-i ma‘rûf
ile müretteb u muntazam ‘asker-i bî-şümâr-birle yevmu‘l-erba‘a ki
mâh-ı mezbûrun yigirmi altıncı günüdür Kanaş Obası nâm câyda
müşâvere vü cem‘ıyyetinde istirâhat u ârâmdan sonra ba‘de‘z-zuhr
göçüb Gök-evi nâm menzile kubl-i işâ‘da nüzûl buyurdular

‘Ale’s-sabâh yevmu‘l-hâmis idi menzil-i mezkûrdan göçülüb
mânend-i deryâ-yı Nîl olân enhâr-ı ‘izâmdan Özî Suyu dimekle
ma‘rûf u meşhûr nehr-i ‘azîm kurbunda Kayırlak nâm menzil
mahall-i nüzûf u iclâlleri olub yevm-i mezbûrda nehr-i mezbûr
üzerinde olân Özî Kazâğî’nın yasavul ve hatamânlarına ihzâr-ı
[17a] sefâyın için âdem gönderilüb ve müşârun ileyh Togây
Beğ tarafına Özî Kazâğî’nın hatvân u serdârı olân sâlifu‘z-zikr
Milneski nâm kâfire ‘asker-i İslâmla biz varınca Ankil nâm nehr
üzerinde karâr u tevakkuf eylesinler deyû emr-i şerîf u âdem gön-
derildi

Ba‘dehû yevmu‘l-cum‘a ki mâh-ı mezbûrun yigirmi sekiz-
inci günü idi Şâhin-Kermân nâm kal‘a ki mukaddemâ sülâle-i
Çengiziyân’dan Şâhin Girây Sultân nâm bir şâh-ı nâmdârın nehr-i
‘azîm-i mezbûr Özî suyunun ma‘berlerinden Dîvân Geçidi nâm
bir ma‘ber-i ma‘rûf üzerinde binâ itdiği kal‘a-i metîndir etrâf-ı
kal‘a-i mezbûrede sevâhil-i nehr-i Özî‘de nüzûl buyurulub mâh-ı
rebî‘ulahîrin selhi günü ki yevmü‘s-sebt idi nehr-i ‘azîm-i mezkûru
Özî Kazâğî’nın vâfir kayıkları gelüb ‘asker ‘uburuna hidmet itdiler
Tatâr-ı sebük-reftârın ekseri Kazâk kayıklarına dahî intizâr çeküb
‘âdet-i kadîmeleri üzere ât ıldırmağla ve bâr u bengâhî sâl didikleri
mahmel ki sâzdan peydâ iderler bir garîb hey‘etdir âna tahmîl idüb
ve âtların mahmel-i mezbûra yıkub şînâverlikle fi‘l-hâl çün berk-ı
hâtıf gibi murûr u [17b] ‘ubûr itdiler

‘Asâkir-i deryâ-misâl mânen-d-i bahr-ı Nîl olân nehr-i ‘azîm-i mezbûrden yevm-i merkûmden bi’l-küllîye mürûr ve öte cânibinde bir gıce âsâyış u ârâm idüb yevmu’l-ehad ki gurre-i mâh-ı cemâziye’l-evvelî idi menzil-i mezbûrdan ba‘de’z-zuhr göçüb dört buçuk sâ‘at mürûrundan sonra bir sahrâ-yı lâlezârda istirâhat olunub ‘ale’s-sabâh ki yevmu’l-isneyn idi beşinci sâ‘atde Ankil nâm nehr-i ma‘rûf kenârında bir mikdâr âsâyış u ba‘de salâtu’z-zuhr yine göçülüb üç buçuk sâ‘at mürûrundan sonra nehr-i mezbûr boyunda nüzûl olundu

Mâh-ı mezbûrun üçüncü günü ki yevmü’s-selâse idi menzil-i merkûmdan göçülüb altı sâ‘atden sonra Saksakanlık nâm nehr-i ma‘rûfu döşenilib merhale-i sâbıkada ‘askerin nısfı mikdârının âtları lede’l-etibbâ kundes dimekle ma‘rûf nöbet-i meşhûrdan zebûn olmağla bir sâ‘at kuruverilüb âtları suya urmak hâtırası içün yine nehr-i mezbûr üzerinde nüzûl olundu

Mukaddemâ Özî Kazâğı’na imdâd tarîkı ile irsâl buyurulan ‘asâkir-i İslâmla umerâ’-i ‘ızâmdan ya‘ni mukaddemetü’l-ceyş olân [18a] müşârun ileyh Togây Beğ. ve sâir nâmdârân-ı memâlik-i Kırım bir iki def‘a Leh keferesinin tabûr-ı menfûrlarını bozub küffâr-ı bed-girdârı cem‘an tu‘me-i şemşîr-i âteş-bâr itdikleri mukaddemâ icmâlen beyan olunmuşdur velâkin Leh krâlı olân bed-fi‘âlin cümleten vüzerâ vü vükelâ-yı erkânı nâmına olân bellü başlı segleri vü serhadd-i memâlikinin nâmdâr begleri bu cânibde olân serdâr-ı Bar hatmânı Poteski nâm meşhûr kâfir-i mağrûrun üzerinde cem‘iyyet-i ‘azîme idüb yiğirmi dört bin güzide vü müntehâb u mükemmel u musellah âteş-bâz u tüfeng-endâz u silahşör-i şu‘bdebâz küffâr-ı bed-âyîn ya‘ni şeyâtin-i ‘askeri ve üç dört yüz atlı ve iki yüz binâm kal‘aların mâlikâne zabt idüb bir vech ocâklık her biri bir ‘azîm ülkeye hüküm idüb hazîne vü ‘asker sâhibleri olân meşhûr u nâmdâr hatmânları Kalanevski vü Cinuvski vü Aderbolski vü Balabanski vü Safiya vü Komsar ve bunun emsâli nice nâmdâr-ı bî-dîn u mağrûr-ı hodbîn ya‘ni şeyâtin-i melâ‘în ‘askeri kemâl-i ‘ucb u gurûr ile hazret-i sâhib-kırân-ı zamânın mukaddemetü’l-cüyûşu olân ‘asâkir-i İslâmî gözlerine ildirmeyüb [18b] da‘vâ-yı gâlibiyyet ile mukâbele vü mukâteleye cür‘et u cesâret itdiklerinde ‘asâkir-i zafer-meâsir ile mukâbele-i İslâm hazret-i pâdişâh-ı hurşîd baht-ı encüm-gulâm sipâh-ı nusret-penâh-ı İslâmla menzil-i mezkûr u makâm-ı mesfûra devlet u sa‘âdetle gelüb yetişüb kurb-ı

mesâfe olduğundan âgâh u haberdâr olduklarında beher-hâl sebeb-i metânet u kuvvet-i kalbleri ölüb bi-'ayniyyeten Hüdâ-yı müte'âl u be-kudret-i Kâdir u Kayyûm u lâ Yezâl a'dâ-yı dîn u küffâr-ı bed-âyîn mukâbelesinde gâziyân-ı İslâm: "*Keennehüm bünyânüm mersûs*" el-âyetu saflar bağlayub sâbit-i kadem durdular

Ol gün bir ceng-i 'azîm olmuşdur

Beyt:

Değil medh u tavsîfi tahrîri kâbil

Ne tahrîri mümkün ne ta'bîri kâbil

Kıt'a:

Şed ez kejd siye çehre-i eyyâm-ı siyâh

Kûh bî-zelzele der zelzele ze âşûb siyâh

Beske bâ-hâk şed-âmîhte hûn tâ dem haşv

Bahz ez lâle ez an gül demed hiç giyâh

Nesr:

El-hâsıl ol rûz-ı firûz ki mâh-ı cemâziye'l-evvelinin üçüncü gününü idi 'asker-i şeyâtîn rehberi bî-kibâr hamle-i gâziyân-ı Tatâr-ı sabâ-reftâre tâb u tâkat getirmeyüb makhûr u münhezim u mahzûl karârı firâra [19a] tebdîl itdiler

Beyt:

Mümkün müdür ki nice tuta bebr ile gazâl

Kâbil midir ki ceng ide şîr ile gazâl

'Asâkir-i İslâm'ın önünden ve sayt u sadâ-yı kahramânî heybetinden zehresi çâk olân küffâr-ı bî-idrâk firâr itmekle:

Ne halâs ihtimâli ola

Ki ferd-i vâhid kurtula

Nesr:

Bâlâda mestûru'l-esâmî olân küffârdan nâmdâr u serdâr u hatvânlar bi'l-küllîye rubâh-sıfât esîr u cümle 'askerleri tu'me-i şemşîr olub ol gün bir mertebe hazîne yağması olmuşdur ki tâife-i Tatâr'ın fukarâsından ömründe post-ı küsfendi bulamayan garîbleri semmûr u vaşâk kürklerin giydi ve zer u simîn nâmını işidenler şerîfi altına iltifât itmeyüb dânesi yüzer u beş yüzer u biner altın gelir garîb-nüvâz külçeler devşirdiler sipâh-ı 'aduvdan bir ferd halâs bulmadı iki üç konak yerde serr-i bürfide vü pâ-şikeste küşteleriyle firâr itdikleri tarîk güyâ ki bir kaldırım şeklinde döşenib sümm-i semend-i gâziyân lâşe-i küffâr u cîfe-i bed-girdârdan gayrî yere değmek muhâl idi

Fe-hamden sümme hamden sümme hamden bu mertebe fütûhat-ı celîle-yi memâlik-i ma'mûre-i Kırım bir târihte ne görmüş [19b] ve ne işitmiştir

**Âverden gâziyân-ı nâmdârân bâ-kayd u bend
ez-küffâr-ı nâm-âverden mezbûrânü'l-esâmî
be-dergâh-ı devlet-destgâh-ı Hânî**

*Hüsrev-i dîn-perver sâhib-kırân
Çün buğza best-kemer ber-meyân
Dest-zed u tığ-ı zafer ber keşid
Galgal-ı tekbîr be-gerdûn resîd*

Bâlâda mestûr u mezkûr olân serdâr nâmdârları Bar hatvânı Poteski nâm mağrûr-ı bî-dînî vü âna mânend belki dahî ziyâde 'asker u hazîne sâhibleri vü ikişer u üçer yüz şehr u kılâ'ın mâlikleri Kalanovski vü Cinuviski vü Orobelski vü Balbanovski vü Safiyya vü Komsar u buların emsâli nice nâmdâr kâfirleri bî-nihâye Boyâr u İskî ta'bîr olunur bî-dînlerini vü bakıyyetü's-suyûf olânları kayd u bend ile derr-i devlet-penâh zafer-destgâh-ı hânîye getirdiler

**İtlâk fermûden ez ân Cinuviski hatvân
u bâkiyân-ı mezbûretü'l-esâmî habs-gerden
be-kal'a-i Yahûdiyân**

*Çün 'alem-i küfr nikvensâr-ı şed
Sürûr-ı küffâr giriftâr-ı şed
Râyet-i İslâm şed efrâhta
Şirk ze bünyâd ber endâhta*

Müşârun ileyh Togây Beğ mestûru'l-esâmî [20a] olân küffâr nâmdârlarından Cinuviski nâm hatvânı hazret-i sâhib-kırândan ricâ vü iltimâs idüb mahzâ bir nâm için kırk bin altuna kesüb âzâd u itlâk eyledi gayrîsi bâ-serhüm el-hâleti hâzihi kal'a-i Yahûdiyân'da dârû'n-nasr-ı hilâfetleri olân Bağçesarây kurbunda bir hisâr-ı muhkem esâs u mânend-i kuhsârdır küffâr-ı hâkisârin mestûru'l-esâmî olân serdâr u nâmdârları bî'l-külliye mahbuslardır

Zâdellâhu Te'âlâ zehî kuvvet-i tâli' bârekâllâhu Te'âlâ zehî uğur-ı hümayûn ki sülâle-i Çengîziyândan bir şâha nasîb olmuş değildir meğer ki 'asr-ı Çengîz Hân'da Hülâgü Hân vak'ası denilirse ol zamân emr bir 'aks idi buna kıyâs câiz değildir

Ebyât: :

Kavî baht bûd u dilş hem kavî
Be-firûzî devlet hüsrevî
Kesîrâ bend-pây bâ-ev be-ceng
Eğer piş âmedî şîr vür peleng
Beher câ resîd u beher sû güzest
Bite 'yîd dâdâr firûz geşt
Murâdı ki der-hâtır ârâstı
Çenân rah nümûdı ki o havâstı
Yakneş kavî bûd u dîneş derest
Bez dâdgir yârî ez-kes necest
Benîrûy merdî ve ferhenk havîş
Be-gerdûn ber'efter-eşt urenk havîş
Be-tedhîr kârî ki rah mî nemûd
Be-şîrîş cüz ilhâm-ı devlet nebûd
Her ânca ki ez-lutf-i gerdî nigâh
Belârâ nebûdî derân bevm-râh
Ve ger-âteş kahreş efrûhatı
Bin şa'l zân kişverî sûhatı
Bekûh ez-kemîn sâye endâhtı
Çû yah yiş-i hurşîd begdâhtı
Be-huşm'êr- sûy-ı çerh gerdî nigâh
Şeddî tîre ruhsâr-ı hurşîd u mâh
Dem ez-kîn ev kes be- 'âlim nezed
Ve ger zed deger der-cihân dem nezed
Kes ez-hatt-ı fermân ev-serr-i netâfet
Ki hemçûn kalem-tiğ ber-serr-i neyâfet
Her genc be-küşâd dest-kerem
Der-fitne der-best ve pây-ı sitem
Beher kes ki rûz-ı 'atâyîş-resîd
Diger nesl ev-rûy-ı hacet-nedîd
Merâdeş ze şâhî vü fermân dehy
Ze-taht bezerki vü tâc mehhy
Merâ'ât-ı dîn bud u ta'zîm-i şer'
Hemîn asıl dîn u cezîn-i cümle fer'
Hemme kûşeş beher İslâm bûd
Gûheste nâmiş hem İslâm bûd

**'Avdet-fermüden hazret-i sâhib-kırân bâ-ikbâl u feth
u nusret u bâ-ganîmet u kâmrânî vü gâret be-savb-ı
tahtgâh 'izzet destgâh dârü's-saltanat-ı Kırım
hemâhullâhu'l-Melikü'r-Rahîm be-hakk-ı Resûl-ı Kerîm**

El kissa hazret-i [21a] sâhib-kırân-ı zamân mâh-ı cemâziye'l-evvelin üçüncü günü menzil-i mezkûrda iken bu denlü fütûhât-ı celîle vü yüz aklıkları müyesser olub sa'âdet u ikbâl u devlet u iclâl ile merhale-be-merhale göçüb mâh-ı mezbûrun sekizinci günü ki yevmu'l-ehad idi sipâh-ı bi-hadd-birle kılâ'-ı kefereden Kôrsön nâm kal'ada nüzûl buyurdıkları mahalde fütûhat-ı celîle-i mezkûre mukarrer u muhakkak oldu

Ve mâh-ı mezbûrun üçüncü günü müşârun ileyh Togây Beğ'in akrabasından Müftü-zâde Abdullah Çelebi nâm bir dilîr-i nev-civân Togây Beğ tarafından karşı gelüb vukû'u üzere tafsîl u mukaddimetü'l-ceyş olân 'asker-i zafer-rehberin Biyâle Sergu nâm kal'a üzerinde olduklar ihbâr eyledi ve ikinci gün müşârun ileyh Togây Beğ dahî müstakilen 'atabe-i 'aliyye-i hüsrevânî vü rikâb-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânîye yüz sürüb envâ'-ı 'inâyet u ihsânlarına mazhâr olub iki sâ'atde Biyâle Sergu önünde alâylar bağlanub Özî Kazâğı hatmânı olân sâlifu'z-zikr Milneski nâm nâmdâr 'asker 'arz idüb ve 'ubûdiyyet merâsimini yerine getirüb makbûl-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânî oldukdan sonra 'azîm alây u dârâtla mezkûr Biyâle Sergu'yu geçüb bir cây-ı safâ-güsterde nüzûl buyurdular

Fi'l-hâdî [21b] 'aşr min cemâziye'l-evveli li-seneti samân u hamsîn u elf min lehü'l-'ızzu'ş-şeref menzil-i mezbûrdan üç dört konak etraf u eknâfı yağmâ vü gâret iderek Tûrânlık Suyu nâm nehrin üzerine mukaddemetü'l-cuyuş olân umerâ'-ı 'izâm u cemî'an 'asâkir-i deryâ-misâl-ı sâhib-kırân-ı ya'ni Tâtâr u Nogây u Çerâkise vü Ak-Kermân u Rum-ili vü Özî Kazâğı bilcümle altı yedi yurdun 'asâkir-i bî-şümârı nehr-i 'azîm-i mezkûrun sâha-i fesîhatü'l-eknâfın beş on konak yere dek ihâta idüb beş yüz kerre bin 'asker-i mâ-lâ-kelem idi Leh krâlinın meymene vü meysere bilâd-ı küfr-âbâdını bir meretebe tahrîb u gâret u kurâ' u kılâ'ını ihrâk eylediler ki tafsîli bâ'is tatvîl olur

El-hâlet-i hâzihî mâh-ı mezbûrun on beşinci günü ki yevmü'l-ehad idi 'asâkir-i bî-hadd u 'aded-birle Özî Kazâğı tâbûruna icâzet virüb kendileri Fişnevski nâm meşhûr u nâmdârın Berezne nâm hisârı kurbuna nüzûl buyurdular bi'avnihî Tebâreke ve Te'âlâ ol

kal'a-i metîni mu'cizât-ı Muhammedî-birle ibtidâ'-i yürüşde feth idüb ganâim-i bî-şümâr ile muğtenem oldular

Ve hem ol gün birâder-zâdeleri olân şehzâde-i civân-baht ya'ni [22a] kurra-i bâsire-i saltanat u gurra-i nâsiye-i sa'âdet Nûreddîn Sultân hazretleri atâbeğ-i a'zam u müşîr-i efham Tîmur Ağâ nâm vezîrlerinin iltimasıyla Çabul-başı ya'ni serdâr ta'yîn buyurub ve bir kola dahî Mirlivâ'-ı Şîrîn olân Mengli Girây Beğ diliri Çabul-başı nasb idüb gönderdiler meymene vü meysere iki kol 'asker gidüb nice bilâd-ı küffârı ihrâk u bî-hadd esîr Çıkardılar

Mısrâ':

Ânrâ ki 'ıyânest çe hâcet-i be-delil

Yevmü'l-isneyn Koso nâm kal'a kurbunda nüzûl buyurulub kal'a-i mezbûre Özî Kazâğî'na tâbi' olmağla hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna bî-nihâye zehâyir u bî-hadd gav u küsfend getirüb cümle 'asker 'asker halkı kifâye mikdârı zahîre yetiştirdiler

Yevmü's-selâse ki mâh-ı mezbûrun on yedisidir Civâte nâm Leh krâlinın kal'ası kurbunda nüzûl buyuruldu mukaddemâ Özî hatmânı Milneski'nin bir nefer polkovnik lisân-ı keferede binbaşı dimekdir neferâtıyla gelüb kal'a-i mezbûreyi zabt idüb ahâli vü sükkânı tâife-i Yehûd olmağın cümlesin ehl u 'ıyâli vü mâl u menâli ile rikâb-ı hümâyûn-ı hâniye pîşkeş 'arz itdiler ol mahalde cemî'an ağâyân u erbâb-ı menâsib [22b] kapu-kullarına tevzî' u ihsân olundu

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-erba'â idi kal'a-i mezbûre kurbunda bir hisâr-ı üstüvâr sem'-i hümâyûn-ı sâhib-kırânîye ilkâ olunduk-da tâife-i sekbân ya'ni tüfenk-endâz kullarını bir mikdâr 'asker ile bilfi'l hazîne-i âmirelerine vekîl u miftâhdâr olân Sübhân Gâzî Ağâ nâm şecî' dilâverlerini irsâl buyurdular bi-'avnillâhi Te'âlâ kal'a-i merkûmeyi feth ve üç bin güzide esîr u cümle emvâl u erzâkını ol günün kable'z-zuhrunda getirüb geldikleri gibi bir mil kadârı göçülüb kesret-i ganâimden nüzûl u âsâyış idecek mahal yok idi

Ve ba'de'l-yevm cânib-i memâlik-i mansûrelerine 'avdet tedâriki fermân olundu sene samân u hamsîn u elf cemâziye'l-evvelîsinin on dokuzuncu günü ki hâmis günü vü şuhûr-ı rûmiyyede ibtidâ'-i mâh-ı hazîrân idi feth u nusret u behcet u ganîmet-birle 'avdet buyurulub merhale-be-merhale küffâr-ı hâkisârın bilâd-ı küffâr-ı bünyâdını yakub yikub harâb u beyâb iderek mâh-ı mezbûrun yigirmi dördüncü günü Gök-su nâm nehr-i 'azîmi Hân

Geçidi dimekle ma'rûf u meşhûr ma'berden 'ubûr ve berî cânibinde [23a] nüzûl buyuruldukda mukaddemâ Çabul-başı ta'yîn olunan Mirlivâ'-ı Şîrîn ki Berzene nâm kal'a fethinde Leh diyârının içerisine yağmâ vü gâret için güzîde 'asker ile irsâl olunduğunu ber-vech-i icmâl işâret olunmuş idi menzil-i mezbûrda ganâim-i bî-şümâr ile sâlimîn u gânimîn gelüb ordu-yı hümâyûn-ı sâhib-kirânîye vâsıl oldular

Ba'dehû Hamam Çokrağı nâm menzilgâhları olub ândân Çopartil nâm mevzî'e nüzûl olundukda Bâr dimekle ma'rûf şehir-i 'azîm u kal'a-i metîn tarafından bir tercümân ile bir müslümân tutsağı gelüb hâlâ dest-i meymenet-peyvest-i kahramânîde esîr u giriftâr olân mezbûr Bâr vilâyetinin hatvânı olân Poteski nâm kâfirin zevcesi yedinde olân yigirmi [yedi] nefer müslümân esîrlerini azâd u itlâk idüb zevci merkûm Poteski'ye harçlık deyû sîm u zer ile mahallî koçolar u hazret-i sâhib-kirân-ı zamân dahî envâ'ından tuhâf u pîşkeşler gönderdiğini ihbâr u i'lâm itdiler

Yevmü'l-hâmis menzil-i mezbûrda oturak u âsâyiş buyurulub zikr olunan koço vü hazîne vü yigirmi yedi nefer esîrler bi-'avnilâhi Te'âlâ azâd olub vusûl [23b] buldular ve bundan mâ'adâ kırk elli seneden berû kâfir yedinde esîr u giriftâr olân müslümânlar tîğ-i bî-dirîğ-i sâhib-kirânî berekâtında halâs bulub 'itkâ-ı hüsrevânî bî-nihâye idi derûn-ı dilden du'â vü senâlar olunub bi-hamdihi Te'âlâ tîr-i du'âları hedef-i icâbete karîn olduğu cây-ı kelâm değildir

Ve menzil-i mezbûrde Ak-Kermân u Bucâk 'askerinin hareketle tavâr u koyunlarının hums-ı ganâimi alınub vilâyetlerine gitmeye icâzet virilüb ikinci merhale yine Çapar nâm nehr-i mezbûru 'ubûr u mürûr idüb Kırım tarafına postacı ya'ni mübeşşer u müjdecî kulları ber-vech-i isti'câl irsâl olundu

Fî selh-i cemâziye'l-evvelî li-seneti samân u hamsîn u elf u gurre-i mâh-ı cemâziye'l-âhirde Ankil nâm nehirden hâric Yonkol nâm nehir kenârında nüzûl u tabl-ı âsâyiş urulub 'asâkir-i İslâmın kânûn-ı kadîm üzere sogâsı ya'ni ber-muktezâ-yı şer'-i kadîm hums-ı ganâim alınub ekseri yine sipâh-ı zafer-destgâha ihsân u i'tâ olundu

Herkes şâd u hurrem ganâim-i bisyâr ile muğtenem safâ-yı hâtir ile merhale-be-merhale menzil-be-menzil gelüb mâh-ı mezbûrun yedinci günü [24a] ki yevmü'l-ehad idi sipâh-ı bî-hadd u ganâim-i lâ-yu'ad ile sâlifü'z-zikr enhâr-ı 'izâmdan mânend-i deryâ-yı Nîl

olân Özî Suyu kenârında nüzûl u Şâhin Kerman nâm kal'a-i mez-
bûre ma'berinden 'ubûra mübâşeret olundu ve ol gün ki muhâ-
faza-i memâlik-i Kırım'da olân birâder-i ekremleri Kalgây Sultân
ya'ni yemîn-i cenâh-ı saltanat u mu'în-i intizâm-ı devlet Kırım
Girây Sultân hazretlerinden dahî mektûb-ı müveddet meşhûn-birle
âdem gelüb memâlik-i Kırım'ın her vechile ma'mûr u âsûdeliğın
bildirmekle tabl-ı beşâret urulub envâ'-ı şâdmânî-birle nehr-i mez-
bûru 'ubûr u cânib-i Ferâh-Kermân'a mürûr buyurulub Or menziline
yevmü'l-erba'ada nüzûl olundukda havf u haşyet-i kahramânîden
Moskov krâlinın hazîne vü elçisi geldiği tebşîr olundu

Ba'dehû 'asâkir-i zafer-meâsir-i İslâma icâzet olub herkes sâlim
u gânim hânûmânına teveccüh itdiler ve hazret-i sâhib-kırân-ı
memâlik-sitân vezîr-i Aristo-nazîrleri olân müşîr-i sâibü't-tebdîrleri
Sefer Gâzî Ağâ hazretleri ve sâir mukarribân u kahramân-ı saltanat
olân 'ibâd-ı hulûs-ı 'itiyâd [24b]-birle mâh-ı mezbûrun on ikinci
günü müstekarr-ı serîr-i saltanat u dâru's-sa'âdeleri Bağçesarây-ı
behişt-ârâya nüzûl buyurdular ol rûz-ı firûzda hazret-i sâhib-
kırân-ı zamânı istikbâl ile ahâli-i memâlik-i mahrusalarının du'â
vü senâları vü şâh-ı cihânistân hazretlerinin bezl u 'atâları kabîl-i
tahrîr u mümkin-i takrîr değildir

Ebyât:

*Bir fitend yekser hemme bâ-nişâr
Senâhân u şâdân bir şehriyâr
Firâvân zer u kûhr efsândend
Berû midhat âferin hândend*

Ba'de zâlik bir kaç gün 'ıyş u zevk u safâya iştigâl buyurulub
'umûmen ahâli-i memâlik-i Kırım 'ıyş u nûşda vü emsâr u buldân-
da donanmalar u envâ' şenlikler olundu

Eş'âr:

*Sa'âdet-i bâ-kıbâl sâhib-kırân
Bir ârest bezmî çû bâğ benân
Güzeşte ze gerdûn be-âyîn u fer
Serîr ez neştet şeh tâcesver
Ze her sû emîrân çarh-ı iktidâr
Be-hidmet-i kemer ber-meyân bende vâr
Mehyâ vü âmâde esbâb-ı 'ıyş
Be-cûy-ı sa'âdet revân âb-ı 'ıyş
Revân gerde sâkn-i sîmîn 'azâr*

*Be-zerrîn kadeh bâde-i hûşgivâr
Mugannî be-sâz ender âverde-sâz
[25a]Servereş hemîn nağme-i dil-envâz
Ki eyn-i devlet u şevket ber-kemâl
Mübeynâd ez-âsib devrân-zevâl*

Hâsıl-ı kelâm şâh-ı hûrşîd-baht u encüm-gulâm nîce eyyâm-ı ‘ıryş u nûş u kâmrânî vü zevk u sürûr u şâdmânî üzere iken bi-hikmet-i Hüdâ-yı lâ-Yezâl taraf-ı saltanat-ı ‘aliyye-i ‘Osmâniyye’den Ahmed Paşâ vezîr-i a‘zam u iltifât-ı pâdişâhî ile müftehir u ser-efrâz olunub lâkin zâhîran itâ‘at u vifâk bâtınan hıyânet u şikâk üzere olmağın tama‘-ı hâmî vü endîşe-i nâ-fercâmı sebebiyle emr-i şerîf ile kapucılar kethüdâsı Ahmed Ağâ nâmında bir kâsıd-ı muhtelü‘l-mekâsıdı irsâl u hân-ı ‘âlîşân-ı meâlî-nişân dîvânına gelüb elbette ol esîr olân küffâr beğleri vü nâmdâr segleri bize virmek gereksiz deyû nîce evzâ‘-ı garîbe vü kelimât-ı bu‘l‘acîbe ile hayli bî-edebâne hareketler u ‘arz u nâmûs-ı saltanata nâ-sezâ sefâhatlar gösterdikde hazret-i sâhib-kırân-ı deryâ-dîl mezbûr Ahmed Ağâ‘ya hitâb idüb “emr u fermân Hünkâr hazretlerindir feemmâ bu tek-lîfin cevâbını rızâen lillâh baş kesdirüb gâzîlik iden [25b] kullarım versinler zîrâ taleb olunan küffâr beğleri anların esîrleridirler ve anlardan alınacak hazîne hod her birinin havn bahâlarıdır” deyû buyurdukda dîvân-ı ‘âlilerinde mevcûd olân Kırım beğlerine vü karaçı vü ağâyân kullarına işâret-i ‘aliyyeleri sudûr bulacak her biri vech-i ma‘kulle mesfûr Ahmed Ağâ‘yı ilzâm idüb ne kelâmı dirâz idelim böyle bir emr-i ‘azîm bir ‘alkame-i fitne-sâz u rûbâh-ı hîle-bâz talebiyle husûle gelmiyeceğın mezbûr ağâ dahî iz‘ân idinüb İstanbul cânibine revâne oldu

Subhânellâhu‘l-‘alliyu‘l-mute‘âl gör hikmet-i lâ-Yezâl henüz bu haber Âsitân-ı sa‘âdet’e vusûl bulmadan men‘a-i müslimîn u ittifâk-ı sipâh-ı zafer-penâh-birle vezîr-i müşârun ileyh Ahmed Paşâ‘nın a‘mâl-i kabîha vü ef‘âl-i zemîmesi için katl itdiler hattâ Kur‘ân şetâmeti sebebiyle merhûm Sultân İbrâhim Hân eskenal-lâhu Te‘âlâ fî garfu‘l-cinân hazretlerine dest-i kazâ-yı nâgehânîden şerbet-i şehâdet içirdiler fi‘l-yevmü’s-sâmîn ‘aşr min recebü‘l-hayr li-seneti tis‘a vü hamsîn u elf yerine sekiz yaşında şehzâde-i civân-baht u ferzend-i devlet-mend nîk [26a]-ahterleri olân hazret-i pâdişâh-ı cem-câh felek-destgâh zafer-penâh es-Sultân ibnü’s-Sultân Sultân Mehmed Hân ibnü’s-Sultânı‘l-maktûl İbrâhim Hân

ibn Sultân Ahmed Hânu'l-merhûm hazretlerinin cülûs-ı hümâyûn-ı sa'âdet-karînleri ittifâk düşüb ber-mu'tâd-ı kadîm bir kabzâ murassa' şemşîr-i 'aduvv-tedmîr sâhib-kırânî vü hil'at-i mevrûsu'l-behce-i hüsrevânî ve sâir 'atayâ-yı sultânî-birle taraf-ı bâhirü'ş-şereflerinden tecdîd-i 'uhûd-ı sâlîfe vü temhîd-i hukûk-ı sâbıka için bir mu'temed u kâr-güzâr Behrâm Ağâ nâm 'âkil u dâna Ağâ gelüb envâ'-ı ri'âyetler u nevâziş u istimâletler olunub sad mertebe tahsîn olunmuşdur

Ve'l-hâsıl mezbûr sâlifuz-z-zikr Ahmed Ağâ bu vak'a-yı muvahhaş-enserden bî-haber İstanbul'a dâhil olduğu gibi bim-i cân ile vesvese-i şeytânîyle nâ-bûd u nâ-peydâ oldu "aleyhi mâ yestahıkku"

Ve [tebrîk-i] cülûs-ı hümâyûn için müşârun ileyh Behrâm Ağâ ile Receb Efendi nâm bir ihtiyâr kâr-güzâr koşulub Âsitâne-i Sa'âdet'de mezbûr Receb Efendi'ye olân ri'âyet [26b] bir târihde olmuş ve görülmüş değildir

Ve muharreru'l-hurûf bendeleri dahî ol esnâda nâil-i merâm olmak nasîb oldu Hakk Te'âlâ sâhib-kırân-ı zamânı 'ömr-i medîde vü devlet-i câvîde ile hemîşe ber-murâd cyleye âmîn bi-rûhu'l-emîn

Hazret-i sâhib-kırân-ı Kiti-sitân'ın kuvvet-i tâlî-i hümâyûnları ne mertebedir kıyâs oluna ki bir sâl-i ferhûnde-fâlde iki def'a Leh diyârına sefer olub evvel bahâr-ı hüceste-âsârdan bizzât kendi seferlerinde olân fütûhât-ı celîle vü ganâim-i bî-hadd cümle hod beyân u tahrîr olundu bu def'a yine ol sâl-i ferhûnde-fâlde güz faslı oldukda a'dâ-yı dîn harekete gelüb Özî Kazâğı tarafından istimâl için rikâb-ı hümâyûna elçileri gelmekle 'asâkir-i nusret-meâsirlere tenbîh u şehirlerde nidâ fermân olunduktan sonra "bu nevbet birâder-i cân-berâberim kurra-i bâsire-i saltanat u gurre-i nâsiye-i sa'âdet Kırım Girây Sultân'ımın ya'ni Kalgây-ı zî-şânındır" deyû serdâr-ı ser-'asker ta'yîn buyurmak için gurre-i mâh-ı şa'bânde hazret-i sultân-ı müşârun ileyhi derr-i devlet-medârlarına da'vet buyurub bir meclîs-i 'ıyş u 'ışret ve bir dîvân-ı sa'âdet kuruldu ki vasfında zebân-ı nâtıka lâl u hayrân [27a] idi

Ebyât:

*Yeni çeşn-i şâhâne fermûd-şâh
Ki bâğ-ı irem keşt ân bezmegâh
Bâ-kubâl şâh-ı sipihr-ihtişâm
Müheyyâ şedd-i esbâb-ı şâdî vü kâm*

Hemme 'arsa-i dest-pür şîre keşt
Be-nev'î ki çeşm-i felek hayra keşt
Evânî-i zerrîn fizûn ez-şümâr
Pür ez-l'al kûn bâde-i hûşgüvâr
Kimz-bûd u bâl u nebîd u 'arak
Cihân râ pür ez-nakş-ı şâd-ı varak
Ze âmed-şed sâkiyân bâ-kadeh
Felek râ-dil ez-cây-ı refet ez-ferah
Ze lahn-ı mugannî vü âvâz-ı sâz
Be-çarh-ı âmede zühre-i dil-nüvâz
 Nesr:

Ve bilcümle gelenler germ u hâtırlar nerm olub şemşîr u tîr u cebe vü cevşen u miğfer u tevsen misillü esbâb-ı ceng-i dilâverî bir mertebe bahşış u ihsân olunmuşdur ki cemî'an beğler u ağâlar u kapu-kulları vü sultân-ı müşârun ileyh hazretleri tevâbî'inde bir kimsenin âlât-ı harb u ât u rahtında kusurları kalmayub murâd üzere herkes gönül bağladıkdan sonra sâhib-kırân-ı zamân birâder-i cân-berâberi hazret-i Kalgây Sultân'ı meclîs-i hâsa çeküb "Ey birâder-i 'azîz dünyâ fânidir devlet-i dünyâ hemen bize müyesser olmuş değıldir ki biz âna fahr idevüz cidden yüz [27b] büzürkvârimiz hazret-i Nuh 'aleyhisselâm zamânından berû ecdâdımızdan nîce pâdişâhlar geldi vü gitdi her biri dünyâ devleti ile berhurdâr idiler garaz herkes nevbetinde nîk-nâm tahsîl idüb devr-i âhara dek hayr du'â ile yâd olmaktadır 'ale'l-husûs ocâğımız gazâ vü cihâd ocâğıdır herkes Hakk Te'âlâ birer yoldan sülûk gösterüb bize dahî tarîk-ı gazâ vü cihâd ile 'adl u dâdî göstermişdir devlet-i dâreyne nâil olmak müyesser eyleye imdî himmet u gayret zamânıdır vakti ganîmet bilüb mütevekkilen 'alellâhi Te'âlâ ve müste'inân bil-lâh vâd gazâ ile seni Hakk Te'âlâ'ya emânet virdim" deyû nîce kelîmât-ı dürer-bâr u nesâyih-i bî-şümâr ile üzerine dürr u gevherler nisâr itdikden sonra bir semend-bâd refârî müheyvâ idüb inân-ı ihtiyârı yed-i pür-cüdûna teslim u kânûn-ı Çengîzî üzere tabl u 'alem u kılıç u kaftan ile kemâl mertebe ta'zîm u tekrîm olunub hazret-i sultân-ı 'âlişân mu'allî-nişân dahî dâmen-bûs-ı iclâlleriyle müsta'îd oldukda tevekkeltü 'allellâhi Te'âlâ deyüb sene-i mezbûre şa'bânu'l-mu'azzamın sekizinci günü yevmü'l-hâmis bir es'ad [28a] sâ'atde 'asâkir-i İslâm nusret-encâm ile be-niyetü'l-gazâ fî sebîlillâh râyât-ı feth-âyât-ı hüsrevânileri savb-ı kâfiristâna keşîde

kılab menzil-be-menzil merhale-be-merhale ‘ulemâ vü sulehâ vü fukarâ vü zu‘afâya ihsân u sadakât-ı câriyelerin mezbûl itmekle hayr du‘âların makbûl u mergûb olub suhûletle tayy-i merâhil iderek ve her merhalede fevc fevc mevc mevc ‘asâkir-i bî-şûmâr etrâf-ı memâlik-i İslâmiyeden gelüb ‘asker-i zafer-rehberlerine mülhak olmağla mahall-i maksûd olân kılâ‘-ı kefereden Bâr dimekle meşhûr kal‘a-i metîne vusûl u nüzûl buyurdularında ‘askerin hesabını Mevlâ bilür idi

Etraf u eknâfını gâret u hisâret iderek menzil-i mezbûr Bâr Kal‘ası’nda yedi buçuk sâ‘at mürûrunda Meri Mojoye nâm kal‘aya nüzûl buyuruldu

Ba‘dehû yedi sâ‘at yürüyülüb bir ma‘mûr kal‘anın kurbunda âsâyış uistirâhatden sonra ertesi sekiz sâ‘at dahî gidilüb bir kal‘a-i ma‘mûreye hücum itdiklerinde ân-ı vâhidde kal‘anın derr u divârı vü burc u bârusunun hâki yeksân idüb içinde olân küffârın düzahkarârı katl-i ‘âm itdiler kal‘a-i mezbûre-i ‘asker-i İslâm sa‘âdetlü sultân [28b] hazretlerinden ‘izn-i şerîfsiz ahz itmekle bakıyyetü’s-suyûf olân cevârî vü gilmân ve sâir mevcûd olân üsârı itlâk u âzâd buyurdular

Ba‘dehû dört sâ‘at gitdikden sonra Ozaviska nâm kal‘aya konulub ertesi dahî dört sâ‘at mürûrunda bir salleye nüzûl olundu

Ol mahalle Özî hatmânının tabûru karîb olmakla serdâr-ı ser-efrâzları olân Milneski nâm nâmdâr hatmânları on bin müntehab yüzbaşılılarıyla rikâb-ı hümayûna yüz sürmeğe karşı geldiler mezbûr Milneski’ye ve tevâbi‘îne hal‘-ı fâhireler giydirüb envâ‘-i nevâziş u istimâletler virilüb Leh tabûrunun hemen sayt u sadâ-yı sultânîden lerzân olub min ‘indillâhi Te‘âlâ münhezîm u perîşân oldukları ahvâli mükâleme vü müşâvere olundukdan sonra ittifâk ile Leh krâlinin İlbav nâm meşhûr u ma‘rûf tahtgâhına tevec-cüh buyurulub suhûletle tayy-i menâzil u kat‘-ı merâhil iderek mâh-ı Ramazânü’l-mübâreğın yigirmi üçüncü günü ki yevmü’s-sebt idi ‘asâkir-i deryâ-misâl ile kal‘a-i mezbûre-i metîn u şehri ‘azîmi ihâta idüb konulub ‘ale’s-sabâh ‘asker-i İslâm içinde [29a] mevcûd bulunan ‘ulemâ vü sülehâ otağ-ı sultâniye cem‘ olunub du‘âlar u senâlar olundukdan sonra hazret-i sultân dâra-dârât İskender-sıfât bizzât esb-i bâd-ı peymâlarına süvâr olub tûğ-ı pür-fürûğ-ı sultânî vü râyât-ı feth-âyât-ı sâhib-kırânî önünce hâfız-ı Kelâmullâh Mehmed Efendiyü’l-imâm u Babay Efendi-zâde vü

Mehmed Efendiyü'l-Kādı ve nıce müstecâbü'd-dâ'vet kimesneler Sure-i Feth u İhlâs-ı Şerîfi tilâvet u kırâ'at iderek umerâ'-ı 'ızâm u 'asâkir-i süreyyâ-nizâm kal'a-i mezbûre-i cevânib-i erba'asından muhâsara idüb hücum itmekle ol bî-nazîr kâşî sarâyaları vü devr-i Âdem'den berû rahne görmemiş kenâs u sevâmî'i ve bilcümle çarşı vü bâzârını ihrak idüb bir mertebe yağmâ vü ganîmet itmişlerdir ki

Mısrâ':

Ne tahrîri kâbil ne ta'biri mümkûn

Ve Özî Kazâğıyla Togây Beğ dahî Saklu nâm hısn-ı hasîni kuşadub bir ceng-i 'azîm olmuşdur ki dūd-ı âteşinde kubbe-i âsmân nîli reng oldu

Nazm:

Dilîrân u şîrân-ı düşman-şikâr

Bir efr u hutend âteş kâr-zâr

Ze havn-keşpür dâmen-i âsman

Ze bîm âb-ı şed zühre-i rûzgâr

[29b] *Fürû beste lebhây-ı merdem ze-nutk*

Fürû mânde a'zâ-yı gerdûn ze-kâr

Nesr:

Üç dört gün 'ale't-tevâlî bu minvâl üzere ceng olunub etrâf-ı erba'asında olân palanga vü kurra vü ma'mûr çiftlikler u 'âli hâneleri harâb u beyâb olub hemân iç kal'ası gâyet sa'b u metîn olmağın âteş içinde 'üryân kalub hazret-i sultân-ı 'âlişân sâminîşân kal'a-i mezbûreyi muhâsaraya bizzât kendi tevâbi'ıyla kalub etrâf u eknâfa çâbul için 'askere icâzet virdiler

Şîrîn Beğ nehr-i Turlu cânibine gidüb ve Sultân Geldi Mirzâ ki Togây Beğ'in birâderidir Karaganlı semtine vü 'Âdil Mirzâ ile 'Osman Çelebi dahî bir cânibe baş olub gidüb bir mertebe ganâim-i bî-şümâr-birle galmişlerdir ki farazâ bir ednâ Kuşcu Tatâr'ı otuz kırk nefer esîri beğenmez idi esîr u ganâim mertebe-i ta'dâddan bîrûn olmağın cevârî çün havârî vü vildân-şek-i gılmândan intihâb idüb gâyet a'lâsını alıkodukdan mâ'adâ her gün on on beş esîri [30a] beğenmeyüb katl itmedik âdem kalmadı

Hülâsâ-i kelâm hazret-i sultân-ı felek-baht u encüm-gulâm-ı 'asâkir-i zafer-encâm ile kal'a-i İlbav'ı yigirmi iki gün kâmil muhâsara idüb içinde olân keferenin bakiyyetü's-süyüfü âmân el-âmân deyub iki kerre yüz bin altın hazîne virelim ve ba'de'l-yevm cizye dahî

kabûl idelim deyû Özî hatmânı Milneski'ye elçi gönderüb vâsıta vü delîl idinmekle 'umûmen beğler u karaçılar vech-i ma'kûl görüb taraf-ı sultâniden Pürîş Ağâ nâm nâmdâr kal'a halkına gönderilüb ahâli-i kal'a-i mezbûreden kâmil iki kerre yüz bin altunu bî-kusûr cem' u tahsîl olundu deyû haber gönderdikde tob u tüfenk ile kal'a cenginden ferâgat olundu

Mübârek şevvâlin üçüncü günü seksân araba ile iki yüz bin gurûşluk çûka vü dibâ vü harîr gelüb cemî'i beğlere vü mirzâlara vü kapukullarına üç güne dek tevzî' u taksîm olunub iki kerre yüz bin altun dahî dâhil-i hazîne-i sultânî oldukdan sonra müşârun ileyh Togây Beğ u Özî hatmânı Milneski'yi da'vet idüb her birine [30b] hil'at-ı fâhire vü semmûr kürkler giydürüb 'askerleriyle krâl-ı bed-fi'âlin içeride olân taht-gâh u şehirlerini tahrîb u gârete ta'yîn buyurulub hazret-i sultân-ı zî-şân mâh-ı şevvâlin altıncı günü ki yevm-i şenbedir cânib-i Kırım'a 'avdet buyurdular

'Asker-i İslâm-ı nusret-encâm sâlim u gânim zevk u sürûr ile menzil-be-menzil merhale-be-merhale cem'-i kefere vilâyeti kendilerine tâbî' olmağla kona vü göçe yiye vü içe safâ-yi hâtır ile Boğdân hudûduna uğrayub Boğdân voyvodası dahî hazret-i sultân-ı 'âlişâna bî-nihâye hazîne vü pîşkeş u mükemmel koçolar hediye gönderüb ve Kara Eflâk voyvodası dahî havfından bî-hadd hazîne vü hediye gönderdikde ol gelen hazîne vü hediyeyi 'aynî ile vezîrleri olân şîr-i merdân-ı vegâ İslâm Ağâ kullarına ihsân buyurdular ve kendileri hengâm-ı şitâ vü şiddet-i sermâ olmağın Ak-Kermân nevâhisinde kışlak buyurub bir müddet ârâm u istirahatdan sonra enhâr-ı 'izâmın incimâdında buz üzerinde mürûr u 'ubûr iderek sâlim u gânim 'ıyd-ı zilhiccesi Ak-Kermân'da idüb evâhir-i zilhiccede [31a] Cân-Kirmân ma'berinden 'ubûr idilüb makarr-ı saltanat-ı 'aliyyeleri olân Ak-Mescid Sarâyı'na nüzûl u iclâl buyurdular

Ol vakitte bu hakîr u fakîr dahî Ak-Mescid'de kışlamış bulunub cemi'-i a'yân-ı memleket istikbâl idüb dünyâ sûr u sürûr ile oldu vü cümle 'âlemin yüzü güldü Hazret-i Sultân-ı 'âlişân fâtihi ebvâb-ı berru'l-ihsân-ı 'azîm meclisler vü 'ıyş u 'ışretler idüb sogâ nâmıyla her gelen kullarına dünyâ kadâr ihsân buyurdular

Hakk Te'âlâ 'ömr u devletlerini medîd u her gîcelerin kadr u günlerin 'ıyd-ı sa'id ide âmîn yâ mu'in bihürmeti seyyidü'l-mürselîn

**Da‘vet-i hazret-i sâhib-kırân-ı sultân-ı ‘âlişân râ
Bağçesarây be-râ-yı iltifât u nevâziş fermûden**

Bu cânibden hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamân birâderlerini görüb bir kaç gün me‘ân ‘ıyş u ‘ışret itmek niyetiyle esbâb-ı ‘ıyş u nûşî hâzır u âmâde buyurub ol vakitte dâru’l-hilâfetleri olan Bağçesarây-ı behişt-ârâyda gâile-i vebâ olmağla Kaçı Sarây nâm makâm-ı ferâh-ı fezâda kışlamışlar idi ol mahalle da‘vet buyurub şeref-i visâl u ittisâl-birle müsta‘id buyurdular hazret-i sultân-ı ‘âlişân rikâb-ı hümayûn-ı sâhib-kırâna ‘arz-ı hedâyâ [31b] vü tuhaf u bî-hadd cevârî vü gılmân pîşkeş çeküb mukâbelesinde envâ‘-ı nevâziş u ihtirâm olundular

Ebyât:

*Ze bes-kûher u zerr ki bâşide şed
Şi‘â‘ me vü mihr-i pûşide şed
Nev küffi ki ez-çarh-ı gerdunde pâk
Fer u rayhat-encüm serâser be-hâk*

El-hâletî hâzihî hazret-i sahib-kırân-ı düşman-sûz u dost-nevâz nice cyyâm-ı ‘ıyş u nûş u kâmrânî-birle etrâf-ı erba‘adan muhassalu’l-âmâlu’l-amânî hengâm-ı şitâ-yı zevk u neşâtla geçürüb evvel bahâr-ı hüceste-âsârda bizzât yine gazâ vü cihâd kılıcın kuşandılar

**‘Azîmet-fermûden hazret-i sâhib-kırân def‘a-i sâniye
be-savb-ı memâlik-i küffâr-ı düzah-karâr**

Sene tis‘a vü hamsîn u elf mâh-ı cemâziye’l-evvelîsinin on yedinci günü ki yevmü’s-sebt idi eyemen-i evkât u es‘ad sâ‘atde hazret-i sâhib-kırân-ı mansûru’l-livâ râyât-ı nusret-âyât u zafer-meâsirlerinin niyyetü’l-gazâ fî sebîlillâh yine savb-ı kâfiristana keşide kılub ‘azîm âlây u dârâtla nehru’l-Mâ‘de nüzûl ve bir gün evvel mahall-i mübârekde âsâyış buyuruldu

Ol gün Özî Kazâğı tarafından [32a] elçi gelüb hedâyâ tarîkıyla beş kıt‘a kal‘a-küb tob getirüb kal‘a-i Ferah-Kermân‘da teslimîn ve krâl-ı bed-fi‘âl İlbav kal‘asına gelüb tabûr-ı menfûru Bâr kal‘asında olduğunu ihbâr eyledi

Ertesi gün ki yevmü’l-isneyn idi menzil-i mezkûrdan göçülüb menzil-i iclâlleri karye-i Kayât u merhale-i sâlise karye-i Sebât u merhale-i râbî‘a Gögenlü vü merhale-i hâmise Sarı Çakmak nâm mahalli ta‘yîn buyurdular ve ba‘de zâlik karye-i Gögeş Beğ‘de

nüzûl buyurulub ândân karye-i Bibuleş kurbunda vü ândân serhadd-i memâlik-i İslâm olân kal'a-i Ferah-Kermân hendakında nüzûl buyurulub ol mahalde Moskov vilâyetinin krâli kadîmu'l-azmândan viregeldiğinden ziyâde hazîne-i bî-nihâye ile elçi göndermeğın menzil-i mezbûr Ferah-Kermân'da beş gün oturak fermân olunub Moskov elçisini rikâb-ı hümâyûna getirdiler

Ve hazâyin-i bî-şümârı makkûz u makkûl-ı sâhib-kırânî oldukdan sonra mâl-i firâvânî guzât-ı İslâma bezl u ihsân idüb ziyâdesin kal'a-i mezbûreye teslim u cemî'-i umûr-ı memleketî tekmi'l u [32b] tetmînden sonra yevmü'l-cum'a ki selh-i cemâziye'l-evvelî idi sâhib-kırân-ı İskender-mekân dârâ-dârât 'asâkir-i deryâ-misâl ile rû-be-râh cihâd idüb ol gün yalnız Ağaç nâm mahalde otâğ-ı hüsrevânî kurulub ândân Çöplü nâm mahalde vü ândân Gök-evi nâm mevzî'de vü ândân nehr-i Özi kenârında kapar nâm mahalde vü ândân Kaşâneli Kapar u ândân Tamgalı Taş u ândân ırkacık nâm mevzî' u ândân bir sahrâda vü ândân Kara-kapı nâm mahalde vü ândân Yılkı Suyu kurbunda vü ândân Taşlık nâm mevzî'de vü ândân nehr-i 'azîm Özi ki evâyil-i kitâbda vâsf olunmuşdur kenâr-ı nehr-i mezbûrda nüzûl u iclâl buyuruldukda tekrâr Özi hatmânından elçi gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet eyledi

Ba'dehû yevmü'l-hâmis mânend-i deryâ-yı Nîl olân nehr-i mezbûru şinâverlikle çün berk-i hâtif mürûr u 'ubûr idecek Mollâ Şây nâm ma'berinden 'asker-i deryâ-misâl-ı İslâm-birle 'ubûrdan sonra Çortan nâm mahalde nüzûl olundu

Ba'dehû mahall-i mezbûrdan göçülüb nehr-i Kolıncak kurbunda bir mikdâr âsâyiş u istirâhatten sonra ba'de'z-zuhr menzil-i mezbûrdan göçülüb Buzaglık nâm nehir kenârında nüzûl olunub ândân [33a] Saksâğanlı menziline vü ândân Taşlık nâm mahalde vü ândân Konku Boruk nâm menzilde vü ândân nehr-i Öngülük kenârında vü ândân Taşlık-başu nâm menzilde nüzûl buyurulub ertesi günü Çapartil menzile teveccühlerinde Özi hatmânı Milneski nâm nâmdârın elçisi gönderdiği Kazâkları bi-tarîku'l-istikbâl gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet u hizmet-i lâzımelerine hâzır u âmâde u dâmen-i dâr-miyân oldukları bildirdiler

Ol gün Çapartil menziline nüzûl olunub ertesi Göksu dimekle ma'rûf nehr üzerinde nüzûldan sonra merhale-i sâniye Buke nâm kal'a vâkı' oldukda müşârun ileyh Özi hatmânı Leh tarafından ahz-ı lisân için gelen bir mikdâr a'dâ-yı dîni perîşân idüb dil almağâ

gelüb ahz olunan dilleri rikâb-ı hümâyûna irsâl eyleyüb merhale-i mezbûrede vusûl buldu dillerin ahbârı bilindikden sonra küçük hazînedâr olân Bahadır u Dilâver'e cezâları olunmak fermân olundu

Ba'dehû kal'a-i mezbûrdan göçülüb taşlık nâm mahalle nüzûl u ândân Joltav dimekle ma'rûf kal'a kurbunda vü ândân Valski [33b] nâm karyeye vü ândân Mahnûke nâm karyeye vü ândân Ostoroj nâm kal'aya vü ândân Poyar nâm kal'aya iki mil mikdârı karîb bir nehr-i câri üzerine nüzûldan sonra ertesi göçülüb Istarapol u Krasnapol nâm iki hisâr-ı üstüvârın mabeyninde nüzûl-ı hümâyûnları vâki' olub ba'dehû Istara Kastatin dimekle meşhûr u ma'rûf kal'a kurbuna nüzûl buyurulub ândân Kamanıçe nâm kal'ada mukaddimetü'l-ceyş olân 'asker-i İslâmıla vü Özî Kazâğı tabûruyla 'umûmen 'asâkir-i zafer-meâsir-i sâhib-kırânî bir yerden cem'ıyyet u ittisâl ile nüzûl u iclâl buyuruldu

Kal'a-i mezbûreden bir mikdâr göçülüb mukaddemetü'l-ceyş olân Kırım 'askeri ile Özî Kazâğı tabûrunun mabeyninde nüzûl mahallinde bi-'inâyetü'l-melikü'l-a'lâ Leh tabûrundan ahz-ı lisân için 'asâkir-i Kırım'a gelen bin nefer güzîde vü müntehâb Jevener keferesi Azâk 'askerine müsâdif oldukda yüzden mütecâviz kefereyi hâk-i helâka düşürüb bakiyyesinin esîr u kayd-ı bend ile rikâb-ı hümâyûna getirdiler Leh tabûrundan su'âl olundukda Azbaraş nâm kal'ada oldukları mukarrer olmağla a'dâ-yı dînin cezâları virilüb ol gün hemen doğru Azbaraş cânibine teveccüh u 'azîmet buyurulub bir sahrâda nüzûl u bir [34a] mikdâr âsâyışden sonra ber-vech-i isti'câl Azbaraş semtine a'dâ-yı dîn u devlet üzerine sabâhu'l-hayrdan vakt-i zuhra dek şitâb olunub vakt-i mezbûrde altmış nefer yarâr u nâmdâr dilâverler ile 'Ömer 'Ali Ağâ nâm yol ağâsını ileri dile gönderdiler

Ve dâr-ı ikab 'asker-i İslâm dahî revâne olmada filhâl mezbûr dilâver Leh tabûrundan üç yüz ât sürüb ve on nefer Leh u Nemçe kâfirlerini esîr u giriftâr idüb hazret-i sâhib-kırâna karşı getirdikde haber alınub a'dâ-yı dîn yakın yerde idiğü mukarrer u muhakkak oldukda yine ol gün sür'at u şitâb ile üzerlerine hücum olunub vakt-i 'asrda yetişilüb etrâf-ı erba'asından ihâta vü muhâsara olundu yine ol gün vakit dahî teng idi hayli ceng olub binden mütecâviz a'dâ-yı dîni tu'me-i şemşîr idüb ve hayli kâfiri esîr itdiler Gâzî Beğ nâmdârın 'Azamet Mirzâ nâm tâze vü nev-civân dilâver u pehlivân-oğlu ol gün şerbet-i şehâdet nûş itdi rahmetullâhi Te'âlâ

Ve yine ol gün Özî Kazâğı tabûru dahî sür'atle gelüb yetişüb 'asâkir-i İslâma mülhâk oldular ol gîce cihân-dîde vü ceng-âzmûde erenler bir yere gelüb [34b] mükâleme vü müşâvereden sonra ittifâk-ı re'y-i sâibeleri bunun üzerine karâr eyledi ki Leh krâlinın cemî'an 'askerinin güzîde vü bellü nâmdâr hatmânları vü 'azîmu's-şân u ceng-cû segleri bi'l-küllîye iş bu tabûr-ı menfûs içindedir ve kırk bin kâmil âteş-bâz u tüfenk-endâz Leh u Nemçe 'askeri ile 'ale'l-husûs Azbaraş gibi bir hisâr-ı üstüvâra istinâd idüb etrâfına kat kat hendekler idüb hisâr-pençeler u tabyalar u muhkem kuleler peydâ eyleyüb kal'a-küb zencir-keşân bî-hadd u bî-kıyâs toblar u darbzenler kurub etrâf-ı erba'asından atlı vü piyâdeye bir vecihle tâkat-ı mürûr komamışlar her yüzden tedârikleri yerinde idiğü mukarrer oldu "öyle olacak buna 'acele ile fırsat muhal görünüz hemen tedârik budur ki âheste âheste ceng u âşûbla etrâfını ihâta idüb biz dahî toprak sürmekle vü lağım u âteşbâzlıkla vü cevânib-i erba'asından kuleler u tabyalar kurub kal'a-küb toblar ile huzûr u râhatlarını uçuralım bu tarîk ile 'acz u dermânda kalsınlar ve zâhire vü zevâdeleri tükensin İnşâ'allâhu Te'âlâ 'akıbet-i nusret u fırsat bizimdir 'acele ile iş [35a] bitmez tecennî üzere hareket olunsun" deyû rikâb-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânîye 'arz olundukda vezîr-i Eflatun-hikmet u Aristo-fıtnat olân Sefer Gâzî Ağâ hazretleri "evvel u âhir benim dahî re'y u tedbîrim budur" deyû kelâm-ı dil-pezîr i u vech-i münâsib üzere 'umûmen umerâ'-ı 'ızâm u ağâyân-ı 'asâkir-i mansûre-i süreyyâ-nizâma murâd üzere tenbîh u tefhîmden sonra 'ale's-sabâh yevmü'l-ehad idi esbâb-ı ceng müheyyâ olub vakt-i zuhurda Özî Kazâğı metrise girüb tob çeküb cenge âğâz itdiler

Ve vakt-i 'asrda hazret-i sâhib-kırân-ı zamân cümle-i sekbân u tüfenk-endâz kulların sola ta'yîn buyurub sağ u soldan âteş-i rezm-i hurûb u finen 'alevlenüb Leh tabûrunun âtlısı bir uğurdan Özî Kazâğı âlâyına hücum eyledikde bu cânibden sultân-ı sâhib-kırânın birâder-zâdesi olân şehzâde-i civân-baht Murâd Girây Sultân hazretleri sancağı vü âlayı ile ât sürüb ahşama dek bir ceng-i 'azîm olmuşdur vafında denmişdir

Nazm:

*Dû leşker-i nekvîm ki dû kûh-i kâf
Resîdend der-cilvegâh-ı musâf
Çû deryâ-yı hîcâ der-amed be-cûş
Ze merdân-ı cengî ber-amed hurûş*

[35b] *Ecel fitne-râ kâr sâzî nemûd*
Siph-bâ-siph dest-bâzî nemûd
Ber âmed ze leşkerde vedâr u kîr
Be-şevşîd rûy-hû ber-tenîr

Nesir:

Hâsıl-ı kelâm küffâr-ı bed-tebârı kırub geçirüb ekserin esîr u giriftâr u bakiyyesin tabûr-ı menhûsun kılâ' u hendekine dök-düler

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-isneyn idi küffâr-ı düzâh-karârın min-ba'd âtlusuna tâkat-ı hurûc kalmayub berî cânibden kal'a-küb tob u darbzenleri recmen li'ş-şeyâtîn deyû gönderdiler ve bir taraftan Ferah-Kermân beği dahî rezm-i merdâne gösterüb küffâr-ı hâkisâra mikdârını bildirdiler

Yevmü's-selâse yine etrâf-ı erba'asından toblar u darbzenler kurulub 'ale's-seherden tâ ahşama olunca ceng-i 'azîm olub İslâm 'askeri tabl-ı âsâyîş urub 'avdetlerinde Leh tabûru Özî Kazâğı'nın toblarına hücum idüb iki taraftan ekserî hâk-i helâka düşüb

Mısrâ':

Ze her taraf ki şûd-küşte sûd-İslâm-est
mazmûnu vâki' olmuşdur

Yevmü'l-erba'a Özî Kazâğı hatmânı olân Milneski gelüb umerâ'-ı 'îzâm u ağâyân-ı zî-şân-birle müşâverelerinde toprak sürmek tedârîki [36a] ma'kûl u münâsib görüldü

Yevmü'l-hâmis 'umûmen Ak-Kermân u Bucâk 'askeri ile bi't-tamâme Rum-ili 'askeri vü Ay Tîmur Beğ nâm nâmdâr gelüb 'asâkir-i İslâma mülhâk oldular ve Ay Tîmur Beğ gelüb rikâb-ı hümayûna yüz sürüb nevâziş u iltifâta mazhar oldu ve ol gün Leh tabûrundan bir nefer Lehli firâren gelüb "Leh 'askeri kemâl-i 'aciz u hayrettedir etrâf-ı erba'adan muhâsara olunmağla karâra tâkatları kalmadı ve illâ durmayub firâr itmek cân-ı habîslerine minnet idi zahîreleri dahî az kaldı" deyû haber-i meserret-eser söyledi

Yevmü'l-cum'a otâğ-ı gerdûn-nitâk-ı hüsvânî ve sâir hayme vü hargâh 'asâkir-i sâhib-kırânî menzil değıştirüb küffâr-ı bed-kirdâra yakın gelüb tob altına girilüb konuldu ve ceng dahî olmayub ârâm virildi

Yevmü's-sebt seher vaktinde Özî Kazâğı ârâm idüb bir taraftan Leh âtlusu çıkub bu taraftan Sübhân Gâzî Ağâ nâm nâmdârile ceng u muhârebeden sonra Leh atlusu metrislerine firâr eyledi

Ve yevmü'l-isneyn sabâhu'l-hayrdan ahşama dek tob u tûfengi sâ'ika-vâr küffâr-ı düzah-karâr üzerine yağdırdılar

[36b] Yevmü's-selâse yine tob u tûfenk cengi olub yüz kadâr Lehli otluğa çıkdıkların görüb kavm-i Tatâr-ı sabâ-reftâr cümlesin esîr u giriftâr itdiler yevmü'l-erba'â Özî Kazâğı metrislerin bitişdirüb sabâhdan ahşama vü ahşamdan sabâha varınca iki taraftan âteş-bâzlık eylediler ki güyâ 'âlem tutuşub yandı

Yevmü'l-hâmis kezâlik hendek hendeke vü metris metrise ulaşub bârut u âteş 'alevleri dünyayı tutub ayyûka peyveste oldu

Yevmü'l-cum'â yine âteş-endâz u şu'be-bâzlıklar gösterüb ceng esnâsında krâl-ı bed-fi'âle gönderdikleri mektûb u elçiler dahî ahz u katl olundu

Yevmü's-sebt yine etrâf-ı erba'adan muhârebe esnâsında bir sâ'il şeklinde kâfir ahz olunub 'asâsı içinde krâl-ı bed-fi'âle dâdimdâd deyû gönderdikleri mektûb ahz olunub kemâl-i 'aczlere zâhir u hüveydâ oldu ve mezbûr kâfiri gözleri önünde sulb u siyâset olundu

Yevmü'l-ehad tabl-ı âsâyış urulub ceng u harb olunmadı ve Leh tabûrundan Komsar didiklerü bellü binâm kâfirleri elçi gelüb taleb-i emn u amân eyledi

Yevmü'l-isneyn yüz [37a] mikdârı Lehli bozulub gelüb ve 'akablerinden tekrâr elçiler gelüb "beş yıllık hazîneyi bir yerden virelim ve cümle 'askeri dahî mâl ile tatyîb-i hâtır idelim el-amân el-amân sulh olalım" deyû feryâd eyledikde "Vişnovski ve Horozana ve Çinyaviski nâm beğler gelsin ve cümle ât u âlet-i cengi bize teslim idüb 'uryân kalmAğârâzı olursanız amân virelim" deyû cevâb-ı bâsavâb virildi

Yevmü's-selâse yürüyüş idelim deyû 'asker-i İslâma tenbîh olunduktan sonra yine yürüyülmeyüb ol gün dahî menl u ârâm virildi ol hinde bir Lehli firâren gelüb bir kil dâru yigirmi gurûşa satıldığı söyleyüb yevmü'l-erba'â yine ceng olmayub nihâyet toblar ile selâmladılar vakt-i zuhurda iki nefer tercümanları gelüb fermân-ı 'âlî üzere Vişnovski ve Horazane ve Çinoviski nâm beğler u binâm segler hâkipâyeye yüz sürmeğe gelseler gerek deyû haber virdiler

Yevmü'l-hâmis tekrâr Leh tabûrundan elçi gelüb sulh olalım mezbûrûn beğler gelirler deyû rencîde olunmamak için cenâb-ı sâhib-kirâniden yasaqçı taleb u ricâ itmekle ser-bevvâbân olân Süleymân Ağâ vü Bâli ağâsı olân Ömer Gâzî [37b] Ağâ nâm nâmdâr

ta'yîn u fermân olunub vardıklarında “*el-hâinu hâif*” mazmûnu üzere sâlifu'z-zikr olân beğler nâmına segler gelmeye cür'et idemeyüb haber aldıkda “vardığımız gibi bizi katl iderler” deyü itirâz itdiler

Ba'dehû yevmü'l-cum'a 'ale's-seher Özi Kazâğı metrislere yürüyüb çayırtı sultâniye değın dūd âteşini eflâka hem-ser u a'dâ-yı bed-âyîn-i hâke berâber ve çok kâfirin makarrı cehennem u sakar oldu ve nîce kâfir esîr u giriftâr idüb dört taraftan âtlarını vü bâr u bengâhını yağmâ vü gâret itdiler ve ol gîce vakt-i 'işâda Azbaraş kal'asının metris tarafından olân kulesin ihrâk kasdıyla çüb-ı barhâ vü alef-hâ sürülüb hücûm olundukda küffâr-ı hâkisârın karşısında âteş bırağıb ihrâk itmekle âteşden yürülmeyüb iki taraftan tob u tüfenk cengi bir mertebe olmuşdur ki tâ sabâha dek çün rûz-ı haşr sanki nücûm u kevâkib yere döküldü

Yevmü's-sebt yine minvâl u vech-i meşrûn üzere harb u ceng kâim olub ahşamdan sonra metris basmağ için iki bin nefer-i güzide vü müntehâb Leh keferesi hâzır u âmâde [38a]hisârdan çıkub pusuda durdukların Özi Kazâğı haberdâr olmağla bin hamle birbirine hücûm u bir mertebe ceng eylemişlerdir ki kâbil-i ta'bîr değıldir 'âkıbet Leh keferesi münhezim olub üftân u hizân hisâra firâr itdiler

Yevmü'l-ehad yine cevânib-i erba'asından kal'a-küb toblar ile recm olunub yevmü'l-isneyn dahî bu minvâl üzere şeyâtîn-i melâ'in recm kılındı yevmü's-selâse kal'adan bin oğlan firâren gelüb a'dâ-yı dînin açlıktan kemâl mertebe 'aciz u hayretlerini ihbâr itmekle Özi hatmânı olân Seksâr nâmdâr dahî gelüb umerâ'-ı 'ızâm u vükâlâ-yı devlet-i hüsrevânı olân kullar u tabaka-i sipâh ile müşâvere u mükâlemelerinden sonra cum'a-i âtiyyede 'ale's-sabâh bin hamle hücûm u yürüyüş olmağakarâr virildi

Yevmü'l-erba' yine üslûb-ı sâbık üzere ceng u harb ta'yîn olub Turnapol nâm kal'a-i keferede iki kıt'a kal'a -küb u kûh-efken begâyet kebîr u bî-nazîr toblar vardır dimekle hazînadâr-başî kullarını hatmân tarafına gönderüb bir kaç Kazâk ile Seyyid Ali Bölükbaşî nâm [38b] berâber u nâmdâr kullarını koşub etbette yarın zikr olunan tobları yetiştirmek gereksiz deyü irsâl u fermân olundu

Yevmü'l-hâmis 'ale's-seher bir hayli Leh keferesi cümle ölüm eri bir uğurdan Özi Kazâğı'nın metrislerine hücûm idüb hayli Kazâğı mecrûh u beş on dâne metris bayrakları götürdüler ve yine ol gün

zuhra karîb idi mezbûr Seyyid Ali Bölükbaşı sâlifü'z-zikr tobları yetiştirüb hatmân-ı dilîr dahî gelüb ağâyân u sipâh ile söyleşüb 'ale's-sabâh müttefikân yürüyüş itmeye karâr virdiler

'Ale's-seher ki yevm-i cum'a idi 'asâkir-i deryâ-misâl mevc mevc gelüb yürüyüş intizârıyla etrâf-ı erba'adan hâzır bâş oldular Özî Kazâğı hendek tarafından u şehir taraflarından hücum eylediklerinde kâr-ger olmağla yine ol gün dahî yürüyüş te'hîr olunmak münâsib görüldü

Yevmü's-sebt yine minvâl-ı sâbık üzere muhâsara vü muhârebe esnâsında rikâb-ı hümayûn-ı sâhib-kırâna Azâklı kulları iki nefer dil düşürüb biri Lehli vü biri Boğdanlı idi haberleri su'âl olundukda "Vraz nâm kal'aya krâl-ı bed-fi'âl 'asâkir-i deryâ-misâl ile tabûr-ı menfûr mahsûruna imdâd tarîkıyla [39a] gelmişdir ândan Boroda nâm kal'aya gelecekdir biz Görliski nâm beğ ya'ni bir kâfir-i seg hizmetinde idik tabûrdan çıkub ba'dehû muhâsara vâki' olmağla vusûle Çâre ermeyüb gitmişizdir anlar dahî sizden iki nefer Tatârı dil düşürüb krâl-ı bed-fi'âle getirdiler anlar dahî sizden haber almışlardır ve hem bildiğimiz budur ki bugün krâl-ı bed-fi'âl cümle 'askeriyle Boroda'ya göçüb geldikten sonra size elçi gönderüb musâleha matlûbudur ve iki nefer Özî Kazâğı düşürmüşler idi mecrûh olmalarıyla cerrâha tumâra virdiler iyi olurlar ise size irsâl ideceklerdir bâkisin bilmeziz" deyû cevâb virdiler

Krâl-ı bed-fi'âl tarafından bu minvâl üzere haber alınub makâm-ı tereddüde iken yine ol gün ba'de'z-zuhr tabûr-ı menfûrdan bir nefer tob-endâz Kazâk firâren gelüb "zâhire vü zâd u zevâdede aslen 'alâka kalmayub min-ba'd tâkat u kuvvetleri âhar olmuşdur işbu bâzar gîcesi feryâd u zâr iden karâr-ı firâra tebdîl itmeğe karâr virdiler" deyû cevâb eyledi

Yevmü'l-ehad ki selh-i recebü'l-mürecceb idi krâl-ı bed-fi'âl tarafından ahz-ı lisân için [39b] umerâ'-ı nâmdârdan Kaya Beğ u 'Âdil Beğ u Hân Muhammed Mirzâ nâm dilâverân ta'yîn u fermân buyurub yevmü'l-isneyn ki gurre-i mâh-ı şa'bânü'l-mu'azzam idi muhâsara olunan tabûr-ı menfûrdan iki nefer bellü kâfir sipâhiler firâren gelüb firârları nîce olduğundan su'âl olundukda "bu gîce hendek u metrisde olân küffâr-ı bed-girdâr arasında bir şamata peydâh olub hatmân u beğler nâmına büyük seglerimiz bizi bir iki âdem ile varub istimâ' idin ne şamata iderler bize haber getirün deyû göndermişler idi yakın gelicek fırsat düşürüb firâr it-

dik küffâr-ı hâkisâr ise bir mertebe zâ'if olmuştur ki her ne kadâr açlığa tahammül iderler ise bir haftadan ziyâdeye tâkatları yokdur bozulmaz ise elinizdeyüz" deyû başlarını şart itdiler

Yevmü's-selâse dahî bir Kazâk firâren gelüb ol dahî böyle haber virüb ol gün 'asr vaktinde mukaddemâ ahz-ı lisân için irsâl olunan umerâ'-ı güzînden haber getiren Ak Seyyid Bahâdır'a sa'âdetli Nûreddîn Sultân hazretlerinin atâbek-i a'zâmı vü düstûr-ı mufahhamı Timûr Ağâ dâme ikbâlühû rast gelüb umerâ'-ı müşârun ileyhî dil ahzına fırsat bulmadılar zîrâ krâl-ı [40a] bed-hiyâl cümle tabûr-ı menfûrun bir yere cem' idüb Biyâle Kameni nâm kal'aya gelmiş vü ândân bu gün Turnapol nâm kal'aya varırız deyû gitmişler gâfil mübâş deyû sem'-i hümâyûn-ı sâhib-kırânîye 'arz u ihbâr eyledi ol gîce cümle 'asker-i İslâm tenbîh olunub hâzır u âmâde sabâhu'l-hayra varınca tevakkuf olundu

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-erba'adır müşârun ileyhim Kaya Beğ vü 'Âdil Mirzâ vü Hân Muhammed Mirzâ dil düşüremeyüb geldiler "krâl-ı bed-fi'âl tabûr-ı menhûsun nâm u nişânın bulamadık u ra'ıyyeden bir kâfir düşürdük su'âl itdigimizde krâl-ı bed-fi'âli vü bî-nihâye 'asker-i şeyâtîni ben kendi gözümle gördüm bizzât sizi arzulayub geliyor deyû tahkîk eyledi biz dahî bu haber ile 'avdet itdik krâl-ı bed-fi'âl yakın yerde olduğu mukarrerdir" didiklerinde cemî'-i umerâ'-ı 'ızâm u küberâ-yı feham u erkân-ı devlet u 'asker-i İslâm huzûr-ı sâhib-kırânîye cem' olub vezîr-i Aristo-nazîr-i hâkânî olân Sefer Gâzî Ağâ hazretleri tedbîr u cem'ıyyet deryâsına müstağrak olub şöyle re'y-i sâ'ib gösterdi ki "filhâl Özî Kazâğı hatmânı olân Milneski nâm nâmdâra ahvâli i'lâm ideler kendisi [40b] müntchâb tûfeng-endâz ile bizimle me'ân karşı gide bâkî 'askeri yine metris üzerinde muhâsara olunan tabûra göz açdırmayub ceng ideler ve 'asker-i İslâm'dan dahî bellü beğler u mirzâlardan bir bölük 'asker koyub üzerlerine zubde-i selâtîn-i ceng-âyîn olân Murâd Girây Sultân'ı ser-'asker ta'yîn buyuralar bunlar bunda tabûr-ı menfûru ke'l-evvel muhâsara vü muhârebede olalar hazret-i sahib-kırân-ı zemîn u zamân bizzât 'asâkir-i deryâ-misâl ile krâl-ı bed-fi'âli karşılayub tabûr-ı menhûsun imdâdına yetişmeden mütevekkilen 'alellâh ceng u muhârebeye ikdâm ideler"

Bu tedbîr-i dil-pezîr zamîn-i münîr-i sâhib-kırânîye be-gâye müstahsen gelüb fermân-ı hümâyûn böyle vârid olduktan sonra filhâl Or Muhammed-oğlu mirzâlarından Sırtlan Mirzâ nâm nâmdârı vü

Mansûr-oğullarından yine Sırtlan nâm bahâdırı velhâsıl iki nefer Sırtlan Mirzâları hidmetlerinde nökerleri olân arslânlar ile Çarhacı tarzında ilerü gönderüb bizzât krâl ‘askerinden dil ahzı içün sa’y idesiz deyû irsâl buyurdular

Ve yine ol gün ba‘de’z-zuhr [41a] Orak-oğlu mirzâlarından ‘Âdil Mirzâ krâl tabûrundan bir yahûdi düşürüb getirdi huzûr-ı hümâyûn-ı hâniye ihzâr idüb haber sorduklarında didi ki “ben krâl ‘askerinden idim sekiz bin zencîr-keşân Nemçe ‘askeri vardır bâki-sin nefîr-i ‘âm idüb Kıyiv kal‘asından u Litva dahî elli bin ‘askeri vardır ilerü gönderüb cümle etrâfdan gelecek ‘askerlerine bir gün va‘d itmişlerdir ittifakla ol gün üzerinize hamle itseler gerekdir ve sizin dahî leşkerinizin kesret u kuvvetini bilüb anlamışlardır tedârikleri ziyâdesiyledir” deyû sözün hatm eyledi

Bu def‘a vezîr-i müşârun ileyhin tedbîr-i sâbıkı üzere Özi hatmânına Pürîş Ağâ nâm nâmdârı gönderüb ve muhâsara olunan tabûr üzerine hücum-ı vech u minvâl-i meşrûh üzere ‘asker koyub Özi hatmânını me‘ân âtlandırub “kandesin krâl-ı bed-fi‘âl” deyû cihâd-ı ekbere ‘azm u cezm olundu

Birâz mesâfe yer gitmişler idi mukaddemâ irsâl olunan Sırtlan mirzâlarından âdem karşı gelüb “Biyâle [41b] Kamenski nâm kal‘a üzerinde krâl tabûruna râst gelüb üç yüz kadar Lehli kâfirini tu‘me-i şemşîr eyledik ve otuz nefer kâfiri esîr idüb ve Zalkâvski nâm bellü kâfiri dahî giriftâr eyledik henüz götürüyorlar dâimâ mansûr u muzaffer olasız” deyû şâha du‘âlar eyledi

Elhamdulillâhi Te‘âlâ ‘alâmet-i feth u nusretidir deyû gâzîlerin kulûbu kuvvet bulub giderken fi‘l-vâki‘ vech-i muharrer üzere Sırtlan mirzâlar dahî bu yüz âkklıklarıyla çıka geldiler düşen dillerden su‘âl olundukda “hâlâ krâl yanında mevcûd otuz bin ‘asker vardır nefîr-i ‘âm ile gelen çokluk ‘askeri dahî irişmedi ancak İlbav’a gelmişdir” deyû cevâb virdiler

Ve ol sâ‘at dahî beş nefer bellü mirzâları Orak-oğlu Gül Ahmed Mirzâ ile dile gönderdiler dahî ‘asâkir-i deryâ-misâl ile hazret-i sâhib-kırân-ı zamân Turnapol Suyu nâm nehri ‘ubûr idüb yevmü’s-sebt idi bir mikdâr nüzûl u istirâhat buyurdular ol menzil-i mübârekde mezbûr Gül Ahmed Mirzâ dahî dil getirüb su‘âl olundukda Sırtlan Mirzâ getirdiği [42a] dilin cevâbına muvâfakat eyledi

“Krâl ‘askeri otuz bin defterlü ‘askerdir Litva ‘askeri dahî yetişmedi krâl-ı bed-fi‘âl karîn yerde ‘ale’s-sabâh ki göçseniz

kuşlukda erişilür” deyû heber virmeğin ‘ale’s-seher ki yevnü’l-ehad idi hazret-i sâhib-kırân-ı zamân ‘asâkir-i İslâm-ı nusret-encâm ile meymene vü meysere saflar u âlâylar bağlayub kalb u cenâh ârâsta vü pîyerâste vü kûş u tabl-ı harbî dünyâ-giriv u velvele bırakub livâ’-ı nusret-ihtivâ-yı Çengîz Hânî vü tuğ-ı pür-fürûğ-ı sâhib-kırânî ‘ayyûka peyveste oldu

Ol esnâda yine bir cedîd-i dil düşürdüfer cevâbında “sabâhdan krâl dahî göçdü iki ‘asker şimdi ât üzerinde kırân itmeniz mukarrerdir” didi bu def’a ber-vech-i isti‘câl krâl-ı bed-fi‘âl-ı rû-be-rû istikbâl tarîkı ile lâ’in-i hiyâlin uğurun kestirüb kat’-ı tarîk itdiler ve cümle Mansûr-oğulları vü Orak-oğulları vü Or Muhammed-oğulları her biri kendülere tâbi’ beşer onar bin ‘asâkiriyle krâl ‘askerinin ardın çevirüb cenge me’mûr oldular hâsıl-ı kelâm rû-be-rû hazret-i [42b] sâhib-kırân’ın a‘lâmı dikilüb ve etrâf-ı erba‘asından umerâ’-ı ‘izâmın sancâkları çekülüb melâ’ini ortaya aldılar

Ol gün bir ceng-i ‘azîm peydâ olmuşdur ki devr-i Âdem’den berû bu mertebe bî-mehâba harb u kıtâl vâki’ olmamışdır melâ’in-i hâsirîne asla vü kat’a amân virülmeyüb göz açdırmayub vakt-i zuhurdan ‘asra değin şa’sa’a-i şemşîr-i bürrândan sahn-ı âsmân-ı hayra vü gerd-i semend-i gâzîyândan kubbe-i eflâk tîre olub krâl-ı bed-fi‘âlin bin dâne hazîne vü kilâr arabaların ahz u kabz idüb ve yedi bin güzîde kâfir ‘askerin hâk-i helâke düşürüb bihamdihi subhânehû ve Te‘âlâ leşker-i İslâm’dan beş on nefer müslîm ancak şehîd oldu

Ahşam üzerinde iki leşker ayrışılıb tabl-ı âsâyiş çalınub mukâbele-i a’dâda konuldu ol gîce krâl-ı bed-fi‘âl neye uğradığın bilüb dünyâ başına teng u târ oldu ‘ale’s-seher el-amân el-amân deyû feryâd-künân ‘atabe-i ‘aliyye-i sâhib-kırânîye elçi vü mektûb gönderüb “ne vâr pâdişâhımızdır bu kadâr ceng u kıtâl oldu bizi nâbûd u nâ-peydâ itmesün şimdiden sonra günâhımızı bildik

Beyt:

Mümkünmüdür ki nice tuta şîr ile gazâl

Kâbil midir ki ceng ide bebr ile şagâl

[43a] mazmûnu üzere hadd u mikdârını bildim benim suçum hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna karşı geldiğim yeter bana muhaldir ne dilerse benden alsın tek hemen amân virüb il u vilâyetimi uğurdan harâb u beyâb itmesinler benim dahî sâye-i devletlerinde geçinecek hâlîm kalsın bir ednâ kullarıyım ne vâr benden cizyemi kabûl buyursunlar” deyû ‘arz-ı hâl eylemiş

Bu cânibden sâhib-kırân-ı zamân amân taleb iden yamânlara amân virüb “yahşılık kılmağâ mu‘tâd-ı kadîmdir ne ola ricâsın kabûl iderim şol şartla ki bir alây ‘uhûd u misâk olunsa gerekdir her âdem ile kavlı u karâr olunmaz benim müdebbir mülküm ve vekîl-i devletim vezîr-i müşîrim Sefer Gâzî Ağâ’ya ânın dahî vekîl-i devleti olân baş vezîri ki Koca Kansalar dimekle ma‘rûf u meşhûrdur bizzât mezbûru gönderüb gelüb ‘arz u iltimâsını yetiştirüb vezîr-i Aristo-nazîr müşârun ileyh olân Sefer Gâzî Ağâ’dan cevâb-ı bâsavâb ile murâdın kemâhî alsın” deyû nâme yazub gelen elçisine amân virülüb buyuruldu ki “yarın Kansalar gelince ve söz karârın [43b] bulunca tuğ-ı sâhib-kırânî cenge varmayüb lâkin etrâf u cevânibde ecnâs-ı muhtelifeden ‘asker çokdur her birine henüz karâr-dâde olmağın amânı i‘lâm eylemek olmaz etrâf u cevânibinden hücûm itdiklerine katlanılsın ne hâl ise gayret eylesin ‘asâkir-i Tatâr bir yağmacı kavîmdir mâl u menâlından u ‘askerinin zevâlından halâs muhaldir hemân kendisine amân virelim ve illâ ne kendi vü ne taht u bahtı kalur hemân cân kurtara görsün” deyû nice kelîmât-ı mürüvvet-âmiz u ahvâl-engîz teblîğ olundu

Ol gîce elçi varub krâl-ı bed-fi‘âli haberdâr idüb ol dahî vüzerâsı vü vükelâsını vü cümle hatmânlarını vü beğlerini ya‘ni cehennem seglerini cem‘ idüb müşâvere vü mükâleme kılub baş tedârikin görmede vü sabâh olucak başlarına kıyâmet kopacağın mülâhazada zâr u nâ-tuvân u engüşt-hayret-i derr-i dehân idüb rûz-ı rustâhîze muntazır oldular.

Çün subh-ı sâdık belirüb âftâb-ı kavs burcundan lâmi‘ u tâli‘-i hümayûn-ı şâh-ı ‘âli-cenâb gibi etrâf u eknâfa sâti‘ oldu yine etrâf-ı erba‘adan Tatâr-ı sabâ-refîâr kurt koyuna segirdir gibi krâl [44a] ‘askerini yağmaya başladılar eğerçi kûs-ı harbî çalınmadı ve ‘âlem-i ejderhâ-peyker salınmadı bir bir amân sancağı dikilüb ve krâl-ı bed-fi‘âlin kaddi bükülüb baş vezîr nâmında olân salifü‘z-zikr Kansalar nâm gebr-i kebîri ‘askerinden çıkub amân el-amân deyû na‘râ-künân vezîr-i sahib-tedbîr-i sâhib-kırânî vü müşîr-i âsâf-nazîr-i Kiti-sitânı ya‘ni mikdâm-ı nâ-girîz u ciger-gâh-ı küffârda hûn-rîz olân merd-i meydân vegâ Sefer Gâzî Ağâ cânibine teveccüh eyledi bu cânibden dahî ilerü yasakçılar gönderüb mezbûr Kansalar’ı getirdiler

Kansalar-ı lâ‘în ol iklîmin bir kâr-dîde vü hurde-bin-tedbîr u kelîmâtına kâdir u sulh u salâh işinde mâbir bellü binâm kâfir idi

kânûn-ı âyîn üzere baş urub bizden murâd-ı şerîfiniz nedür deyû sorub cevâba muntazîr oldu

Veziir-i âsâf-nazîr olân Sefer Gâzî Ağâ hazretleri dahî cevâb-ı bâ-savâbâ mütesaddî olub “çünkü murâdımızdan su’âl idüb müsâleha matlûbundur evvelâ murâdımız cümle ‘asker-i İslâm-ı muzafferencâm ki iki kerre yüz binden mütecâviz dilâverlerdir cümlesi murâdlarına nâil olub vilâyetinizden [44b] esîr u ganîmet almak ile şöyle ki cümlesi müteselli ola ve sâniyen hazret-i sâhib-kırân-ı zamânâ cîb harçlığı iki kerre yüz bin gurûş hazîne-yi mâlinden vâsıl ola şöyle ki cümlesi nakd-i sikke-i hasene veyâhud riyâl-i gurûş ola sâlisen bizden istimdâd iden Özî Kazâğı ki hâlâ cümlesi efendimiz sâhib-kırân-ı zamânın kullarıdır murâdları üzere kırk bin nefer Kazâğı ‘ulûfelerin bî-kusur verüb min-ba’d Özî Kazâğına tâbî’ olân kıla’ u kurâ vü nevâhisine eğri dahî bakmayasız şöyle ki biri şikâyet eyleye naks-ı ‘ahd itmiş olursuz cezânız virülür ve bu üç şartı kabûl itdiğinizden sonra kadîmu’l-eyyâmdan âsitân-ı devlet-âşiyân-ı Çengîziyâne vereceğiniz hazîneyi beher sene bî-kusûr vâlâ-kusûr vakt-i zamânıyla yetiştirüb ba’d’l-yevm-i hilâf-ı ‘ahd u misâk vaz’ u hareketten ki sakınasız imdî mâdâm ki bu tekliât-ı şâkkeyi kabûl u iltizâm itmeyesiz canınıza amân yokdur ya candân veyâhud mâl u memleketden geçersiz benim bildiğim budur ki hazîne vü mâl teklifi emr-i yesîrdür candân ‘azîz değil ammâ siz bakub dururken ehl u ‘ıyâl u memleketinizi Tatâr-ı bâd-refîâr [45a] gâret u yağmâ vü esîr u giriftâr idüb meymene vü meysere yakub u yikub berbâd itdikden şöyle ki bir Tatâra muhâlif gösteresiz cümleye muhâlefetdir sulh bozulur ve bir dahî Özî Kazâğı sizin ra’iyyeniz iken hâlâ ânlar sipâh u sizler ra’iyyet olub kırk bin defterli KazAğâ‘ulûfesin virdiğinizden gayrî ol kırk bin Kazâğın akraba vü havişâvendinden nice kırk bin ra’iyyeniz dahî alâra tâbî’ olub size gâlib olmak mukarrerdir krâl u hatmânlarınız kemâl-i ‘ucb u gurûr ile mağrûr u her biriniz birer ülkeye hükm ider tavâyif-i mülûk renginde iken re‘ayânız şimdi size hâkim u siz mahkûm olmak lâzım gelür bu iki emr-i ‘asîr u bâr-ı ‘azîmi ihtimâl erbâb-ı nâmus u gayretten muhaldır bugün sana mühlet var efendin krâla bu ahvâli telhîm eyle ‘ale’s-sabâh yine kendin cevâbın getir” deyû Kansalar-ı mel‘ûnu geriye döndürüb veziir-i müşârun ileyh Sefer Gâzî Ağâ hazretleri minvâl-i meşrûh üzere Kansalar-ı la‘îne söylediği kelâm-ı gayretâmiz u makâl-ı vahşet-engîzden ‘akl-ı küll-hayrân u Kansalar-ı

la'in ise lâl u ser-gerdân olub hazret-i sâhib[45b]-kırân-ı cihânistân vezîr-i Aristo-nazîrlerine tahsîn u 'umerâ'-ı 'ızâm u 'asâkir-i encüm-nizâm bârekallâhu hezâr âferin didiler

Mezbûr Kansalar gördüğü vü işitdiği ahvâli bî-kusûr gelüb krâla yetişdirüb cemî'an küffâr-ı bed-tebâr beğleri vü nâr-ı cehennem segleri bir araya cem' olub Kansalar getirdiği yâdkârları işidüb vâvey-lâh u efzîhatâh diyerek cümle sipâhî âh-ı vâh ile "ne çâre olmadık dirlik yeğdir bizim 'arz u gayret u ülke vü memleketimiz Çoktan berbâd oldu hemân tek krâlimız esîr olmasın Nemçe diyârında pe-veriş bulmuş nâzik krâldır Tatâr elinde sabân sürmeğe vü tezek devşirmeğe vü orak vurmAğâvü yilkı sürmeğe tahammülü yokdur" deyû ol gîce sözlerine karâr virdiler

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-erba'a idi yine mezbûr Kansalar ve sâir vüzerâ vü vükelâsı 'askerlerinden çıkub müşârun ileyh Sefer Gâzî Ağâ hazretlerini taleb itdiler bu cânibden dahî vükelâ-yı devlet me'an varub iki 'asker mâbeyninde hayme vü hargâh kurulub krâl-ı bed-fi'âlin vüzerâsı iki yüz bin gurûşun otuz [46a] bin nakd riyâlin ol mahalde teslîm idüb bâkisine varınca-dek mehîl taleb idüb mezkûr Kansalar'ın dâmâdı bir 'azîm ülke sâhibi gebr-i kebîri rehîn deyû teslîm itdiler ve bu cânibden dahî ser-bevvâbân-ı dergâh-ı 'âli olân Süleymân Ağâ nâm nâmdâr bakî kalan yüz yetmiş bin riyâlin tahsîline mübâşir ta'yîn olunub 'an karîbu'z-zamân tahsîl u tekmîl olunduğu vü rehîn-i mezbûru tehallusları beyân olunsa gerekdir

Ve bundan mâ'adâ müşârun ileyh Sefer Gâzî Ağâ hazretlerinin Kansalar-ı mezbûra söylediği şurût-ı sâbîka ki zikr olunmuşdur "cümlesini kabûl u iltizâm eyledik 'asker-i İslâm cümle vilâyetimizi yağmâ vü esîr eylesin ehl u 'iyâlimizi vü cümle mâlmızı götürüb giderse kimesneye ta'arruz itmeyelim şehâ Tatâra râst gelirse dahî görmezlenüb geçelüm ve Leh diyârında vü Rus tâifesinde ne kadâr Tatâr esîri var ise demirlerini açalum cümlesi sa'âdetlü vü salâbetlü vü şevketlü sâhib-kırân-ı zamân hân-ı 'âli-şân hazretlerinin başından âzâd olsun biz dahî âzâdlı turhanları vü cân u gönülден 'ubûdiyyete dâmen-i der-meyân itmiş bende-i nâ-tuvânlarıyız ve Özî Kazâğı dahî buyurdıkları gibi olsun kırk bin Kazağâ 'ulûfelerinin bî-kusûr virelüm ve anlara tâbî' yere basmayalum" deyû kavîl u karâr [46b] idüb ve 'ahidnâmeler yazılıb ve her sene cizye vü hazîneyi vakti ile yetişdirelüm deyû kavî vü muhkem rehîn-

lerin virüb ‘arza girdiler ve “hâlâ Azbaraş nâm kal‘ada muhâsara itdiğiniz güzîde ‘askerimiz u serdârlarımız Vişnovski vü Horazane vü Fiyerli ve sâir buna benzer ülke beğleri vü nâmdârlarımızı dahî amân virüb her ne alırsanız ânlardan dahî başka alırsınız” didiler

Bu cânibden dahî ‘atabe-i ‘aliyye-i hüsrevânîye ‘arz olundukda rızâ-ı hümâyûnları sadr olmağla şurût-ı sâbika-i mufassala üzere âl nişanlı vü gök mühürlü kânûn-ı Çengiz üzere tuğralı menşûr-ı hâkânî vü ‘ahidnâme-i hümâyûn yazılıb vü küffâr-ı bed-kirdârın rehineri alınub ve ‘asâkir-i İslâma dahî efdâr-ı memâlikde olân emvâl u ehl u ‘iyâlin yağmasına icâzet olub taraf-be-taraf çapullar u koşunlar gidüb ganâim-i bî-hisâbe müstağrak herkes mâl-i Kârûn‘a mâlik olduğı dillerde dâstân olmuştur ne ta‘bîri mümkün ne tahrîri kâbil tatvîl-i kelâm itmeyelim

Netice-i kelâm sulh u salâh ahvâli bu minvâl üzere karâr-dâde vü muhkem u esâs ‘ahd u peymân iki taraftan metîn u müstahkim olduktan sonra sabâh ki yevmü‘l-cum‘a idi hazret-i sâhib-kirân-ı zamânın livâ‘-ı nusret[47a]-encâm u ‘asâkir-i süreyyâ-nizâmı oradan yine savb-ı Azbaraş‘a çekilüb ahşama karîb Turnapol Suyu kurbunda nüzûl-ı hümâyûn buyuruldu

Yevmü‘l-sebt nehr-i mezbûru ‘ubûr idüb ol gün çapul ‘askeri ganâim-i bî-şümâr ile gelüb vâsıl oldular ve ahşama karîb gelüb Azbaraş kurbunda nüzûl buyuruldu yevmü‘l-ehad sipâh-ı bî-hadd-birle Azbaraş‘da olân tabûr-ı menfûru muhâsaraya konulan ‘askeri sâhib-kirânîye vâsıl u lâhik olub kal‘a-i Azbaraş‘ın kible tarafından otâğ-ı hümâyûn kuruldu

Yevmü‘l-isneyn henüz cenge mübâşeret olunmadan amân el-amân deyû feryâd-kinân tabûr-ı menfûrun serdâr nâmına olân murdarları Vişnovski vü Horazane vü Fiyerli ve sâir beğleri vü segleri “çünkü efendimiz krâla amân virdiniz biz hod iki ay kâmil muhâsara çeküb leyl u nehâr kâr-zârdan göz açmadık elli bin tüfenk-endâz ‘askerimizden on bin âdem ancak zelîl u zebûn kalmışdır kalanımız cümle nâr-ı cahîme vâsıl oldu ne var bize amân idüb maktûrumuz kırk bin riyâl-i gurûştur az da olursa ma‘zûr olsun” deyû aralarından Poteski nâm bir nâmdâr beğlerini rehîn virüb ‘özîr-hâhlık itdiler mâl u ganîmet ise firâvân altun u gurûş u gümüş âlâtını tahmîl [47b] idecek ne araba vü ne ât kaldı ve ne kimse rağbet ider oldu herkes yükünü almış mâl ile ‘asker mâ-lâ-mâl vü bu ganîmetin vasfını beyân itmek muhal el-kissa kırk bin gurûş

alub tabûr-ı menfûrun dahî bakıyyetü's-süyûf olân seglerine amân
ihşân buyuruldu

Bir gün dahî orada oturak idüb yevmü'l-erba'a bir vakt-i
hümâyûnda "kandesin memâlik-i Kırım" deyü 'avdet buyurulub
cemî'an 'asker-i zafer-meâsir-i İslâma hazret-i sâhib-kırân-ı zamân
İslâm Girây Hân edâmallâhu 'ömrühû ile yevmü'l-mizân ve sâir
selâtîn-i haşmet-âyin u 'umerâ'-ı nusret-karîn u vüzera-yı saltanat
u vükelâ-yı devlet u ağâyân u mîrân u mirzâdeler kamû vü hem
düşmândân âzâdeler merûrîn u mansûrîn-i sâlimîn u gânimîn men-
zil-be-menzil merhale-be merhale vü kona vü göçe yiye vü içe kâmil
otuz iki konakda dâru's-saltanatu'l-'aliyyeleri olân Bağçesarâyı'na
nüzü'l u sa'âdet u iclâl buyuruldu

Bu esnâda olân müjdegâniler u envâ'-ı sürûr u şâdimâniler u
vilâyet halkına bezl olunan sogâ vü ihşân-ı bî-pâyân u sadakât-ı
sahib-kırânî vü 'inâyet-i bî-gâyât-ı hüsrevânî şâhân u selâtîn pîşîn-i
rûy-ı zemînden bir [48a] ferde nasîb olmamışdır ve'l-hâsıl işidilmiş
ve görülmüş kıssa değildir zebân-ı nâtıka takrîr u beyânında lâl u
hâme-i 'anberîn-i şemâme ile silk-i tahrîre gelmesi muhâl olmağla
bu mertebe ile iktifâ vü icmâl kılındı

Hemîşe kevâkib-i mevâkib-i cihândârî vü sevâkıb-ı merâtib-i
saltanat u bahtiyârî ufk-ı devlet u kamkârî vü nutk-ı übbehet u
şehriyârîden rahşân u tâbında ve mülk-i devlet-i pâyende ola

Âmîn yâ mu'în bihürmet-i seyyidü'l-mürselîn u çâr-yâr-ı güzîn
Rıdvânullâhi Te'âlâ 'aleyhim ecma'în

Beyt:

Hüdâvendâ bed-âteş-sâz nâzân mülk-i 'âlem-râ

Ki 'âlem-râ bed-insân ânçenîn şâyed nekhîbâ serâ

Giftâr ender silsile-i hazret-i sâhib-kırân ile gâye Çengîz Hân ebede devletehû

Hazret-i pâdişâh-ı cihân-sitân u İskender-devrân ya'ni sahib-
kırân-ı zemîn u zamân İslâm Girây Hân dâme fi hıfz-ı Rabbu'l-
Müste'ân eban 'an cedd-i sülâle-i Çengîz Hân'dan hân bin hân u
sultân bin sultân olub on sekiz âtâda cedd-i 'âli-nijâdları Çengîz
Hân'a olsa gerekdir ecdâd-ı 'âli-nijâdından ve sâir evreng-i Çengîz
Hânî'de mesned-nişîn olân selâtîn-i pîşîn u akrâba vü havîşâvendi
olân mülûk-ı nusret-âyin Çokdur [48b] ve lâkin bu mertebe-i
mes'ûde kimse nâil u vâsıl olmuş yokdur

Hazret-i sâhib-kırân-ı zamân İslâm Girây Hân ibnü's-Sultân Selâmet Girây Hân ibnü's-Sultân Devlet Girây Hân ahi's-Sultânü'ş-şehîdü's-sa'îd Sâhib Girây Hân ibnü's-Sultân Mengli Girây Hân ibnü's-Sultân Hâcı Girây Hân ibnü's-Sultân Gıyaseddîn ibnü's-Sultân Taştemûr Hân ibnü's-Sultân Devlet Berdî Hân ibnü's-Sultânü'ş-şehîr be-Toktamış Hân ibnü's-Sultânü'ş-şehîr be-Cânibeg Hân ibnü's-Sultân Özbek Hân ibnü's-Sultân Tuğrul Hân ibnü's-Sultân Tokta Hân ibnü's-Sultân Çağatay Hân ibnü's-Sultân Cûci Hân ibnü's-Sultân Tolu Hân ibnü's-Sultân Ögedey Hân ibnü's-Sultân Sayın Hân ibn-i Çengîz Hân ebâ'-ı 'ızâm u ecdâd-ı kirâmından berû devr-i eyyâm u sinîn u şuhûr a'vâmla köhne-âsâr u lâzîmü't-ta'miri himem-i vâlâ nühmet-şi'ârı tecdîde vü hudûd-ı memâlik-i mahrûselerini termîm u tahdîde fart-ı kuvvet u kemâl-i vüs'atleri olmağla şükran 'alâ-na'mâye-i subhânehû ve Te'âlâ bezl-i himmet-i şâhâneleri şeref-sudûr bulub kal'a-i Ferah-Kermân ta'mîrine sarf u mebzûl buyuruldu

Allâhu Te'âlâ müteyemmen [49a] eyleye biminneti ve keremihî

**Fermân fermûden hazret-i sâhib-kırân
be-ta'mîr u termîm kal'a-i Ferah-Kermân
serhadd-i Bâb-ı İslâmiyân**

Evvelâ kal'a-i Ferah-Kermân ki serhadd-i ebvâb-ı dârü'l-İslâm-ı Kırım'dır merhûm u ma'rûfu'l-muhtâc ile rahmeti Rabbu'l-Gafûr Sâhib Girây Hân cennet-mekân hazretlerinin ta'mîr u termîmi ile dillerde dâstân olduđu hısn-ı hasîn u kal'a-i metîn idi mürûr-ı eyyâm ile hendek-i 'azîmi olub belki zemîne berâber dîvâr-ı hisârı dahî zîr u zeber u hendekinin her yeri ma'ber olmuşdu

Hazret-i pâdişâh-ı İslâm 'asâkir-i süreyyâ-nizâm sa'yi vü ihtimâmı ile sene sittîn u elf cemâziye'l-evvelîsinin üçüncü günü pençşenbe günü idi eymen-i evkâtde makarr-ı hilâfetleri olân Bağçesarâyı'ndan çıkub seyr u sülûk u sayd u şikâr iderek mâh-ı mezbûrun on sekizinci günü kal'a-i mezbûreye nüzûl buyurdular kal'a binâsı için lâzım olân mühimmâtı mukaddemâ yüz bin gurûş masraf ta'yîn buyurulub sekiz bin batman kireç u yüz bin bâr kereste vü sekiz yüz kantar âhenin maktu' u yüz kerre yüz bin [49b] seng-i hâra irsâl u ihzâr buyurulmuş idi bu def'a 'umûmen memâ-

lik-i Kırım u Nogây'dan şerîf u vazî' u kebîr u sagîr bir ferdi mu'âf u müselleme koymayub sürüb getirüb tedârik-i 'azîm Çavaş Denizi dimekle ma'rûf deryâ ile Bahr-ı Siyâh'ın mâbeyini kâmil yüz bin kulâc arz-ı harf olunub tûlü yüz bin kulâc 'arz u 'umkî yigirmi kulâc hendek-i 'azîm u nehr-i 'amîkî olân dokuz günde tamâm hafır u tekâmîl itdiler ve mâh-ı cemâziye'l-âhîrenin gurresi ki yevmü'l-erba'a idi hadîs-i şerîf "*Mâ men bedee fi yevmi'l-erba'â-i illâ ve kad temme*" fehevâ-yı münîfî üzere kal'a vü kulelerinin binâsına temel salınub ustalara vü ırgâdlara ücret u üstâdiyye elli bin gurûş dahî virilüb üzerine Pürîş Ağâ nâm kullarını mu'temed u mi'mâr nasb u ta'yîn buyurdular

Kırk gün olunca kal'a vü kuleleri vü bî-nazîr 'imâret u dükkânlar u câmi'-i şerîf u dâru'l-müsâfirîn u nice ma'mûreler binâ olunub serhadd-i mezbûr bir mısır-ı 'azîm u bir kal'a-i metîn olmuştur ki rûy-ı zemînde âna sâni bulunmaz bir sahrâ-yı hazrâda bir hisâr-ı âhenin dîvârıdır ki nice burc u bârûsu [50a] girîbân-ı ebre hemser belki menzil-i Hût u Delv'den güzâr eyler hendek-i 'amîkına im'ân-ı nazâr-ı dakîk irişmez ve 'akl-ı gavvâs u vehm-i settâc fehm-i pâyân u derk u nihâyetine yetişmez ve bilcümle bünyân-ı cidârı ka'r-âbde vü külle-i kallesi Çeşme-i âftâbda bir kal'a-i zâtü'l-burûcdur ki ne burcuna mecâl-i 'urûc ve ne vârunê-i hendekine düşen tâkat-ı hurûca kâdir el-kıssa esâs-ı üstüvârî bend-i Sekenderî ile da'vâ-yı berâberi belki ber-terî itse revâdir

Ve-l-hâsıl mühimmât u levâzımı murâd üzere görölüb hazret-i sâhib-kırân-ı zamân devlet u sa'âdetle 'avdet u memâlik-i mahrûseden Gözlü Hisârı nâm müden-i 'ızâmdan bir şehr-i 'azîme teşrîf buyurdular

**'İmâret u müremmet fermûden câmi'-i
atîf der-mahmiyye-i Gözlü vü âb-âverden
be-mahrûse-i mezbûre vü belde-i tayyibe-i
mansûre hamîyyet 'ani'l-beliyye**

Ve mahrûse-i mezbûreden cedd-i 'alâları olân merhûm Devlet Girây Hân'ın câmi'-i şerîfini ta'mîr u binâ buyurmuşlardır ki vasâfân-ı dehr vasfında hayrân olur ve şehr-i mezbûrede câ-be-câ Çeşme-i âb-ı [50b] hayât u mânend-i Fırât âkîdub kat'an mecrâsı mutasavver olmayan 'ayn-ı hayrât icrâ vü bilcümle ol şehr-i tayyibe-yi dahî ihyâ buyurdular

**Emlahu's-şu'arâ'-i'l'asr Cevrî Çelebi
mî-güyed der-hakk Çeşme-i Gözlü**

*Hân-ı cem-kevkebe İslâm Girây
Ki o derr-i Gâzî-i Haydar-Gazavât
Gözleve 'ayn-ı 'inâyetle bakub
Yâpdı bu 'aynı o sâhib-i hasenât
Dil-küşâ çeşme-i sâfi ki olur
Âbına teşne 'uyûn-ı cennât
Didi târih-i binâsın Cevrî
Cân-fezâ çeşme zehî 'ayn-ı hayât
1061*

Aristo-tedbîr Sefer Gâzî Ağâ binâ buyurdıkları cisre târih

Şah-ı zafer-penâh hazretlerinin vezîr-i Aristo-nazîri olân Sefer Gâzî Ağâ ya'nî merd-i meydân-ı vegâ dahî bir cisri-i 'azîm u mu'ber-i latîf binâ eylediler ki cemî'-i memâlikde misl u 'adîldir ve târih için bu hakırın yazdığı kıt'a budur

li-müellife:

*Sefer Gâzî Ağâdüstûr-ı a'zam
Binâ itdi bu cisri ol sühanver
Görüb tahsînile didi Senâ'î
Âna târihu'l-hak-ı hûb mu'ber*

Ve ba'de zâlik Bağçesarâyı'nda olân ve etrâf u eknâfda taraf-ı bâhirü's-şereflerinden sudûr [53a] iden hayrât u hasenât u âsâr-ı ma'mûrelerinin her birini beyân u takrîr kâbil-i tahrîr olmadığından tatvîl-i kelâm olunmadı lede'l-ahâli meşhûr u ma'rûf u müstağnî 'ani'l-beyândır

Çünkü hazret-i sâhib-kırân-ı zamân etrâf-ı memâlik-i ma'mûr u âbâdân idüb taht-ı 'âli-baht-ı hüsrevânî vü 'ıyş u nûş u kâmrânî üzere karâr eyledi Moskov krâlundan iki yıllık hazîne bir yerden gelüb ve Leh krâlnın dahî hazîne vü cizyesi kavlı u karârden evvel ziyâdesiyle gelüb vâsıl oldu ve rehînlerin dahî tahlîs itdiler ve Boğdan u Eflâk u Erdel hazîneleri geldi va Çerâkise vü Dağistan tarafından mâh-rû gulâmlar ve gül yüzlü kenîzegler bî-nihâye vü etrâf-ı memâlikden Nemçe vü İşvât u serhadd-i zulemâtdan elçiler u hazîneler 'ale't-tevâlî gelmede bu esnâda vezîr-i Aristo-nazîr müşârun ileyh Sefer Gâzî Ağâ hazretlerinin re'y u tedbîri mukaddemâ ehl-i İslâm iken yüz seneden mütecâviz ehl-i harb elinde olân Ejderhân u Gâzân memâlikinin feth u teshîri savbına ma'tûf

[51b] olub 'asâkir-i İslâma sefer deyû münâdiler nidâ itdirilüb yine techîz-i cüyüş-ı deryâ-hurûşa mübâşeret buyuruldu

**Güftâr-ender 'azîmet-i hazret-i Kalgây-ı Kırım
Girây Sultân be-vilâyet-i küfr-âbâd-ı Boğdân
ve hezîmet-şuden Opol Voyvoda**

Sene sittîn u elf mâh-ı şa' bânu'l-mu'azzamın gurre-i bir vakt-i mes'ûdde 'asâkir-i zafer-meâsir-i İslâm'ın kurra-ı bâsire-i devlet u gurre-i nâsiye-i sa'âdetlü vü şekketlü vü 'âtifetlü Kalgây-ı 'âli-şân me'âli-nişân Kırım Girây Sultân hazretleri serdâr u sipeh-sâlâr olub Moskov diyârına gazâ niyyetiyle teveccüh u 'azîmet buyurdular on sekiz konak yer gidüb Koy Suyu nâm nehr-i ma'rûfe varmış iken yollarda olân nebâtât huşk-sâl olmağla yangın olub hayvanâta gıda bulunmamağla bi'l-gurûr 'avdet iktizâ itdikde mukaddemâ Leh seferinden gelür iken Boğdân vilâyeti içinde kendi yollarında gelen 'asker-i İslâma Boğdân keferesi voyvodalarının ma'rifeti ile yolların kat' itmekle nakz-ı sulh eylemiş olub nice kutelânın dem u diyetleri taleb olunmak ve voyvoda-i Boğdân [52a] olân Opol nâm la'în u bî-dînden ahz-ı intikâm iktizâ itmeğın hâzır u âmâde 'asâkir-i İslâm ile oradan doğru mesâfe-i bâ'ideyi kat' iderek mezbûr Opol kâfiri dâru'l-hükûmeti olân Yaş nâm şehr-i 'azîmede 'ale'l-gâfle muhâsara itdiler ve diyâr-ı küfr âbâdını tahrîb u gâret u hisâret idüb la'în -i mezbûrdan yüz yigirmi bin riyâli gurûş cerîmesin alub yine cürmünü afv u kendüyi âzâd buyurdular

Beyt:

Eğer cevâb-ı hâkim ne bâ-şed ze pî

Kend-sufle-i mest der-Ka'be kî

El-kıssa sa'âdetlü vü devletlü sultân-ı mûmâ ileyh hazretleri ganîmet-i bî-şümâr ile vü 'asâkir-i İslâm-ı süreyyâ-nizâm dahî mâl-ı bî-hisâb ile mâ-lâ-mâl olub sâlimîn u gânimîn 'avdet buyurub şehr-i şevvâl-i mükerrerimde memâlik-i mahrûselerine dâhil u hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna eyemen-sâ'atde vâsıl oldular

Hemîşe Hakk Te'âlâ uğur-ı hümâyûnların küşâde eyleyüb âsib-i dehrden masûn u mahfûz eyleye

Âmîn bihakkı seyyidü'l-murselîn u çâr-yâr-ı güzîn

Kad temme'l-ferâğ min kitâbet hâzihi't-tevârih fi 13 min Şa'bân sene 1061.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ЛАТИНОЮ ОРИГІНАЛУ
ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ТВОРУ
ГАЛІМА ГІРАЯ СУЛТАНА

“ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ”
(РОЗДІЛ “ІСТОРІЯ ХАН ІСЛАМ ГІРАЙ ПР”)

HÂİM GİRÂY SULTAN
GÜLBÜN-Î HÂNÂN

ÜÇÜNCÜ İSLÂM GİRÂY HÂN

İslâm Girây, Selâmet Girây Hân'ın evlâdlârındandır. Câmîbek Girây Hân zamanında Lehistanlıların elinde yedi sene esîr kalmışken, Sultân Murâd-ı Râbi' Hân'ın Lehistanlılarla yaptığı müsâlehadan sonra âzâd idilmişve Yanbolı şehrinde bir müddet oturduktan sonra birâderi Bahâdır Girây hânlığında Kalgaylık rütbesini ihrâz etmişidi.

İslâm Girây, Bahâdır Girây Hân'ın vefâtından sonra, tekrar İstanbul'a gelüb (Haliç)'de ikâmet itmekde idi. Fakat İslâm Girây'ın Baltacılar Kahyası vesâtatıyla Kırım tahtına geçmek için uğraştığını anlayan Mehmed Girây, İstanbul'a bir arîzâ gönderüb sadrazamdan, İslâm Girây'ın İstanbul'dan uzaklaşmasını iltimâs itmesi üzerine zâten sadrazam Mehmed Paşa ile araları açnk olan İslâm Girây, Rodos adasına nefy olunmuşdu¹.

¹ Haliç'de ikâmet iden İslâm Girây, Bab-ı 'Âli'ye Sefer Gâzi Ağâvesâtatıyla, Kırım Hanlığı'na ta'yîn olunmasını 'arz etmişdi. Sefer Gâzi Ağâbu işe mübâşeretle kuvve-i karîbeye getirdiği bir hengâmda idi ki, İslâm Girây'ın bu niyyetinden haberdâr olan Hân, İstanbul'a bir 'arîza gönderüb Sefer Gâzi Ağâ'yı, İslâm Girây'ı tahrnk ve ifsâd itmekle it-hâm ve Rodos âdâsına nefy olunmasını i'lâm itmesi üzerine, zâten İslâm Girây'a muhâlif bulunan Mehmed Paşa her ikisi-ni de Rodos âdâsına sürmüşdür (Es-seb'û's-seyyâr).

Kefe mîr-i mîrânî İslâm Paşa'nın oğlu babasından ve Kırım Hân'ından mektublar getirüb İslâm Girây'ın teşebbüsü Kırım'da 'azîm karışıklığa mûcib olacaktır yollu bir takım uydurma sözler söylemesi üzerine İslâm Girây Cigâla oğlu kadırgasıyla Rodos'a nefy olunmuştur (1054). (Na'imâ).

Aradan henüz bir buçuk ay geçmişti ki, meşhûr Cinci Hüseyin Efendi'nin tevassut ve mu'âvenetiyle İslâm Girây İstanbul'a çağırılıb (1054) senesi rebî'ulâhîrinde 'uhdesine Kırım hanlığı tevcih olundu². İslâm Girây bu suretle tahta geçtikden sonra küçük kardaşı Kırım Girây Kâlgây, Mehmed Girây'ın nûreddini olan Gâzi Girây'ı mansıbında ibkâ itdi. Bir müddet sonra Kalgây-ı Kırım Girây vefât ettiği cihetle yerine Gâzi Girây, Gâzi Girây'ın mansıbına dahî 'Âdil Girây Sultân geçti. İslâm Girây vezâifin tevcihâtından kurtulduktan sonra Kırım hükûmetini rahatsız iden Ruslar ve ellerinde uzun müddet esir kalan Lehliler ile müte'addid def'alar muharebe idüb muzaffer olduğu gibi hükûmete karşı 'ısyân iden Jâne kabilesinin reîsi (Ak Çumak)'ı dahî mağlûb idüb dar ağacına asdırmışve kabileden bir çok esirler u ganîmetler almışdır³.

² İslâm Girây, hân ta'yîn olunmak üzere Rodos'dan getirildikten sonra huzûr-ı Pâdişâhiye girdi. Pâdişâh tarafından bir çok nasîhatlar idildi. İslâm Girây pâdişâhın "sen yalnız bana bak, gayrinin sözünü dinleme" didiğine mağrur olarak çıkarken, arkasından gelen sadrâzama çün bizi Tatar hânı itdiniz, şimdiden sonra "yazdığım şeylere kulak vir. Filân Hıristiyanla bozuşma, filâna mudâra it. Filânı incitme, filânı filân yap" diye zinhâr kâğıd gönderüb ol tarafların umuruna, bu taraftan gaybâne re'y u tedbîr idüb karışdırmayınız..." demişdir. (Nâ'imâ).

³ İslâm Girây şîrin umerâsından Kutlu şah nâm mirzâyı düşman memleketlerine îsâl-ı hisar itmek için göndermişdi. Kutlu Şah Mirzâ Ağâ gânimen Kırım'a geldikde Tatarlarca (Sû'a) denilen hums hisseyi Hân'a teslim hususunda karacı vü kapıkulu arasında ihtilâf düşerek işnizâ'a, daha sonra gâvgâyâ çevrilüb bir çok âdem telef olmasına sebebiyyet virmişdir. (Es-seb'u's-seyyâr).

(Nâ'imâ) târihi bu ihtilâf hakkında şu ma'lûmâtı viriyor: "Vezir denilen Sefer Gâzi Ağâ ile kapıkulu arasında zıddiyet düşüb Sefer Gâzi Ağâ'yı öldürmek istediler. Hân bu karışıklığın önünü almak için Sefer Gâzi Ağâ'yı habs itdi. Ağâ bir yolunu bulub habsden kaçtı ve Kırım içüne girüb kabileleri hân 'aleyhine tahrik itmeğe başladı. Bu vak'a üzerine Kırım Tatar hâna husûmet idüb kulluğundan çıktılar ve hâna 'arıza gönderüb "Hân'ın itba'ından olan Mehmed Ağâ'nın oğlu İlyâs Ağâ'yı ve hâla veziri bulunan Ramazan u murtaza Ağaları vü meydân beyini kendilerine teslim idüb pâreletmeğe razı olursa kendisine tekrâr tab'ıyyet ideceklerini" beyân ittiler.

Diğer tarafta seksen bin (80 000) kadar Moskov ordusu Azâk kal'asını muhâsara itmek için geliyorlardı.

Bu iki büyük vak'a İslâm Girây'ın tedbirleri, metânetiyle bertaraf idilmişdir.

İslâm Girây bu esirlerden bir kısm-ı güzîdesini Pâdişâh'a hediye etmiştir⁴.

Memleket bu suretle (Jâne) kabilesi 'isyânından kurtarıldıktan sonra İslâm Girây, Rusların cizyelerini almak için Nureddin Sultân'ı, kuvvetli bir ordu ile Moskova'ya gönderdi.

Nureddin 'Âdil Girây Sultân Rusları mağlûb ide-ide tâ Moskova'ya vardıkda Rusya kralı altmışbin (60 000) altun kıymetinde sencab u samur u dürlü dürlü kıymetli hediyeler u kırk bin (40 000) 'aded meskûk altun virdikden mâ'adâ defterde mukayyed olub sultânlarla, mirzâlara, 'ulemâya virilmesi lâzımkân hediyelerle berâber her sene bedel-i cizyeyi göndermek şartıyla Ruslarla musâleha tecdîd olundu⁵. Ruslarla tecdîd-i musâlehadan sonra İslâm Girây, Lehlilerle muhârebeye girişüb uzun uruşmalardan sonra düşmanı mağlûb iderek, ânlarla dahî; beşkit'a top ikiyüz bin âltûn, seksân bin gurusluk rüyâl ta'bir olunan paralarını aldıktan sonra her sene, hediyelerinc, cizye bedellerini göndermek şartıyla musâleha 'akd itdiği dîvân yazıcısı bulunan Kırımli Şeyh Mehmed Efendi'nin zabt itdiği (Vakâyi'-ı Kırım) mecmû'asında yazılmıştır⁶.

⁴ Kırım Tatarları Rusya'ya doğru dâima akınlarda bulundular, muvaffâkiyetlerinde mâl-ı ganimetin bir kısm-ı güzîdesini Pâdişâh'a takdîm iderler idi. Bu tekaddimelerin en mühimi Haseki Hürrem Kadın nâmıyla târihimizde [Sultan Süleyman devrinde] büyük bir mevki' işğal iden Moskof dilrubâsı olsa gerekdir. (Ebu'l-Fârûk).

Hürrem Kadı'nın, Almanyamüverrihlerinden Hammer'intahkikâtundan dahi Roksalan namında bir Rusyalı câriye olduğu anlaşıldığını Kâmil Paşa *Târih-i Siyâsi*'nde beyân idiyor.

⁵ Bu muvaffâkiyetler üzerine, ahâlden evvelce (tamgâ akçesi) nâmıyla alınmakta olan virgi kaldırılmışdır.

⁶ Kırım Hânı düşman ahvâlini öğrenmek için (Özî) Kazakları hatmânına (Atâman) Sefer Gâzi Ağâ'yı göndermişti. Hatmân dahî Lehlilerin büyük hazırlıklarda bulduklarını ve def-ter hesâbıyla yüz elli bin (150 000) 'askere mâlik olub yakında memleketlerine hücum tasavvurun-da olduklarını bildirdi. Bu haber üzerine Hân etrâfa yarlığlar gönderüb on gün zarfında hazır olma-larını emr itdi.

Şevvâlin yigirmi yedinci günü yola çıkdılar. Frenk Hân, Handek nâm mahallerden bilmürûr dîvân geçidile Özîyi ve oradan; orduya koşulan 'asker ile yüz bin nefere bâliğ olân bir ordu ile Turla'yı geçdiler.

Leh krâlı Tatâr 'askerinin vürûdundan haber âlâmamışdı. Âncâk (Dânkû) nâm mahalde haberdâr olub firâr itdi vü Hotîn Kal'ası yanında (Öziçe) palânkasına sığındı. Tatâr 'askeri krâlin nerde bulunduğundan haberdâr değildi.

İslâm Girây kahramân, ‘âli himmet bir zât olub kâh kendisi, kâh kâlgâyaları ma‘iyyetiyle Tatâr ‘askerini ne tarafa yollamışise muzaffer olmuşve mehzâ onunu gayretiyle Kırım kıt‘ası altûnlar ve zî-kıymet şeylerle dolmuşdur⁷.

İslâm Girây (1064) senesi Şa‘bân âyının başlarında küçük oğullarına tertîb itdiği sünnet cem‘iyetinde vefât itmekle cerî türbesine defn olunmuşdur⁸.

Krâla mektub ve zahîre getiren bir bölük ‘asker, hânın ta‘kîb kollarına râst geldi. Bunları sıkıştırmak suretiyle krâlin nerede olduğu anlaşıldı. Kendileri dahî esir idildi.

Bu sûretle krâl pek müşkül bir mevki‘de bırakıldı. Bir taraftan zahîresizlik, diğer taraftan kal‘adan çıkmak imkânı yoktu.

‘Askerleri, hayvânları âçlıktan kırılmaya başladı. Ve nihâyet krâl, Sefer Gâzî Ağâ‘ya mektublar göndererek hândan sulh niyâzında bulundu. Hân bu ‘arızalar üzerine ‘ulemâyı mirzâları bir yere toplâyub meşveret meclisi kurdu.

Umerâdan ba‘zıları “bu fırsatı kaçırmak muvâfık olmadığını, Lehîstân kıt‘asının tamâmen tahrîb itmek lâzım olduğunu” söylediler ise de Hân yine altı sene ellerinde esir kaldığı Lehlileri âcıldı. Ve dîdiki “Bu bir ocaktır. kendileri de bizden sulh niyâzında bulunuyorlar, âmân istiyorlar, bu ocağı söndürmek lâıyk değildir”. Bu sözlerden sonra erkân-ı devlet ârtık muhâlif itmediler. Ve Sefer Gâzî Ağâ ma‘iyyetiyle bir hey‘et gönderilüp âtîdeki şartlar dâhilinde krâl ile ‘akd-ı musâleha idildi:

- 1- Her yıl virgilerini vaktinde Kırım hükûmetine teslim itmek.
- 2- Hânın eli altında bulunan yerlere, kabilelere zarar virmemek.
- 3- Kazâk vilâyetine ziyân getirmemek.
- 4- Beğlerinden iki âdemin oğulları (rehin) olarak Kırım hükûmetine teslim idilmek.

5- Kırım hânının dostlarıyla dost, düşmanlarıyla düşman olmak ve bilicâb Kırım hükû-meti tarafından düşman üzerine âçılacak muhârebeye Leh hükûmeti istenilen mikdârda ‘asker virmek sûretiyle iştirâki der-‘ahde itmek (1062). (Na‘imâ)

⁷ İslâm Girây‘ın muhârebelerinde Ârgın Doğân Beğ‘in pek büyük hizmetleri dokunmuşdur. Ârgın Beğ‘in muharebedeki fedâkârlıklarına dâir Tatârlar bir çok dâstânlar yazmışlardır. (Es-seb‘u’s-seyyâr)

⁸ İslâm Girây arkası ortasında peydâ olan mehlil bir sivilçeden vefât etmişdir. Mûmâ ileyh ibtidâ ehemmiyetsiz bir çibân zannıyla bunu birine şiddetlice sıkdırub gâib itmek istemişise de az bir müddet zarfında yâre gitdikçe fenâlaşub ‘âkıbet-ı mevtine sebep olmuşdur.

İslâm Girây‘ın haber-ı vefâtını Kefe‘de bulunan Kâlgây Sultân‘a bildirmek için giden Vahâb Efendi muttasıl yigirmi dört sa‘at köylü

İslâm Girây'ın müddet-i 'ömri elli yıl, hânlığı tâm on senedir. İslâm Girây, bizzât kendi pârasıyla ikiyüz bin (200 000) guruşOr Kal'asını ta'mîr itdiği gibi cedit Devlet Girây Hân'ın Gözleve'de yaptırdığı câmi'i esâsından tecdîd itdi ve Gözleve'de müte'addid çeşmeler yâparak ahâliyi susuzluktan kurtardı.

bir ihtiyârın evinde istirahat itmişdir ki köylü baba Vahâb Efendi'nin etvârından Bağçesarây'dan geldiğini ve hânın sünnet toyu ile meşgûl olduğunu ânlayarak "Eyvâh şaşarım hânın hâline, bir taraftan yurdumuza sâldırmak için düşmanlar hazırlanırken, bir taraftan o, tahtında haftalarca sünnet toyu ile âğleniyor!.. demişdir. (Es-seb'u's-seyyâr).

РОКИ ПРАВЛІННЯ ОСМАНСЬКИХ ВОЛОДАРІВ

1. Осман I Газі / Борець (1299–1324)
2. Орхан I Газі / Борець (1324–1361)
3. Мурад I Гудавендігар / Володар (1360–1389)
4. Баязід I Йилдирим / Блискавка (1389–1402)
Смутні часи в історії Османської держави (Fâsıla-î Saltanat / Fetret Devri), 1402–1413 pp.
5. Мегмед I Челебі / Досконалий (1413–1421)
6. Мурад II (1421–1444).
7. Мегмед II Фатіг / Здобувач (1444–1446)
8. Мурад II (1446–1451), 2-ге правління
9. Мегмед II Фатіг / Здобувач (1451–1481), 2-ге правління
10. Баязід II Велі / Учений (1481–1512)
11. Селім I Явуз / Багатир (1512–1520), а з 1517 року він мав титул халіфа
12. Сулейман I Кануні / Законодавець (1520–1566)
13. Селім II Сари / Світлий (1566–1574), батько – Сулейман I Кануні, мати – Гуррем Гасекі Султанша / Роксолана
14. Мурад III (1574–1595)
15. Мегмед III (1595–1603)
16. Агмед I (1603–1617)
17. Мустафа I Делі / Бентежний (1617–1618)
18. Осман II Гендж / Юнак (1618–1622)
19. Мустафа I Делі / Бентежний (1622–1623), 2-ге правління.
20. Мурад IV (1623–1640)
21. Ібрагім I (1640–1648)
22. Мегмед IV Авджи / Мисливець (1648–1687)
22. Сулейман II (1687–1691)
23. Агмед II (1691–1695)
24. Мустафа II (1695–1703)
25. Агмед III (1703–1730)
26. Магмуд I (1730–1754)
27. Осман III Софу (1754–1757)

28. Мустафа III (1757–1774).
29. Абдильгамід I (1774–1789)
30. Селім III Бестекар / Композитор (1789–1807)
31. Мустафа IV (1807–1808)
32. Магмуд II Іслагатчи / Реформатор (1808–1839)
33. Абдильмеджід I (1839–1861)
34. Абдильазіз I (1861–1876)
35. Мурад V (1876–1876)
36. Абдильгамід II Улу хан / Великий хан (1876–1909)
35. Мегмед V Решад / Справедливий (1909–1918)
37. Мегмед VI Вагдеддін / Мудрий (1918–1922)
- Роки занепаду Османської імперії (1922–1923)*
38. Абдильмеджід II (1922–1924), останній османський володар.

РОКИ ПРАВЛІННЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ

1. Гаджі Гірай I (1420 / 1421 – 1456)
2. Айдар хан 1454 / 1455
3. Гаджі Гірай I (2 раз (1455 / 1456–1466), 2-ге правління)
4. Нур Девлет хан (1466–1467)
5. Менлі Гірай (1467)
6. Нур Девлет (1467–1469), 2-ге правління
7. Менлі Гірай (1469–1475), 2-ге правління
8. Нур Девлет (1475–1476), 3-тє правління

Роки послаблення володарювання (1476–1478)

9. Джанбек Гірай (1477 / 1478)
10. Менлі Гірай (1478–1515), 3-тє правління
11. Мегмед Гірай I (1515–1523)
12. Газі Гірай I (1523–1524)
13. Саадет Гірай I (1523/1524–1532)
14. Іслам Гірай I (1531/1532)
15. Сагіб Гірай I (1532–1551)
16. Девлет Гірай I (1551–1577)
17. Мегмед Гірай II (1577–1584)
18. Саадет Гірай II (1584)
19. Іслам Гірай II (1584 / 1585–1588)
20. Газі Гірай II (1587 / 1588–1596)
21. Фетг Гірай I (1596)
22. Газі Гірай II (1596–1607), 2-ге правління
23. Тогтамши Гірай (1607 / 1608–1609)
24. Селамет Гірай I (1608–1610)
25. Джанібек Гірай (1610–1623)
26. Мегмед Гірай III (1622 / 1623–1628)
27. Джанібек Гірай (1627 / 1628–1635), 2-ге правління
28. Інаєт Гірай (1635–1637)
29. Багадир Гірай (1638–1641)
30. Мегмед Гірай IV (1641–1644)

31. Іслам Гірай III (1644–1654)
32. Мегмед Гірай IV (1654–1666), 2-ге правління
33. Аділ Гірай (1666–1671)
34. Селім Гірай I (1671–1678)
35. Мурад Гірай (1678–1683)
36. Гаджі Гірай II (1683–1684)
37. Селім Гірай I (1684–1691), 2-ге правління
38. Саадет Гірай II (1691)
39. Сафа Гірай (1691–1692)
40. Селамет Гірай I (1692–1699), 3-ге правління
41. Девлет Гірай II (1698 / 1699–1702)
42. Селім Гірай I (1702–1704), 4-те правління
43. Газі Гірай III (1704–1707)
44. Каплан Гірай I (1707–1708)
45. Девлет Гірай II (1708–1713), 2-ге правління
46. Каплан Гірай I (1713–1715), 2-ге правління
47. Кара Девлет Гірай III (1716–1717)
48. Саадет Гірай III (1717–1724)
49. Менлі Гірай II (1724–1730)
50. Каплан Гірай I (1730–1736)
51. Фетг Гірай II (1736–1737)
52. Менлі Гірай II (1737–1740), 2-ге правління
53. Селамет Гірай II (1739 / 1740–1743)
54. Селім Гірай II (1743–1748)
55. Арслан Гірай (1748–1756)
56. Галім Гірай (1756–1758)
57. Кирым Гірай (1758–1764)
58. Селім Гірай III (1764 / 1765–1767)
59. Арслан Гірай (1766 / 1767), 2-ге правління
60. Максуд Гірай (1767–1768)
61. Кирым Гірай (1768–1769), 2-ге правління
62. Девлет Гірай IV (1769–1770)
63. Каплан Гірай II (1769 / 1770)
64. Селім Гірай III (1770–1771), 2-ге правління
65. Максуд Гірай (1771 / 1772), 2-ге правління
66. Сагіб Гірай II (1772–1775)
67. Девлет Гірай IV (1775–1777), 2-ге правління

68. Шагін Гірай (1777–1782)
69. Багадир Гірай II (1781 / 1782)
70. Шагін Гірай (1782–1783), 2-ге правління
71. Шагбаз Гірай (1786 / 1787)
72. Багт Гірай (1788 / 1789).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- А**
Аб-уль-Ала Ібн Хасулла 21
Абді Паша 217, 232, 234, 240, 235
Абдуррахман 236, 236
Абдюльгамід I 237
Абі Таліб 85
Абрахамовіч 11, 21, 248
Агмед Ага 96
Агмед Гірай 47
Агмед III 235, 240
Агмед Паша 68
Агмед Рефік 55
Агмеді 23
Адам 98
Аділ Бей 107
Аділ Гірай 200, 216
Аділ Мірза 99
Аділ Мірза 99, 109
Азамет Мірза 102
Айні Алі 54
Айтемур Бей 104
Ак-Сеїд 107
Ак-Чумак, Жане 76 200
Актан, Алі 27, 31
Акчокраклі 62
Алі 85
- Алі Ага 40
Аллаг 71, 72, 73, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 97, 115, 119, 226, 235
Алтинай, Агмед Рефік 55
Амед III 233
Арістотель 95, 118
Асаф 82
Атабей Тімур Ага 93
Ашик Пашазаде 23
- Б**
Бабай Ефенді-заде 98
Бабінгер 21, 24
Багадир Гірай 47, 58, 199
Багт Гірай 19
Бакір Паша 44
Балабанські 88, 90
Барабаш 68
Бату 20
Бегрем Ага 96
Бесараб Матвій 40
Беязід II / Велі 56
Боплан 9,
Брехуненко 47
Брюховецький 41, 214
Буніятов, Зія 21

* В іменному покажчику містяться власні імена, які зустрічаються в україномовній редакції тексту цієї монографії, окрім частин IV. 22. §21 та V.3). Польські прізвища подаються максимально наближено до їх оригінальної орфографії польською.

- В**
 Вагід Ефенді 204
 Василь 40
 Величко 9, 63, 247
 Височан 69
 Вишневецьки 105, 113, 114, 217.
 222
 Владислав IV 34, 50, 53, 68
- Г**
 Габсбург, Анни 34
 Гаджі Гірай 19
 Гаджі Гірая 115
 Газер-паре Агмед Паша 46,
 96
 Газневі, Магмуд 81
 Галачоглу 11, 21, 28
 Галіл Паша 21
 Галіль Іналджик 30
 Галім Гірай Султан 9, 10, 12,
 17, 19, 20, 58, 60, 67, 70, 199,
 220, 240, 249
 Гаммер 15
 Гасан Паша 236
 Гасекі Гуррем (Роксолана) 5,
 67, 202
 Гелді Мірза 99
 Гіяседдін 115
 Голіцин 236, 237
 Грабянка 60, 247
 Григор 236
 Грушевський 20, 231
 Гулагу 20
 Гуржій 59
 Гусейн 82
 Гусейн Веджігі 61
 Гусейн Паша 236
 Гюлагу 91
 Гюсамеддін Гірай 42
- Г**
 Газі Бей 102
 Газі Гірай 74, 79, 200
 Гюль-Агмед 109
- Д**
 Данишменд 230
 Дарій 101
 Дашкевич 5, 11, 21, 26, 30, 31,
 35, 59, 231
 Девлет Гірай 72, 74, 115, 201,
 236
 Девлет-Берді 115
 Джан Мугаммед 62
 Джані-Бек 115
 Джанібек Гірай 58, 199
 Джеврі Челебі 117
 Джемшід Чавуш 49
 Джін Алі 240
 Джін Алі Паша 232
 Джінджи Гусейн Ефенді 199
 Джуджі 20, 115
 Добржанський 239, 242
 Дорошенко, Петро 17, 46, 213,
 215, 216, 217, 218, 219,
 222, 223, 224, 227, 228,
 249
- Е**
 Ебуль Фарук 15, 202
 Елмпт 237
 Ель-Гадж Мегмед 18, 71
 Емеджен, 21
 Ертогрул Газі 22
 Етіенне Петроїтчак 218
- Ж**
 Жигмонт III 39
 Жолкевські 109

- З**
 Зайончковські 11, 21
 Захір ад-Діна Нішапурі 22
- І**
 Ібрагім (султан) 33, 34, 42, 43, 45, 46, 61, 77, 96
 Ібрагім Печеві 24, 25
 Ілбер Ортайли 30
 Ільяс Ага 202
 Інает Гірай 42
 Інальджик 11
 Іпшірлі 21
 Ісаєвич 59
 Іслам Ага 100
 Іслам Гірай III 5, 11, 15, 17, 20, 41, 49, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 115, 116, 117, 118, 199, 200, 201, 203, 223, 247, 248
 Ісфендіяр 74, 79
- К**
 Каді Мегмед Ефенді 98
 Казимир 39, 114
 Калгай Султан 97, 98
 Калиновський 40, 88 90
 Каміл Паша 202
 Кануні (Законодавець), Сулейман 6, 15, 67, 202
 Каплан 240
 Каплан Гірай 235
 Кара Мустафа Паша 43, 61, 221
 Карл XII 232
 Карл X Густав 39
 Катерина II 236
 Катіб Челебі 25
 Кая Бей 107
 Кеманкеш Кара Мустафа Паша 46
 Кеменя Іван 40
 Кіндрат Бурляй 60
 Коджа Мегмед Паша 69
 Колеснічкій 35
 Комар 105
 Комарницький 233, 239
 Комісар 89, 90
 Конєцпольські 105, 113, 114
 Корнієнко 61
 Короля XII 239
 Корш 11, 21
 Костомаров
 Котляр 59
 Кочубей 11, 21
 Коштумоглу 245
 Кравченко 62
 Крим Гірай (калгай) 96, 99, 100, 199
 Крим Гірай Султан 70, 73, 74, 82, 85, 119
 Кримський 11, 21
 Крип'якевич 35, 37, 38, 39, 41, 47
 Кулу Шах Мірза 73, 78, 202
- Л**
 Лев III 35
 Леопольд I 37
 Лещинські 232, 239, 240
 Лупул 70, 119
- М**
 Маврокордат 232, 233, 240
 Мазєпа 9

- Макар 239, 242
 Македонський, Олександр 84, 98, 101, 117
 Масан 239, 242
 Мегмед IV / Авджи 5, 56, 96, 214, 215, 216, 218, 229
 Мегмед Ага 202
 Мегмед Гірай 199, 200
 Мегмед Ефенді 98
 Мегмед II / Фатіх 55
 Мегмед Паша 199, 201
 Мегмед Паша 236
 Менглі Гірай 115
 Менглі Гірай 93, 94
 Мерзіфонлу Кара Мустафа Паша 218
 Михайло (цар) 43
 Мицик 39, 61, 62, 67, 229
 Міхельсон 238
 Многогрішний 214
 Молдаванджи Алі Паша 236, 237
 Мугаммед (Магомет) / Пророк 61, 71, 72, 92, 115, 216
 Мугаммед Мірза 107
 Мугаммед Нешрі 24
 Мурад IV 43, 58
 Мурад Гірай 103
 Мурад Гірай 107
 Мурад I Гудавендігар 24, 230
 Мурад II 24
 Мургаза Ага 202
 Муса Паша 82
 Мусафа III 236
 Мустафа Ага 233
 Мустафа Бей 81, 82
 Мустафа Наїма Ефенді 15, 48, 56
 Мустафа Паша 232
 Мустафа Челебі Джелалзаде
 Нішанджи 24, 25
 Муфту-заде Абдулла Челебі 92
- Н**
- Наїма 201, 202
 Наполеон 238
 Нішанджи Мегмед Емін Паша 236
 Ной 97
 Нуреддін Султан 79, 80, 81, 82, 93, 107, 200
- О**
- Огетай 115
 Озбек 115
 Озджан 21
 Олексій Михайлович (цар з династії Романових) 45
 Омер Алі Оглу 102
 Омер Газі Ага 105
 Орабельски 88, 90
 Орак 109
 Ор-Мугаммед 108
 Орхан Газі 47
 Осман Ага 235
 Осман Ага 235
 Осман Ефенді 234
 Осман Ефенді 240
 Осман I Газі 22
 Осман II Молодший 25, 217, 222
 Оссолінські 183
 Остапчук 7, 21
- П**
- Пастух 239
 Періш Ага 99, 116
 Плохій 61

Потоцьки 40, 61, 62, 88, 94
Пріцак 10, 11, 21, 26, 30, 46

Р

Рамазан Ага 202
Реджеп Ефенді 96
Резаненко 6, 11, 21
Рустем 74

С

Сагіб Гірай 115, 116
Саїна 115
Салтикова 237
Самовидець 9, 60, 247
Сеїд Алі 106
Сеїд Мегмед Риза 15, 201, 202, 203
Селамет Гірай 58, 72, 74, 115
Селім Гірай 215, 219, 222
Селім III 234
Сена'ї, Гаджі Мегмед 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 46, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 100, 110, 118, 230, 240, 247, 248, 249
Сенявськи 88, 90, 105
Сергійчук 21, 49, 50, 60, 61, 65
Сефер Газі Ага 18, 57, 66, 72, 78, 80, 83, 95, 103, 107, 109, 111, 112, 118, 201, 202, 203
Сигізмунд 34
Сиртлан 108, 109
Сінан Паша 23
Сіявуш Паша 33, 44
Смирнов 11, 21
Смолій 19, 47, 59
Собеськи 222
Соломон 84

Софія 88, 90
Софонович 60, 62, 247
Софу Мегмед Паша 46
Сохань 21, 229
Степанков 19, 47
Стороженко 61
Субган Газі Ага 77, 93, 104
Субгана Газі Аги 104
Сулейман 82
Сулейман Ага 105, 113
Сулима, Іван 43
Султан Гельді 61
Султан-заде Мегмед Паша 43, 46

Т

Таш-Тімур 115
Тимош 60
Тимучин 20
Тис-Крохмалюк
Тімур 24, 76
Тімур Ага 107
Тогай Тимур
Тоган, Зекі Веліді 5, 30
Тогрул 115
Тогрул-бек 21
Токта 115
Толуй 115
Тох-Тамиш 115
Триярський 11, 21
Тугай Бей 61, 62, 63, 65, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 90, 92, 98, 99
Туранли, Ферхад 7, 26, 27, 31, 46, 47, 50, 228, 229, 230, 238, 239, 240, 241, 242

У

Узунчаршили 21
Уреклі 11, 21

Ф

Фазиль Агмед Паша 217, 219, 220
Фаизов, Сагид 34
Фатіг 199
Фергінанд III 37
Ферхад Паша 20
Ферхад Паша 234
Фетуллаг Ефенді 55
Фізулі, Мевлана 78
Фірлей 113, 114
Флорія 47

Х

Халимоненко 11, 21, 27, 28, 229
Ханенко 216, 219, 223
Харун 113
Хмельницький 5, 6, 9, 17, 19,
35, 38, 39, 40, 41, 46, 58, 60, 61,
62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 83, 84,
86, 87, 92, 93, 98, 99, 101, 102,
104, 105, 106, 107, 109, 213,
215, 223, 247, 249
Хосрев 77

Ч

Чабук 11, 21
Чагатай 115
Чайковський 61
Челебі, Евлія 8, 43, 44
Чингіз 74, 80, 87, 91, 113
Чингізхан 115, 109

Ш

Шагбаз Гірай, 14, 19
Шагін Гірай Султан 87
Шевальє 9
Шейх Мегмед Ефенді 15, 61,
200
Шерер 9
Шір Мердан Ага 100

Щ

Щербак 229

Я

Яворницький 239
Яхші Факір 24

Туранли Ферхад Гардашкан Оглу, народився 26 грудня 1960 року в Азербайджані.

Упродовж 1977–79 років проживав та працював у м. Баку. Упродовж 1979–81 років служив в армії у Львові та Івано-Франківську. Потім працював у органах внутрішніх справ, зокрема в училищі міліції МВС України.

В 1992 році закінчив історичний факультет Івано-Франківського педагогічного інституту ім. В. Стефаника за спеціальністю “Історія”.

У 1993–96 роках навчався у аспірантурі Прикарпатського університету за спеціальністю “Всесвітня історія”. У 1994–1996 рр. та у жовтні 2001 року стажувався у Стамбульському міжнародному університеті та досліджував тему дисертації в турецьких архівах та бібліотеках, також вивчав османсько-тюркську мову, палеографію, історію релігії та культури.

У 1997 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук перед спеціалізованою вченою Радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (м. Київ), а в 2003 році за-

кінчив докторантуру цього інституту. Досліджує проблеми історії міждержавних відносин України, зокрема з Туреччиною, в XVI–XVIII століттях та проблеми османської палеографії.

У 1997–2000 роках займався науково-педагогічною роботою в Прикарпатському університеті.

У 2000–2006 роках працював доцентом кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У 2006–2007 рр. працював на посаді доцента кафедри міжнародних відносин Україно-арабського інституту імені Аверреса “Міжрегіональної Академії управління персоналом”.

З 2007 р. працює доцентом кафедри загального та слов'янського мовознавства факультету гуманітарних наук, керівник тюркологічних студій Центру сходознавства Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Має нагороди “За вагомий особистий внесок у розвиток сходознавства в Україні” (2002), «За вагомий особистий внесок у розвиток сходознавства в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”» (2008).

Учасник I Всесвітнього з'їзду азербайджанців у м. Баку (10–14 листопада 2001р.) та Міжнародних наукових конференцій (в Україні, Польщі, Туреччині, Азербайджані, Румунії, Казахстану та ін). Співзасновник Конгресу азербайджанців України.

Автор численних наукових праць у вітчизняних та зарубіжних виданнях. Володіє українською, турецькою, азербайджанською, арабською, польською, англійською, російською мовами. Був помічником-консультантом Народного депутата України 5-го скликання (2006–2008 рр.) Удовенка Геннадія Йосиповича.

Громадянин України.

Туранли Ферхад Гардашкан Оглу

ТЮРКСЬКІ ДЖЕРЕЛА
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЇ

(арабською, турецькою, російською, англійською мовами)

بحث عن مشكلات منهج التاريخ للعصر العثماني، وبعض التفاصيل عن تاريخ العلاقات الأوكرائية البولندية القرمية العثمانية في القرنين السادس عشر إلى الثامن عشر. اعتماداً على وثائق الأرشيف التركي عثماني وبعض السجلات.

كما ويتكلم البحث عن ظروف وجود جيتمان خمينيتسكي في عاصمة الإمارة القرمية بخشي صراي، والمحادثات مع إسلام غراي الثالث بشأن الإتحاد القرمي الأوكرائي سنة ١٦٤٨م. وكذلك عملية إعادة العلاقات بين الدولة القزقية الأوكرائية والإمبراطورية العثمانية وريتش بسبليتيا وتطويرها، منذ بداية عهد السلطان محمود الرابع.

ويسلط الضوء على العمل السياسي لجيتمان دوروشينكو مع فسوكيا بارتا. وحوادث ما بعد حرب البروتسكيا سنة ١٧١١م. وما يخص تاريخ الخاطين.

هذه الدراسة مفيدة للباحثين في التاريخ والإستشراق، والثقافة التركية والعربية والإيرانية، للباحثين في علم الأعراق والديانات، للمعلمين والطلاب في مجال العلوم الإنسانية في معاهد التعليم العالي.

*

Osmanlı Tarih Yazıcılığı usullerine dair meseleler, Türk kaynaklarına göre XVI–XVIII yy. Ukrayna-Polanya-Kırım-Osmanlı ilişkileri konusunda araştırmalar yapılmaktadır.

Hatman B.Hmelniński'nin Kırım Hanlığının Başkenti Bahçeseray'a gelemesi nedeniyle ilgili durum, III. İslam Giray Han ile konuşmalar sonucu 1648 y. Ukrayna-Kırım ittifakının yapılması gibi konular açıklanmaktadır.

Sultan IV. Mehmed'in tahta çıkışından itibaren Osmanlı Devleti ile Lehistan Krallığı arasında kurulan ilişkilerin gelişmesiyle ilgili meselelerin de araştırılmasına önem verilmektedir. Ayrıca hatman P. Doroşenko'nun Osmanlı Devletiyle başarılı ilişkiler kurmasının önemli olmasından bahs olunarak; Prut savaşı (1711) sonrası, Hotin tarihile ilgili incelemeler de yer almaktadır.

Kitap tarihçiler, şarkiyatçılar, türkologlar, etnologlar, teologlar, üniversite humaniter ilimler fakültelerinin öğretmenleri ve öğrencileri için faydalı ola bilir.

Исследуются проблемы методологии османской историографии, анализируется история украино-польско-крымско-османских отношений в XVI–XVIII вв. на основе османско-тюркских архивных документов и летописных сочинений.

Рассматриваются обстоятельства пребывания гетьмана Б. Хмельницкого в столице Крымского ханства Бахчисарае, переговоры с Исламом Гираем III о подписании украино-крымского союза в 1648 г., а также процесс становления и развития отношений между Украинским козацким государством, Оттоманской Портой и Речью Посполитой со времен начала правления султана Мегмеда IV.

Подчеркивается дипломатическая деятельность гетьмана П. Дорошенко в отношениях с Высокой Портой. Исследуются события, имевшие место после Прутской войны (1711) касательно истории Хотына.

Монография рекомендуется историкам-востоковедам, тюркологам, арабистам, иранистам, этнологам, религиоведам, преподавателям и студентам гуманитарных факультетов высших учебных заведений.

This monographic work deals with problems of the Ottoman historiographic methodology, it is a study of the Ukrainian-Polish-Crimean-Ottoman relations in the 16th–18th century on the basis of Ottoman-Turkic archival documents and chronicles.

There have been considered the circumstances under which Hetman B. Khmelnytsky was staying in the capital of the Crimean Khanate – Bakhchisarai, the negotiations with Islam Girei III on making a union between Ukraine and Crimean Khanate in 1648, as well as the process of establishing and development of the relations between the Ukrainian Cossack State, the Ottoman Porta and Rzecz Pospolita after the beginning of Sultan Megmet IV's ruling. Special stress has been made on the diplomatic activities of Hetman P. Doroshenko concerning the relations with the Ottoman Porta. There have been studied the events that occurred after the Prut War (1711) in regard of the history the town of Khotyn.

The book is recommended for historians studying Oriental History, as well as scholars in the fields Iranian studies, Arabic studies, religion studies, ethnologists, university professors and students of the faculties of humanities and arts.

Досліджуються проблеми методології османської історіографії, аналізується історія українсько-польсько-кримсько-османських відносин у XVI–XVIII ст. на підставі османсько-тюркських архівних документів і літописних творів.

Розглядаються обставини перебування гетьмана Б. Хмельницького в столиці Кримського ханства Бахчисараї, переговори з Ісламом Гіраєм III щодо укладення україно-кримського союзу 1648 р., а також процес встановлення та розвитку стосунків Української козацької держави з Оттоманською Портою та Річчю Посполитою з початком правління султана Мегмеда IV.

Підкреслюється дипломатична діяльність гетьмана П. Дорошенка у зносинах з Високою Портою. Досліджуються події після Прутської війни (1711) стосовно історії Хотина.

Рекомендується історикам-сходознавцям, тюркологам, арабістам, іраністам, етнологам, релігієзнавцям, викладачам та студентам гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

5

ВСТУП

7

РОЗДІЛ I

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ СТОСУНКІВ XVII ст.

21

I. 1. Становлення та розвиток
османо-тюркської історіографії

21

I. 2. “T e v â r i h – تواریخ” як джерело вивчення
османсько-тюркської історії та культури

22

I. 3. Проблеми методології дослідження

24

I. 4. Особливості стилю написання досліджених текстів

28

РОЗДІЛ II

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ ТА ПОСИЛЕННЯ ЇХ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ

42

II. 1. Наїма про становище українських козаків

49

II. 2. Наїма про становище
польського короля Владислава IV
у “Становище Польщі”

54

РОЗДІЛ III

ТЮРКСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

56

- III. 1. Історія розвитку жанру “В Е К А Ї Н А М Е”
56
- III. 2. Особливості літописання в Османській державі
58
- III. 3. Характеристика міждержавних зносин
Української козацької держави з Кримським ханством,
Високою Портою та Річчю Посполитою
у творах Гаджі Мегмеда Сена’ї Кримського
“Історія хана Іслама Гірая III”
та Галіма Гірая Султана “Процвітання ханів”
(розділ “Хан Іслам Гірай III”)
59

РОЗДІЛ IV

ЛІТОПИС

ГАДЖІ МЕГМЕДА СЕНА’Ї КРИМСЬКОГО “ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМА ГІРАЯ III”

(переклад та коментарі)

قریملی حجتی محمد ثنائی
اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی
(وقیغنامه)

72

- IV. 1. Переклад літопису українською мовою
[Вступна частина]

72

- IV. 2. §1. Прибуття Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
до Кафи, щоб посісти на престол в Бахчисараї

74

- IV. 3. §2. Призначення Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм III]
його Величності Крима Гірая Султана калгаєм

74

- IV. 4. §3. Намір Завжди переможця
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
здійснити військовий похід та знищити країни черкесів

76

- IV. 5. §4. Надсилання Завжди переможцю,
Високодостойному володареві [Ісламу Гіраю III]
незліченних дарунків для падишаха Руму,
хай Аллаг дає йому вічне володарювання

78

- IV. 6. §5. Повернення Нуреддіна Султана
з московського походу
81
- IV. 7. §6. Прохання про надання допомоги
від командира прикордонного загону Азова
Мустафи Бея
82
- IV. 8. §7. Похід Нуреддіна Султана до кордону Азова
82
- IV. 9. §8. Призначення (втретє)
Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм III]
його Величності Сефера Газі Агі
на посаду візира хана
84
- IV. 10. §9. Прибуття гетьмана [Б.] Хмельницького
до Найщасливішого володаря держави,
Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
і доброзичливе ставлення
до прохання [Б. Хмельницького]
про надання йому допомоги
84
- IV. 11. §10. Рішення його Величності,
Найщасливішого володаря нашого часу,
Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
про похід на невірних поляків
та розповідь про вітроподібних татар-сміливців,
які під час битви з польськими вояками
захопили противників і завдали їм поразки
(1-й похід)
86
- IV. 12. §11. Доставлення полонених командирів противника
до Покровителя та Володаря держави,
Найщасливішого володаря нашого часу,
Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
91
- IV. 13. §12. Звільнення гетьмана Сенявського
та арешт інших командирів у фортеці євреїв
91

IV. 14. §13. Повернення Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
з походу у свою резиденцію до Багчесараю
з великою скарбницею і здобиччю
за допомогою Господа Висевишнього
заради пророка Мугаммеда
(мир Йому і благословення)

93

IV. 15. §14. Запрошення Високим
та Найшасливішим володарем, Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм III]
гідного султана до Бахчисарая,
щоб привітати того
з успіхами та вручити цінні подарунки

101

IV. 16. §15. Військовий похід Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
на Польщу (3-й похід)

102

IV. 17. §16. Про продовження династії Чингізидів
та Найшасливішого володаря свого часу,
Завжди переможця, Високодостойного
його Величності на віки [Іслама Гірая III]

116

IV. 18. §17. Наказ Найшасливішого володаря
свого часу, Завжди переможця, Високодостойного
[Іслама Гірая III] про ремонт і відбудову
прикордонного ісламського замку Фераг-Кермана

117

IV. 19. §18. Наказ Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
про відбудову та реконструкцію Джамії в Гьозлеві
та про підведення до міста води

118

IV. 20. §19. Історія спорудження мосту
за велінням Сефера Газі Аги

119

IV. 21. §20. Похід калгай Крима Гірая Султана
на молдовську країну і поразка воєводи Лупула

120

IV. 22. §21. КОМЕНТУВАННЯ ДО ЛІТОПISУ
ГАДЖІ МЕГМЕДА СЕНА'Ї КРИМСЬКОГО
“ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМА ГІРАЯ ІІІ”

قریملی حیی محمد ثنائی
اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی
(وقیعنامه)

121

IV. 1. [Вступна частина]

121

IV. 2. §1. Прибуття Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая ІІІ]
до Кафи, щоб посісти на престол у Бахчисараї

128

IV. 3. §2: Призначення Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм ІІІ]
його Величності Крима Гірая Султана калгаєм

132

IV. 4. §3. Намір Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая ІІІ]
здійснити військовий похід та знищити країни черкесів

137

IV. 5. §4. Надсилання Завжди переможцю,
Високодостойному володареві [Ісламу Гіраю ІІІ]
незліченних дарунків для падишаха Руму,
хай Аллаг дає йому вічне володарювання

140

IV. 6. §5. Повернення Нуреддіна Султана
з московського походу

144

IV. 7. §6. Прохання про подання допомоги
від командира прикордонного загону Азова
Мустафи Бея

144

IV. 8. §7. Похід Нуреддіна Султана до кордону Азова

144

IV. 9. §8. Призначення [втретє] Завжди переможцем,
Високодостойним володарем [Ісламом Гіраєм ІІІ]
його Величності Сефера Газі Аги
на посаду візиря хана

147

IV. 10. §9. Прибуття гетьмана [Богдана] Хмельницького
до Найщасливішого володаря держави,
Завжди переможця, Високодостойного [Іслама Гірая III]
і доброзичливе ставлення
до прохання того про надання допомоги
148

IV. 11. §10. Рішення його Величності,
Найщасливішого володаря нашого часу,
Завжди переможця, Високодостойного володаря
[Іслама Гірая III] про похід на невірних поляків
та розповідь про вітроподібних татар-сміливців,
які під час битви з польськими вояками,
захопили противників і завдали їм поразки
(1-й похід)
159

IV. 12. §11. Доставлення
згаданих полонених командирів противника
до Покровителя та Володаря держави
Найщасливішого володаря нашого часу,
Завжди переможця,
Високодостойного володаря
[Іслама Гірая III]
168

IV. 13. §12. Звільнення гетьмана Сенявського
та арешт інших командирів
у фортеці євреїв
168

IV. 14. §13. Повернення Завжди переможця
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
з походу в свою резиденцію до Бахчисарая
з великою скарбницею і здобиччю
за допомогою Господа Висевишнього
заради пророка Мугаммеда
(мир Йому і благославіння)
169

IV. 15. §14. Запрошення до Бахчисарая
Високим та Найщасливішим володарем,
Завжди переможцем, Високодостойним володарем
[Ісламом Гіраєм III] гідного султана
для поздоровлення з успіхами
і вручення цінних подарунків
177

- IV. 16. §15. Військовий похід Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
на Польщу (3-й похід)
177
- IV. 17. §16. Про продовження династії Чингізидів
та Найщасливішого володаря свого часу,
Завжди переможця,
Високодостойного його Величності на віки
193
- IV. 18. §17. Наказ Найщасливішого володаря свого часу,
Завжди переможця, Високодостойного
[Іслама Гірая III]
про ремонт і відбудову прикордонного
ісламського замку Фераг-Кермана
194
- IV. 19. §18. Наказ Завжди переможця,
Високодостойного володаря [Іслама Гірая III]
про відбудову та реконструкцію Джамії в Гьозлеві
та підведення до міста води
195
- IV. 20. §19. Історія спорудження мосту
за велінням Сефера Газі Аги
195
- IV. 21. §20. Про похід Крима Гірая Султана
на землю молдавську
і поразка воєводи Лупула
197

РОЗДІЛ V

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТВІР ГАЛІМА ГІРАЯ СУЛТАНА “ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ”: переклад та коментарі (розділ “Хан Іслам Гірай III”)

حالایم گرای سولتان
گۆلبونلی خانان
(اوچنجلی اسلام گرای خان)
200

- V. 1. Переклад тексту українською мовою
“Хан Іслам Гірай III”
200
- V. 2. Примітки автора “Процвітання ханів”
(розділ “Хан Іслам Гірай III”)
202

V. 3. Коментування історіографічного твору
Галіма Гірая Султана: “Процвітання ханів”
(розділ “Хан Іслам Гірай III”)

205

РОЗДІЛ VI

МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ
УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ
З ОСМАНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

214

VI. 1. Визнання козацьким гетьманом
свого підданства падишаху

216

VI. 2. Атака яничарів

221

VI. 3. Перемога гетьмана П. Дорошенка

224

РОЗДІЛ VII

ОСМАНСЬКІ АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ
СТОСОВНО УКРАЇНИ
ПЕРІОДУ ПРУТСЬКОЇ ВІЙНИ

233

VII. 1. Лист султана

кримському ханові Каплану Гіраю

236

ВИСНОВКИ

247

БІБЛІОГРАФІЯ

252

1. Джерела

252

2. Література

257

3. Додаткова рекомендована література
з османської історії та культури

264

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ
АВТОРА МОНОГРАФІЇ

268

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

275

356

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ЛАТИНОЮ
ОРИГІНАЛУ ТЕКСТУ ЛІТОПІСУ
ГАДЖІ МЕГМЕДА СЕНА'Ї КРИМСЬКОГО

“ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМА ГІРАЯ ІІІ”

KIRIMLI HÂCI MEHMED SENÂ'Î
ÛÇÛNCÛ İSLÂM GİRÂ Y HÂN TÂRİNİ

277

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ЛАТИНОЮ ОРИГІНАЛУ
ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ТВОРУ
ГАЛІМА ГІРАЯ СУЛТАНА

“ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ”

(РОЗДІЛ “ХАН ІСЛАМ ГІРАЙ ІІІ”)

HÂİM GİRAY SULTAN
GÛLBÛN-Î HÂNÂN

327

РОКИ ПРАВЛІННЯ ОСМАНСЬКИХ ВОЛОДАРІВ

332

РОКИ ПРАВЛІННЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ

334

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

377

Біографічні відомості про автора монографії

343

АНОТАЦІЇ

(арабською, турецькою, російською, англійською мовами)

345

THE CONTENTS

FOREWORD

5

INTRODUCTION

7

CHAPTER I

PROBLEMS of the METHODOLOGY
of STUDYING THE OTTOMAN HISTORIOGRAPHY
in the CONTEXT of the UKRAINIAN-TURKISH RELATIONS
in the 18th CENTURY

21

I. 1. Establishment and development
of the Ottoman-Turkic Historiography

21

I. 2. "T e v â r î h – تواریخ" as a source for studying
the Ottoman-Turkic history and culture

22

I. 3. Problems of the study-making methodology

24

I. 4. Specific features of the writing style of the studied texts

28

CHAPTER II

THE POSITION OF THE UKRAINIAN COSSACKS
and the RISE OF THEIR POLITICAL IMPACT

42

II. 1. Naima

about the position of the Ukrainian Cossacks

49

II. 2. Naima

about the position of the King of Poland Wladisław IV
in his work "The Position of Poland"

54

CHAPTER III

TURKIC ANNALS and CHRONICLES
as SOURCES of the HISTORY of UKRAINE.
HISTORY of the DEVELOPMENT and FUNCTIONING

56

- III. 1. History of the development of the VEKAYİNAME genre
56
- III. 2. Specific features of the writing annals in the Ottoman State
58
- III. 3. Characteristics of the interstate relations
between the Ukrainian Cossack State, Grand Porta
and Rzecz Pospolita in “The History of Khan İslam Girai III”
by Haji Mehmed Senayi Kırımli
and in “Prosperity of the Khans” by Halim Girai Sultan
(Chapter “Khan İslam Girai III”)
59

CHAPTER IV

The chronicle “The History of Khan İslam Girai III”

by Haji Mehmed Senayi Kırımli

(a translation and comments)

قریملی حاجی محمد ثنائی
اوجنجی اسلام گرای خان تاریخی
(و قیغنامه)

72

IV. 1. A Ukrainian translation of the chronicle
(The Introduction)

72

IV. 2. §1. Arrival of the Always the Winner,
The Respectable Lord [İslam Girai III]
in Kefe to accede to the throne in Bakhchisarai

74

IV. 3. §2. Appointment His Highness Girai Sultan Kırımli kalgai
by the Always the Winner, Respectable Lord [İslam Girai III]

74

IV. 4. §3. Intention of the Always the Winner,
Respectable Lord [İslam Girai III]
to commit a military expedition
and destroy the country of the Ciccassians

76

IV. 5. §4. Sending innumerable gifts
to the Always the Winner, Respectable Lord [İslam Girai III]
for Padishah Rumu,
Let Allah Give Him Lordship Forever

78

IV. 6. §5. Return of Nureddin Sultan
from a campaign against Moscow

81

- IV. 7. §6. Request for helping from Mustafa Bei,
a frontier detachment commander
82
- IV. 8. §7. Nureddin Sultan's march to the frontier of Azov Town
82
- IV. 9. §8. Appointment by the Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III] (for the third time)
to the position of Khan's Visier
of His Majesty Sefer Gazi Aga
84
- IV. 10. §9. Arrival of Hetman Bohdan Khmeknytsky
to the Happiest Lord of the State,
Always the Winner, Respectable Lord [Islam Girai III]
and his benevolent response
to B. Khmelnytsky's request for helping
84
- IV. 11. §10. The decision of His Majesty,
the Happiest Lord of Our Time, Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III]
to start a military expedition against the disloyal Poles,
and a story about the wind-like bold Tatars
that during a battle with the Polish worriers
captured and defeated their enemy
(1st Mission)
86
- IV. 12. §11. Delivery of the captured enemy's commanders
to the Protector and Lord of the State,
the Happiest Lord of Our Time, Always the Winner
Respectable Lord [Islam Girai III]
91
- IV. 13. §12. Release of Hetman Seniavsky
and arresting the other commanders in the fortress of Jews
91
- IV. 14. §13. Return from a military expedition
of the Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III]
in his residence in Bakhchisarai
with a lot of treasury and trophies,
Thanking to the help of the Almighty,
for the sake of Muhammad the Prophet
(Let Him be in Peace and Blessed)
93

- IV. 15. §14. Invitation to Bakhchisarai of the respected Sultan
by the Respectable and Happiest Lord [Islam Girai III]
to congratulate that with the success
and to give him valuable gifts and presents
101
- IV. 16. §15. A military expedition of the Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III]
against Poland
102
- IV. 17. §16. On the continuation of the Chingisides Dynasty
and the Happiest Lord of Our Time,
Always the Winner, His Respectable Majesty Forever
[Islam Girai III]
116
- IV. 18. §17. The order of the Happiest Lord of Our time,
Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III]
to repair and rebuild the frontier fortress
Ferah-Kerman
117
- IV. 19. §18. The order of the Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III]
to reconstruct and renovate Jamiya in Gözleve
and provide water-supply to the city
118
- IV. 20. §19. The history of a bridge construction
on an order of Sefer Gazi Aga
119
- IV. 21. §20. A military expedition
of Girai Sultan Kirimli, the Crimea's Kalgai,
to Moldova
and the defeat of Lupul, a Province Governor
120
- IV. 22. §21. COMMENTS TO THE CHRONICLE
"History of Khan Islam Girai III"
by Hadji Megmed Seanyi Kirimli
قریملی حاجی محمد ثنای
اوپنچی اسلام گرای خان تاریخی
(وقیعامه)
121
- IV.1. [Introduction]
121

- IV. 2. §1. Arrival of the Always the Winner,
The Respectable Lord [Islam Girai III]
in Kefe to accede to the throne in Bakhchisarai
128
- IV. 3. §2. Appointment His Highness Girai Sultan Kirimli kalgai
by the Always the Winner, Respectable Lord [Islam Girai III]
132
- IV. 4. §3. Intention of the Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III] to commit a military expedition
and destroy the country of the Ciccassians
137
- IV. 5. §4. Sending innumerable gifts
to the Always the Winner, Respectable Lord [Islam Girai III]
for Padishah Rumu, Let Allah Give Him Lordship Forever
140
- IV. 6. §5. Return of Nureddin Sultan
from a campaign against Moscow
144
- IV. 7. §6. Request for helping from Mustafa Bei,
a frontier detachment commander
144
- IV. 8. §7. Nureddin Sultan's march to the frontier of Azov Town
144
- IV. 9. §8. Appointment by the Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III] (for the third time)
to the position of Khan's Visier
of His Majesty Sefer Gazi Aga
147
- IV. 10. §9. Arrival of Hetman Bohdan Khmeknytsky
to the Happiest Lord of the State,
Always the Winner, Respectable Lord [Islam Girai III]
and his benevolent response to B. Khmelnytsky's request for helping
148
- IV. 11. §10. The decision of His Majesty,
the Happiest Lord of Our Time, Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III]
to start a military expedition against the disloyal Poles,
and a story about the wind-like bold Tatars
that during a battle with the Polish worriers
captured and defeated their enemy
(1st Mission)
159

- IV. 12. §11. Delivery of the captured enemy's commanders
to the Protector and Lord of the State,
the Happiest Lord of Our Time, Always the Winner
Respectable Lord [Islam Girai III]
168
- IV. 13. §12. Release of Hetman Seniavsky
and arresting the other commanders in the fortress of Jews
168
- IV. 14. §13. Return from a military expedition
of the Always the Winner, Respectable Lord [Islam Girai III]
in his residence in Bakhchisarai
with a lot of treasury and trophies,
Thanking to the help of the Almighty,
for the sake of Muhammad the Prophet
(Let Him be in Peace and Blessed)
169
- IV. 15. §14. Invitation to Bakhchisarai of the respected Sultan
by the Respectable and Happiest Lord [Islam Girai III]
to congratulate that with the success
and to give him valuable gifts and presents
177
- IV. 16. §15. A military expedition of the Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III]
against Poland
177
- IV. 17. §16. On the continuation of the Chingisides Dynasty
and the Happiest Lord of Our Time,
Always the Winner, His Respectable Majesty Forever
[Islam Girai III]
193
- IV. 18. §17. The order of the Happiest Lord of Our time,
Always the Winner, Respectable Lord [Islam Girai III]
to repair and rebuild the frontier fortress
Ferah-Kerman
194
- IV. 19. §18. The order of the Always the Winner,
Respectable Lord [Islam Girai III]
to reconstruct and renovate Jamiya in Gözleve
and provide water-supply to the city
195
- IV.20. §19. The history of a bridge construction
on an order of Sefer Gazi Aga
195

IV. 21. §20. A military expedition
of Girai Sultān Kirimli, the Crimea's Kalgai,
to Moldova
and the defeat of Lupul, a Province Governor
197

CHAPTER V

The HISTORIOGRAPHIC WORK
"PROSPERITY of the KHANS" by Halim Girai Sultān

Translation & comments
(Chapter "Khan Islam Girai III")

قریملی حجی محمد تنای
اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی
(وقیعنامه)

200

V. 1. Translation into Ukrainian
of "Khan Islam Girai III"

200

V. 2. Comments of the author "Prosperity of the khans"
(Chapter "Khan Islam Girai III")

202

V. 3. Comments to the historiographic work
"Prosperity of the khans" by Halim Girai Sultān
(Chapter "Khan Islam Girai III")

205

CHAPTER VI

INTERNATIONAL RELATIONS
between the UKRAINIAN COSSACK STATE
and the OTTOMAN STATE
in the SECOND PART of the 17th CENTURY

214

VI. 1. Cossacks Hetman's admission of his citizenship of the Padishah

216

VI. 2. An attack of the Yanissaries

221

VI. 3. Hetman P. Doroshenko's victory

224

CHAPTER VII

THE OTTOMAN ARCHIVAL DOCUMENTS
RELATED TO THE HISTORY OF UKRAINE in the PRUT Period

233

VII. 1. A LETTER FROM SULTAN
TO THE CRIMEAN KHAN KAPLAN GIRAI

236

CONCLUSIONS	247
BIBLIOGRAPHY	252
1. The Sources	252
The Literature	257
3. Other recommended sources and references relating to the Ottoman history and culture	264
LIST OF THE WORKS PUBLISHED by the AUTHOR OF THE MONOGRAPHY	268
LIST OF ABBREVIATIONS	275
TRANSLITERATION IN LATIN of the ORIGINAL TEXT OF THE CRONICLE "HISTORY of KHAN Islam Girai III" by Hadji Megmed Senayi Kirimli	277
TRANSLITERATION IN LATIN of the ORIGINAL TEXT OF THE CRHONICLE "PROSPERITY of the KHANS" by Halim Girai Sultan (Chapter "Khan Islam Girai III")	327
OTTOMAN LORDS AND THE PERIODS OF THEI RULING	332
CRIMEAN KHANS AND THE PERIODS OF THEIR RULING	334
INDEX	337
Biographic data of the author of the monography	343
ABSTRACTS (in Ukrainian, English, Turkish, Arabic, Russian)	345

Наукове видання

Туранли Ферхад Гардашкан Оглу

ТЮРКСЬКІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редактор-перекладач
Валерій ГУЛЬ

Художній редактор
Георгій СЕРГЄЄВ

Комп'ютерна верстка
Ярослава ЛЕНГО

Туранли, Ферхад. Тюркські джерела до історії України. – К.: Видавництво Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: 2010. – с. 368.

فرهد ترانلي. المصادر التركية في التاريخ الأوكراني . الأكاديمية الأوكرانية الوطنية للعلوم المعهد الأوكراني للمصادر الأثرية م . س . جروشيفسكي .
– ك .: ٢٠١٠ . – ص . ٣٦٨ .

Turanlı, Ferhad. Türk Kaynaklarına Göre Ukrayna Tarihi. Kyiv: Ukrayna Milli Bilimler Akademisi Mihaylo Hrushevskiy Eski Elyazmalar ve Kaynak Bilimi Enstitüsü Basımevi, 2010. 368 s.

Туранли, Ферхад. Тюркские источники по истории Украины. – К.: Издательство Института украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. – К.: 2010. – 368 с.

Turanly, Ferhad. Turkic source studies in terms of the History of Ukraine. – Kyiv: Publishing House of the Mykhailo Hrushevskiy Institute of Archeography and Source Study, NASU. – K.: 2010. – 368 p.

Підписано до друку 22. 06. 2010.

Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний.

·Умов. друк. арк. 21,38. Обл. вид. арк. 23,00.

Наклад 300. Замовлення № 1005.

Надруковано поліграфічним відділенням
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
01001, Київ-001. вул. Трьохсвятительська, 4.